

A szabadság keskeny ösvénye: Bibó István közösségi moralizmusa

ANSSI HALMESVIRTA

A SZABADSÁG KESKENY ÖSVÉNYE:
BIBÓ ISTVÁN KÖZÖSSÉGI MORALIZMUSA

A szabadság keskeny ösvénye: Bibó István közösségi moralizmusa

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE 28.

(A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai)

Sorozatszerkesztő:

PAPP KLÁRA

ANSSI HALMESVIRTA

**A szabadság keskeny ösvénye:
Bibó István közösségi moralizmusa**

Debrecen

2020

Kiadja
A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete és a
University of Jyväskylä Department of History and Ethnology

Borítót tervezte:
VÉBER ZOLTÁN

A kötetet lektorálta:
LÉVAI CSABA
egyetemi docens

Angolról magyarra fordította:
BARTA MÁTÉ

A borítón:
Ifj. Ravasz László fotója Bibó Istvánról az 1940-es évek elejéről.
(ifj. Bibó István szíves közlése)

Technikai szerkesztő:
VÉBER ZOLTÁN
JÁROM KULTURÁLIS EGYESÜLET

Névmutató:
BACSA BALÁZS ANTAL

A kötet kiadását támogatta:
JÁROM KULTURÁLIS EGYESÜLET

Logók

ISSN 2060-9213
ISBN 978-963-490-213-3

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete
© University of Jyväskylä Department of History and Ethnology
©Anssi Halmesvirta,

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: KAPUSI JÓZSEF

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	8
Bevezetés	9
A kezdetek 1911–1945	14
A demokráciába vetett hit és annak elvesztése (1945–1949).....	55
Bibó és a zsidókérdés a háború utáni Magyarországon	112
Távozás és csend	130
Bibó, az 1956-os forradalom és annak utóhatása.....	155
A világnak szóló hang.....	162
Összegzés	175
Bibliográfia	180
Névmutató	192
Függelék: Bibó István rövid életrajza.....	196

ELŐSZÓ

Egy monográfia, amely egy olyan gazdag és sokszínű politikai gondolkodóról szól, mint Bibó István, szükségszerűen szelektál. Figyelmeztetnem kell tehát az olvasót az itt felvázolt eszmétörténeti portré leginkább jellemző sajátosságaira. Külföldiként ez egy igen merész vállalkozás volt. Jóllehet próbáltam figyelembe venni Bibó széles körű irodalmi teljesítményét, inkább a közösségi moralistát látom benne, aki a magyar, közép-európai és nemzetközi politikát az alapvető erkölcsi és demokratikus értékek mentén kezeli, és ezen értékekre napjaink olvasóközönségének figyelmét is ráirányítaná. Vezér Erzsébet kiemelte, hogy demokratábbnak mondható, mint a reformerek és a népiek második generációja a két világháború közötti időszakban. Ez egy helyénvaló megítélés, bár sokan kitartottak Bibó szociálpszichológiai megközelítése mellett, hogy megértsék a modern magyar történelem hisztérikus kudarcait és visszatérő zsákutcait. Mindazonáltal számára mindig is az elit volt hibáztatható, ha valami rosszra fordult, mivel szerinte sokszor nem foglalkoztak azzal a gondolattal, hogy emberséges erkölcsi támaszt nyújtsanak a közelgő válság idején. Talán Bibó túl sokat várt tőlük, az elit ezt a küldetését félig-meddig vallásos szabályok követésével teljesíthette volna. A machiavellista *Real Politik*-kal szemben erkölcsi hajthatatlanságot mutat, melyet mint gondolkodásának legvonzóbb és leginkább felbecsülhetetlen értékét próbáltam kiemelni. Utaltam gondolatainak különleges hangnemére és természetére, valamint jellegzetes kifejezés módjára is példákat sorakoztattam fel. Sokkal inkább a „hangnem”, mintsem maga a tudományos elmélet bármely formája az, amely olyan értékes társaságává teheti őt egy finn eszmétörténésznek. Reményeim szerint a magyar olvasók is élvezetüket lelik a műben.

Ez a könyv egy szemérmetlenül személyes találkozás kifejeződése Bibóval, de tisztában vagyok azzal, hogy mivel tartozom azoknak – különösen a kései Bibó István Műhely tagjainak –, akik nálam jóval többet foglalkoztak Bibó tanulmányaival. Ami pedig a magyarországi tevékenységemet illeti, őszintén hálás vagyok Gyáni Gábor professzor úrnak, aki a budapesti Közép-európai Egyetem IAS ösztöndíját ajánlotta nekem, és ezáltal elkezdhettem Bibó munkásságának tanulmányozását. Sajnálatos módon 2012-ben már nem virágzott Magyarországon egy „Bibó reneszánsz”, így, különös módon, elszigetelt maradtam a vele komolyan foglalkozó, intellektuális köröktől.

Mindezek ellenére 2017 és 2018 folyamán ebben az ügyben radikális változás történt: a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Barta Róbert intézetigazgató és kollegái – különösen Püski Levente és Maticsák Sándor – felajánlották tanulmányom magyar nyelvű publikálását, mely ajánlatot nem utasíthattam el. Hatalmas köszönet mindannyiuknak, ahogy Novák Ádámnak és a Járom Kulturális Egyesületnek, akik felvállalták a kézirat gondozását. Külön köszönet Lévai Csabának, aki előzékenyen elvállalta a szöveg nyelvi és szakmai lektorálását. Jelentős pénzügyi támogatást nyújtott a finn Jyväskyläi Egyetem Történelem és Néprajz Tanszéke (Jyväskylän yliopisto Historia ja etnologia laitos) amelyért annak vezetőjét, Heli Valtonent illeti köszönet. Ők tették lehetővé – és Barta Máté fordítói munkája – a magyar nyelvű kiadást.

A SZABADSÁG KESKENY ÖSVÉNYE: BIBÓ ISTVÁN KÖZÖSSÉGI MORALIZMUSA.

„Mert a legszenvedélyesebb vereségről értekező moralistának is be kell látnia,
hogy a valós világot a győztesek határozzák meg”
(Wolfgang Schivelbusch: The Culture of Defeat, 32)

BEVEZETÉS

Amennyiben meg akarnánk nevezni a 20. század második felének legmeghatározóbb magyarországi politikai gondolkodóját, akkor a választás egyértelműen a baloldali demokrata, Petőfi-párti (Nemzeti Parasztpárt) miniszterre, az 1956-os forradalmi kormány miniszterére, Bibó Istvánra (1911–1979) esik. Kimondhatjuk, hogy a második világháború utáni időszakban a demokrácia és a közép-európai¹ nemzetiségi kapcsolatok kulcsfontosságú szakértőjeként jelent meg. Bibó nyugaton azonban csak az 1970-es években, az 1960-ban megjelent *Harmadik Út*² című műve kapcsán vált ismertté, amelyben a szocializmus és a kapitalizmus legjobb oldalait igyekezett összeegyeztetni egymással, majd az 1990-es évek elején kezdték felfedezni, mint elfeledett, de annál jelentősebb politikai gondolkodót.³

A rendszerváltás körül (1989–1990) egy rövid „Bibó reneszánsz”⁴ köszöntött be Magyarországon és a demokrácia kialakítása tekintetében megkerülhetetlen hivatkozási alappá vált. Újabban, azzal, hogy az ország politikai rendszere újból autoriter vonásokat mutat, megint fontos tekintéllyé vált azok számára, akik a demokrácia hiányát kritizálják, legyenek bár azok, akik kompromisszumot kötöttek a szocialista rendszerrel vagy az újabb nemzedékhez tartozó szociálpszichológusok.⁵ A rehabilitációra utaló jelek már felfedezhetők voltak az 1979-ben publikált, két kötetes emlékkönyvben, melyhez a demokratikus ellenzék tagjai jelentős számban járultak hozzá, köztük Göncz Árpád, Bibó egykori rabtársa, valamint a válogatott esszéit és egyéb írásait tartalmazó, alapos magyarázatokkal ellátott és jól gondozott négy kötet megjelenése is ebbe az irányba mutatott.⁶ Az utóbbi időben a jobboldal megpróbálta Bibót veszélyes baloldaliként feltüntetni, sőt marxistaként bélyegezni meg, azt a kísérletét pedig, hogy az értelmiség képviselőjeként meghatározza az elit politikai játékszabályait és működési normáit, túlhaladott moralizálásnak minősítették.⁷ A Bibó Szellemi Műhely által megjelentetett kötetek,

¹ Kontler, 1999. 398.

² Meg kell jegyeznünk, hogy – főként az európai integráció történelmének tükrében – a „harmadik út” a végéhez ért, mikor 1989 novemberében a berlini fal leomlott. Lásd: Anderson, 2014. 265.

³ Berki, 1992.

⁴ Dénes, 2004.

⁵ Pataki Ferenc, 2007.; Dénes, 1999.; Forgas–Kelemen–László, 2015. 279.

⁶ Bibó emlékkönyv, 1991 és VT.

⁷ Bibó műveinek fogadtatásáról, lásd Balog, 2010.; Bárdi Nándor e-mail üzenete a szerzőnek 2013.07.23.; Egry Gábor e-mail üzenete a szerzőnek 2013.07.18.

születése századik évfordulójának megünneplésén (2011) túl, szellemi örökségének fenntartását és feltárását szolgálják, az új gyűjteményes kiadás Bibó kutatók általi megjelentetése pedig kiválóan demonstrálja, hogy a fentebb említett kísérletek nem többek pusztán hamisításnál, s hogy eszméi továbbra is a politikai cselekvés forrásai és morális ösztönzőerőként is hatnak a modern Magyarországon.⁸ A legújabb kutatások között, meg kell említenünk Dénes Iván Zoltán mélyreható elemzését Bibó gondolatainak fogadtatásáról,⁹ Kovács Gábor filológiai kutatását, mely Bibó szövegeit a magyar társadalompolitikai gondolkodás hagyományához köti, Németh László¹⁰ öröksége interpretációjának is jelentős teret engedve.¹¹ Megemlítendő még a *Rubicon* folyóirat,¹² Bibó különszámában Huszár Tibor tanulmánya Bibóról,¹³ mint politikusról és gondolkodóról, továbbá Balog Iván Bibó fogadtatásáról szóló elemzése, amely világosan feltárja politikájának morális alapjait.¹⁴ Csepregi András külön említést érdemel összehasonlító teológiai értekezése okán, melyben Bibó és Dietrich Bonhoefer demokratikus koncepcióit hasonlítja össze, elvezetve ezzel az olvasót Bibó gondolatiságának keresztény gyökereihez.¹⁵

Szélesebb, európai szemszögből nézve, Bibó a Nobel díjas lengyel költő Czesław Miłosz és a cseh filozófus Jan Patočka nevével említhető egy lapon, mint olyan gondolkodó, aki szintén egy, mindenütt a pusztítás magvait elvető agresszív ideológiákkal átitatott korszakban járult hozzá a szabadság és az igazság értékének megértéséhez, s helyezett nagy hangsúlyt a közösségi erkölcs és lelkiismeret közötti összefüggésre.¹⁶ Most, hogy Bibó legfontosabb, a béketeremtés problémáiról szóló politikai tanulmányai a nemzetközi közönség számára is elérhetővé váltak, egyesek szemében egyenesen Közép-Európa Isaiáh Berlinévé vált, mint aki egy félelmet nem ismerő példaképként jelent meg a nomenklatura szemében.¹⁷ Ennek a közösségi moralistának a vizsgálata áll ennek a tanulmánynak a középpontjában.¹⁸

Az eszmetörténészt motiváló domináló faktor egy életrajz megírása esetén is az, amit Jürgen Habermas kiváló érzékkel egyenjogúsító kognitív érdeklődésnek nevezett, amely egyszerre segíti elő a kutató és az olvasó önértelmezésének kifejlődését. Vizsgálódása során kipróbálhatja a kiválasztott kutatási megközelítés, jelen esetben az eszmék története azon angolszász variánssa életképességét, amelyet *eszmetörténetnek* nevezhetünk.¹⁹ Ez azoknak a vitáknak és érvrendszereknek az elemzését jelenti, amelyek az értelmiségi és az írástudó, valamint a politikai körökben azokról a központi problémákról és reformokról folynak, amelyekkel az a társadalom találja

⁸ BIM és Bibó 100, 2012.

⁹ Dénes, 2012. 23–37.

¹⁰ Németh László (1901–1975) a 20. századi magyar irodalom kiemelkedő személyisége volt. Bibó számára lényeges 1939-es műve, a *Kisebbségben*. Vö. Juhász, 1983. 24–25. Ebben a tanulmányban nem kívánom megismételni a megannyi Bibó és Németh kapcsolatáról szóló tanulmány eredményeit.

¹¹ Kovács, 2004.

¹² Rubicon 2004/4.

¹³ Uo.

¹⁴ Huszár, 2004.

¹⁵ Csepregi, 2003.

¹⁶ Vö. Laignel-Lavastine, 2010. (eredeti megjelenése: 2005), 307.; Bernard Crick, demokratikus szocialista és „pluralista moralista”, aki az „értékelvű politika felfogást” védelmezte, mely „empirikus általánosításon és etikai elkötelezettségen” alapul, és a totalitáriánus nemzetközi látszatpolitika ellen irányul. Lásd: Crick, 1992. 8, 161, 170.

¹⁷ Political Essays. 2015.

¹⁸ Müller, 2013. 163, 233.

¹⁹ A klasszikus szöveg: LaCapra, 1991.; David Hackett Fischer átütő erejű munkájában (Fischer, 1970.) megköveteli a történésztől, hogy hipotézisét teljesen tisztázza. Az értelmiség történelmi módszereiről általánosságban, lásd Halmes-virta, 2012.

szembe magát, amelyben a kutatás tárgyát képező személy él. Ebben az esetben a többszölamú viták elemzése során nem alkalmazunk politikai kutatási módszereket, hanem a fennálló politikai kultúra egyedi és alapvető értékeihez fordulva, s az elitet azért bírálva, mert elfelejtette és elhanyagolta azokat, mintegy a „közösségi moralizmus” alapállásából értelmezzük azokat.²⁰ Mindenkit morális igehirdetőnek tekinthetünk, aki nincs különösebben tekintettel a társadalmi realitásokra vagy az adott történelmi helyzetre, hanem annak érdekében, hogy elviselje a rá nézve sértő kijelentéseket vagy a társadalomban megfigyelhető hiányosságokat, kritika nélkül hirdeti a maga felfogását és értékítéleteit, amíg a közösségi moralizmus – ahogyan mi értjük azt – minden időpillanatban a történelmi tapasztalatra és a valóság elemzésére támaszkodik. A közösségi moralista ebben különbözik a politikustól, aki tapintatosan kihasználja a történelmet és a társadalmi tudást, és még hazudik is annak érdekében, hogy sikeres legyen. A közösségi moralista esetében a kutatás megelőzi az értékelést és az érveket, s csak ezt követően kezdi kritizálni például a közintézmények működését.²¹ Ez azonban nem azonos a „tudományos hozzáállással”,²² mivel készen áll arra, hogy politikai és morális instrukciókat és tanításokat nyújtson, bármikor, amikor az általa támogatott értékek fenyegetve vannak. A közösségi moralista értelmezése szerint egy társadalom uralkodó értékei tendencia-szerűen minden egyes állampolgár értékkeszleteit szabályozzák, s bár ez elsősorban az elitre igaz, az összes írástudó állampolgárra is érvényes. Az erkölcsösség végül is közös tulajdon, amelyet az elitnek kell gondoznia, és amely nélkül a társadalmi rend összeomlik. A központi kérdés tehát ebben az életrajzi tanulmányban az, hogy Bibó munkái vajon értelmezhetőek-e a közösségi moralizmus kifejeződéseként. Munkásságának pontosan ilyenén értelmezésére van szükség.²³

A közösségi moralizmus egy Magyarországon kívülről származó felfogását alkalmazva, az ország intellektuális kultúráját Bibó, esetenként nyíltan kritikus üzenetein és az ország morális-politikai állapotával kapcsolatban megfogalmazott eltérő értékelésein keresztül mutatjuk be. Ezáltal szélesebb perspektívához jutunk a politikai érvrendszerek vizsgálatához, mintsem, hogy – a hagyományos felfogásnak megfelelően – csupán társadalomkritikusként vagy politikai teoretikusként értelmezzük őt. Ez megnyitja a lehetőséget annak, hogy Bibó szövegeit, az olvasók – de legfőképpen az elit – meggyőzése arra irányuló eszközeinek tekintsük, hogy a politikai kultúra eszményei szerint éljenek, s hogy nem csupán az egyéni személyiségekből adódó hibákat és gyengeségeket javítsák ki, hanem a kizsákmányolás, az elnyomás, az alkalmatlanság és az igazságtalanság megszüntetése érdekében is lépéseket tegyenek – legyen bár ez az elit a Horthy-rendszer félfudális felsőosztálya,²⁴

²⁰ Collini, 1991. Vö. Collini–Whatmore–Young, 2000.; Collini–Whatmore–Young, 2000b. Ezt a módszert korábban már alkalmaztam Bibó néhány szövegére: Halmesvirta, 2005. 329–344.; A tipikus modern „közösségi moralista” egyik példája Jonathan Glover munkája: Glover, 2010.; Egy elméletibb perspektíva a közösségi moralizmusról liberális szemszögből: Reiman, 1997. Bevezetés.

²¹ Berki cikkének a címe Realism of Moralism szintén bizonyíték erre, még ha nem is adja hozzá a „közösségi” szót. Lásd: Berki, 1992. 513.; Fehér Ferenc a „késő felvilágosító moralista” elnevezést használja rá és utal arra, hogy Bibó üzenete nem volt meggyőző azok számára, akikről „moralizált”. Általában ez volt a helyzet, de ez nem Bibó hibája volt: maga választotta, „erkölcsi magaslatra” helyezkedjen. Lásd: Fehér, 2001. 224–225.; Vö. Kende, 2004. 64–65.

²² Vö. Fay, 1998. 4.

²³ Lásd: pl. Életút dokumentumokban. 5.

²⁴ Horthy Miklós kormányzóságát (1920–1945) *autoriter* parlamentarizmusként jellemzik, amely a demokrácia és diktatúra között helyezkedett el. Európában egyedülálló volt a nyílt választásai rendszer (Budapest és néhány nagyobb város kivételével). 1922-ben a szavazásra jogosultak aránya 40%-ról, 29%-ra csökkent, ami hatékonyan akadályozta meg az alsóbb társadalmi csoportok részvételét a politikában. Az uralmon lévő párt biztosította a többségét a választásokon, amikor az irányítása alatt lévő kormány és érdekcsoportjai, az előnyére fordították befolyásukat. A parlamentben csak

vagy a szocializmus időszakának kommunista értelmiségi és politikai felsőosztálya, vagy Európa és az egész világ politikai vezető rétege. Csakis így képes ugyanis megőrizni privilegizált helyzetét és hatalmának legitimitását, és csak így képes elkerülni a válságokat és a politikai zsákutcákat. Így Bibó úgy is értelmezhető, mint aki azt kívánja, hogy az elit megértse a demokratikus politikai morál olyan központi értékeit, mint például az egyenlőség, a szabadság, a szolidaritás, a társadalmi igazságosság, az emberi méltóság tisztelete, a mérséklet, az önuralom, a tisztánlátás, a korrektség, és a többi, s hogy lépjen túl a tisztán politikai és esztétikai érveken. S bár egy politikai realistának ez hihetetlenül naivnak tűnhet, ebben a vonatkozásban a politikai elméletalkotás vagy a „nagy elmélet” a közösségi moralista értelmezésén és szociális érzékenységén élősködő parazitaként jelenik meg.²⁵ Néha a pártokat, vagy az emberek szélesebb körét tekinti hallgatóságának, s a sajátos politikai helyzetek igényeinek megfelelően választja ki megszólalásainak stratégiáját és színtereit. Amikor például a hazai publikációs lehetőségek megszűntek a szocializmus idején, a kiadás céljából nyugatra csempészett szövegeiben, Bibó globális válsághelyzeteket elemzett és világbékéért felelős szervezetekkel foglalkozott. A legfontosabb ezek közül a *Paralysis of the International Relations and the Remedies* (A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai, New York, 1976), amelyben Bibó arra törekedett, hogy hallgatóságával közeli kapcsolatba kerüljön, és amelyben az olvasó számára fontos annak megállapítása, hogy közösségi moralistaként Bibó melyik identitásával azonosítja magát. A Szegedi Egyetemen politológia professzoraként és az értelmiség képviselőjeként, Bibó – az értelmiségnek és a politikai vezetésnek szánva – válságelemzéseket írt Magyarország 1947 és 1949 közötti „válságos éveiről”, melyekben – Mindszenty József bíborostól eltérően – nem emelt szót a monarchia vagy a feudális rendszer helyreállítása érdekében.²⁶ A közösségi moralista identitásának megállapítása érdekében, üzenete azon sajátos változásaira is figyelni kell, amelyek eszméinek, érveinek, nézeteinek, és egész ideológia-politikai felfogásának sajátos jelentést adnak. Jellemzően az elnyomottak oldalára áll és kihívást intéz az elnyomást fenntartó rendszerrel szemben, ha taktikai okokból nem is mindig egy politikai párt keretében teszi ezt, írásban, vagy egy „alapvető gesztus” megtételével mutatja be a saját nézőpontjából értelmezett igazságot. Minthogy a morális értékítéletnek két oldala van, melyek közül az első azt mondja meg, hogy mi a jó, a második pedig egy, a többiek által beteljesítendő és nekik ajánlandó kívánalmat jelenít meg, minthogy véleménye szerint jót tenni racionális, a közösségi moralista ezekhez az elemekhez a racionalitást adja hozzá. A politikai rendszerre vonatkozó diskurzusa nagyon is etikus és humanitárius, s egyben racionális is, minthogy hiszi és tudja, hogy ideológiai elfogultságok nélkül „van tisztában a valósággal”. Szemében a morál a törvény felett áll, mivel a törvényesség és igazság alapvetően erkölcsi követelmények.²⁷ Annak bemutatása érdekében, hogy egy nemzet elítje a történelem kritikus pillanataiban elveszítheti erkölcsös jellemét és államvezetői képességeit (vagy erényességét), hibák és rossz csele-

korlátozott ellenőrzés és ellenzék volt jelen. A politikai gyűlések szervezéséhez belügyminisztériumi engedélyre volt szükség és Horthy rendelkezhetett a hadsereggel, illetve, ha kellett, a parlamentet is feloszlathatta, vagy elnapolhatta annak üléseit. Részletesebben lásd Püski, 2001. 213–232.; Vö. Romsics, 1999. 181–190.

²⁵ Erre a jellemvonásra Illyés Gyula hívta fel a figyelmet Bibó ravatalánál felolvasott szövegében, mely később Bibó válogatott tanulmányait közreadó kötetek fülszövegeként jelent meg. A borítólapon megjegyzi, hogy külföldi tanulmányai idején Bibó mélyrehatóan megismerkedett azzal a filozófiával, amely „az erkölcsi jó és rossz meghatározó jegyeit a gyakorlati tevékenységből meríti”. Lásd: VT I. borító. Ami azt illeti, Aczél György, aki az 1980-as évek elején Magyarország kultúrpolitikájáért felelt, azt állította, hogy a szocializmus legnagyobb problémája, hogy miként találja meg azokat az eszközöket, amelyek segítségével „legjobban lehet megtalálni a társadalom számára megfelelő értékeket”. Lásd: Aczél–Cohen, 1984. 188–189.

²⁶ Lásd: Halmesvirta, 1998b. 1728–1739.

²⁷ Életút dokumentumokban. 47.; Vö. Karácsony, 2012. 50–51.; Vö. Poyner. 2006. 9.; Immonen, 1998. 11–14.

kedetek tárházaként használhatja a történelmet – ahogyan azt Bibó is folyamatosan tette. Azzal az igénnyel léphet fel, hogy ezeket újra megtalálja, életre keltse, sőt modernizálja. A válságot érzékelő gondolkodó által megszólaltatott vészharang „helyes” értelmezése azonban azt feltételezi, hogy a hallgatók és az olvasók rendelkeznek bizonyos nyelvi és kulturális készségekkel, hiszen egyébként nem tudnak különbséget tenni a kívánalmak és az érvek között, s a bemutatott erkölcsi értékítéletek természetét sem tudnák értelmezni.²⁸ Bibó esetében egy magasan képzett értelmiségről beszélünk, aki az úri középosztály alsó rétegéből emelkedett fel, hogy jogtudóssá váljon és aki különösen akkor hallatta a hangját, amikor hitte, hogy Magyarország jövője szempontjából létfontosságú politikai döntésekre lehet befolyással, például amikor 1945 és 1949 között, valamint 1956-ban lehetségesnek tűnt a demokratikus alternatíva vagy a hidegháború alatt, amikor Európát válságok tették próbára és a történelem legnagyobb katasztrófájának képét elének vetítve, atomháború fenyegette a világot. Pontosan a háborút követő válságos időszak volt az, amikor Bibó feladata relevánsá és aktualitássá vált, mivel a demokratizálásról szóló, értékelvű diszkusszió rendkívül sürgetővé vált.²⁹ A kérdés az, hogy ebben az időben, erősebben vagy kritikusabban fogalmazta-e meg az értékek tartalmát. Egyértelműen átpolitizálódtak-e a demokratikus értékek akkor, amikor Bibó a döntéshozóktól azt kívánta, hogy a válság súlyossáágának értelmezése során a megértés sajátos készségéről tegyenek tanúbizonyságot, s hogy a reformok kezdeményezésekor erkölcsi szilárdságot és erős jellemet mutassanak? Vagy el kellett ismernie, hogy az európai valóságot a győztesek alakítják és nem a vesztes oldalon álló közösségi moralisták?

Közösségi moralista nézőpontjából következően, Bibó közéleti-politikai intellektuális identitása fejlődésének lépcsőfokait figyelmesen kell nyomon követni szövegeiben, politikai-erkölcsi meggyőződésének stratégiáit pedig minden olyan történelmi helyzetben elemezni kell, amikor a politikai színpadra lépett. Ezek: a Márciusi Front születése a második világháború előtt, a háborús időszak, az 1945 és 1949 közötti évek, 1956, illetve az 1963-as amnesztiát követő évek. Kétszer kényszerítették arra, hogy vagy a hazai színpadon kívülről szóljon, vagy hogy azt válassza, hogy kívülálló marad (Rákosi diktatúrájának időszaka³⁰ és Kádár „puha diktatúrája”³¹) és így nyugaton próbáljon publikálni. Mindezen túl, Bibó gondolkodásának szemantikai vonatkozásait is tisztázni kell, más szóval elemeznünk kell azt, hogy gondolkodása milyen kapcsolatban állt (a) a politikatudományra vonatkozóan akkor érvényesülő és vitatott elsődleges feltevésekkel és elméletekkel, és (b) a politikai kultúra 1945 előtt viszonylag állandó, 1945 után pedig változó konvencióival, illetve alapvető felvetéseivel. Továbbá, azon diskurzus kontextusában kell feltárni a Bibó által használt, fő politikai fogalmak tartalmát (félelem, politikai hisztéria, zsákutca, egyensúly), illetve az azokból levezetett érvek jelentését, amelyben ezeket a fogalmakat és érveket értelmezte vagy átfogalmazta. Nem elég fogalom történeti terminusokban elemeznünk őket, de a bennük elrejtett közösségi moralista üzenetet is fel kell fedoznünk. Így mindez, a közösségi moralista vonatkozásában a politikai retorika elemzésévé alakul. Saját elsődleges ideológiai igazodásai és elkötelezettségei feltárása érdekében végezetül arra is szükség van, hogy Bibó gondolkodását egy ideológiai-kritikai nézőpontból vizsgáljuk meg. Elemeznünk kell azt, hogy politikai érveinek és álláspontjának racionális igazolása érdekében, illetve a kapott kritikákra adott válaszként, a történelmi, empirikus és morális bizonyítékokat milyen módon használta fel.

²⁸ Vö. Trencsényi, 2007. 207–211.

²⁹ Vö. Glover, 2010. 293.

³⁰ A korszak legjobb bemutatása: Gyarmati, 2011.

³¹ Lásd: Halmesvirta, 2009. 177–181.

A KEZDETEK 1911–1945

Tanulóévek

Bibóval először 1976 októberében készítették interjút egy Erdei Ferencről³² szóló filmben. Az interjút később számos alkalommal tovább folytatták, s ezek arra vonatkozó beszámolóivá váltak, hogy a magyar történelem kritikus szakaszaiban az élete és karrierje hogyan alakult. A beszámolót hozzácsatolták a Bibó óra vonatkozó hivatalos dokumentumokat, illetve vegyes, nem hivatalos iratokat és leveleket tartalmazó gyűjteményhez. Ezekből nem csak Bibó családi háttéréről és irodalmi munkásságáról, de a közéletben vállalt szerepéről³³ és az ezzel kapcsolatos motivációiról is igen sokat megtudunk. Segít tisztázni Bibó közösségi moralistaként felfogott identitását, mégis csak írott szövegei segítségével tudjuk érvrendszerének változásait és fejlődését nyomon követni.

Bibó István Budapesten született 1911. augusztus 7-én egy református családban. Apai ágon alföldi (kiskunhalasi) kismemesi családból származott, amely minden előzetes feltételt megteremtett arra, hogy a privilegiált, magasan művelt köztisztviselői státuszba kerüljön, vagy éppen értelmiségi karrierbe kezdjen. Bibó nagyapja egy magas rangú bíró volt. Apja, idősebb Bibó István bölcsészeti-filozófiai tanulmányokat végzett, és (1921-től) a Szegedi Egyetem könyvtárossaként klubokat szervezett és kiadói tevékenységet folytatott a városban, s erős lokálpatriotizmus, valamint az elszegényedett parasztság iránti empátia jellemezte. Bibó megemlíti, hogy apja a magyar forradalmakat (1848–1849 és 1918–1919) destruktívnak tartotta és hogy munkáját olyan praktikus irányba terelte, mint a nép felvilágosítása, amelyről úgy vélte, hogy felemeli a szellemi szegénységből a majdnem feudális körülmények között élő parasztságot és kulturális fejlődéséhez vezet. Bibó szerint édesanyja, Graul Irén, aki katolikus sváb köztisztviselői családból származott, volt az, akitől megtanulta, hogy az emberek egyenlők és hogy nem helyes megvetni a zsidókat vagy forradalmi doktrínákat tanítani a gyermekeknek.³⁴ Így történt, hogy Bibó mind a Szegedi Piarista Gimnázium (1925–1929) tanulójaként, mind pedig jogász-politológus egyetemi hallgatóként (1929-től) a kezdetektől fogva, annak ellenére került minden közvetlen politikai részvétel és tartózkodott bármilyen egyesületi tagságtól, hogy barátaival, Erdeivel, Reitzer Bélával³⁵ és Ortutay Gyulával³⁶, folytatott beszélgetései során kifejtette véleményét a parasztság helyzetéről, az általános emberi jogokról és állást foglalt a franciák mellett a náci Németországgal szemben. A hármas megegyezett abban, hogy Magyarország politikai rendszere igazságtalan és valójában

³² Erdei Ferenc (1910–1971) Bibó régi barátja és a Nemzeti Parasztpárt alapítója és főtitkára volt. A Rákosi-korszak földművelésügyi minisztere, majd a forradalom alatt tagja volt Nagy Imre kormányának is. Később Kádár irányítását is elfogadta. A parasztság helyzetére és a földreformra vonatkozó kutatásai nagymértékben inspirálták Bibót.

³³ Életút dokumentumokban.

³⁴ Uo. 24.

³⁵ Reitzer Béla (1911–1942) Bibó közeli barátja volt még az egyetemi időkben. Zsidó származású szociológus. A legjobb, szakterületével kapcsolatos irodalmat nyugatról szerezte be. 1941-ben behívták munkaszolgálatra és 1942-ben tűnt el a Don-kanyarban.

³⁶ Ortutay Gyula (1910–1978) vezető néprajztudós, kultúrpolitikus, vallás- és közoktatásügyi miniszter (1947–1950). Ő szervezte meg az iskolák állami kézbe adását és az új, a szocializmus eszméit hirdető iskolai tankönyvek előállítását. Külföldi kulturális kapcsolatokra specializálódott, köztük Finnországra is. 1965-ben tagja lett a Finn Tudományos Akadémiának. 1964-től 1978-ig mint a Népfront főtitkára és elnökhelyettese tevékenykedett, és segítette Kádárnak a rendszer konszolidációjában.

romlott,³⁷ reménykedtek továbbá abban, hogy Bethlen István és a Nemzeti Egység Pártjának kormánya (1930), amely 1921 óta hatalmon volt, egyszer megbukik. A Huszár Tibor által szerkesztett interjúsorozat lehetőséget teremtett Bibó számára arra, hogy megcáfolja azokat a hamis benyomásokat, melyek őt forradalmi marxista-leninistának, keményvonalas szélsőbaloldalinak és individualistának bélyegezték. Elismerte, hogy egy korabeli jogászhoz illő módon, a szükséges mértékben olvasott Marxot, de elutasította annak leninista interpretációját, hogy a burzsoázia megsemmisítése elkerülhetetlenül szükséges, mivel az csak csekély ideológiai hatással bírt volna Magyarországra annak csekély népessége miatt. Bibó számára a burzsoázia nem volt osztályellenesség. Visszataszítónak találta viszont Lenin parasztságot érintő gondolatait, mivel véleménye szerint a magyar politika feladata nem a parasztság felszámolása kellett, hogy legyen, hanem életszínvonalának emelése. A korábbi, terrorba fulladt erőszakos forradalmakkal kapcsolatos történelmi tanulságok Bibóban tartós gyanút ébresztettek a romantikus és vakmerően forradalmi elvekkel szemben. Reményt is azonban egy kompromisszumképes forradalommal kapcsolatban, amely a társadalmi valóság pragmatikus vizsgálatán alapul. Az 1930-as években figyelemmel kísérte, hogyan szemléli elégedetten, karba tett kézzel a hagyományos jobboldali arisztokrácia a parasztság szenvedését, míg a jobboldali radikális ifjúság a „hitlerizmussal” megismerkedve a hagyományápoló csoportból, egy erőszak mellett elkötelezett³⁸ csoportosulássá vált. Az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején, rendkívül ritka volt, hogy valaki hasonló nézeteket valljon Magyarországon. Mindezek azt igazolják, hogy Bibó már tanulmányainak korai szakaszában is tájékozott volt a korabeli aktuális politikai trendekkel és irányzatokkal kapcsolatban.

Általános iskolában és később a piarista gimnázium falai között, Bibó kiváló osztályzatokat szerzett a bölcsészeti tantárgyakból és kezdtek felfedezni, hogy ígéretes jövő előtt áll. Úgy emlegették, mint aki „képes önálló értékítéletet alkotni” és mint aki szigorúan ragaszkodik a morális szabályokhoz. A hivatalos iskolai közlöny 1929-es száma szerint a 18 éves Bibónak „fejlett érzéke van a történelemhez”, aminek alapján jól és lényegre törően tudta bemutatni a központi gondolatokat esszéiben.³⁹ A református oktatásban is részesült Bibó elemző képességeinek kitűnő példája első publikált esszéje a „Mit jelent a reformáció az emberiség számára?”, amely Szegeden jelent meg 1928-ban a reformáció négy századik évfordulója kapcsán. Esszéjében a Luther által nyitott szabadság „ösvénnyel” foglalt állást és történelemről alkotott progresszív felfogásának változatát nyújtja: a katolikus dogmatizmus és az olyan külső értékek, mint a társadalmi státusz fontossága, illetve a képmutató, „álszent” vallásosság helyett az ember megváltása vonatkozásában a reformáció Isten kegyelmét, illetve az igazság szabad feltárását és az aktív hitet ajánlotta. Bibó számára kiemelkedő értékkel bírt, hogy az emberek emlékezetébe idézték Jézus tetteit és szellemiségét akkor, amikor már saját nyelvükre lefordítva olvashatták az Újszövetséget. Ezen a ponton mutatható ki a piarista erkölcsi szabályokból adódó kreatív energiák hatása, nem pedig a weberi elmélet „vaskalitkájának” hatásáról van szó. Bibó szerint a tudományos forradalom kibontakozásában is szerepet játszott a reformáció: míg Luther a Bibliát olvasta megszentelt szöveggént, addig a kutatók a természetről szóló, a történetfilozófusok pedig az emberi gondolkodásról szóló műveket. Ebből a forrásból táplálkozott a magyarországi fél-feludált maradványokra vonatkozó kritikája. Nyugat-Európában a reformáció eredményeként az egyének felszabadulhattak a középkori közösségek béklyója alól, míg ez a folyamat Magyaror-

³⁷ Kovács, 2004. 21.

³⁸ Életút dokumentumokban. 651.

³⁹ Uo. dok. 13 és 15. 80–81 és 84.

szágon befejezetlen maradt, hiszen a röghöz kötött parasztok nem bontakoztathatták ki rejtett tehetségüket. A fejlődésnek, az elmaradottság körülményei között szükségszerűen mérsékeltnak kellett lennie: annak érdekében, hogy az embereket újra „tömegekké” változtassák, nem volt megengedhető, hogy az individualizmus növekedése hedonizmushoz vagy kommunizmushoz vezessen. Bibó számára az operacionális értékek központi fontossággal bírtak: a középkorban eszményinek tartott magatartásformákkal, a társadalomból való „kivonulással” és az elkötelezett „magányossággal” szemben, már ekkor világosan megfogalmazta a „megbízhatóság, az eltökéltség és az erős szellemiség” gondolatát. Max Weber protestantizmusról szóló elemzését saját korára alkalmazva, Bibó az emberiséget magával ragadó „hivatást” az aktív élettel, a munkával és a háztartás irányításával azonosította – mindez a regenerálódást, az élet megújulását az emberiség hanyatlással szembeni mindig előre törekvő küzdelmét jelentette.⁴⁰ Úgy tűnik, hogy a később kialakított közösségi moralizmusában Bibó jóval kifinomultabb formában használta fel korai esszéjének egyes elemeit, különös tekintettel a hatalom humánus, finom használatát megjelenítő Jézus gyakorlati példájára, amely a társadalom elitjét a szolgálat küldetésének elfogadására és időszzerű társadalmi reformok végrehajtására készíti.

Külföldi tanulmányai előtt (1933–1934-ben Bécsben a *Collegium Hungaricum*-ban, 1934–35-ben a genfi *Institut Universitaire des Hautes Etudes Internationales*-ben és 1936-ban a hágai *Académie de Droit International*-ban tanult), Bibó még mindig nem hitte, hogy a parasztság képes lenne segítség nélkül fellázadni a nemesség ellen, így az értelmiség képviselőit szólította fel, hogy legyenek a vezetőik. E meggyőződésében eredetileg közös állásponton volt radikalizálódó tanárával Horváth Barnával, aki a liberális anarchizmus felé hajlott.⁴¹ Amikor bizonyossá vált, hogy Bibó ígéretes jogtudóssá válik, Horváth ösztöndíjakat szerzett neki a fent említett jogtudományi intézményekben, Bécsben és Genfben.⁴² Ekkora Bibó már eldöntötte, hogy addig nem lép be a politikai életbe, amíg tudományos elismertségre nem tesz szert, s ennek érdekében alapvető ismereteket szerzett, például a Népszövetség tevékenységéről, bár Genfben tartózkodva megjegyezte, hogy tisztviselőinek békétárgyalások folytatásakor nincs más a kezükben csak üres szavak.⁴³

Bibó közösségi moralizmusa alapjainak megértéséhez elengedhetetlen, doktori disszertációjának közelebbi vizsgálata, amely tanulmányainak egyikeként 1934-ben jelent meg. A disszertáció kétségtelenül ambiciózus vállalkozás volt, mivel a jogfilozófia klasszikus fogalmai, a kényszer, az igazság és a szabadság (*Kényszer, jog, szabadság*, 1935) kerültek elemzésre benne, illetve e fogalmak számára keresett új, a gyakorlati világban alkalmazható definíciót. Bibónak nem volt elegendő, hogy e fogalmakat tisztán racionális és logikai úton, tapasztalati alapokon állva vezesse le. Megértésük érdekében arra is szüksége volt, hogy a jelenségekre vonatkozó irracionális tapasztalatokat és érzéseket is figyelembe vegye. Másképpen fogalmazva, a kényszert,

⁴⁰ Életút dokumentumokban. dok. 16, 86.

⁴¹ Horváth Barna (1897–1973), neokantiánus jogfilozófus és szociológus, 1945 és 1949 között a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Elkezdte a közvéleménykutatásokat Magyarországon a második világháború előtt. 1929 és 1940 között a jogtudomány tanára a Szegei Egyetemen, 1940 és 1944 között pedig a Kolozsvári (Cluj) Egyetemen. 1948 után emigránsként élt az Egyesült Államokban és 1950 és 1956 között a politikatudomány, a nemzetközi jog és a jogelmélet tanáraként dolgozott a New York-i New School of Social Research-ben. Munkái: *Rechtssociologie. Probleme der Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre des Rechts* (Horváth, 1934.); *A jogelmélet vizsgálata* (Horváth, 1937.); *A szociológia elemei* (Horváth, 1938.); *A közvélemény ellenőrzése* (Horváth, 1939.); *A közvélemény vizsgálata* (Horváth, 1942.); *Demokrácia* (Horváth, 1945.) *Probleme der Rechtssociologie* (Horváth, 1971).

⁴² Életút dokumentumokban. dok. 24 és 27.

⁴³ Jegyzetek Bibó tankönyvében. MTAKK. MS 5019/22, 28.

az igazságot és a szabadságot „megismerni, megnevezni és megtapasztalni” kell, és csakis ezután lehet az őket leíró fogalmakat leszámaztatni. A jogtudományi kutatás így a laikus átlagemberek számára is jóval érthetőbbé válik.⁴⁴

Bibó számára a legnagyobb kihívást a kényszer vizsgálata jelentette, mivel – bár a társadalomban gyakran találkozhatunk vele, (például amikor mi vagyunk a kényszer alkalmazó személy, vagy amikor a szabadság antitéziseként jelenik meg) – nagyon kevés kutatási eredménnyel rendelkeztek róla.⁴⁵ Valójában, sokféle kényszerítő tényező létezik, mint a hatalom, az erőszak, a felelősség, az erkölcsi törvények, a normák, a szociális körülmények és a természeti akadályok. Akár az elvek kényszerítő erejéről is beszélhetünk, ami jellegét tekintve intellektuális természetű. Más volt, mint a természeti törvény által megvalósuló okozati kényszer, mivel értékeket foglalt magába, s így az emberi akaratot a morális célok elérésének rendeli alá. Bibó ily módon elutasítja Nicolai Hartmann etikáját és Horváth szinoptikus axiológiája mellett foglal állást, mely választásnak kiemelkedő jelentősége van közösségi moralizmusa és cselekedetei szempontjából, mivel így a valóság és az értékek „versenytársakként” jelennek meg.⁴⁶ Innen már csak egy lépés volt eljutni a valóság és a morál dichotómiájáig. Bibó, Bergsonnak az emberi cselekedetek spontaneitására vonatkozó dédelgetett eszméjét összekapcsolta a haladás Kant utáni felfogásával: még a legnagyobb nehézséget okozó természeti akadályok sem tudták az emberiséget meghátrálásra kényszeríteni, sőt, legyőzésekre az emberiség új módszereket talált ki. A legfontosabb a szubjektív kényszer (szokások, erkölcsi szabályok, konvenciók, divat, stb.) megkülönböztetése volt a természeti törvényekre hasonlító objektív kényszerrel, mely utóbbi egy olyan formát jelentett, amelyben a törvény és annak tekintélye a velük kapcsolatos szankcióktól való félelmen alapszik. Ez a tekintély egy „mélyen belsővé vált kényszerrel” alakulhat, ahogyan az a magyar társadalomban is történt. Bibó számára a hatalomra vonatkozó teljesen belsővé tett fikció példája az alábbi volt: „az alattvalók szeretik a vezetőt”. Radikálisan értelmezve, a kényszer, egy fizikai jelenség egy „(megindító) viszonylagos fogalom” válik, mivel az emberiség természeténél fogva rendelkezik a törvényekkel való szembefordulás *képességével* (kiemelés a szerzőtől). Elvégre a törvények tévedhetetlenségét még sohasem sikerült kimutatni, ami a velük való szembefordulást támaszthatja alá.⁴⁷ Az ellenállás különösen a „legnagyobb fokú kényszer” idején nőhet meg jelentősen, például amikor a szabadság iránti igény kielégítése érdekében a kényszernek az akarat erőteljes irányítására van szüksége, amikor is valakinek a cselekvését teljesen ellentétes irányba tereli ahhoz képest, amerre spontán módon tartott volna, mint például azokban az elviselhetetlen szituációkban, amikor egy függőségi helyzetet annak érdekében használtak ki, hogy egy emberi lényt az emberi természettel ellenkező viselkedésre kényszerítsenek. A történelem folyamán azok részesültek a legnagyobb erkölcsi elismerésben, akik – spontaneitásuk és morális elveik mellett kitartva – szálltak szembe a „legnagyobb fokú kényszerrel” és felszóltak ellene.⁴⁸ Bibó számára ők voltak a közösségi moralista példaképei.

⁴⁴ A disszertációt kiválóan értékelték és további ösztöndíj támogatásra méltónak találták. Lásd: *Bibó István jogbölcsészeti pályaművének értékelése* (1933). Életút dokumentumokban. dok. 24, 94–96. Mint ösztöndíjas, Bibó lefordította az osztrák jogtudós, H. Kelsen *Reine Rechtslehre* (1934) című munkáját magyarra (*Tiszta jog, 1934*).

⁴⁵ Bibó István, *Kényszer, jog, szabadság*. VT I. 9.

⁴⁶ Uo. 10–14. Érdemes kiemelni, hogy Horváth aggódott Bibó közösségi moralista álláspontja helyezkedése miatt. Úgy gondolta a jogtudománynak ez nagy veszteséget jelentene. Lásd: Balog, 2012b. 18.

⁴⁷ Uo. 23, 26.; Vö. *Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás*. (1936 franciára, 2001 magyarra). BIM I. 244, 248.

⁴⁸ VT I. 32.

A „legnagyobb fokú kényszer” elleni küzdelem legtisztábban a forradalmakban manifesztálódott. Ilyenkor kérdőjelezték meg leginkább a törvényeket. Bibó a történelemből levont következtetések alapján értékelte őket és ennek során szükségszerűen arra támaszkodott, hogy a hatalmat a forradalmak beteljesítése, s nem pedig erőszakossá tételük érdekében használják. Morális értékük értékelése során az emberi fejlődés nézőpontjából az erőszakon alapuló terror vagy egy proletár diktatúra – vagyis a „kisebb kényszer” – nem volt jobb, mint az azt megelőző elnyomás, s e következtetés alapján tudott Bibó tovább lépni a „szabadság” vizsgálata irányába.⁴⁹ Kezdetben annak jellegzetesen negatív definíciójára támaszkodva – „a külső dolgoktól való szabadságról” van szó – Bibó azt állította, hogy bár a szabadság, mint viselkedési forma konfliktusba kerül a kényszerrel, az objektív, pozitív szabadságokat (például a polgári jogokat) garantáló szabályozások és törvények esetére ez nem igaz. Az akarat és a cselekvés szabadsága, mint a spontaneitás kifejeződései („Szabad vagyok, azt teszek, amit akarok”⁵⁰) mindig a külső tényezők jelenlétében érvényesültek. Ekképpen a szabadság tapasztalata önmagában több erkölcsi szabállyal is szemben állt, azaz a szabadság nem értékelhető ellenkezőjének ismerete nélkül.⁵¹ Ha a társadalmi igazságosságot törvény által lehetne biztosítani, az emberek megkapnák a lehetőséget, hogy a kényszerből kiszabaduljanak és élvezzék a pozitív szabadságot. Az ellentmondás azonban abban ragadható meg, hogy habár a szabadság látszólag egyre jobban kiteljesedett az emberi történelem folyamán, ám ezzel párhuzamosan a törvények számában is hatalmas ugrás következett be, ami arra utal, hogy a kényszer iránt is megnövekedett az igény. Az ilyesfajta kényszer azonban nem növekedhet az igazságosság kárára.⁵² A félféudális Magyarországon a földek szélsőségesen egyenlőtlen elosztása miatt, a jobbágyság felszabadítása nem vezetett társadalmi helyzetük⁵³ javulásához, s e szembeötlő hiba kijavítására törekedett Bibó az 1937-ben alapított Márciusi Front keretében. Ezt a későbbiekben részletesen is megvizsgálom majd.

Mint oly sok politikatudományban képzett ember, Bibó szintén Hobbes *Leviathanját* hívta segítségül annak megmagyarázására, hogy mi a törvények megalkotásának a célja: egy feltételezett *természeti állapotban*, a hatalmat erőszakkal megragadó szuverén akkor tarthatja meg azt, ha egy biztonságos *társadalmi teret* hoz létre (kiemelés a szerzőtől). A törvénybe foglalt kényszer lényege, hogy biztonságot teremtsen. Ha nem ez lenne a helyzet, akkor az uralkodó leváltható lenne (a nép által).⁵⁴ Ha Hobbes a törvények erejének, illetve a hatalom használatának szükségszerűségét hangsúlyozta volna, akkor⁵⁵, Bibó és olyan magyar mesterei, mint Somló Bódog⁵⁶, különös figyelmet fordítottak volna a törvények eredete vizsgálatára: egy Hobbes-i értelemben vett alattvaló állampolgárrá válásához a törvénynek jóval demokratikusabb alkotásnak kellett volna lennie. Forradalmi eszme lévén, a szocializmus – minthogy a család és a tulajdon felszámolását kívánta

⁴⁹ Uo. 34.

⁵⁰ Bibó Cicerótól veszi át: „*Libertas est potestas vivendi, ut velis*”.

⁵¹ *Kényszer, jog, szabadság*. VT I. 46.

⁵² Uo. 70. Az igazság hitelességének inflálódása; Vö. Immonen, 1998. 17.

⁵³ Vö. Gunst, 2004. 213–216.

⁵⁴ *Kényszer, jog, szabadság*. VT I. 71–73.

⁵⁵ Vö. White, 2003. 132, 135.

⁵⁶ Somló Bódog (1873–1920) szociológus és jogfilozófus. 1903-tól 1918-ig a Kolozsvári Egyetem professzoraként, majd 1920-ig a Budapesti Egyetem professzoraként tevékenykedett. Részt vett a történelmi folyóirat a *Huszádik Század* megalapításában és a szociológiai folyóirat a *Társadalomtudomány* kiadásában. A brit J. Austint követve visszavonult a szociológiától és a jogfilozófia alapjait kezdte kutatni, különös tekintettel az államok beavatkozására az egyének életébe és annak megindoklására. *Jogi Alaptan* című munkája, melyet 1917-ben adtak ki, sokáig nemzetközileg is jelentős alapműnek számított.

– ugyanakkor, túllépett a biztonság biztosításán, hiszen egy polgári társadalom éppen ezek teljes biztonságának megvalósítására törekedett. Bibó közösségi moralizmusa választás elé érkezett: Magyarországon a reformok felé vezető úton balra kell tartani, a fennálló liberális-konzervatívizmus és a szocializmus között, de a szocializmushoz közelebb járva. Bibó disszertációja ugyan megfelelt a formális tudományos követelményeknek, olyan ideológiai elemeket is tartalmazott, amelyek által a szociális reformok a gyakorlatban is megvalósíthatók és elméletileg igazolhatók. Amennyiben, ahogy a radikális jogtudósok állították, a törvényeket az emberek közösen hozták létre, s ennek végeredménye lett a jogrendszer, akkor Bibó romantika mentesen biztosíthatta a forradalom számára a haladás felgyorsításának lehetőségét:

„A forradalom kiszámíthatatlan lehetőségeket és veszedelmeket magában hordozó jelensége legjobban mutatja a jogrend építményét összetartó, egymással lekötött akauzális energiák felszabadulását és új összekapcsolódását.”⁵⁷

Bár a forradalmak kivételes eszközök a zsarnoki hatalommal szemben, Bibó elfogadhatónak tartotta azokat. Háborúk esetében azonban pusztító erőszakra és pusztításról volt szó, ahogyan azt az első világháború megrázóan tette világossá Bibó számára. A hatalmi egyensúlyon alapuló több évszázados politika szenvedett kudarcot, a nagyhatalmak pedig megoldást kerestek a katasztrófa elkerülésére, amint azt a nemzetközi jog 1920–1930-as évekbeli fejlődése (Nemzetek Szövetsége, locarnói egyezmény és a Kellog-Briand paktum⁵⁸) alapján Bibó kimutatta, mely fejlemények új, addig példa nélkül álló szankciókkal korlátozták az erő alkalmazását. Bár ezek a szankciók a kényszer elemét is tartalmazták, különösebb optimizmusra akkor sem volt sok oka, mivel nem volt „egy végső kényszerítő”, egy nemzetközi felügyelő, s ezért a megállapodások bizonytalanok és pontatlanok, önkényesen megsérthetők maradtak. A törvények be nem tartása esetében, ha nem vetik alá magukat nekik, elegendő szankció állt rendelkezésre azok ellen, akik megszegték őket, a nemzetközi jogban azonban a legkisebb esély sem volt arra, hogy alkalmazzák azokat, mivel a nagyhatalmak legalábbis nem voltak felkészülve arra, hogy szuverenitásuknak csak egy részét is feladják. A háborús jóvátételeket például szankciónak tekintették, a nemzetközi jogban azonban nem volt külön rájuk vonatkozó törvénycikk, ahogyan a hadüzenetre vonatkozó szabály sem volt („a törvénytelen háború a legsikeresebb”).⁵⁹ Nem volt objektív kényszerintézkedés, amelyet az agresszorra alkalmazhattak volna, ahogyan az abszolutizmus idején sem volt ilyen az autokratikus uralkodókkal szemben, amennyiben nem kívánták összehívni a törvényhozó testületet. A versailles-i (illetve Magyarország esetében a trianoni) békeszerződés feltételeit a győztesek diktálták, bár az ezekre vonatkozó döntési hatalom hivatalosan „államok bizonyos (!) közössége”

⁵⁷ Idézet: *Kényszer, jog, szabadság*. VT I. 88.

⁵⁸ A Nemzetek Szövetségének alapokmánya szerint (1919), a tagállamok kötelezték magukat, hogy tiszteletben tartják egymás területi sérthetlenségét és függetlenségét, ahogy arra is kötelezettséget vállaltak, hogy összességében békésen oldják meg a vitás helyzeteket. A locarnói egyezmény (1925) kizárta a háborút Németország és Franciaország, illetve Németország és Belgium között. A Rajna-vidékből 50 km-t demilitarizáltak. Ha a megegyezést megszegték, a Nemzetek Szövetségének a megtámadott felet kellett segítenie. A Kellog-Briand-paktum (1929) elutasította a háborút, mint a nemzetközi konfliktusok kezelésének egyik módját, de engedélyezte az önvédelmet és a kollektív ellenintézkedéseket az agresszió ellen. Habár elviekben az agresszív háború tiltva volt, de további problémát jelentett az a tény, hogy a kollektív ellenintézkedések alkalmazása nem volt *kötelező*, ahogyan az is, hogy a szerződésből hiányzott a megállapodást megsértő féllel szembeni konkrét szankciók meghozatalának lehetősége. Bibó és Ian Kershaw, több modern történéssel együtt a megegyezést Németországra nézve büntető jellegűnek tekintette, aminek hosszútávú következményei lettek.

⁵⁹ *A szankcióké kérdése a nemzetközi jogban*. (1932–1933). VT IV. 12–13.; Vö. igazságos háború elméletek a középkorban. Lásd: *Az igazságos háború és a jogi tévedhetetlenség doktrínája*. BIM X. 22–24..

kezében volt.⁶⁰ Ezekben a kritikus helyzetekben tehát a végső megoldás a győztesek vagy a hatalmon lévők morális felelősségérzetén múlt, amire nem volt garancia. A történelem megmutatta Bibónak, hogy az alkotmányok különösképpen azért jöttek létre, hogy megelőzzék az ilyesfajta despotizmus kialakulását, de a nemzetközi jogban nem voltak ennek megfelelő preventív megoldások.⁶¹ Bibó annak bizonyóságaként tekintett a Nemzetek Szövetsége azon szabályozásaira, hogy a nagyhatalmak „azon törvényeket vagy igazságokat támogatják, amelyeket szükségesnek tartanak”, hogy morális autoritás tekintetében nincs *valódi* (kiemelés a szerzőtől), a nemzetállamok feletti szerv, s hogy ennek nem kellett volna illeszkednie a nemzetközi joghoz. Véleménye szerint a biztonság megőrzése minden esetben „morális konszenzust és megegyezést” egy a nemzetközi közösségi moralitásnak teret nyújtó fórumot kívánt volna meg. Bibó a szankciók ezen elemzésével Magyarország nemzetközi kapcsolatainak elméleti tanulmányozását kezdeményezte. Ezt a problémahalmazt olyan fontosnak tartotta, hogy élete utolsó éveit is a megoldásának szentelte.⁶²

Ahogy a kényszer fogalmára vonatkozó elemzésében a törvény által objektíválódott kényszer és szabadság újra definiálása felé haladt, Bibó egy Kelsen,⁶³ Moór⁶⁴ és Horváth elméleteire alapozott szintézisre támaszkodott, minél fogva, a törvényhozás megerősödését inkább a kényszer, de semmiképpen sem a szabadság megerősödéseként értelmezte, ahogyan azt professzora Horváth javasolta. A kényszernek a törvényekben és az egész kényszerítő rendszerben megjelenő objektíválódása – amely Kelsen számára egy integrált entitást alkotott, s amely szerint az egyes személyeknek csupán az úgynevezett saját ügyei voltak „szabadok” – valójában a szabadságot is objektíválta, s ebben az esetben, Bibó álláspontja szerint jó okunk van feltenni azt a kérdést, hogy valójában mi is a törvény szabadság funkciója.⁶⁵ Nyilvánvaló, hogy a törvény még rövid ideig sem állhat szemben azok akaratával, akik alávetik magukat neki, mint amikor az emberek a szabad gyülekezés jogát és a szólásszabadságot követelték egy olyan országban, ahol az eddig nem létezett. Egyébként ez a diktatúra felé tett lépést jelentett volna.⁶⁶ Így hát Bibó

⁶⁰ Uo. 25–26. Bibó a versailles-i békére, mint bosszúra és diktált békére tekintett és nem pedig egy „paktált békére”, ami a közösségi moralista felfogása szerint, a legjobb megoldás lett volna, olyan, mint amikor Svédország a bécsi kongresszus döntése értelmében (1815) Finnország elvesztéséért cserébe, kompenzációként megkapta Norvégiát. Versaillesban „három vénember” a „kicsinyesség orgiáiba” merülve, valamint béketeremtésük révén visszacempeszték a világba a „gonosz” hatalmát (hitlerizmus). A német demokratikus fejlődés zsákutcaja „hozta létre a fasiszta deformációt”. Lásd: *Az európai egyensúlyról és békéről*. VT I. kül. 435–441, 467, 476.

⁶¹ *Kényszer, jog, szabadság*. VT I. 94–95.

⁶² *Paralysis of the International Relations and Its Remedies*; Vö. Kardos, 2012. 418–419.

⁶³ Hans Kelsen (1881–1973) egy osztrák neokantianus jogfilozófus. 1940-ben emigrált az Egyesült Államokba, és a Berkley majd a Harvard Egyetemen dolgozott. Munkái, különösen a *Reine Rechtslehre* (1934) és a *General Theory of Law and State* (1945) nagy hatással voltak a 20. század jogtudományára és magyarul is elérhetőek voltak. Bibó Kelsen módszertanát és logikai formuláját túl elméletinek és a valóságtól túlságosan is eltávolodottnak tartotta, mivel az általa elpalástolt értékrelativizmus szerint „*úgy van az ember, mint a vékony sárgarépa pucolásával; addig kaparjuk róla a földnek piszkát, míg minden húsa is lemegy, s csak a rostja marad meg. Kelsen esetében ez a rost méltó a megsemmisítésre, de nem elegendő az élet táplálására.*” Bibó István – *Erdei Ferenc*hez (1935. 02. 07. Bécs). Életút dokumentumokban. dok. 55, 131–132.

⁶⁴ Moór Gyula (1888–1950), magyar jogfilozófus. Kolozsváron (Cluj) és Szegeden kezdett dolgozni, majd 1929-től a Budapesti Egyetem professzora, később pedig rektora lett. Horváthot követve, a jogszociológia és jogi axiológia szintézisét kutatta. A polgári demokrácia védelmezőjeként elítélte a fasiszmust és a náciizmust (*A fasiszmus és a nemzetszocializmus bírálata*, 1945). Fő munkája: *Macht, Recht, Moral* (1922).

⁶⁵ *Kényszer, jog, szabadság*. VT I. 100–103.

⁶⁶ Akkoriban a diktatúra hátrányairól Finnországban is gondolkodtak egy olyan irányzat jegyében, amely az alkotmányos államot és a demokráciát kombinálta. Bibó és néhány finn megfigyelő is különös figyelmet szentelt azoknak az illegális népszavazásoknak, amelyeket a már befejezett terület elcsatolásuk után tartottak. Vö. pl. Ruutu, 1937. 86.; *Kényszer, jog, szabadság*. VT I. 124–125.

nem vetette el teljesen Kelsen elméletét, de az értékek értelmezése vonatkozásában alapvetően formalistának tekintette azt, mivel a civilizált emberek morális normái a törvényekben találnak kifejeződésre, a törvények pedig nem helyteleníthetik a közösségi moralitást.⁶⁷ Ezután, amennyiben az egyének úgy érzik, hogy a törvények igazságosak és az értékek, amelyeken alapulnak, összhangban vannak a törvényekkel, akkor azt mondhatjuk, hogy a törvények szabadságot is adhatnak nekik. A politikai szabadság, a társadalom tagjai közötti konszenzusból, illetve a kényszer, rendszer által teremtett viszonylag „jó” kiosztásából származik, ami egyben az igazságosság és a méltányosság alapját is jelenti. Ilyen formán a moralitás és a hatalom közösségi gyakorlása összekapcsolódnak egymással. Egy olyan szituáció keletkezett, amely az ésszerű közösségi moralitást – amikor a törvény azt megkívánta – képessé tette például a demokratikus többség morális megerősítésére. Mindezt a politikai jogokra is alkalmazhatjuk: ezekben öltött politikai formát a politikában résztvevő személy morális szabadsága:

„A választó, a szavazó aktusában nem az jut kifejezésre, hogy a nép [...] szuverenitását gyakorolja, hanem az, hogy a normáknak egy objektív jogintézmény formájában részt vesznek a *megegyezésben* (kiemelés Bibótól), arra nézve, hogy milyen formák között viseljük a kényszert, amely viszont e megegyezés által megszűnik kényszer lenni”.⁶⁸

Bibó ebben a kontextusban hazája keresztény-konzervatív politikai kultúrájára közvetve utalva kiemelte a tényleges politikai szabadság hiányát és kijelentette, hogy a hatalom túlságosan centralizált. A társadalom intézményei látszólag szabadok (látszat demokrácia), mégsem élveztek eredeti közös megegyezésen alapuló általános társadalmi elfogadottságot. Az eszménynek, ami még egy részvételi demokráciában sem volt addig elérhető, annak kellene lennie, hogy minden állampolgárt meg lehet győzni egy ilyen megegyezés szükségességéről. Több más kortárs megfigyelőhöz hasonlóan, Bibó már ezen a szinten megjegyezte, hogy az állampolgárok olyan mértékben indifferensek a politikával szemben, hogy ez az eszmény megvalósíthatatlan. Ez a hiányosság a nemzetközi jogra is érvényes. Bibó különösen a vezető elit tagjaitól követelt sokat, egyfajta tudatos önmegítéléses önkritikát, amelyet ki lehetett volna vetíteni a társadalmak és az államok értékítéletére, ami a magán és a közösségi morál szféráinak egybeolvadása felé mutat.⁶⁹ A szabályokat azonban a társadalmakban és az államközi kapcsolatokban is a kevés (még) elnyomott vagy a másként szabályozott egyéb állampolgárok állítják fel. Az a tény, hogy a szociáldemokraták számos európai országban a parlamentáris rendszer rabszolgáivá váltak, azt jelezte Bibó számára, hogy mi történik azokkal, akik a hatalom reményében feladják elveiket (osztályharc): a közösségi-morális választást elfelejtették és az állami bürokrácián belüli sajátos bürokráciává alakultak.⁷⁰

A megállapodásos demokrácia fogalom újra definiálásával Bibó kényszerre és szabadságra vonatkozó analízise arra a konklúzióra jutott, hogy a racionalitás és az objektiválódás érdekében a kényszer megosztásának mindössze a társadalmi rendet és a joguralmat kell garantálnia, s hogy a szabadság megosztásának az igazságossághoz kellene vezetnie. Az igazságosság a lehető legnagyobb morális szabadságra adott lehetőséget az egyének számára, s a rend nevében

⁶⁷ Vö. Karácsony, 1999. 182. (67. lábjegyzet)

⁶⁸ Idézet: *Kényszer, jog, szabadság*. VT I. 108.

⁶⁹ Uo. 116–119.

⁷⁰ Uo. 123. (295. lábjegyzet).

nem volt helyénvaló korlátozni azt. A szabadság viszont annak megfelelően növekedhetett, hogy mennyire növelte az igazságosságot és nem csorbította a rendet.⁷¹ A forradalmak igazolását aláasta az a tény, hogy értékeleik egyensúlyának ellenőrzése lehetetlennek bizonyult; s bár Horváth szerint a bolsevizmus jó eleme az volt, hogy a szovjetek formájába egyfajta közvetlen demokráciát hozott létre, Bibó azon a véleményen volt, hogy ez a fasizmusban és a náciizmusban is megjelent, ám a szabadság általa leírt objektíválódása a fentiek egyikében sem jelent meg. Úgy tűnt, hogy ez kizárólag a többpárti parlamentarizmusban valósult meg.⁷² A demokráciák és a diktatúrák egyre intenzívebb ideológiai küzdelme az 1930-as években arra kényszerítették Bibót, hogy oldalt válasszon. Mindezt logikai-racionális érvelés segítségével, a természetjogból és a kereszténységből származtatott erkölcsi elvek korszerűsítésével tette meg. Magyarországot kizárólag értékvilágának megújítása vétezheti fel a fasizmus ideológiai inváziójával szemben. A veszélyt az jelentette, hogy az ideológiák, a valóság és az értékek kerültek ellentétbe egymással Európában, a törvényeket pedig a valóság és az értékek előbbiektől elkülönülő absztrakcióként kezelték. Olyan ellentmondás volt ez, amely a katonai megoldást vetítette előre. Az értékek és a társadalmi valóság csak emberek által szabadon létrehozott szervezetekben találhattak egymásra (egyesületek, pártok, társaságok, tanácsok).⁷³ Ezek a szabadság lehetséges objektíválását jelentették, olyan állapotot, amely a demokráciát fenyegető rendszerekben nem tud érvényesülni. A közösségi moralizmus feladata az volt, hogy pontosan rámutasson a magát „demokráciaként” bemutató fasizmus veszélyes jelenségére, minthogy ennek is megvoltak a maga olyan intézményei, amelyekhez az emberek „önként”, de mégis úgy csatlakoztak, hogy nem rendelkeztek a morális szabadság garanciájával.

Disszertációjában Bibó kísérletképpen felvázolta a törvény és az erkölcsiség közötti kapcsolatot, s ehhez a témához tért vissza 1938-ban egy tömörebb, de jóval letisztultabb munkájában, melynek az *Etika és büntetőjog* volt a címe. Anélkül, hogy különbséget tett volna morál és etika között, elsőként a jézusi moralitás („Ne ítéletek, hogy ne ítéltessetek.”) és Kant, illetve a pozitivisták koncepcióit hasonlította röviden össze, s a törvények és a moralitás kapcsolatára vonatkozóan újból Horváth következtetésre jutott: a normarendszer kapcsolja össze a törvényt és a moralitást ám a háború előtti konfliktus helyzetekben döntő jelentőséggel azok a törvények bírnak, amelyeket a hatalmon lévők érdekeik kielégítése érdekében gyorsan összetákolnak:

„Az erkölcshez való fellebbezés sikere így csak a történelem vagy az eszmék távlatában dől el, a most adott valóság világaiban azonban az erkölcs elsőbbségének a jog felett semmiféle gyakorlatilag megállapítható következménye nem lesz.”⁷⁴

A közösségi moralizmus számára megmaradt, a hatalom erkölcsiségével átitatott tér, rendkívül korlátozott volt és tagadhatatlanul bővítésre szorult. Amennyiben a büntetés célja a társadalom védelme, a bűnözés megelőzése (elrettentés) és a bosszú emberséggé tétele volt, a moralitás és a közösségi moralista számára a feladat annak ellenőrzése és az arról való meggyőződés ma-

⁷¹ *Kényszer, jog, szabadság*. VT I. 127.; Horváth, 1934. 192–193.; Ennek posztmodern verziójára lásd Sen, 2009. 306–307, 337.

⁷² *Kényszer, jog, szabadság*. VT I. 128–128.

⁷³ Bibó konklúziója is ez volt a Szegedi Egyetemen 1946 őszén tartott szociológiai előadásaiban. Lásd: Bibó István egyetemi előadásai. 56–63.

⁷⁴ *Etika és büntető jog* (1938). VT I. 169.

radt, hogy a jog nem maradt indifferens a társadalmi értékek megváltozásával szemben.⁷⁵ Bibó értelmezése a pozitivisták és a materialisták felfogásával szemben az volt, hogy a törvényeket – a kemény büntetések formájában – nem a „felháborodás növelése érdekében” hozzák, s ezért a moralitás célja az, hogy az ebben rejlő „gonosz” kiirtását keresse. A hatalom és a bürokrácia ellenőrzése az őket működtető hatóságok (változó) morális értékei ellen irányuló kritika formájában valósul meg. A jogra vonatkoztatva a moralitás elsődleges és abszolút jelleggel bír, a büntetőjog pedig pusztán eszköz: a szankciók nem szolgálhatnak morális ítéletek alapjául, s egy már meghozott ítélet vonatkozásában, a továbbiakban már nem lehet megfelelő morális ítéleteket hozni. Kizárólag az etika „élő ereje” változtathatja meg a törvényeket.⁷⁶

A háború felé közeledve a Márciusi Frontban

Bibó a magyar törvényhozás legkirívóbb hiányosságaként ítélte el a földreformról szóló törvényt (1936. évi XXVI. törvény). Az 1930-as évek során nem történt előrehaladás, s így a kisbirtokosok, a napszámosok és a földnélküliek, a mintegy másfél milliós vidéki agrárproletáriátus tagjai ki voltak szolgáltatva a félféudális elnyomásnak és a természeti erőknek – hol a szárazságoknak hol az árvizeknek – míg az észak-európai paraszt földművelő állampolgárrá emelkedett.⁷⁷ Ez a külső megfigyelők számára felfoghatatlan alulfejlettség rombolta Magyarországot nyugati megítélését.⁷⁸ A vidéki szegénység és a Budapesten koncentrálódó modernizálódó burzsoá városi élet közötti növekvő ellentét az ország értelmiségét osztotta két, népiesnek és urbánusnak nevezett táborra. Bibó a vidék helyzetét kritikusan tartotta, s ezért a politikában tett első lépéseként az „emberi méltóság és szabadság” mellett radikálisan állást foglaló forradalmi front, a Márciusi Front (alapítva 1937.03.15.) mellett kötelezte el magát, melynek célja a hatalmon lévő, társadalomtól elkülönülő földbirtokos arisztokrácia politikai hegemoniájának megtörése és annak „népuralommal” való helyettesítése volt.⁷⁹ A Front tagsága vegyes csoportosulásokból állt, akik sokszor szemben álló politikai álláspontot képviseltek, köztük Illyés Gyulával, aki a *Puszták Népe* című művét 1936-ban publikálta, vagy Kodolányi Jánossal⁸⁰, aki jól ismerte a finn parasztság helyzetét, de szocialisták is voltak köztük, mint Erdei, Veres Péter és Kovács Imre, aki – Bibóhoz hasonlóan – lazán a polgári-demokrata középhez kapcsolódott, de olyan szélsőjobboldali antiszemiták is akadtak, mint Erdélyi József, vagy akár a politikailag nem elkötelezett Németh

⁷⁵ Vö. A halálbüntetés eltörlése. Akkoriban Magyarországon, mint megannyi másik európai országban, a szélsőbaloldal tevékenységét illegálisnak nyilvánították

⁷⁶ *Etika és büntető jog*. 1938. VT I. 174–177, 181.; Vö. Kovács, 2004. 53–54.

⁷⁷ További részletekért, lásd Gunst, 2004. 213–216.; Romsics, 1999. 164–165.; Vö. *Erdői Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában* (1940). VT I. 191–192.

⁷⁸ *A mai külföld szemlélete a magyarságról* (1936). VT I. 157–159.

⁷⁹ Életút dokumentumokban. 41–42.; *A mai külföld szemlélete a magyarságról*. VT I. 154.; Vö. Balog, 2012b. 18. Bibó később elmagyarázta, hogy a nép kifejezés ebben a kontextusban a nép (ti. az ország lakossága – a fordító) elnyomott és kiszákmányolt részére vonatkozik, mivel ennek a magyar kifejezésnek a magyar nyelvben jellegzetes etnikai és nyelvi tartalma van. A *népi mozgalom* viszont a Márciusi Front által támogatott baloldali mozgalmat értette (vö. az orosz narodnyikokkal), amely koherens ideológia nélkül követelte a szegény parasztság emancipációját, s amely ezzel egy időben egy sor, a parasztság körülményeiről szóló irodalmi és szociológiai publikációt generált. Amikor Bibó „a nemzet” széles értelemben vett nyugati modelljéről beszélt, számára az egy olyan politikai közösséget jelentett, amelynek politikai támaszát egy olyan „élő” alkotmány jelentette, amelyik a hagyományon, a garantált helyi önkormányzatiságon alapult, amelyen az állampolgárok és a hatalom legitimitása nyugodott. Lásd: Életút dokumentumokban. 634–636.; *Levél Borbándi Gyulához* (1978). MTA KK, MS 5115/92.; Részletesebben VT III. 297–373.; Vö. Kovács, 2004. 32–33, 124–125.

⁸⁰ További részletekért, lásd Váradi, 2010.

László, a „harmadik út” követője, aki a történelmi ismeretek tekintetében Bibó fontos forrása volt. Annak érdekében, hogy a vidéki magyar társadalom alsó rétegeinek nyomorát bemutassák, szociográfiai falukutatást végeztek. Féja Géza *Viharsarok* (1936) című műve nagy feltűnést keltett, mikor beszámolt róla, hogy a magyar Alföld egyik falujában a gyermekek nem minden hónapban jutnak tejhez és még sohasem láttak vaját.⁸¹ A konzervatív-keresztény uralkodóosztály nem tűrt el ilyenféle „nemzeti szegényt” s Félját bebörtönözték és elbocsájtották tanári állásából. A büntető intézkedéseket hamarosan a front több másik tagjára is kiterjesztették, s bár köztudott volt, hogy hozzájárult a front 12 pontos kiáltványához, Bibó mégsem került bíróság elé. Közéletéről vizsgálva a kiáltványt (1937.03.15.) könnyen belátható, hogy a magyar kormány miért alkalmazott ilyen szigorú szabályozásokat a nyílt kritikával szemben:

„(1) Az ország demokratikus átalakítását. (2) A gondolat-, szólás-, sajtó-, gyülekezési és szervezkedési szabadságot. (3) Az általános, egyenlő és titkos, választójogot. (4) Országgyűlési képviselők ne vállalhassanak kormányzati vagy lobbista stb.pozíciót. (5) Az 500 kat. holdon felüli birtokok kisajátítását.⁸² (6) A bankok, kartelek és monopóliumok magyarságsorvasztó uralmának megszüntetését. (7) A progresszív adórendszer bevezetését. (8) A munkát minden dolgozni akaró magyar számára: a 40 órás munkahét bevezetését a szellemi és fizikai munkában egyaránt, az álláshalmaz és a mamutjövendelmek megszüntetését. (9) A minimális munkabérek megállapítását a biológiai létminimum felett. (10) A dolgozók gazdasági vonatkozású szervezkedésének szabadságát. (11) Az alsóbb néposztályok érdekében a közép- és főiskolákon a progresszív tandíjrendszer és a minőségi szelekció bevezetését. (12) A magyar revíziót: a dunavölgyi népek számára a hovatartozandóság kérdésében az önrendelkezési jog tiszteletben tartását. A pánszláv és pángermán imperialista törekvésekkel szemben a dunavölgyi öncélúság és konföderáció gondolatának megvalósítását.”⁸³

Bibó hatása a Front 1937–1938-as kiáltványaiban és az úgy nevezett makói nyilatkozatban mutatható ki (1937 október), amelyhez a következő követeléseket tette hozzá: (1) adminisztratív reform Erdei tervén alapulva, mely szerint a közigazgatási egységek városokból és a körülöttük elhelyezkedő falvakból alakítandók ki, nem pedig a nemesség kastélyai és birtokai körül; (2.) egy olyan új és radikális „sziklaszilárd jogrendszer” kialakítása, amit genfi tanulmányútján tanulmányozhatott. Továbbá, Bibó és Erdei voltak azok akik újabb követeléseket is megfogalmaztak: a kisebbségi törvénykezésre, a 14 év alattiak ingyenes oktatására és a felsőoktatási intézmények autonómiájára, illetve a kormányzati posztok betöltésére vonatkozóan, miszerint a jelölteket érdemeik, elismertségük és elért eredményeik alapján kellene kiválasztani nem pedig kontraszelekció útján.⁸⁴ A közösségi moralizmus szempontjából fontos reform lehetett volna az osztálytudatú vezetők leváltása és egy új elitre történő lecserélése, amely független a különböző foglalkozásoktól, „emberideálja” pedig emberközpontú, vagyis azt tartják fontosnak, ami a

⁸¹ Romsics, 1999. 164.Vö

⁸² 1 hold = 0,57 hektár = 1,4 acre

⁸³ Huszár, 1991. 15.; Életút dokumentumokban. dok. 79, 166–167.

⁸⁴ Magyarországon a kontraszelekció kifejezetten érvényes volt a kormányzati tisztviselők és vezetők kiválasztására. A jelentkezők érdemei vagy egyéb kvalifikációi helyett, a választás ideológiai alapon vagy társadalmi háttér alapján történt azt eredményezve, hogy a kiválasztók – saját hibáik eltitkolása érdekében – a jelentkezők közül inkompetens beosztottakat, kollégákat vagy utódokat választottak ki, ami által egyszerűen tovább növelték az adminisztráció és az igazgatás inkompetenciáját és alkalmatlanságát.

legjobb az embereknek. Bibó azt remélte, hogy az ő vezetésük mellett a magyarok általános és „erőszakolt alávettessége” fokozatosan eltűnik és egy új „gerinces közszellem” születik meg.⁸⁵ Ezek, a jellegüket tekintve polgári reformok összhangban voltak igazságérzetével, amelynek ekkor a középpontjában a bíraskodás függetlensége, valamint az állt, hogy, a nemesi származásúak hegemoniája megtörése érdekében, tagjai a különböző társadalmi osztályokból kerüljenek ki. Élesen elutasította a társadalom folyamatban lévő hitleri, poroszos jellegű militarizációját, mivel szerinte a fegyverkezés helyett a kollektív „művelődésre” kellene helyezni a hangsúlyt. A külpolitikát tekintve, Magyarországnak az „önvédelemre” és minden külső hatalommal szembeni önállóságra kellene berendezkednie. Bibó ugyanakkor nem értett egyet a makói nyilatkozattal, és a mozgalom helilapjához sem csatlakozott, nem is szólva a mozgalom vezetésében való részvételről. Erdeivel és Veressel együtt annak, a mozgalmon belül megfogalmazott petíciónak az aláírásától is távol tartotta magát, amely ellenezte a zsidótörvényt, s ami egy arról szóló vita kibontakozásához vezetett, hogy Bibó akkor és később keletkezett, a zsidósággal kapcsolatos írásai antiszemita lettek volna. Ezeket Ungváry például úgy értelmezte, hogy még Bibó se kerülhette el az 1930-as évek végének politikai nyelvezetét átható rasszista diskurzust.⁸⁶ Különbséget kell azonban tennünk a rasszista, illetve a faji vagy etnikai jellegű nyelvhasználat között. Míg a rasszizmus eltérő értékük alapján felsőbb- és alsóbbrendű „fajokra” osztotta az embereket s ezen az alapon diszkriminálta az alsóbbrendűnek nevezettet, addig a faji-etnikai diskurzusban gyakrabban jelentek meg különböző etnikai terminusokban kifejezett olyan meggyőződések, fogalmak és elméletek, amelyekben a népek jellemvonásait a kulturális teljesítményeik fontossága alapján ítélték meg.⁸⁷ A faji-etnikai diskurzus a szocialista és demokrata nyelvhasználatban is megjelent, például Bibónál, aki szerint egyrészt a magyarországi zsidóknak csak egy része asszimilálódott az ország magyarságába, így a teljes asszimiláció lehetetlen, lévén ez egy „boldogtalan találkozás” két különböző faj és nép között, másrészt viszont az idegen, zsidó vagy német kulturális elemeket sem akarta kirekeszteni a magyar kultúrából. Tudta, hogy a zsidóüldözést nem támogatják széleskörűen, de azt is látta, hogy nem is voltak különösebben „közkedveltek”, ami viszont Bibó szerint önmagában még nem jelentett antiszemitizmust.⁸⁸ A már megvalósult asszimilációt vagy kulturális „egybeolvadást” pedig tiszteletben kell tartani. A diszkriminációhoz akkor jutott legközelebb, amikor a zsidók közéleti kulcspozíciókból történő kizárását kívánta, ám ez egy olyan elszármazott javaslat volt, amit később megbánni látszott. Értelmezése szerint se a zsidótörvény⁸⁹ se annak ellenzése nem oldhatta meg a zsidókérdést, mivel a törvény az egyenlőség polgári eszményének egyoldalú megsértését jelentette és Magyarország társadalmi konfliktusait és kudarcait kizárólag a zsidóság vétkeinek tulajdonította. Az okok sokkal inkább magukban a „tohonya”⁹⁰ magyar emberekben és a vezető elitben keresendő, amely képtelen volt időtálló és értelmes megoldást találni a feudalizmustól örökölt kritikus társadalmi és szociális problé-

⁸⁵ *A Márciusi Front programja* (1938). Életút dokumentumokban. dok. 79, 166–167.

⁸⁶ Ungváry, 2013. 256–257.; Ungváry, 2001. 78.

⁸⁷ Lásd: Halmesvirta, 1993. 8.

⁸⁸ *Életút dokumentumokban*, 637–638.

⁸⁹ Az 1938-as első zsidótörvény 20%-ra korlátozta a zsidók arányát a sajtóban, a filmiparban, színházi területen, jogi szakmában, az orvosi és a mérnöki foglalkozásokban ugyanúgy, ahogy a tíz főnél több alkalmazottat foglalkoztató vállalkozások esetében. Az 1939-es zsidótörvény 12%-ban határozta meg a zsidók arányát a kormányzati pozíciókban, a köz- és a magánhivatalokban. Lásd: Kovács, 2004. 82–84.

⁹⁰ A magyar *önkép* felfedezésének hosszú útja megtalálható: Rácz, 1942.; Lahdelma–Dobos–Rautavuoma, 2001.

mákra.⁹¹ Vagyis a zsidótörvény támogatói és ellenzői is elterelték a figyelmet az utóbbiakról. Általában sem volt értelme annak, hogy bármiféle politikai programot a faji/etnikai vagy nemzeti jellemvonásokból levont következtetésre alapozzanak, hanem csakis a társadalmi és szociológiai tényekre. Bibó csalódottságát fejezte ki a papság náciizmus és rasszizmus iránt vonzalmat érző tagjaival kapcsolatban, akik a zsidók gazdasági és társadalmi befolyásában látták Magyarország legnagyobb problémáját, elkerülve ezáltal azt, hogy a diszkriminációval kapcsolatos morális kérdések a közpolitika témájává váljanak.⁹²

1938 májusában Imrédy kormánya annak ellenére is hazaárulás és kommunista agitáció vádjával illette a Márciusi Frontot, hogy a rendszer számára nem vált országos méretű fenyegetéssé, s hogy követelései alapvetően demokratikusak voltak, eszméi és jelképei pedig egyáltalán nem utaltak a parasztság fellázítására. A parasztság felkelésre való ösztönzése nem tartozott a Front céljai közé. Amikor a mozgalom legfontosabb vezetőit bebörtönözték, Bibót is osztozhatott volna az erkölcsi felelősség egy részében, mégsem állították bíróság elé. Látva, hogy a náciizmus áttörése és a kommunizmustól való félelem hogyan bénította meg a magyarországi polgári demokratikus reform mozgalmat és hogyan osztotta ketté a politikai mezőt, Erdeinek írva, Bibó újfent elhatárolta magát a napi politikától. Véleménye szerint a Márciusi Fronthoz hasonló mozgalmaknak nem volt jövője Magyarországon, és ehelyett a kevés centrista és baloldali erőnek (polgári-liberális értelmiség és a szociáldemokraták) kellene összefognia a diktatúra fenyegetésének elhárítására érdekében, még akkor is, ha a kilátások nem túl fényesek.⁹³ Akkor, amikor az Eckhard⁹⁴ hívei által támogatott demokratikus reformok – például a titkos szavazás és a polgári szabadságjogok kiterjesztésének – megvédése jött szóba, akkor is morális „tisztánlátásra” volt szükség, mert ennek segítségével volt lehetséges ellenállni a németbarát, fasiszta és nyilaskeresztes (magyar nemzeti szocialisták) erők fokozatosan növekvő politikai befolyásának.⁹⁵

A közösségi moralista szerepének felvétele

Amikor az első zsidótörvény miatt a Márciusi Front elkezdett egymással vitában álló csoportokra szétesni, Bibó határozottan a saját útját járta, visszatérve az íráshoz és az Igazságügyi Minisztériumban végzett munkájához. Itt karrierje gyorsan haladt előre: 1935-ben határozatok megfogalmazásáért felelős gyakornok, 1936-ban bírósági gyakornok, 1938-ban pedig bírósági jegyző, majd az ezt követő évben titkár lett. 1941-ben bírói státuszt kapott és az Igazságügyi Minisztérium titkára lett. 1939-ben csatlakozott a Művészek, Írók és Kutatók Szövetkezetéhez (MIKSZ), ahol szisztematikus tevékenységbe kezdett, s munkája mellett nem csak időszzerű tárgyakról írt és publikált esszéket, hanem országos előadó és bemutató körutakra is indult, s a háború kitérőre

⁹¹ Ungváry, 2013. 256–257.; Huszár, 1991, 78, 86–88.; Vö. Gyáni, 2011. 8. sz. 1029–1033.

⁹² *Bibó István – Erdei Ferenchez* (1938.06.02.). Életút dokumentumokban. dok. 86, 174–175 és dok 84, 172.; Vö. Hanebrink, 2006. 225.; Dénes, 2012b. 190–191.

⁹³ Vö. Ungváry, 2013. 248–249.

⁹⁴ Eckhardt Tibor (1888–1972), jogász, angolmán és németellenes politikus, a Független Kisgazdapárt országgyűlési képviselője (1931–1940) majd vezére (1932–1940). A parlamentben egy demokratikusabb kormányzati formára törekedett, a titkos szavazás, az állampolgárok egyesülési és szólásszabadsága mellett, a cenzúrával szemben foglalt állást. 1940-ben diplomáciai feladattal az Egyesült Államokba küldték és nem tért vissza Magyarországra.

⁹⁵ *Bibó István – Erdei Ferenchez* (1938.05.30.). Idézet: Huszár, 1991. 102–103.

után Kolozsvárra is eljutott, amelyet Románia a második bécsi döntés eredményeként (1940. augusztus 30.) adott át. 1939 decemberében a társaság mérlegelte, hogy a Finnország elleni szovjet támadás miatt tiltakozást szervez, de az ötlet nem talált kellő támogatásra.⁹⁶

Bibó korai publikációs munkássága Magyarország vezető szociológiai lapjában, a *Társadalomtudományban* (1921–1944) koncentrálódott, ahol például Erdei írásainak jelentőségéről is publikált, akit egyébként Magyarország legjelentősebb szociológusának tartott.⁹⁷ A Horthy-rendszer idején, egészen 1944-ig kormányzati állásokban maradt, majd a nyilas hatalomátvétel után, október 16-án letartóztatták, mivel zsidókat védő dokumentumokat írt alá. Rövidesen menesztették az Igazságügyi Minisztériumból. Még korábban, elvi okokra hivatkozva, a Magyar Jogi Szemle nevű jogtudományi folyóirat szerkesztőbizottságából is kilépett. Véglegesen szakított a hatalmon lévőkkel és a háború végeztével 1944 nyarára, Magyarország kormánya Bibó tapasztalatai szerint a „teljes morális összeomlásig” jutott.⁹⁸ A nyilaskeresztes kormány a főváros elhagyására szólította fel, mivel azonban felesége terhes volt, az ostrom alatt az apósánál, Ravasz László református püspöknél rejtőzködött.

Bibó háború alatti előadásainak fő témája természetesen a háborúhoz vezető eltorzult szociális és politikai fejlődés volt, az ehhez társult szociológia, valamint a bukott vezetés és a „rossz” vezető követése. Kolozsvárott – ahol először professzori minőségben jelent meg (1940–42) – a szociológiát olyan tudományként mutatta be, amelynek tárgya oly mértékben kötődött a hatalomhoz, hogy pozíciójának elvesztésétől való félelmében képtelen volt realiztikus képet nyújtani az európai társadalmakról s így a tiszta spekulációk, logikai konstrukciók és általánosítások ingoványába süllyedt.⁹⁹ A kérdés, amelyet Bibó szerint a szociológusok és a jogtudósok nem tudtak megfelelően megválaszolni, a faszizmus és náciizmus tömeges elterjedése volt. Volt erre egy magyarázata: meg kell érteni a totalitáriánus vezetés sajátos jellegét, amely mindkét rendszerben az erőn és az erőszakon alapult. Elsősorban a Németországot és Magyarországot ért területi veszteségek miatt csaldott emberekre apelláltak, és kevés figyelmet szenteltek annak a ténynek, hogy az erő által gyakorolt vezetés legitimitása mindig megkérdőjelezhető volt. A vezető hatalma legitimitásának mindig a moralitásra, a tudásra, a tekintélyre és a vezetői képességekre kell támaszkodnia. Mivel Magyarország oktatási rendszere nem volt egységes (házitanítók, burgerschule, egyházi iskolák és pártiskolák), az igazi vezetői képességek kialakítása bizonytalan volt. Ezért ezt egy „politikamentes” és a morális értékekre alapozott iskolarendszerrel kell felváltani, amely sem nyugati stílusú (angolszász) „szelíd polgári”, sem pedig egy keleti (kommunista) „harcos és erőszakos” rendszer nem lenne. A faszizmus a nyugati szelídséggel és demokratikus tradíciójával szemben emelkedett fel, míg a szocializmus – amely Bibó szerint a kor uralkodó eszméje volt – „az emberi méltóságot, a szabadságot és a közösségi szellemet” látszott támogatni. Mindkét rendszernek az volt a problémája, hogy az iskolán keresztül termelt vezetői anyagát igen széles körből, a lármás tömegből és a többségből válogatta. Arisztotelész *Politikájára* támaszkodva, Bibó egy modernizált vegyes rendszer támogatójának mutatta magát, ahol a demokratikus és arisztokratikus elemek a monarchikus elemek kárára kerülnek túlsúlyba. Egy olyan politikai vezetés alatt működne ez a rendszer, amely egy viszonylag kicsi, olyan válogatott elit tagjai közül kerülne ki, amely a társadalom állapotára vonatkozóan valódi tudással van felvértezve. A korszak

⁹⁶ Életút dokumentumokban. dok. 48. Bibó a magyar filozófiai társaságnak is tagja volt.

⁹⁷ Bibó, 1940.

⁹⁸ Bibó István Goltner Dénest igazoló levele. BIM XI. 86–87, 93.

⁹⁹ Bibó István egyetemi előadásai. 16–17.; Vö. Balog, 2004.

„betegsége” az volt, hogy nem volt egyensúly a „reakció” és a „forradalom” között. Bibó ezzel összefüggésben nem foglalkozott az elnöki rendszerrel, hanem a demokratizálódás kontextusában az „új arisztokrácia” szerepének feltérképezésére koncentrált.¹⁰⁰

A háború alatt az erőszakot pimaszul a területek meghódítására használó rendszerek felmutatásával Bibó megpróbálta megerősíteni a magyarság demokratikus alternatívákba vetett hitét, különös tekintettel arra, hogy ezek támogatói bázisa folyamatosan olvadt. A Győrfy Kollégiumban tartott egyik előadásában, a demokrácia hollandiai születésére emlékeztette a hallgatókat¹⁰¹, amikor a 16. század közepén az egyház felszabadult a királyok hatalma alól és ezzel egyidőben, a vezetők kiválasztása tekintetében egy olyan történelmi váltás kezdett kibontakozni, ami szerint a születés helyett a karizma kezdett meghatározóvá válni (lásd pl. Cromwellt Angliában). Bibó számára a protodemokratikus fejlődés a francia forradalomban érte el a csúcspontját, amikor a papság hatalmát megszüntették, a monarchia és a nemesség elveszítette tekintélyét, az emberi méltóság prioritássá vált, a polgárság ideológiáját jelentő nacionalizmus és liberalizmus pedig felemelkedett. Attól kezdve, a különböző rendszerekben – a szocializmust és náciizmust is beleértve – a vezetők kiválasztása égető kérdéssé vált. Bibó saját javaslata az oktatás olyan felszabadítására vonatkozott, amely a régi intézményekre (születés, vallás vagy hasonlók) való tekintet nélkül teszi lehetővé mindenki számára, hogy saját iskolai útját kövesse. Azt is megjegyezte azonban, hogy honfitársai még mindig jelentősen függtek a Horthy-rendszer hagyományaitól.¹⁰²

Az a feladat, hogy tartós ideológiai irányt találjon az eltérő morális fogalmakkal rendelkező forradalmi – fasiszta, náci és kommunista – illetve reakciós és progresszív rendszerek között, Bibó számára még mindig csak kiformálódóban volt. Még mindig egy mélyebb elemzésre volt szüksége a nyugati demokráciák és a szocializmus jó és rossz oldalaira, illetve az elit jellegére és vezető szerepére vonatkozóan.

1938 és 1940 között Bibó összegyűjtötte azokat az elveket, amelyeken későbbi közösségi moralizmusa nagyrészt alapult és amelyeket Magyarország és egész Európa gyorsan változó történelmének értékelésére alkalmazhatott. Ezeknek az elveknek *A szabadságszerető ember politikai útjparancsolata* biblikus címet adta, de abba egy jó adag kanti etikát is beépített. Ezek az elvek egy olyan új ember képét rajzolták meg, aki jövőképét illetően igényes tudatossággal fordul a „haladás” felé, s ezzel egy időben a magyar politikai kultúra azon jellegzetességeit is leírták, amelyek e „haladás” gátjai voltak. Bibó közösségi moralizmusa azt kívánta az emberektől, hogy magukat, de másokat is tiszteljenek, ami az önmagától megvalósuló „szabadság” alapvető attitűdbeli kiinduló pontját jelentette, valamint a „régí rendszer” törvényeinek és embertelen hagyományainak mellőzését. A szabadságszerető ember [...]:

„(1) megköveteli magának és megadja másnak a minden embernek kijáró tiszteletet, de megkülönböztetett tiszteletet magának semmi címen nem követel, másnak pedig sem úr voltaért, sem vagyonáért, sem hatalmáért, sem befolyásáért, sem ruhájáért megkülönböztetett tiszteletet nem ad, csak tisztességért vagy érdeméért;

¹⁰⁰ *Vezetés – Követés. MIKESZ előadás vázlat* (1941). Életút dokumentumokban. dok. 90, 180–189.; Vö. *Az európai társadalom* (előadás a Győrfy Kollégiumban 1942–1943). BIM XI. 47–48.

¹⁰¹ Pontosan ebben az időben történt, hogy a gazdaságilag erős és kvázi republikánus Egyesült Hollandiában a fennálló rendszert „demokráciának” kezdték tekinteni, míg korábban a kifejezést sértésnek tekintették és csak negatív meghatározását adták. Lásd: Dunn, 2005. 59.

¹⁰² Életút dokumentumokban. dok. 98, 199–202. A háború végén Bibó Horthyt a „hóhér (Hitler) pribékjének” hívta, aki utódaira hagyta, hogy vállalják a felelősséget háborús tetteiért. Uo. 204.

senki emberfia előtt meg nem alázódik, alázatoskodó megszólítási és köszönési módokat számára nem vesz; (2) magát munkában szolgának, szabadidejében és a maga otthonában úrnak tekinti és szembeszáll mindenki vel, aki magát szolgálata és munkája alatt is úrként, hatalmasként viseli és másokat szolgálknak, alacsonyabb rendűeknek kezel; (3) a maga vagy más munkája értékének a leszállítását, emberi munka kiuzsorázását, vagyoni vagy hatalmi helyzet kihasználását s egyáltalán, semmiféle kizsákmányolást nem tűr, magát vagy más a maga igazából, világos jogából, megszolgált követeléséből semmiféle erőszakkal, megfélemlítéssel, rábeszéléssel, fortéllyal kiforgatni nem engedi; (4) örökös a maga és minden ember egzisztenciájának a szabad és biztosított volta felett, illetéktelen vagy önkényes behatástól való mentessége, megfelelő jogvédelemben és garanciában részesítése felett; (5) szüntelenül szem előtt tartja, hogy az emberi szabadság és az emberi méltóság egy és oszthatatlan, és az egyik ember ellen akár társadalmi helyzete, akár származása, akár neme vagy kora címén elkövetett minden sérelem mindenki más szabadságát és méltóságát veszélyezteti: ezért az emberi szabadság minden korlátozása, önkényes letartóztatás, fogva tartás, egyéni vagy hatósági hatalmaskodás s az emberi méltóság mindenféle megalázása ellen azonnal együttesen, de ha az rögtön nem lehetséges, magában is fellép; (6) gyűlésben, egyesületben, munkaközösségben vagy bármiféle közösségben éppúgy, mint a magánéletben önkényeskedést, akarnokoskodást, magánérdek illetéktelen érvényesítését, visszaélést, köz becsapását, közakarat meghamisítását s mindenféle fenyegetést és terrorizálást nem tűr, minden ilyen ellen saját maga azonnal felszólal és más tisztességes emberekkel összefog, az erőszakosan érvényesülni próbálókat, tekintet nélkül arra, hogy kire és mire hivatkoznak, leleplezi és megátrálásra kényszeríti, tisztában lévén azal, hogy minden ilyennek az érvényesülése csakis a tisztességes emberek kényelmessége és megfélemlíthetősége miatt lehetséges; (7) semmiféle anyagi visszaélést vagy panamát el nem hallgat, sem elfedezni nem segít, bármilyen hatalmas embert kell is ezzel lelepleznie; (8) minden közügyben meggyőződése szerint vall színt: fenyegetéstől meg nem ijed» hízelgésnek be nem dől s szavazatát vagy aláírását semmi pénzért vagy előnyért el nem adja; (9) minden felismert közérdek ügyében kezdeményezőleg lép fel, minden közérdekű szövetkezésben vagy mozgalomban tehetsége szerint munkájával és adományával részt vesz s igyekszik azt győzelemre segíteni, tisztában lévén azzal, hogy a közügyek elhanyagoltsága vagy méltatlan emberek kezébe való kerülése egyedül a tisztességes emberek kezdeményezésének hiánya és közéleti bátortalansága miatt történhetik; (10) bízik a közösség erejében, az emberek többségének a tisztességében és abban, hogy ezt elegendő bátorsággal és igyekezettel érvényre is lehet juttatni, ezért a maga példájával, minden rosszhiszeműség elleni együttes és eredményes fellépéssel és minden jóhiszeműség számára a bizalom előlegezésével erősíti maga körül a közösségben és a tisztességes szándékok győzelemre vihetőségében való hitet.»¹⁰³

E a parancsolatok követése a demokratikus ember kihívást jelentő kötelessége volt. Bibó életének kritikus pillanatai alapján látható, hogy az ezekben megfogalmazott közösségi moralitás kívánalmainak megfelelően élt.¹⁰⁴

¹⁰³ Életút dokumentumokban. dok. 91, 190–191. A kézirat megtalálható: MTAKK, MS 5111/15.16.

¹⁰⁴ Vö. Ungváry, 2001. 82.

Az egy rádiós előadásán alapuló *A pénz* című esszéjében¹⁰⁵, Bibó olyan módon erősítette meg a közösségi moralizmus és a valóság közötti kapcsolatot, hogy az mindenkire konkrét hatással legyen. Ez volt az első behatóbb szociológiai tanulmánya, amely kortársai körében jelentős figyelmet keltett. Azt olvasta a közgazdászok és a társadalomtudósok fejére, hogy tudományos kutatásaikban teljesen elhanyagolták a pénz *morális* (kiemelés a szerzőtől) jellegének és jelentőségének vizsgálatát, illetve, hogy elmulasztották, hogy „közkeletű erkölcsi tanításokat” adjanak a polgároknak a pénz használatáról, s így a pénzről kettős tévképzetet alakítottak ki bennük. Minthogy olyan „rossz” emberek kezében halmozódott fel, akik azt megvesztegetésre és korrupcióra használták fel, egyfelől, valamiféle tisztességtelen dologként gondolhattak a pénzre. Másfelől, a pénzre, mint áldásra is gondolhattak, amikor például az államférfiak és pénzemberek a tőkeképződés fontosságát hirdették, s hogy a pénz minden szociális és gazdasági problémára is megoldást kínálhat. Ezekben az elbeszélésekben a szegénységet gyakran bűnként, a pénzben kifejezett gazdagságot pedig az emberekkel törődő „jó” helyzet elnyerése eszközként ábrázolták. A közösségi erkölcs szempontjából nézve, a pénznek ez a Janus-arcú természete, folyamatos „erkölcsi pusztuláshoz” vezetett.¹⁰⁶

Még ha Bibó számára nem is volt semmi rossz magában a pénzben, az állampolgárok pénzhez fűződő viszonyában mégis csak kellett lennie valamiféle morális kételynek, mivel az értelmiség, különösen a papok és a költők elítélték annak felhalmozását (például az úgynevezett érdekházasságok esetében). A pénz nem válhatott a központi értékke, még akkor sem, ha fejlődést hozott. Ahogy Georg Simmel is rámutatott a *Philosophie des Geldes* (1907) című munkájában, a pénz ugyan nagyobb cselekvési szabadságot biztosított az emberek számára, mégsem tudták úgy használni, hogy az ne vezetett volna a társadalom működésének megbomlásához.¹⁰⁷ A kérdés továbbra is érvényes maradt: a pénzen túl is létezik az értékek világa? Bibó saját állítása szerint csakis a pénz elosztását és felhasználását szabályozó „alkalmazási elvek” képesek a társadalom harmóniájának fenntartására. Simmel neokantiánus és antipozitivista, a valóság megértését célzó társadalomtudomány felfogását tovább fejlesztve, Bibó úgy vélte, hogy, a közgazdaságtan pénzügyi elemzéseivel, illetve azzal, hogy a szocializmus törvényen kívül helyezi a pénzt, nem oldották meg ezeket a közkerkolcsi problémákat, s hogy olyan általános erkölcsi mércét kell találni, amely konkrét esetekben „a pénzjövedelem megérdemelt voltát eldönti”.¹⁰⁸ Jó példák voltak erre az örökség, a vállalkozó által szerzett profit, a tisztességes munkával szerzett tulajdon vagy bér, a bankárok olyan „történelmi” tulajdona, amelyet nem spekulációra használtak, továbbá a kifizetett kamat és az adományok, viszont a nagy vagyonnal rendelkezők esetében már kíváncsok egy „morális kiegyenlítés” – egy pusztán a vagyont hajszoló robotoló vállalkozó máris eltévelyedett, míg egy olyan kis vállalkozó, akik alig keresi meg a létfenntartásához szükséges javakat, nem. Bibó azért vádolta a szocialistákat mert ragaszkodtak az egyenlősítéshez és nem hitte, hogy a közösségi morál vagy a közvélemény elfogadná a vagyon egyenlő elosztásának eszméjét; más szóval az emberek még nagyobb vagyoni különbségeket is elfogadtak és úgy gondolták, hogy a jövedelem elosztásának különbségei részben véletlennek, nagyrészt azonban a gazdasági versenynek köszönhetők. Így aztán nem volt olyan erkölcsi szabály, amely alapján meg lehet mondani, hogy mekkora pénzvagyon vagy jutalom minősül aránytalannak vagy társadalomellenesnek

¹⁰⁵ Eredeti megjelenése: *Magyar Szemle*, XLII, no. 4, 1942.

¹⁰⁶ *A pénz* (1942). VT I. 205.

¹⁰⁷ Uo. 207.

¹⁰⁸ Uo. 208.

és mekkora nem.¹⁰⁹ Általános volt például a luxus és a nagy vagyonok terjedésének elítélése, de a takarékoságé nem. Bibó számára egyértelmű volt, hogy egészen addig, amíg a dolgozók és az egész közösség nem dönthetett a pénzvagyon felhasználásáról, egy ilyen erkölcsi szabály nem állapítható meg. Azt követően a pénz feltehetően megszűnne értékmérő lenni. Azt is hozzátette azonban, hogy egy hosszú átmeneti szakasz vezetne egy kultúra fejlődéssel jellemezhető szakasza felé, amelyben a boldogságot és a nyereséget nem pénzben mérik, s még azt megelőzően, hogy abból következően, hogy az értékek érzésekhez, kívánságokhoz és várakozásokhoz kötődnek, létrejönne a pénzösszegek és a valódi értékek közötti organikus kapcsolat, a modern korban mindezeket számbeli különbségekké redukálták a sport és a választási eredmények és statisztikák formájában. A pénz értékének definiálásával kapcsolatos krízis egy jóval általánosabb és jóval komolyabb, az emberi méltósággal összefüggő válságot hordozott magában, nevezetesen azt, hogy lehetetlen annak megmérése, hogy az életben mi az értékes, s hogy mit érdemes keresni az életben.¹¹⁰

A pénz értéke és az emberi értékek közötti változó viszonyra vonatkozó kérdés megválaszolásakor Bibó történeti elemzést alkalmazott. A középkor vizsgálatával kezdte, amikor a nemesség vagyonnal kapcsolatos életstílusát a luxus szabályai irányították és Max Weber protestáns etikára vonatkozó elemzésével egyetértve úgy gondolta, hogy a munkával és a tőkefelhalmozással szerzett megtakarítások abban az esetben igazolhatók és üdvözlendők, ha a társadalom *java érdekében sáfárgodtak azokkal* (kiemelés a szerzőtől). A tőke sikeres felhalmozása Isten szemében is *tour de force*-nak számított így erkölcsileg magas értékkel bírt. A tékozlás elítélendő pazarlásnak minősült, ami minden ezt cselekvő embert megbízhatatlanná tett. A tőke iránti tisztelet az ipari forradalom következtében változott meg, amikor is azt állapították meg, hogy a kapitalista termelés szolgálatára fogott tőke „tömegnyomort” okoz a munkások között. Amikor a felhalmozás önmaga céljává vált, akkor az arisztotelészi és a keresztény erkölcsi fogalmak szerint is megszűnt az emberi gazdaság eszköze lenni. Rockefeller egy 10 centtel rendelkező gyermeknek adott útmutatása, miszerint „köls el kilencet, tégy félre egyet”, a folyamatosan hiányt szenvedő emberek között nem működött.¹¹¹

Bibó szerint a szocializmus által kínált megoldás – a pénz elutasítása és a munka kizárólagos értékelése – nem volt kielégítő mivel nem válaszolta meg azt a kérdést, hogy „az elitnek a szükségletek gazdagítására és finomítására vonatkozó régóta fennálló feladatát ki és hogyan fogja végrehajtani” és ezt hogyan lehet helyettesíteni.¹¹² A szocialisták nem tudták megválaszolni azt a kérdést, hogy mit kezdjenek azzal a pénzzel és vagyonnal, amelyek az elit szabadságát leginkább befolyásoló tényezők voltak; egy új értékrendet sem hoztak létre; sőt, inkább egy, a magántulajdon erőteljes védelmével és igazolása megerősítésével jellemezhető ellenreakciót váltottak ki. A fasiszták, a magyar nyilaskeresztesek vagy más nemzeti szocialista csoportok felhívított „közösségi jellegű” megoldása sem tudta megtalálni az egyensúlyt az egyéni és a közösségi jólét között, mivel pusztán a magánvagyon növelték meg (például a zsidó tulajdon elkobzásával), korlátozták az egyenlőséget és növelték a szegénységet. Ideológiáik vonzereje a közösség ereje, az erőszak és a fegyelem túlhangsúlyozásán alapult, ám közösségi morális entitássá válásuk érdekében módosították azokat, de (szerencsére) ez a meggyőződés nem volt fenyegetően közvetlen és semmilyen

¹⁰⁹ Vö. Kovács, 2004. 118.

¹¹⁰ *A pénz*, VT I. 212–213.

¹¹¹ Uo. 215.

¹¹² Uo. 217.

támogatást sem élvezett. Ennyire volt intenzív a „régí demokratikus értékek” fenyegetettsége. Az eredmény egy többféle hibrid értékkel jellemezhető európai értékválság lett, mely értékek versenyre keltek az emberi elmék megnyeréséért. Ilyenek voltak a középkori keresztény értékek, az úri értékek (például a magyar közigazgatásban a nádori kormányzati rendszerhez való visszatérés), valamint a kapitalista és a szocialista értékek. Az értékek zűrzavarának másik következménye az volt, hogy a pénz közösségi moralista értékelése társadalmi nézőpontból tekintve megtört. Bibó szigorú konklúziója szerint az értékek zűrzavarából a háborús időkben egy érték vákuum alakult ki, amit álértékek töltöttek be, ami „az értéktudat és zavartalan tárgyilagosság” vereségéhez vezetett. Egy hatalmas kihívás várt a háború utáni Európára, mivel egy olyan új értékrendet kellett kialakítania, ami:

„[...] képes biztosítani a társadalmi igazságosságot az aránytalansággal (a kiterjedt felhalmozással), a hatalmi és a pozíciókból adódó visszaéléssel és a birtoklás rugalmatlanságával szemben, és képes az anarchiával és az ostobasággal szemben elismertséget és tekintélyt biztosítani az arra érdemesnek mutakozó társadalmi szerepet betöltők (az elit) számára”.¹¹³

Az idézet arra utal, hogy Bibó szolid módon a közösségi moralista magas talapzatára helyezte magát és a pénz használata és értéke problémáitól a demokratikus értékek rehabilitációja és a társadalom alapvető értékeinek kritikája felé fordult. Retorikájában az elittel azonosította magát, és a háború közeledtével saját maga számára egyre nagyobb kihívást jelentő feladatokat határozott meg, különösen az elit társadalmi szerepének újra fogalmazását illetően. Horváth abban a reményben bízta erre, hogy tanítványa e terület úttörőjévé válik s a válságos helyzetben azzal tartja fenn a bátorságát, hogy nagy terveket fogalmaz meg és a filozófia nagy kérdéseit elmélkedik.¹¹⁴

Lenyűgöző bizonyítéka Bibó látványos belépőjének a háborús nyilvánosság porondjára két munkája, az *Elit és szociális érzék* (1942) című műve, illetve a Magyarországon született szociológus Karl Mannheim¹¹⁵ *Diagnosis of Our Time* (1943) című munkájáról írott recenziója.¹¹⁶ Határozottan közelített a kritikus háborús időszak kérdéseire, különös tekintettel arra, hogy a háború utáni jövő mit hozhat Magyarország és Európa számára, amikor már kezdett látszani, hogy Németország elveszíti a háborút, de a végsőig harcolva katasztrófát hozott az európai kontinensre. Bibó láthatta, hogy egy mérhetetlen emberi tragédia van kibontakozóban, amit egy mély politikai, gazdasági és erkölcsi krízis követ. Sok vallásos ember, különösen a zsidók, hitték, hogy Isten elhagyta őket. A maguk részéről, a nyugati politikusok és társadalomtudósok

¹¹³ Uo. idézet 220. Vö. *A magyar jogélet időszéri kérdései*. BIM VII. 76–77. Bibó számára az objektivitást nem etikai relativizmusban kellett megtalálni, hanem az abszolút értékekbe vetett bizalomban, amely a valóságon alapult. Lásd: Bibó recenzióját Reitzer Béla marxista pedagógiájáról *A proletár nevelés kérdéseiből* (1935). BIM VII. 94.

¹¹⁴ Horváth Barna – Bibó Istvának Kolozsvárról (1942.12.13.). Életút dokumentumokban. dok. 97, 197.

¹¹⁵ Karl Mannheim (1893–1947). Magyarországról Németországba költözve az 1930-as évek legtöbbet olvasott szociológusává és a tudásszociológia úttörőjévé vált. Az antiszemita törvények elfogadása után 1933-ban Angliába menekült, ahol addig tanított szociológiát a London School of Economics-on, amíg a London University College szociológia professzorává nem nevezték ki. Legfontosabb műve az *Ideologie und Utopie* (1928). A modern társadalmak demokratikus szocialista tervezésének átfogó elemzésére és ezek oktatásban történő alkalmazására lásd *Man and Society in the Age of Reconstruction* (1935).

¹¹⁶ Az elit kötelességeit elemző rész az alábbi tanulmányom revideált és bővített változata: Halmesvirta, 2016. 711–727.

a háború utáni Európáról elmélkedtek és szőttek terveket, egy olyan működőképes modellről, amely hamarosan hatalmas távlatokat kapott.¹¹⁷ És az olyan értelmiségiek, mint Bibó, nagyon is tisztában voltak vele, hogy a krízis a modern Európában tapasztalt legnagyobb válság lesz, s hogy az európai nemzeteknek a 20. század legsúlyosabb társadalmi és erkölcsi megújulásával kell szembenéznük. Ahhoz, hogy ezen a vízgán átmenjen, egy olyan új elitre volt szükség, amelyik a kontinenst felemelheti erkölcsi mélypontjáról¹¹⁸, egy elitre, amelyik szélesebb társadalmi látókörrrel rendelkezik, mint a régi liberális és félf feudális elitek. Valamint, a „képlékeny tömegek” szenvedéseire, reményeire és szükségleteire is oda kell figyelnie.

A Mannheim által 1941–1942-ben Angliában tartott előadássorozat alapeszméje nem volt más, mint az, hogy azon európai értékek zűrzavarának/válságának radikális diagnózisát adja, amelyek egy (újabb) háborúhoz vezettek, valamint, hogy meghatározza azt, hogy a szociológia a jövőben milyen szerepet játszhat a legyőzésükre irányuló próbálkozásokban. Ez pontosan az a fajta empirikus, társadalmelemző szöveg volt, ami egy ismertetés vonatkozásában Bibótól várható volt, minthogy ő maga is a morál történeti problémáival, Magyarország és Kelet-Közép-Európa értékvesztésének kérdéseivel birkózott.¹¹⁹ Bibó úgy gondolta Mannheim alapvető üzenete jó irányba mutat, de kritizálható dolgokat is talált és a saját, jóval mérsékeltebb javítási javaslatait is felvetette. A társadalmi tervezés sok más ellenzőjéhez hasonlóan, mellőzte Mannheim érvei jelentős részének elemzését, így demonstrálva saját nézőpontjának korlátait. Az *Elit és szociális érzék* című esszéje nyújtja azt a fogalmi tükröt, amelyben Bibó ismertetése újabb értelmezést nyerhet.

Amikor Bibó recenziójának első mondatait olvassuk, észrevehetjük, hogy megpróbált egy, az európai kultúra értékei korabeli állapotára vonatkozó párbeszédet indítani Mannheimmel. Bibó nagyra értékelte Mannheim pragmatizmusát; a német szociológus ugyanis nem esik a magasztos idealizmus csapdájába, egy olyan filozófia csapdájába, amelyet Mannheim és Bibó is erőtlennek ítélt a totalitárius ideológiák demagógiájával és támadásával szemben. Azonban, közösségi moralistához illően, felfedi az erkölcsi hanyatlás mélységeit, különösen az oktatásra vonatkozóan, illetve az ebből kivezető utat is körvonalazza. Bibót és Mannheimet a kezdetektől az kapcsolja össze, hogy a történelmet mindketten egy olyan folyamatként látják, amelyben a fordulópontok és a válságok akkor következnek be, amikor a vezetőknek és az elitnek döntő módon kell megragadnia a lehetőséget, hogy a társadalmi igazság megteremtését célzó reformok segítségével változást érjenek el, biztosítsák a stabilitást és állítsák helyre a társadalmi rendet.¹²⁰ Amennyiben az elit és a vezetés hozzáállása reakciós és túl konzervatív maradt – *quieta ne movere* – elvész a megújulás lehetősége, a válság pedig megjósolhatatlan és tragikus véget ér és a háború utánra is elhúzódhat. Bibó számára, aki szerint a magyar vezetés ismét a katasztrófa szélére sodorta a nemzetet, egyértelmű volt, hogy a háború után elkerülhetetlenek a radikális reformok és a megújulás. Egyetértett Mannheimmal abban, hogy a huszadik században nagy változás következett be az európai társadalmakban, egy, az individualista *laissez-faire* gazdaságból a kollektívizmus, a tömegtermelés a gazdasági tervezés irányába, amit egy olyan, a kisebbség

¹¹⁷ Ez vonatkozott az érzelmek és az emlékek szabályozására egyaránt, lásd pl. Spring–Wintle, 2011.; Biess–Moeller, 2010.; Vö. Gyáni, 2008. 3–9.

¹¹⁸ Bibó nem szentelt túl nagy figyelmet az elit cirkulációjának, amit Joseph Schumpeter javasolt *Capitalism, Socialism and Democracy* (1942) című művében, a demokráciák hanyatló közerkölcsére utalva.

¹¹⁹ Bibó már a háború elkezdte írni a német hisztériáról szóló munkáját, amelyet Mannheim segítségével, próbált megjelentetni Angliában. A projekt Mannheim halálával zárult le 1947-ben. Lásd: Kovács, 2004. 217. (4. lábjegyzet) és 227–228.

¹²⁰ Mannheim, 1986. ix.; *Korunk diagnózisa*. VT I. 349.

uralma (!) által vezetett tömegtársadalom kifejlődése is jellemzett – legyen az demokratikus vagy totalitárius – amely egy demokratizálódási folyamat eredményeként jött létre. Mannheim, aki 1941–1942-ben a brit hallgatóságnak címezte mondandóját, természetesen Angliában látta azt az országot, ahol az új lehetőségek és víziók megvalósulhatnak. Annak ellenére, hogy Bibó angolmán/anglofil volt, óvatos volt Mannheim brit szigetekről hozott példáinak és modelljeinek a közép-kelet-európai megvalósíthatóságával kapcsolatban.

Mannheim és Bibó számára a tömegtársadalom felemelkedése a társadalmi kontroll jótekonny és veszélyes eszméit és eszközeit is magával hozta. Az egyik kulcsfontosságú veszélyt az jelentette, hogy a „társadalmi gondolkodás” nem volt képes lépést tartani azokkal a gyors gazdasági-társadalmi változásokkal, amelyek erkölcsi-politikai következményei még nem voltak világosak. Az egyik, sürgős és mélyreható korrekciót igénylő erkölcsi hiányosság az volt, hogy a totalitárius ideológiák olyan értékeket tettek uralkodóvá, mint az erő, erőszak és a „faji felsőbbrendűség”.¹²¹ Minthogy a degeneráció biológiai, áltudományos doktrínáiból származtak, alapvetően embertelenek voltak. Az tette őket még veszélyesebbé, hogy a tömegmédiát, a propaganda – s ahogy Mannheim megjegyezte – „az emberi viselkedés tudománya” alkalmazásával a befogadó tömegek manipulálására használták őket.¹²² Ezek a technikák, a hatalmi elit kezében összpontosulva és a lakosság érzéseit és szükségleteit befolyásolva Bibó számára is elborzasztók voltak. Bibó egyetértett Mannheimmal, aki ezt a jelenséget alapvetően egy új típusú rabszolgaságnak nevezte, amelyben a tisztességes eljárás, a mértékletesség és a konszenzuskészség értékeinek elutasítása következtében, a kis közösségeket és az együttműködőket (társaságokat) összekötő szálak elszakadnak a társadalom egyensúlya pedig megbomlik. A legriasztóbb az volt, hogy ezeket a rabszolga sorba taszító technikákat a háborús erőfeszítések szolgálatába állították (a demokráciák esetében is). Ott leselkedett annak veszélye, hogy amennyiben az eljövendő békeidőben nem kerítik ellenőrzés alá, akkor egyfajta technokrata totalitárius rendszer kerekedhet felül a nyugati országokban.¹²³ Érzékelhető volt a Friedrich von Hayek által előrevetített disztópia: megnövekedett állami tervezés, amelynek szakértői elvetették a szabad választás és kísérletezés alapvetően klasszikus liberális individualisztikus értékeit.

Hogyan lehet ellenszegülni ennek a fenyegető helyzetnek? Szociológusként, Mannheim nem tekintett *minden* tervezést rossznak, ha odafigyeléssel vitték véghez (vagyis olyan csatornába terelve, amelyek „szabadsághoz és sokféleséghez” vezetnek a társadalomban). Véleménye szerint, a kormányzás új technikáival lehetséges „a társadalmi funkciók kölcsönösen összefüggő komplexitásának” olyan módon történő összehangolása, hogy azok végül ne sértsék meg „a testvéri szeretet, a kölcsönös segítségnyújtás, a szabadság, az emberek iránti tisztelet stb.” Mannheim által felsorolt nagy értékeit. A túlzottan nagy jövedelemkülönbségek kezelésének konkrét módszereként a közmunkákat, az adózást és a társadalmi szolgáltatások kiterjesztését említette. Bibó mindezzel egyetértett, mivel a liberális és demokratikus értékeket ő is egy olyan erkölcsi támasznak tekintette, amelyek méltók a gondos védelemre; segítségükkel például megelőzhetők a forradalmak, a szembeötlő társadalmi egyenlőtlenségek pedig enyhíthetők. Mannheim ezeket az új eljárásokat „kreatív fejlődésként vagy alkalmazkodásként” értelmezte, de azt is elismerte, hogy „a mohóságnak, a választásnak és a kísérletezésnek” is jelentős teret kell engedni. Bibó a

¹²¹ Az ENSZ az UNESCO-n keresztül próbált ez ellen fellépni, de még az 1950-es években is kevés sikerrel. Vö. Halmesvirta, 1996. 210–215.

¹²² Mannheim, 1986. 4.; *Korunk diagnózisa*. VT I. 349.

¹²³ Mannheim, 1986. 7.; *Korunk diagnózisa*. VT I. 350. Vö. Crick, 1992. 5. fejezet.

maga részéről a liberális és konzervatív értékek összeegyeztetését hangsúlyozta; az hangoztatva operacionalizálta őket, hogy az „evolucionarista módszerek” olyan alternatívát nyújtottak a régi elit számára, amelyek segítségével alkalmazkodni tudnak a háború után kialakuló új rendhez. A racionalizált, modernizált totalitárius rendszerek arra ébresztették rá Bibót és Mannheimet, hogy milyen fontos volt a tervezésnek a demokrácia szolgálatába állítása. Mannheim számára ez egy új fajta rendszert jelentett a hatlom ellenőrzésére, volt, amit „harcos demokráciának” nevezett. Bibó harcoss demokráciaként fordította magyarrá ezt a kifejezést, és inkább az elitnek azt a képességét hangsúlyozta, hogy a Mannheim által felsorolt értékekből a legtöbbet tudja kihozni, s így a liberalizmus és a totalitarianizmus közé tudja pozicionálni magát.¹²⁴ E jelentős különbségek ellenére, a Mannheim- és a Bibó-féle „új” demokrácia is alapvetően különbözött a „régiektől”, minthogy – a Weimari Köztársaságtól és a Horthy-rendszertől eltérően – a totalitarianizmus minden formája jövőbeni felemelkedésének megakadályozására tervezték őket.

Jó közösségi moralistákhoz illően, Mannheim és Bibó is nagyon komolyan vette az értékválság kérdését: hogyan mentsék meg Európát attól a felfordulástól, amit a fasizmus és a náciizmus keresztényellenes és antiliberális értékeinek terjedése okozott (a szovjet rendszert még nem vették figyelembe), amelyek emberek olyan nagy tömegeit tudták magukkal ragadni. Bár katonailag legyőzték őket, a kérdés megmaradt, hogy miként lehet az olyan állértékeket kitörölni a félrevezetett emberek gondolkodásából, mint a „termékenység, a faj, az erő, a vérségi kapcsolatok, a katonai erények, a vakfegyelem és az engedelmség”. Hogyan lehetne azokat az európaiakat, akik Mannheim szociológiai példájával élve, már nem tudták többé hogy „a bűnöző vétkes vagy ápolat”.¹²⁵ A maga részéről Bibó az önzőséget és az önzetlenséget egymás mellé helyezve, a keresztény nyelvhasználat terminusaiban fogalmazta meg a problémát, azon gondolkodva, hogy az általa nagyra tartott középkori aszketizmust és önuralmat, hogyan lehetne összehangolni az önkifejezés modern tendenciáinak növekedésével (például a fiatalság szexualitása tekintetében). Hasonlóan, Mannheimnél jobban aggasztotta a felelősségtudat gyengülése, és a növekvő szorongás és bizonytalanság körülményei között több figyelmet szentelt az emberek alapvető biztonságérzete helyreállításának, mivel ezek olyan szituációk voltak, amelyekben Mannheim választási szabadságra vonatkozó felfogása nem sokat segíthetett.¹²⁶ A Magyarországon élő Bibó számára a morális felelősség és a közös felelősségvállalás háború alatti eltűnése, illetve összeomlása jobban szembeötlött, mint Mannheimnek Angliában.

Mannheim és Bibó egyetértettek abban, hogy elhibázott dolog az értékválság magyarázatát olyan módon keresni, ahogyan azt a liberálisok és a marxisták tették. Mannheim elutasította azt a gondolatot, hogy az értékválságot olyan személyek okozták, akik sutba dobták a keresztény erkölcsöket és a felvilágosult humanizmust. Véleménye szerint a marxisták tévedtek akkor, amikor mindezt a kapitalizmus tették felelőssé.¹²⁷ A szubjektív, egyéni választásra és a társadalom objektív normáira rámutatva, összekombinálta az egyéni és a kollektív magyarázatokat. Egy tömegtársadalomban az egyéni választások lehetősége beszűkült és a „csoportide-

¹²⁴ Mannheim, 1986. 7.; *Korunk diagnózisa*. VT I. 350.

¹²⁵ Mannheim, 1986. 13.

¹²⁶ *Korunk diagnózisa*. VT I. 350–351.

¹²⁷ Bibó azt hangsúlyozta, hogy a marxizmusban – más racionális ideológiákhoz hasonlóan – egy előre kiválasztott (marxista, szocialista) értékrend csak annak elfogadása és alkalmazása által válik értékelhetővé – a proletariátus a saját értekei alkalmazásával bírálja a burzsoá társadalmat. A társadalmi valóság egyoldalú felfogása volt ez, amely a társadalmi valóság higgadt mérlegelése nélkül vezetett a marxizmus társadalmi ideáljával összhangban lévő félgazságok deklamálásához. Bibó recenziója Reitzer Béla marxista pedagógiájáról: *A proletár nevelés kérdéseihez* (1935). BIM VII. 93–97.

álok” (pl. *Hitlerjugend*, cserkészek) kerekedtek felül; miközben az emberek nagy része továbbra is ragaszkodott a „szeresd a felebarátodat” keresztény ideáljához. Mannheim megoldása erre a dilemmára azon, újfajta, nagy erkölcsi igénybevétellel járó helyzetek, újraértékelése volt, amelyben a modern ember találta magát (ilyen volt például az, hogy helyes volt-e a magántulajdont nagyfokú kizsákmányolás érdekében használni), s ebben a tekintetben a brit közösségi moralizmus lekötelezettje volt (R. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, 1926). Bibó Mannheim több javaslatára felett is átsiklott, olyanokon, amelyek az olyan mentális problémák (például pánik, neurózis, tömeghisztéria) kezelésével voltak kapcsolatosak, amelyeket nem annyira a háború, mintsem a széleskörűen elterjedt szkepszis és az olyan helyzetekben hozott értékítéletektől való félelem okozott, amelyekben az öröklött értékek már nem tudtak utat mutatni. Bibó recenziójában csak kevés utalás található a pszichoterápiára és egyéb hasonló technikákra, melyek segíthetnek az emberek önszabályozásában és az ellentmondó értékek kibékítésében.¹²⁸ Ugyanakkor, elfogadta az olyan nevelő jellegű értékmérők gondolatát, akik elősegíthetik a fiatalok alkalmazkodását. A pszichoanalitikusok foglalkozhattak a szubjektív problémákkal, ám az alkalmazkodási folyamattal kapcsolatos objektív, akut társadalmi problémák egy újfajta szakértelem útmutatását kívánták (például pszichológiai konzultáció és foglalkoztató iskolák). Mindazonáltal úgy tűnik, mintha Bibó nem akarta volna felvállalni azt a problémát, hogy a szociológia miképpen tudna közvetíteni a hatóságok és a lakosság problematikus szegmensei között (pl. bandák). Egyértelmű, hogy nem tetszett neki az az eszme, amelyet Mannheim William Jamestől vette át, nevezetesen, hogy a háború utáni társadalmaknak meg kellene találnia a háború morális helyettesítőjét. Ő a hazai helyzetet tekintette elsődlegesnek, ahol szerinte az értékekkel szembeni közömbösség kiirtása a fontos, valamint az önfegyelmet és a különböző hagyományos társadalmi intézmények együttműködését támogatta – az egyházakat is beleértve. Némileg ellentmondásos módon, mindez közel állt Mannheimnek a „szabadság érdekében végzett tervezésre vonatkozó demokratikus gondolatához, amiről Bibó (érthető módon) hezitált bármi biztosat mondani.¹²⁹

Egyik előadásában Mannheim nagy reményeket fűzött a fiatalsághoz, mint a társadalmi megújulás mozgósításához szükséges erőforráshoz. A probléma ezzel csak az volt, hogy a fiatalság nagyon konzervatív is tudott lenni. Valójában Mannheim célzott arra, hogy a britek megállíthatták volna Hitlert, ha a brit ifjúság időben megszabadult volna a szélsőséges individualizmustól. Ez a felfogás Chamberlain miniszterelnökben öltött testet, aki a tiszteletreméltóság és a tisztes viselkedés viktoriánus értékeire építette Németországgal szembeni 1938-as megbékéltető politikáját. A Brit Nemzeti Ifjúsági Mozgalomban Mannheim pontosan egy olyan szervezetet látott, amely nem a „vak engedelmességen” (például a *Hitlerjugend*), s nem az anarchizmus csoportideáján és nem is a radikális liberalizmuson alapult. Az új típusú erkölcsileg orientált ifjúságnak olyan eredményeket kellett megtestesítenie, mint a „rugalmasság, a válaszadozás képessége, önuralom és intelligencia”, amelyek addig sehol máshol nem voltak fellelhetők. Egy fiatal személy nevelésének a „konformitás, az összetartás, a habitus formálása, az emocionális

¹²⁸ Azt gondolva, hogy a félelemben élő személy önbizalmának, kreativitásának, mentális egyensúlyának és békéjének helyreállítása szempontjából hasznosak, Bibó már korábban értékelte a pszichoterápia gyakorlati eredményeit. Bibó recenziója Fritz Küinkel munkájáról. *A közösség* (1940). BIM VII. 66–67.

¹²⁹ Mannheim, 1986. 25–30.; *Korunk diagnózisa*. VT I. 352–353.

tréning és az engedelmesség” leckéivel kell kezdődnie, s végső soron egy „független személyiség” kialakulása felé kell haladnia. Ezeknek az „új embereknek” a feladata kellett, hogy legyen, hogy megmutassák a fennálló kaoszából és hanyatlásból kivezető utat.¹³⁰

Bibó, bár kételkedett abban, hogy a britek elfogadnák Mannheim tirádáit és egyetérténe az optimizmusával, s hajlandók lennének követni a kontinentális európai szociológiai logikát és tanácsot, mégis pozitív összefoglalását adta annak, ahogyan Mannheim leírta a brit konzervativizmust. Nem volt nagyon biztos abban, hogy a britek, Mannheim „kiegyensúlyozott lelkekre és a rugalmas attitűdökre” vonatkozó felfogásával felfegyverezve, szívesen válnának Európa erkölcsi megmentőivé. Minthogy a brit elit, inkább klasszikus, mintsem individualista oxbridgei neveltetésben részesült, az is kétséges volt, hogy a brit hatóságok engednék-e, hogy az erkölcsi átnevelés során a szociológusok mutassák az utat. Nyilvánvaló, hogy Magyarország úgynevezett „rég”i elitjének (például az örökletes nemességnek, az állam és az egyház magasrangú vezetőinek) is fenntartásai lennének a feltörekvő társadalomtudománnyal és annak tervezési szándékaival kapcsolatban.¹³¹

Ezen fenntartások ellenére, Bibó, Mannheim új társadalmi tudatosságra vonatkozó koncepcióját ötletesnek találta. Nagymértékben hasonlított saját társadalmi felfogásához, amelyet az *Elit és szociális érzék* című művében fejtett ki. Az elitet ébresztetni akaró, arra vonatkozó társadalmi riadó volt ez, hogy a szocializáció régi módszerei hamarosan elavulttá válnak. Együttműködést kellett kezdeményezniük és megerősíteniük a különböző oktatási intézmények, a szülők és az iskolák között, illetve, annak érdekében, hogy az erkölcsi nevelés és a jellemépítés új rendszereit hozzák létre, az életen át tartó tanulást is be kellett vezetniük. Ilyen módon ellenőrizni lehetne a fiatalság nem megfelelő társadalmi alkalmazkodását (különös tekintettel a fiatalkorú bűnözés növekedésére). Ez a modell egyértelműen kihívást jelentett az oktatás régi, liberális ideológiájával szemben. Újból Mannheim katonai szóhasználatával élve, egy „összehangolt támadás” volt ez a fiatalok gondolkodásmódja ellen. A gyermekpszichológia, iskolapszichológia, kriminológia, kísérleti pszichológia és pszichoanalízis születőben lévő tudományait szólította fel, hogy egyesüljenek az emberi viselkedés holisztikus tudományában.¹³² Bibó felfogása szerint, ez ismét túl sokat követelt a britektől, akik saját nemzeti értékeiket oltalmazták és jellemző módon nem tulajdonítottak túl nagy figyelmet annak, hogy a tömegtársadalom előre törésének milyen következményei vannak. Nem fordulnának szembe a hagyományosan nagy tiszteletben részesített elitjükkel.¹³³ Ezt az attitűdöt a háború után meglehetne kérdőjelezni, de 1942–1943-ban a szövetségesek a háború megnyerésére koncentráltak, és a háború utáni társadalmat tervező parlamenti bizottságok még nem lettek kinevezve. Bár Bibó osztotta Mannheim véleményét arra vonatkozóan, hogy a háború utáni újjáépítésben a politikai bal- és jobboldalnak együtt kell működnie, a fenyegető osztályharcok tükrében, annak sikeréhez nem fűzött nagy reményeket. Nem mutatott különösebb vonzódást, Mannheim autoriternek hangzó ötlete iránt, hogy a régi iskolaigazgatókat cseréljék le „életvezetőkre”, és azoknak a szociális munkásoknak se adott volna jelentős hatalmat, akiknek pszichológiai tipológia alapján kellett volna kezelniük ügyfeleiket.¹³⁴

¹³⁰ Mannheim, 1986. 39, 65–66.

¹³¹ *Korunk diagnózisa*. VT I. 354. A társadalomtudósok elfogulatlanságában és teljesítményében erősen kételkedtek Angliában, de az anglikán egyház elismert néhányat Mannheim receptjei közül. Vö. Crick, 1992. 109–110.; Watson, 2014. 333.

¹³² Mannheim, 1986. 57–58.

¹³³ *Korunk diagnózisa*. VT I. 355.

¹³⁴ Mannheim, 1986. 59–60; *Korunk diagnózisa*. VT I. 355.

Miután a fiatalság átnevelésével kapcsolatban előkészítette a talajt a szociológiai beavatkozás számára, arra vonatkozó módszereit kezdet fejtegetni, hogy az új értékrendszert hogyan lehetne belevésni a gondolkodásukba. Ahhoz, az *Education to Democracy* (1939) című írásához nyúlt vissza, amelyben a (nyugati) demokráciákat azért kritizálta, hogy elhanyagolták a diktatórikus indoktrinációval (*Gleichschaltung*) szembeni „szellemi ellenállásra” való felkészítést, minek következtében a népesség jelentős része elvesztette erkölcsi sztemenderdjeit; e művében arra is új módszereket ajánlott, hogy úgynevezett csoportanalízis útján hozzák őket rendbe (ti. a fiatalokat – Lévai Csaba). Ha a fasisztáknak és náciknak sikerült kihasználni a csoportok vagy tömegek érzelmeit, éppen ideje volt, hogy hasonlóképpen, a demokratikus oktatáspolitikának érdekében hasznosítsa a csoportpszichológiát, hogy az emberek viselkedését a körülöttük lévő társadalom igényeihez igazítsa.¹³⁵ Innen nézve, az emberi élet lényegében az (evolúciós) alkalmazkodások folyamata, amelyben a társadalmi konvenciók és szokások, valamint az egyéni és csoport önkifejezés közötti konfliktusokat kell megoldani. Az alkalmazkodás azt is jelentette, hogy az értékválságot az individualista értékek elnyomása és a liberális értékek közötti középút megtalálásával lehet megoldani.

Bibó egyetértett Mannheimel abban, hogy egy társadalomnak fenn kell tartania alapvető tiltásokat, de arra is kísérletet kell tennie, hogy ezekből az ártalmasokat eltávolítsa. A jogászokat hasznosnak tartotta e munka szempontjából, mivel természetüknél fogva „a higgadság és az értékek fenntartása” jellemzi őket.¹³⁶ Annak érdekében, hogy összhangba kerüljenek a modern ember szükségleteivel, az erkölcsi kódexben megfigyelhető feszültséget és depressziót enyhíteni kellett. Ugyanez érvényes a normákra: a jókat (mint például a „pontosság, a fegyelmezettség, a megbízhatóság, az állhatatosság és az alaposág”, melyek egyértelműen a szociológus eszköztárába tartoznak) tanítani kell, de az irracionális szabályokat és az „arisztokratikus, haszontalan” normákat el kellene vetni. Az értékelés nehézségei akkor jelennek, amikor a keresztény erkölcsiségből megöröklött és otthonról hozott, „a kölcsönös segítségnyújtást és önfeláldozást hangsúlyozó szellemiség” a kapitalizmus mindenben versenyt látó ösztönzésével kerül szembe. Bibó leginkább akkor aggódott a fiatalokért, amikor ilyen típusú konfliktusos szituációkban¹³⁷ kell értékvalasztó döntéseket hozniuk. Gustave le Bon és Ortega y Gasset, a tömegek nevelhetőségére vonatkozó pesszimista felfogását Bibó és Mannheim is megrögzött reakciós ideológiaként utasította el, s így módon ez, a fiatalok számára adott „ideológiai analízis” mintaadó esetét jelentette.¹³⁸ A szociológia egy arra vonatkozó lecke átadására volt felkészítve, hogy a tömeget olyan csoportokba kell szervezni, amelyeket olyan csoportvezetők tanítanak meg a kollektív normákra, akik nem olyan tömegmozgalmak fűhőrei vagy duce-i, akik parancsainak az egyének vakon engedelmeskednek, mégpedig úgy, hogy a társadalmi változást az egyéni, személyes alkalmazkodás terminusai koordinálják. Ezen a ponton Bibó visszatartotta magát, hogy kritikai kommentárokat tegyen, de megint csak arról van szó, hogy a szociális munkások (csoportvezetők) és a „liaison-officers” (életmesterek) vezető szerepét nem tartotta olyan fontosnak, mint Mannheim (akinek a terve túlrészletezett volt). Mindazonáltal, joggal várható lett volna tőle, hogy kifogásolja a magyar ifjúsági szervezeteket (mint például a Levente Mozgalmat).

¹³⁵ *A magyar jogélet időszervi kérdései*. BIM VII. 73.

¹³⁶ Mannheim, 1986. 88–92.; *Korunk diagnózisa*. VT I. 356–357.

¹³⁷ Mannheim, 1986. 107–108.; *Korunk diagnózisa*. VT I. 357–358.

¹³⁸ Mannheim, 1986. 118.; Vö. *Korunk diagnózisa*. VT I. 358.

Mannheim könyvének utolsó része nem kevesebb volt, mint egy olyan, új társadalomfilozófiáról szóló értekezés, amely brit egyházi vezetőkkel folytatott megbeszéléseken alapult. Ezen a ponton – ha egyáltalán lehetséges – törekvése még az eddigieknél is ambiciózusabb volt, hiszen nyilvánította, hogy a tervezett társadalomnak „spirituális integrációra”, egy olyan programra van szüksége, amelyhez a protestantizmus olyan, vezérlő elvvé váló alapértékeivel járulhat hozzá, mint a „tisztesség, az őszinteség, az egyéni szabadság, az önrendelkezés, az önkéntes együttműködés, az önségítés és a kölcsönös segítségnyújtás”. Ezeket és terjesztésüket korszerűsítve, az európai társadalmak a jövőben ellenállhatnak a pseudo-vallások és a vallási formalizmus támadásának. Bibó támogatott egy ilyen fajta spirituális, vallási megújulást, de kiegészítette a lelkiismeret kanti etikájával (*Gesinnungsethik*), mivel az előbbi nem vette figyelembe az emberi cselekedetek következményeit. Mannheim tervének ezt a pontját elég őszintén helyeselte, mivel saját víziója összhangban látszott lenni az egész emberiség és annak közös céljával: egy „pragmatikus tapasztalatban” megnyilvánuló spirituális beteljesüléssel és a morálisan példaadó cselekedetekben való részvétel útján megvalósuló megvilágosodással vagy bűnbánattal.¹³⁹ Figyelemre méltó, hogy Mannheim, a szociológus ezen a ponton egy istentelen szövetséget javasolt a teológia és szociológia között: a szociális munkás a csoportviselkedésre és az értékorientációra vonatkozó adatokkal és általánosításokkal tud szolgálni, az egyházközség lelkésze pedig megmutathatja a fiataloknak, hogy Jézus Krisztus tanításai bizonytalan szituációkban (pl. a szórakozáshoz való hozzáállás korrigálásában, a pénzhétség vonatkozásában és a hatalommánia kialakulásában) hogyan alkalmazhatók.¹⁴⁰ A munkamenet fordítva is lehetséges: először az egyházi személy anélkül nyújt keresztény hasonlatokat és példaadó viselkedési modelleket, hogy abszolút értelemben vett morális instrukciókat is adna, majd a szociológus racionális értékelését adná annak, hogy a személyek vagy a csoportok mennyire állnak készen arra, hogy ezeket a változó helyzetekhez alkalmazzák. Az egyének spontán módon reagálhatnak ezekre és végül, ha valami rosszul sült el, egy szociális munkás vagy egy másik specialista közbe léphet és kijavíthatja a helytelen viselkedést. Ezen újraértékelési és alkalmazkodási folyamat végén ott található az alapvető paradigmátikus tapasztalat, amikor egy fiatal ember alámeríti magát a morális tapasztalatba. Mannheim Jézust állította modellnek, míg Bibó inkább középkori idoloikat, mint a megnevesítés tárgyait részesítette előnyben: a lovagot, a szüzet, a tudóst és a szentet, akik szemben álltak a totalitarizmus idolljaival (Hitler Nürnbergben, 1936-ban). Bibó szerint követésük is „mély keresztény tapasztalathoz” vezet (például amikor egy személy rájön, hogy vétkezett vagy úgy érezte, hogy a keresztet hordozza).

Volt valami abban az értelemben vett neo-tradicionista elem Bibó víziójában, hogy a két háború közötti évek új pogánysága és a keresztény értékek elutasítása egyfajta ellenreakciót kívánt, a keresztény értékek olyan újbóli érvényesítését, rehabilitációját, ami kiegészíti a demokratikus értékeket.¹⁴¹ A háború bebizonyította nekik, hogy a tudomány nem oldotta meg az élet problémáit és így szükséges, hogy újra spirituálisabb megközelítés felé forduljunk. A történelem tanulsága pedig az volt, hogy a modern nyugati szabadság semmilyen értékrendszert sem alkotott magának. Alapjául az a keresztény, némileg transzcendentálisnak hangzó garancia szolgált, hogy a gonosz elleni harc mindenki kötelessége.

¹³⁹ Mannheim, 1986. 107–108.; *Korunk diagnózisa*. VT I. 357–358.

¹⁴⁰ Uo. 360.

¹⁴¹ Erről a tendenciáról, lásd Watson, 2014. passim.

De mi a helyzet a túlélés alapvető elveivel a háborús időkben, amikor milliók élete forgott kockán? Milyen érték orientációkat kövessenek az emberek a béke visszatérése után. Az önös igények extrém formájaként megjelenő háború előtti tömegextázist tudományos (szociológiai) ellenőrző mechanizmusokkal kellett megfékezni.¹⁴² Azonban még Mannheim is engedett némi teret a magánéletnek. Bibó ezt aszketikus visszavonulásnak és magányos meditációnak értékelte, távol attól a nyomástól, amit a társadalomban a verseny, az ipari munka- és időhöz kötött fegyelem jelentett, amelyek főként a munkásosztályban keltettek nyugtalanságot.¹⁴³ Mannheim szerint a társadalmi kontroll új etikáját a következő elemekre kell építeni: szankciók, fegyelem, viselkedési kódex, felelősségmegosztás, a munka jutalmazása és ösztönzése, a kreatív munka tisztelete a munka szélesebb társadalmi elismerésével kiegészülve, világosan meghatározott hierarchiák. A hatékonyságot és a társadalmakban élő egyének pszichológiai elégedettségét kellene kombinálniuk.¹⁴⁴ Ez lett volna a háborúból született új demokrácia? – kérdezte Mannheim és Bibó. A válaszuk így hangzott: remélhetőleg, valószínűleg – a habozó, de szükséges az optimizmus hangja volt ez, amit oly sokszor hallottunk a kor megdőbbséget értelmiségijeinek szájából.¹⁴⁵

Mi több, a háborúból valami jó látszott kiemelkedni: arra kényszerítette a kormányzatokat és a tőkéseket, hogy a munka társadalmi költségeit is számításba vegyék. Egy új érték bukkant fel, nevezetesen, a készség a közjó szolgálatára. Az államok elkezdtek foglalkozni a biztonságot kereső lakossággal, a tőkével való spekuláció csökkent és a hátrányos helyzetben lévők élethelyzetének javítására törekvő projektek indultak el: a nyomornegyedek megtisztítása, telepítések építése (Bibó örök kedvencei) és jobb (munka-) iskolák. Mindez a további demokratizálódás felé mutatott: minthogy a választások elégtelennek bizonyultak arra, hogy az embereket további politikai részvételre ösztönözzék, a feladatok decentralizálása arra szolgált, hogy mindenki kreatív társadalmi munkát kapjon, és hogy nagyobb teret hozzon létre az önkifejezés szabadsága számára.¹⁴⁶ S bár azt nem határozták meg, hogy ezek a feladatok mik is lennének, Bibó és Mannheim jövő társadalmára vonatkozó elképzelésében a jóléti társadalom néhány magkezdeménye is megjelent, bár nem alkalmazták a „jóléti társadalom” terminust a szó skandináv értelmében véve.

Vegyük most szemügyre azokat az egyértelmű megjegyzéseket és kritikákat, amelyeket Bibó Mannheim messzire vezető víziójával kapcsolatban fogalmazott meg. Értelmezésében, Mannheim szerint a modern társadalmak fejlődésének alapvető eleme az volt, hogy az összes társadalmi értéket két összekapcsolódó szemszögből kell újraértékelni: (1) paradigmatisztikus élet-tapasztalat (amit Bibó magyarul végső élettapasztalatnak nevezett) és (2) a társadalom követelményeihez való alkalmazkodás. Amennyiben ezeket egymástól elválasztva kezeljük, akkor az értékek, vagy csak használtak (–1), vagy valószerűtlen, sőt végzetes értékek lesznek (–2). Bibó dicsérte Mannheimet a ’szilárd’ realizmusáért, amely tagadhatatlanul tanulságos volt a közép-európaiaknak (akik, tapasztalatai szerint, gyakran estek bele a második számú –2 csapdába). Bibó dicsérte Mannheim a „szilárd” realizmusát, amely tagadhatatlanul tanulságos volt a közép-európaiak számára, akik, tapasztalatai szerint, gyakran estek bele a második számú (–2) csapdába). Bibó számára Mannheim elméletének fő értéke azonban az volt, hogy erősen támaszkodott a keresztény értékekre: Jézus, az ő példája és példázatai ellensúlyt képeztek a modern, izgatott és

¹⁴² Mannheim, 1986. 121.; *Korunk diagnózisa*. VT I. 361.

¹⁴³ Mannheim, 1986. 162–163.

¹⁴⁴ Biess–Moeller, 2010. 3–5.

¹⁴⁵ Mannheim, 1986. 164–165.; *Korunk diagnózisa*. VT I. 361.

¹⁴⁶ Mannheim, 1986. 164–165.; *Korunk diagnózisa*. VT I. 361.

megzavarodott lélek számára.¹⁴⁷ Sem a haszonelvű használatiértékek, sem a szigorú tiltások nem tudták kompenzálni a spirituális alámerülés elvesztését és az iránta érzett vágyát. A közösségek és a hagyományos kultúrák eróziójának következményeiről szóló szociológiai tanulmányok nem válhatta a morális újjászületés támaszává, mivel Bibó nem hitt abban, hogy a szociológia – amelyik némileg át van itatva azzal a 19. századi natív materialista hittel, hogy a tudomány a vallás helyébe léphet – bensőséges, személyes értékválasztásaik tekintetében ténylegesen az emberek segítségére lehet. A szociális munkás mindenesetre egy betolakodó volt és a legjobb esetben is csak egy segítő.¹⁴⁸ Azzal, hogy Mannheim elismerte, hogy a tudomány végső soron nem tudja meghatározni egy társadalom értékrendszerét, kiváltotta Bibó elismerését. Nem tagadta, hogy a társadalmi, erkölcsi és történelmi tudás még soha nem játszott nagyobb szerepet az oktatásban, s ez még akkor is így volt, ha nehéz volt eldönteni, hogy ennek mekkora részét használták népszerűsítő felvilágosításra és mekkora része írta le a folyamatban lévő válság tüneteit.¹⁴⁹

Bibó számára értékes elem volt, hogy Mannheim az éber társadalmi tudatosság fontosságát hangoztatta, habár az egy, a társadalmi élet ellenőrzését szolgáló félelmetes hatalmi eszközre alakítható. Ott lesekedett az a veszély, amelyre Orwell más módon hívta fel a figyelmet: a túlzott „tudatosság” olyan kreatív energiák elfecsérlésével jár, amelyeket válság idején lehetne felhasználni. Hasonlóan, Bibó megfordította Mannheim azon kritikáját, hogy az értékválságot a tömegtársadalmak összetettsége és zűrzavarossága okozta. Valószínűleg az értékek 20. század elejéig visszanyúló hosszútávú elbizonytalanodása járult hozzá az bonyolultság érzése megnövekedéséhez, nem pedig megfordítva. Semmi olyan tendenciát nem sejtett, ami a társadalmi kapcsolatok egyszerűsödése vagy differenciáltságuk csökkenése felé mutatott volna, s ebből következően nem hitt abban, hogy az olyan intézmények, min például a totalitárius rendszerekkel szövetségre lépett katolikus egyletek és társulások, illetve az erkölcsiséget megmérni kívánó módszerek hatékonyan megfordíthatják a dolgok menetét. Ez a konklúzió szembement a korabeli társadalomelméleti gondolkodás fő áramaival. Mannheim szociológiai megalapozott mérési tudatossága válsághelyzetekben nem volt elegendő; helyette az intellektuális „tudatosság, bátorság és cselekvőkészség” voltak a nélkülözhetetlen morális tulajdonságok. Bibó arra figyelmeztetett, hogy nem várhatunk túl sokat a társadalomtudománytól, amely csak egy volt a közösségi moralitás számos „tudományos tárhelye” közül.¹⁵⁰ Végül is egy új értékrendszer megalapozása az egyéni választásoktól és azok következményeitől függött, s az elit tudatossága példaadásának ebben eléggé döntő szerepet kell játszania. *A magyar demokrácia válsága* (1945) című művében Bibó megmutatta, hogy egy ilyen rendszer kiépítése Magyarországon nem lesz könnyű, és ezt az aggodalmát mások is osztották.¹⁵¹

Foglaljuk tehát össze ezt a részt azzal, hogy visszakanyarodunk Bibó *Elit és szociális érzék* című esszéjéhez, amelyet egy évvel korábban írt, mint a Mannheim könyvéről szóló recenzióját. Ezt egyetlen, sajátos értékről, a szociális érzékről szóló diskurzusként is jellemezhetnénk, amely a morális érzékenységet, mint az elit, társadalom iránti felelőssége írta le. Ugyanakkor, a magyar

¹⁴⁷ Uo. 362.

¹⁴⁸ Uo. 363.

¹⁴⁹ Uo.

¹⁵⁰ Uo.

¹⁵¹ Bvt. 366, 374.; Vö. *Demokrácia*, 1945. passim. Az általános politikai helyzetről 1945-ben és a rendszer változását követő alternatívákról, lásd *Demokrácia*, 2005.

elittel szembeni bírálata is volt ez, amely a válsághelyzetben nem volt tudatában ennek a felelősségnek. Bibó megint a szó valódi értelmében vett vészharangot kongató, komoly hangon megszólaló közösségi moralistaként lépett fel,

Bibó számára a valódi elit olyan volt, amelyik egyenlősítő szociálpolitika segítségével, az élet minden területén magára vállalja a dolgozók és a szegények emberséges segítségét. Akármilyen „szociális (jótékonyági) munka nem elégséges (például az, amikor árvíz idején barakkokat építenek a mezőgazdasági munkások számára; ami olyan kedvelt volt a magyar kiváltságos osztályok körében, akik el akarták kerülni azokat a vádakat, hogy „lusták vagy könnyelműek” lennének. A szociális érzék által vezérelt jó cselekedve, az elit életvezetési, viselkedési és szükségleti modelleket is nyújtana az emberek számára, kulturális finomodás és gazdagodás felé terelve őket. Ezeket a modelleket az értékrendszer szabályozta, azokat pedig az értékrendszer tartotta össze. Ha az elit hatalma konszenzuson alapult és a társadalom legitimálta cselekedeteit – vagyis a társadalmi struktúra összhangban volt az értékhierarchiával – akkor az elit rendelkezett azzal a felhatalmazással, hogy cselekedjen és a társadalmat olyan célok felé irányítsa, amelyeket kíván. Amennyiben megfelelően, előítéletek nélkül végezte a munkáját, az is megengedhető volt számára, hogy a nélkül ellenőrizze, fogalmazza újra, terjessze ki és fejlessze kívánalmainak megfelelően e modelleket és konvenciókat, hogy a választóknak mind ebbe túl nagy beavatkozást engedne. Ha nem ez volt a helyzet, az elit erkölcsi értelemben nem létezett – és ez volt a helyzet Magyarországon és sok más európai országban 1942-ben.¹⁵²

Az új elit, amelyet Mannheim és Bibó 1943-ban elképzelt még nem jelent meg a színen: a felső egyházi vezetők és az örökletes elitek hanyatlóban voltak („műveltek, ájtatosak, kifinomultak, nem evilágiak, gőgösek, pöffeszkedők, sznobok és középszerűek”) és nem voltak szociológiai módszerekkel és modernizált keresztény értékekkel felvértezve; egy szóval dekadensek voltak. Elveszítették kapcsolatukat a széles tömegek értékeivel és sebezhetőkké váltak „a haraggal, az ellenszegüléssel és a károkozással” szemben. Más nosztalgikus körökben az ultranacionalisták azt javasolták, hogy válsághelyzetben az eliteknek vissza kellene térnie a köznép egyszerű értékeihez, akik ízesen beszéltek és bölcs döntéseket hoztak. Minthogy az elitek kudarcát vetítette előre, Bibó mindezt ostobaságnak tartotta és elvetette. Ez újra csak a bátorság elvesztésének jele volt, hogy nem dédelgettek olyan jól megőrzött értékeket, mint „a komolyság és a kreativitás”.¹⁵³ A Mannheim és Bibó által nagyon rettegett presztízs- és tekintélyvesztés, azon volt, hogy megbénítsa az elitet.¹⁵⁴ „A tiszteletlenség olyan általánossá vált, hogy az elit a társadalomtól eltérően értékeli magát”.

Elkerülhetetlen válsághoz vezetett, ha a társadalom alsóbb osztályai elkezdtek azon gondolkodni, hogy az elit hatalma az ő diszkréciójuktól függ. Mannheim ebben látta a Weimari Köztársaság bukásának okát, Bibó pedig azt ismerte fel, hogy később Közép-Európa nagy részén is ugyanez történt. Az emberek kizsákmányolása, nem szabadna, hogy olyan mértékeket öltön, hogy az elit magát megerősítő, illetve elnyomó retorikával kezdje megvédeni magát és megszilárdítani pozícióját. Bibó számára mindez akkor kezdődött, amikor a francia forradalom után restaurálták a régi rendszereket, Magyarországot pedig az 1920-as évek óta fertőzte (amikor

¹⁵² *Elit és a szociális érzék* (1942). Bvt. 420.

¹⁵³ Uo. 422.

¹⁵⁴ Uo. 423.

is az elit, omladozó legitimitása önigazoló alátámasztása érdekében a faji felsőbbrendűség eszméivel kezdett kacérkodni).¹⁵⁵ Ennek kudarca a társadalom „régí” elitje haszontalanná válásában kulminálódott, amit már 1942-ben látni lehetett.

Bibó, aki 1942-ben még nem ismerte Mannheim társadalmi tudatosságra vonatkozó nézeteit, az elitnek azt üzenté, hogy ahelyett, hogy felületes szociális munka formájában megelégednének a tünetei kezeléssel, vegyék komolyan a tényeket és orvosolják a társadalomban megfigyelhető sérelmeket és durva egyenlőtlenségeket. Sajnálatos módon a Magyarországon hatalmon lévő elit a háború idején nem értékelte újra szerepét vagy arra az örökségre alapozott lelkiismereti vizsgálatot sem tartott, ami a magyar szabadságeszmények közül a legtöbbet jelentette (a forradalmi 1848-as év törvényhozásáról van szó, amikor eltörölték az elavult kiváltságokat és amikor az alsóbb osztályok lázadás nélkül jutottak jogokhoz és szabadsághoz).¹⁵⁶ Ebből következtek azok az alapvető értékek, melyeket Bibó közösségi moralistaként megmentő kegyelemként javasolt a második világháború idején válságba jutott Magyarországnak: bátorság, mentesség az előítéletektől és intelligencia. Akkoriban a szociálpolitikára vonatkozó radikális igényeket a szocialisták, nem pedig a Mannheimhez hasonló mérsékeltek fogalmazták meg, ezeket pedig erőteljesen az önérték által motivált tiltakozásoknak tekintették. Ha azonban a válság alapvető oka az értékrendszer összeomlása és az uralkodó elit hatékonyságának elvesztése volt, akkor az elitnek önkritikát kellene gyakorolnia és az egyszerű társadalmi érzékkel szemben egy olyan új „kollektív” érzéket kellene kifejlesztenie, amely segítségével a társadalom megváltozott meggyőződéseinek megfelelő új morális kiindulópontot találhatna, amely arra is alkalmas, hogy a visszatérő harmónia alapjául szolgáljon.¹⁵⁷ Ezzel a végkövetkeztetéssel felvértezve, Bibó jól felkészült volt arra, hogy megismerje Mannheimnek a tömegtársadalom betegségeiről szóló szociológiai üzenetét.

Engedtessek meg néhány a jövőre vonatkozó megjegyzés, amelyek a Bibó közösségi moralizmusára vonatkozó tézist támasztják alá. Figyelembe véve, hogy Bibó mennyire elégedetlen volt azzal (mennyire megindította) az európai elitek kudarca, hogy nem tudták elejét venni a háborúnak, s hogy mennyire felkészítette magát arra, hogy szembe nézzen a háború után fenyegető válsággal, nem tűnik tévedésnek, ha az erkölcs és a hatalom kapcsolatával összefüggésben rámutatunk arra, miként értékelt újra két alapvető keresztény értéket: (1) hogy minden egyes emberi lény esetében respektálja annak elvetését, hogy más személyeket eszközként használjanak, illetve (2) az állampolgároknak azt a jogát, hogy a hatalom által megfogalmazott bármilyen erkölcsi ítéletet ellenezhessenek. Ezek modernizálása – vagyis az ember erkölcsi gyarlósága elleni küzdelem – vezet el egy olyan (demokratikus) társadalomhoz, amely megteremtheti azt a társadalmi egyenlőséget, amit Bibó a háború utolsó időszakában elképzelt.¹⁵⁸ Számára nem volt elég a politikai pszichológia alkalmazása, hanem egy „új tudomány” az értékten¹⁵⁹ bevezetésének kipróbálását is szükségesnek látta, amelyre azt az eljövendő közösségi moralizmusát alapozhatta, amelyet a háború után született legjobb esszéiben, *A magyar demokrácia válságában* (1945), illetve a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* (1948) címűben megfogalmazott.

¹⁵⁵ Uo. 424.

¹⁵⁶ Uo. 426, n. 1.

¹⁵⁷ Uo. 427.

¹⁵⁸ *Erkölc és hatalom viszonya*. BIM II. 342.

¹⁵⁹ *Bibó levele Mannheimnek* (1945.12.15.). BIM II. 346.

A háború alatt egy újabb, erősen kritikus kérdés merült fel az elit legitimációjával kapcsolatban. Ez a központi kormányzat gyorsan növekvő adminisztrációjának és tevékenysége hatékonyságának legitimitására vonatkozott. Magyarországon sem volt egyetértés abban, hogy melyik elemnek kell prioritást biztosítani, néhányan pedig egyenesen arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az egyes elemek nem alternatívái egymásnak, hanem azokat szimultán módon egyszerre kell alkalmazni. Bibó számára e nézetek összeegyeztetése a speciálisan a közigazgatás által végrehajtott gazdasági tervezés előfeltételeként jelent meg – s mint a nagy vállalkozások esetében rendkívüli körülmények között, az igazgatás hatékonysága fontosabb volt, mint a jogszerűsége. Ez radikálisan különbözött a joguralom régóta uralkodó liberális értelmezésétől, amely azon az előfeltevésen alapult, hogy a kormányzat legitimitása élvez előnyt, míg a törvényhozást a központi hatalomra hagyta.¹⁶⁰ A gondolat eredete az arisztotelészi jogfilozófiai hagyományig nyúlt vissza, amely a kormányzattól méltányosságot és igazságot követelt. A középkorban Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás fogalmazta meg, akik az isteni hatalmat a világi hatalom fölé helyezték – az állam a bűn terméke – annak érdekében, hogy egyfajta morális fellebbezési bírósággént szolgáljon amikor a hiúság és a becsvágy gyötörte az uralkodókat. A világi hatalom szerepe az volt, hogy alávesse magát az isteni törvénynek, ami Bibó közösségi moralista értelmezése szerint nem csupán a hatalom rendes gyakorlását jelentette, hanem annak morális célját, az igazság és a közös megvalósítását is. Amennyiben az uralkodók hataloméhsége megnőtt, tényleges hatalmuk pedig növekedőben volt és koncentráltabbá vált, ez a helyzet demoralizálódáshoz, végső soron pedig zsarnoksághoz vezethet, minek következtében elveszítenék a hatalomhoz fűződő jogukat és eltávolíthatók lesznek.¹⁶¹ A hatalmi ágak elválasztásának eszméje, amelyik a felvilágosodás idején (Locke, Montesquieu) került előtérbe, azzal, hogy a törvényeket, nem pedig az embereket helyezte az emberek fölé, illetve azzal, hogy a törvények végrehajtását egy független bíróság felügyelete alá helyezte, pusztán csak a keresztény igazság eszmény megerősítését jelentette. Ebből fejlődött ki a joguralom nyugati eszméje: amikor a törvényhozó és a végrehajtó hatalom között konfliktus támad, az igazságszolgáltatás teremt köztük egyensúlyt. Óriási jelentőséggel bírt, hogy Németországban a joguralmat korlátozták, a kormányzat törvények végrehajtására vonatkozó hatalmának jogszerűségét pedig megkérdőjelezték. Bibó kitartott amellett, hogy amint a háború végleg véget ért, az állami tevékenység terjeszkedését a gazdasági tervezés és a széleskörű társadalmi újjászervezés alkalmazásával a jogszerűség keretei között kellene tartani.¹⁶²

És mit vártak a kormánytól a háború után? Váltania kellett-e az elitnek és a kormányszíntviselőeknek, hogy képesek legyenek megbirkózni a háború utáni válsággal, ahogyan azt Bibó javasolta „szociális érzékről” szóló esszéjében? Az intenzív és széleskörű tervezésre példát mutató liberális gazdaság- és szociálpolitika hanyatlása még Bibó számára is azt az ideológiai üzenetet hordozta, hogy a kapitalizmus a rá jellemző erények, a megbízhatóság, a nyíltság, a szakértelem és a szolgálatkészség segítségével győzhető le. Pozitív értelmezése fényében, a joguralom segítségével ez nem volt megvalósítható; inkább arra lenne szükség, hogy az állam jobban szolgálja az állampolgárokat, a közhivatalnokoknak pedig munkájuk szolgájának, nem pedig hatalmi pozíciók birtokosainak kellen tekinteni magukat. Magyarországra alkalmazva ez hatalmas változást

¹⁶⁰ *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom* (1944). VT I. 272–274.

¹⁶¹ Uo. 275.; White, 2003. A 6. fejezet érdekes összehasonlítási pontot ad a modern értelmezésekkel. Vö. Sen, 2009. 14. és 18. fejezetek.

¹⁶² *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom*. VT I. 278–280.; Vö. Ruutu, 1937. passim és Hayek, 1995. 28.

jelentett volna a kormányzat mentalitása tekintetében: „a patriarchális huszár rendőrállamot” egy demokratikus szolgálati mentalitásnak kell felváltania. Groteszk és demoralizáló dolog volt a polgárok számára, hogy az országot még mindig alkalmatlan módon (az inkompetencia magasztalása) és a szolgálati mentalitás hiányában kormányozták.¹⁶³ Bibó úgy gondolta, hogy amennyiben a szolgálati mentalitás vagy szolgálatyszerűség válna uralkodóvá, akkor javulna a határfok. Nem lenne szükség a végrehajtó hatalom megerősítésére, s a kormányzat legitimitásához szükséges kompromisszum megkötésére. S a humánusabb kormányzati módnak köszönhetően, az igazság és a méltányosság a nélkül nőne meg, hogy egy erre vonatkozó speciális alkotmány-kiegészítésre lenne szükség.

„Ha ez a szellem mégoly erős végrehajtó hatalom keretein belül hiányzik, akkor modern értelemben eredményes közigazgatás nem lehetséges, ha viszont ez a szellem megvan a törvényhozásban vagy annak bizottságaiban, s a törvényhozás kész megadni a szükséges felhatalmazásokat, akkor a végrehajtó hatalomnak alkotmányosan leszögezett túlsúlyára semmi szükség nincsen.”¹⁶⁴

Kollégája, Magyar Zoltán¹⁶⁵ közigazgatás-tudományi kutatására utalva – amely szerint a kormányzatot hangsúlyosan el kell választani a politikától¹⁶⁶ – Bibó bemutatta a demokratikus kormányzati értékeknek megfelelő „emberi jellemet”, amely meg tudná akadályozni azt, hogy a kormányzat a társadalom akaratával szembe forduljon. Annak is segítene elejét venni, hogy a kormányzati technikusok – a hasznos hatékonyság idoljai – kicsúszzanak a társadalom ellenőrzése alól. A kormányzati technikák meggondolatlan alkalmazására Bibó figyelmeztető példaként hozta fel a lakosságcseréket: elvágta az embereket a helyi közösséghez kötő szálakat, sorsukat pedig a gazdasági, katonai és politikai céloknak megfelelően határozták meg. Egy olyan problémahalmaz volt ez, amelyen kormányzati alkalmazottként a háború után dolgoznia kellett volna.¹⁶⁷ Így azt feltételezte, hogy a társadalmakban érvényesülő értékvilág értelmes célokat tűz ki a kormányzati tevékenység számára. Ez azt jelentette, hogy az értékek újraértékelésének fóruma nem a törvényeket hozó parlament és nem is a végrehajtói hatalom, hanem az „elitképzés” lenne, melynek az értékeket védő és szabályozó feladatát, már „a szociális érzékről” szóló esszéjében meghatározta.¹⁶⁸ Az ebből a képzésből kikerülő tehetségek rendelkeznének azzal a joggal, hogy közösségi moralistaként lépjenek fel és kiutat keressenek az értékválságból.

Még zajlott a háború, amikor Bibó már elkezdte keresni, hogy mi okozta a háborúhoz vezető válságot. Az eredmény *Az európai egységről és békéről, 1943–1944* című terjedelmes tanulmánya lett, melynek legfontosabb kiindulópontja egy, a legitimitásra, illetve annak elvesztésére vonatkozó koncepció volt, amit a háború előtti Európára alkalmazott. Ezt az olasz történész-filozófustól Guglielmo Ferrerótól (1871–1942) tanulta akkor, amikor 1934–1935-ben Genfben

¹⁶³ *Jogszertű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom*. VT I. 286. A szolgálati tudatnak a technikai jellegű szakértői pozícióban lévők esetében is meg kellett volna lennie. Vö. Balog, 2012c. 254.

¹⁶⁴ Idézet: Uo. 290.

¹⁶⁵ Magyar Zoltán (1888–1945) jog- és közigazgatásjogi tudós volt, aki a magyar közigazgatási rendszer racionalizálására és modernizálására törekedett.

¹⁶⁶ Magyar, 1935; Magyar, 1942.

¹⁶⁷ További részletekért, lásd Halmesvirta, 2011. 82.

¹⁶⁸ *Jogszertű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom*. VT I. 293–294.

volt ösztöndíjas diák.¹⁶⁹ Az elit szerepe ennek esetében is döntő fontosságú volt: az elit (vezetők) elbizonytalanodása és a félelemérzet megnövekedése idején a politikai viták elmérgesednek és erőszakos eszközökkel oldják meg őket. Amikor azonban legitimitása működik és az elit megfelelő kompetenciával rendelkezik a társadalmi és politikai problémák megoldására, akkor a hatalmi egyensúly viszonyok fenntarthatók. A háború előtt Közép- és Kelet-Európa országaiban nem ez volt a helyzet. A régió nem volt stabil és ez az egész európai hatalmi egyensúly szempontjából kritikusnak bizonyult. Valójában „a politikai presztízis megtörése” „anarchiához” vezetett, ami részben a második világháború kirobbanásáért is felelős volt.¹⁷⁰ Habár Marx, például, megmutatta, hogy a háborúk kirobbanására a gazdasági okok és az osztálykonfliktusok is hatással voltak, a közkeletűen elfogadott felfogás az volt, hogy a társadalmi és faji ellentétek játszottak ebben döntő szerepet, Bibó szerint ezek közül azonban egyik sem volt a háborúk *prima causa*-ja. Szerinte inkább a tömeglélektani tényezők, voltak azok, amikor a bizonytalanság és a félelem lett úrrá a politikán. A modern nemzetállamok megszületésének folyamata olyan fájdalommal és pszichológiai zavarokkal volt tele, amelyek 1789 óta a válságok krónikus kiváltóivá váltak Közép- és Kelet-Európában, és az európai erőegyensúly összeomlásához vezettek.

Fontos megjegyezni, hogy Bibó számára a politikum (polis) nem a politikusok által művelt politikát jelentette, hanem az állami tevékenységek közüggé transzformálását, egy olyan demokratizálódási folyamatot, amelyik a francia forradalommal kezdődött és a 19. században is folytatódott. Csoportpszichológiai szempontból Európa számára az egyik végzetes következmény az a politikai hisztéria volt,¹⁷¹ amely mind a forradalmárok (antiracionális emocionalizmus), mind pedig a restauráció pártiak (intuitív racionalizmus) körében felborította az egyensúlyt. Sok kortárs jogtudóssal ellentétben, Bibó nem találta a „hatalmi egyensúlyt” – a 19. század kedvenc szlogenjét – elavultnak, mivel az elitek örökös (kiemelés a szerzőtől) kötelességének a hatalmi egyensúly¹⁷² helyreállítását tartotta, amit nem politikai lókupeckedéssel vagy területi rendezésekkel kell megvalósítani, hanem a hatalmi viszonyok annak érdekében történő szabályozásával, hogy megtalálják a változás és a stabilitás közötti optimális viszonyt. Ez azt jelentette, hogy a meghatározó elvek sem túl szigorúak sem túl lazák nem lehettek, hanem inkább kreatív kompromisszumhoz kellett vezetniük. Nem egy új egyensúlypolitikáról volt szó, hanem egy olyan hatalmi egyensúly felfedezéséről, amely „egy újabb, tartósabb, mélyebb és morális szempontból megfontoltabb alapzatot jelent.”¹⁷³ Az elit pontosan ennek megvalósításában vallott kudarcot; a versailles-i szerződés pedig azért nem tudta elejét venni az új háborúnak, mert mivel a legyőzött felet nem elégítette ki, hanem megbüntette. Majd a Nemzetek Szövetsége is elbukott,

¹⁶⁹ Ferrero a klasszikus liberalizmus támogatója volt és ellenezte a diktatúrát és általában a központosított hatalmat. A fasiszta időszakban háziőrizetben volt, de 1930-ban sikerült Svájcba emigrálnia. 1931-es haláláig Genfben történész professzorként dolgozott. Valószínű, hogy Bibó megszerezte Ferrero *Pouvoir* (1942), *Reconstruction of Europe* és a *Talleyrand and the Congress of Vienna* (1941) című munkáit, mivel azok fő gondolatait esszéjében is használja, melyet egyébként tanára emlékének ajánlott. Vö. Kovács, 2004b. 14–15.

¹⁷⁰ *Az európai egyensúlyról és békéről* (1943–1944). VT I. 297.

¹⁷¹ Bibó számára a hisztéria nem a lázas politikai vitát jelentette, hanem a történelmi sokkok (háború, megszállás, üldöztetés, erkölcsi válság) okozta félelem állandó és általános állapotát. Vö. Huszár, 2004. 489.

¹⁷² Bibó „egyensúly” koncepciója Európa vonatkozásában nem pusztán regionális (az államok „kiegyensúlyozott” megosztását) egyensúlyt jelentett, hanem a résztvevő felek rugalmasságából következő „egyensúlyt”, amely így optimális regionális stabilitást hoz létre. Mindez az erkölcsi szempontok figyelembevételét is megkívánja (a megegyezések nem lehetnek sértők, elkeserítőek vagy büntető jellegűek stb. az egyik félre nézve). A közép-kelet-európai országok vonatkozásában az „egyensúlytalanság” a befjezetlenségtől és a demokráciára való éretlenségtől való félelmet jelentette.

¹⁷³ *Az európai egyensúlyról és békéről*. VT I. 299–300.

mivel nem talált rugalmas megoldást a területi viták rendezésére, és képtelen volt elejét venni az Olaszország és Németország oldaláról fenyegető agressziónak. A müncheni egyezmény (1938) egy politikai katasztrófával ért fel.¹⁷⁴ Mivel a nemzetközi jog képtelen volt a hatalmi egyensúly szabályozására, Bibó vissza kívánta vinni az erkölcsöt a politikába, ami egy közösségi moralista részéről tipikus lépésnek tekinthető. Fel kívánta hívni a figyelmet az igazságos béketeremtés Ferrero által nyújtott példászerű modelljére: a bécsi kongresszus (1814) nem büntette vagy alázza meg Franciaországot, hanem visszaállította a határait, ami azt demonstrálta, hogy egy tartós területi egyensúly kialakításához többre van szükség, mint a területi igények és cserék mennyiségi alapon történő elintézése. Minden ilyen jellegű számításnak a hatalmi politika és a nemzet (társadalom)lélektani állapota szempontjából is mérlegelnie kell a kialakult helyzetet. Amennyiben ezt a cselekvési menetrendet követték volna Európában az első világháború után, akkor a második világháborút megelőző helyzet nem alakult volna ki: egyrészt, egyre növekvő hatalmuk érzékeltetése következtében, bizonyos államok egyre növekvő félelmet keltettek másokban, másrészt pedig más országok a rémület és a hisztéria állapotába süllyedtek.¹⁷⁵ Nem nehéz kitalálni, hogy a két pszichológiai típus felállításakor Bibó mely államokra utalt.

Felmerül a kérdés: Bibó milyen alapon tekintett úgy a francia forradalomra, hogy az volt Európa katasztrófális fejlődésének kiindulópontja? És mi csúszhatott félre az utána következő demokratizálódási folyamat során? Bibó számára a francia forradalom volt a „legvakmerőbb” és „legfejtlenebb” kísérlet a világtörténelemben azon kompromisszum szétzúzására, amit a középkori egyház, a monarchia és a hazai arisztokrácia kötött a társadalmi béke fenntartása érdekében. A kereszténység erkölcsi tanításai jelentették a demokrácia elemi iskoláit, s hozták létre a szabadságok, egyenlőségek és az igazság alapzatát, így fékezve meg a zsarnokok ambícióit. Erre az alapra épültek rá a világi szabadságok: a rendek (amelyek közé Skandináviában a parasztság is oda tartozott) és a céhek, az önkormányzatiság különféle hagyományai (*civitas, civis*), valamint a rendi gyűlések és a városok uralkodókkal szembeni szabadságai. A terrorba torkolló forradalom nem folytatta ezt a politikai oktatást, hanem egy mentális értelemben vett végzetes visszalépést jelentett. A meghaladott hatalmat ugyan megdöntötte a forradalom, ám a terror idején a saját pozitív elemeit semmisítette meg:

„Az ebből származó hisztérikus félelmet azóta sem heverte ki az európai emberség, s Angliát kivéve azóta sem tudott a nyugodt, elfogulatlan bátorság lelkiállapotában politikát és társadalmi reformot csinálni.”¹⁷⁶

A forradalom megsemmisítette az elitet, amely tovább folytatta a hatalmi egyensúly politikáját és diplomáciáját, és a 19. század folyamán anélkül emelkedtek fel új államalakulatok, hogy kompetens vezetéssel vagy kormányzati szervekkel rendelkeztek volna, s e felemelkedő nemzetek körében a romantika szellemétől megihletve, az emberek olyasféle nagy emberek után kezdtek vágyakozni, mint Napóleon – s Bibó gondolatmenete szerint – ez a monarchikus álmódózás idővel a demokratikus eszmények ellen fordult. A leggroteszkebb ezek közül a romantikus vi-

¹⁷⁴ Vö. A kor megítélésére: Kershaw, 2015. 330–331.

¹⁷⁵ *Az európai egyensúlyról és békéről*. VT I. 304. Vö. Ian Kershaw a következőképpen ír a versailles-i békeszerződésről: A Nagy Négyes (USA, Anglia, Franciaország és Olaszország) „nem annyira a tartós béke keretét teremtette meg, hanem inkább egy jövőbeli katasztrófáét”. Kershaw, 2015. 121.

¹⁷⁶ *Az európai egyensúlyról és békéről*. VT I. 308.; Vö. Kovács, 2004. 170–171.

zionáriusok közül a német II. Vilmos császár volt.¹⁷⁷ A forradalom a modern nacionalizmus „tömegérzelmét”, valamint a népszuverenitás eszméjét is megteremtette, amely – Bibó közép-európai perspektívájából szemlélve a dolgot úgy tűnt, hogy – az északi országokban nyerte el leginkább kifejtet kifejeződését, ahol a polgárság, kapitalizmusra, az alkotmányos jogokra és a nemzeti romantikára támaszkodó hatalma akadályok és „kóros deformációk” nélkül tudott kifejlődni és végső soron egy tartós demokratikus rendszer kialakulásához vezetett.¹⁷⁸

Ez nem történt meg Közép- és Kelet-Európában, ahol a dinasztikus hatalmak „reakciós” bástyát képeztek a „forradalmi romantikusokkal” szemben. Különösképpen Németországban fordult elő, hogy a nacionalizmus a hatalmi egyensúly politikája, valamint a kompenzáción alapuló békeszerződéseket eredményező diplomáciai megállapodások ellen fordult, mely utóbbiak előhírnöke az 1871-es frankfurti béke volt, amikor egy „nemzeti demokrácia” (az egyesült Németország) elcsatolta Elzász-Lotaringiát és hatalmas hadisarcot rótt ki Franciaországra, ellenpéldája pedig a haminai szerződés volt (1809), amikor Finnország elvesztéséért Svédországot Norvégia megszerzésével kompenzálták. A „demokratizálódás” folyamata a totális háborúra készülő, általános hadkötelezettségen alapuló rémíztő hadseregek létrehozását, valamint a hadviselés „járványszerű” megváltozását is magába foglalta, aminek Bibó számára az volt a nyomasztó következménye, hogy a háború következményeit a háború után már nem volt lehetséges úgy kezelni, hogy megakadályozzák újabb háborúk kirobbanását. Végső soron, újból a közösségi morál kérdése merült fel: hiányzott-e a győztesekből az ahhoz szükséges „bátorság, nyíltság és nagyvonalúság”, hogy ne álljanak bosszút a legyőzötteken (*Gloria victis!*)¹⁷⁹ A második világháború után megkötendő békeszerződésnek legalábbis „tárgyilagossnak” kellene lennie, meg kellene büntetnie azokat, akik valóban háborús bűnöket követtek el, de abban például „morálisan motiválnak” kellene lennie, hogy a németeket nem kellene kollektív módon felelőssé tenni. A legyőzöttet nem kellene még jobban leigázni, és a szövetségeseknek meg kellene őrizniük Németország egységét.¹⁸⁰

Amennyiben a 19. században a Balkán vált Európa puszkaporos hordójává, akkor a Habsburgok, a magyarok, a csehek és más szláv népek által uralt nemzetiségek továbbra is a nyugalanság és kiegyensúlyozatlanság okai maradtak. Bibó történelem értelmezése szerint nacionalizmusaik politikailag fejetlenek és nyelvi nacionalizmussal átítatottak voltak, s képtelenek voltak arra, hogy független államokat hozzanak létre. Meglepő módon, e népek vonatkozásában Bibó számára az a Finnország jelentett viszonyítási pontot – bár nem tudjuk, hogy erre vonatkozó információit honnan szerezte – amelyről úgy vélte, hogy a 20. század elejére sikerrel stabilizálta nemzeti életét és területi státusát, míg a közép-kelet-európai nemzetek egyfajta „hisztériától”, kölcsönös területi vitáktól és elkészt demokratikus fejlődésüktől szenvedtek, nem kis részben azért, mert féltek a demokráciától és elkerülendőnek tartották azt.¹⁸¹ A „tömegérzelem”

¹⁷⁷ *Az európai egyensúlyról és békéről.* VT I. 309.

¹⁷⁸ Uo. 311.

¹⁷⁹ Uo. 314–316.; Vö. Crick bírálata: „A bosszú politikája nem politika” hanem „meggondolatlanság a jövőre nézve, azzal a hiábavaló próbálkozással, hogy a jelen eltöröljön egy olyan a szenvedést, amely már múlt”. Lásd: Crick, 1992. 87.

¹⁸⁰ Uo. 594.

¹⁸¹ Mivel ez a kutatás a kelet-közép európai politikai hisztéria vizsgálatára fókuszál, a közösségi moralitás szempontjából, Bibó tanulmánya a német politikai hisztériáról és annak hátteréről, nem közvetlenül, hanem csak érintőlegesen kapcsolódik ehhez a területéhez. Akkor történik rá utalás, amikor a német politika egy sajátos politikai hisztéria kibontakozását ösztönözte a térségben. Meg kell jegyezni, hogy Bibó öt olyan zsákutcát talált, amelyek hisztéria kialakulásához vezettek a német történelemben: (1) A Német-római Birodalom, (2) A Német Szövetség, (3) a vilmosi Német Birodalom,

nem olvadt egybe a nemzetiség eszméjével, és különösen a dualista Monarchia és Magyarország kisebbségi népeinek „egészségtelen” elítje félt a dinasztikus tervektől és frusztrálta őket annak látványa, hogy saját népeik is indifferensen viszonyultak a nemzeti érzelmhez.¹⁸² A nacionalista érzelmek támogatói bázisát a szocialisták azon állítása is erodálta, hogy a nacionalizmus nem más, mint a tőkés körök egyfajta cselszövése, még akkor is, ha az valójában az értelmiség ideológiája volt. Finnországgal megint összevetve, Magyarországot nem egy „felnőtt mentális állapot”, hanem a „közösség elpusztulásától való félelem” jellemezte, ami azt jelenti, hogy az ország, történelmi megpróbáltatásaiból nem megerősödve és nem hisztériától mentesen emelkedett ki.¹⁸³ Bibó számára az igazi demokrata az volt, aki semmitől sem félt, még ha külföldi fajokkal, idegen nyelvekkel, forradalommal vagy összeesküvésekkel kellett is szembesülnie, szemben a rémült antidemokratikus politikussal, aki agresszív külpolitikát követelt tekintet nélkül arra, hogy az ebből következő fenyegetések valóságosak voltak-e. És egy félelemre alapozott politikai kultúra tendenciájában a korrumpálhatóság felé mutat: az általános választásokat nem tartották meg vagy korlátozott a választójog, gyenge kompromisszumokon és piaci alkukon alapuló egészségtelen koalíciók jöttek létre, az államcsíny vagy a forradalom fenyegetése alatt éltek. Bibó szemében, *Az elit és a szociális érzék* című esszéjében megfogalmazottak értelmében, mivel egyáltalán nem foglalta magába az értelmiséget, nem volt valódi elit Magyarországon, hanem az elitet az uralkodó és az a katonai és főnemesi réteg alkotta, amelyik saját haszna és a tömeghisztéria ösztönzése érdekében területi rendezést, pontosabban az európai hatalmi viszonyok átrendezését kívánta. Ezek, a békét támogató konzervatívokat és az értelmiségi demokratákat háttérbe szorító erők rángatták bele Magyarországot a náci Németország¹⁸⁴ oldalán a második világháborúba. A nyelvi nacionalizmus úttörői, a „törzsi testvérek” támogatták őket, akik között keletkeztek azok a teóriák és filozófiák, amelyek a demokrácia fejlődésének „nagy törését” okozták, a közösség politikai éltét pedig félelemmel telítették.¹⁸⁵ Ideológia világuknál is rosszabb volt azonban militarizmusuk, amelyről Bibó és Ferrero is úgy vélekedett, hogy az Poroszországból terjedt el a napóleoni háborúk idején egész Európában. Koncepcionálisan „kaotikus” politikai elméletek és a félelem „filozófiájának” keveréke volt ez, amelyik a militaristákat „erőteljes önigazolásra,

(4) a Weimari Köztársaság, melynek demokratikus kísérletét Bibó teljes kudarcként látta és (5) a náci Németország. A közösségi morál szempontjából a második világháború után a legjobb kormányzati forma Bibó szerint csakis egy történelmi kontinuitással rendelkező monarchia lehetett volna, amely morális felelősséget tud vállalni a náci Németország által elkövetett atrocitásokért és Németországot ki tudja emelni az erkölcsi válságból. Az egyetlen problémát csak az jelentette, hogy egy „praktikus” legitím utódot találjanak, minthogy ilyen személy nem létezett Németországban. Lásd: *Az európai egyensúlyról és békéről*. VT I. 601–603.

¹⁸² Uo. 332. A nacionalista erők valóban találkoztak ellenállással Kelet-Közép-Európában az 1848-as forradalmak előtt, amikor aztán katonailag legyőzték őket. Meg kell azonban jegyezni, hogy Bibó nem foglalkozott azzal a nyelvi nacionalizmussal, amelyet a magyar állam az 1867-es Kiegyezés (*Ausgleich*) megkötése után gyakorolt. A magyarosítás zászlója alatt, a magyar területeken élő nemzetiségek, különösen a szlovákok, nyelvhasználatát korlátozták és a világi, illetve egyházi iskolákban és óvodákban is kötelezővé tették a magyart. Lásd: Sked, 1990. 142, 144, 149.; Sked, 2001. 212–223.

¹⁸³ Uo. 326–327. A Márciusi Front írói közül Kodolányi János tudott a legtöbbet a finnországi helyzetről és azt lehetséges példának tartotta Magyarország fejlődése számára lásd: Kodolányi János, *Suomi*. Magyar élet kiadása, 1944., Pontosabban: Váradi, 2010.; Vö. A szocialista korszak finn történelem képére lásd Dolmányos, 1972.

¹⁸⁴ Egyértelműen meg kell említeni Werth Henrik (1881–1952) vezérkari főnököt, aki szorosabb kapcsolatban állt a német katonai vezetéssel, mint a Magyar Külügyminisztériummal. 1941 júniusában a németek tudomására hozta, hogy Magyarország „szívesen” részt vesz a Barbarossa hadműveletben. Lásd: Ormos, 1998. 232–233.

¹⁸⁵ Bibó ebbe a csoportba befoglalta a néprajztudósokat, a történészeket, a nyelvészeket, a papságot és a tanárokat, akik a nemzet gyökereit és megkülönböztető jegyeit keresték. Lásd: Az európai egyensúlyról és békéről. VT I. 337. Vö. Halmesvirta, 2014.; Vö., hogy Hobsbawm mit mond a forradalmi nacionalizmusról a 19. század közepétől felváltó nyelvi nacionalizmusról. Hobsbawm, 1994. 130–131.

belső bizonytalanságra, hiúságra, váratlan önmérsékletre és eredményeik eltúlzására tette hajlamosná”. Bibó számára ezek voltak a nem demokratikus embertípus jellemzői, amihez a morális optimizmus és felelőtlenség kombinációját adta hozzá. Ennek magyar változatát az elveszített területek visszatérése utáni sóvárgás vagy a megnyerendő győzelmekről való előzetes ábrándozás jellemezte. A romantikus hazafiakból (Petőfi) antidemokratikus nacionalistákká válók vezették népüket a katasztrófa felé.¹⁸⁶

Bibó szerint a közösségi erkölcsöt a demokratikus szellem nevében alkotó olyan értékek, mint „az egyenesség, az előítéletektől való mentesség” a 19. század végén elveszítették a jelentőségüket. Számára az immorális fejlődés csúcsát, paródiáját, Hitler és Mussolini jelentette, s az utóbbit a magyarországi jobboldali körökben nagy tiszteletben részesítették, és aki azt kijelentve, hogy „Vivere piccolamente”, a halált életfontosságú értékévé tette. Mussolini szocializmusa a politikai hisztériát ösztönző demagógiává vált, minthogy – egy olasz stílusú szocialista materializmus formájában – erővel mutatta meg az arisztokrácia, a régi elit erkölcsi hanyatlását. Bibó mindezt a rendkívül „értékpusztító” dologként ítélte el, amely a háború utolsó fázisában teljesen összeomlott.¹⁸⁷ A romantika korának génuszok iránti vágyakozása olyan diktátorokhoz vezetett – akiknek vakon és készségesen engedelmeskedtek a tömegek – akik a nemzetekre az első világháborút követően jellemző politikai hisztéria megtestesítői voltak, s akik minden valóságérzéküket elveszítették. Minthogy Mussolinihez vagy Hitlerhez hasonló vezetők nem jelentek meg Közép-Kelet-Európában, olyan ultra konzervatív „reakciós forradalmárok” kerültek előtérbe, akik nemcsak a tömeget vetették meg és a hagyományos arisztokratikus értékeket valamint a zsarnokság ellenes demokratikus nacionalizmust vetették el, hanem a „forradalmat” a „népek egymás elleni irtóháborújává” változtatták.¹⁸⁸ Szemükben a háború morális küzdelemként, a „gyermeteg” nép pedig ágyútöltelékeként (katonai materializmus) jelent meg, amit Bibó gondolkodása szerint a háború után valami még rosszabb, népiítés és a szadizmus általános elterjedése követhet. A fasizmus és a náciizmus csupa olyan értéket hozott létre, amelyek szemben álltak a demokratikus közösségi moralizmussal, s még az olyan katonai erények, mint az engedelmeskedés vagy a harctéri önfeláldozás sem eredeti demokratikus erényekként jelentek meg – azaz nem az egyéni és a polgári szabadságok olyan jellegű elismeréseként, amelyek által még a hatalom is spiritualizálódhat. Bibó számára az önfegyelem kereszténység által megteremtett erkölcsé újra azon demokratikus értékvilággal fonódott egybe, amelyre az előbbi épült.¹⁸⁹ A Róma hamvaiból kiemelkedő kereszténység formált a törzsekből közösségeket, s a náciizmus ezt a folyamatot fordította meg veszedelmes módon azzal, hogy a társadalmi problémákat erővel próbálta megoldani, s azzal, hogy a Führer elvet és az árja rasszizmus doktrínáját alkalmazta az „alkalmatlannak” osztályozott népek elpusztítására. Bibó várakozása szerint megoldás lenne, ha Hitlert a háború későbbi szakaszában meggyilkolnák – ilyen mélyen hitt a keresztény lovagi ideál helyreállításában a német hadseregben. Amennyiben ez megtörténne, reménykedhetne abban, hogy a globális méretű inferno megszüntetése után a progresszív erők kerülnének hatalomra, azonban e lehetőség megvalósítását nagyon valószínűtlennek gondolta, minthogy a háború következtében a társadalmak belsőleg gyengék maradnának, Magyarország eljövendő vezetése pedig – a demokráciától való félelem által vezérelve – készen állhatna a monarchia helyreállítására.¹⁹⁰

¹⁸⁶ Bibó nem tudott Sztálin atrocitásairól.

¹⁸⁷ *Az európai egyensúlyról és békéről*. VT I. 340–341.

¹⁸⁸ Uo. 345.

¹⁸⁹ Karácsony inkább a klasszikus antikvitásban találja meg Bibó erény fogalmának a forrását. Vö. Karácsony, 1999. 210.

¹⁹⁰ *Az európai egyensúlyról és békéről*. VT I. 559–560, 507.

Magyarország vonatkozásában Bibó számára a második, még aggasztóbb alternatívát az jelentette, hogy az országban tovább folytatódik a belső káosz és a morális hanyatlás. Minthogy a háború végkimenetele – bárhogyan végződjön is – sokkolni fogja a magyarokat, a „siratást” követően érzelmeiket és motivációjukat az fogja uralni, hogy miként használják és aknázzák ki a helyzetet, amit aztán a politikai erők előnyükre aknázhathatnak ki. Ebben a zéró kimenetelű szituációban, amikor a nemzeti élet folytonossága bizonytalan, az ország területi helyzete pedig megoldatlan volt – Bibó még azt is elhitte, hogy Sztálin beleegyezésével, a trianoni szerződéssel elveszített területek némelyike visszakerülhet Magyarországhoz – még az is kétséges volt, hogy a demokratikus fejlődés egyáltalán elindulhat-e. Ebben a helyzetben a magyaroknak egy alapvető morális regenerálódásra,¹⁹¹ az emberiségnek a demokrácia és a kereszténység szellemében történő helyreállítására van szüksége. Bibó úgy látta, hogy, hogy a munkásosztály azonnal hatalmat követelne és ezért instrukciókkal látta el: egyrészt, többé nem kellene alamizsnáért könyörögnie, de úgy sem kellene manővereznie, hogy osztály és státus előnyökre tegyen szert. Nyilvánvalóan elégedett volt azzal, hogy 1945-ben a demokratikus erők képesek voltak megszervezni magukat, s hogy a demokrácia reménye magasra szökött Magyarországon.¹⁹²

A háború utáni békerendezést is szem előtt tartva, Bibó megvizsgálta azokat a közép-kelet-európai területi vitákat, amelyeket ő „szánalmasoknak” nevezett, s amelyek véleménye szerint a győztesek által diktált első világháború lezáró békeszerződések eredményei voltak. A meghirdetett elvekkel ellentétben, a szerződések nem teljesen követték a nemzeti önrendelkezés elvét.¹⁹³ Azt remélte, hogy az eljövendő béketárgyalások megoldják a területi vitákat, minthogy ezek váltották ki a folyamatos politikai hisztériát Európának ebben a részében. Bibó nézőpontja szerint kimondottan kíváncsian lenne, ha a Trianoni békeszerződésben (1920)¹⁹⁴ stratégiai, etnográfiai, közlekedési és gazdasági érvek alapján elcsatolt területek visszakerülnének Magyarországhoz. Érvelése szerint a magyarok számára a nyelvi határ (kiemelés a szerzőtől), egyben nemzeti határ is. A helyzet szerinte az volt, hogy a szomszédos országokban található magyarokban még mindig nagyon erős volt a korábbi hazájukhoz való tartozás érzése, s ezért a honfitársaiktól való elszakításuk igazságtalan lenne, mivel jelenlegi befogadóikkal nincsenek élő történelmi vagy etnikai kapcsolataik.¹⁹⁵ Nem tudtak lojálisá válni a hatalom birtokosaival szemben. Kelet-Európa eljövendő határainak – annak érdekében, hogy a népek elégedettek legyenek velük és fokozatosan megszokják őket – stabilnak kell lenniük, legnagyobbbrészt a nyelvi határokat kell követniük és „pszichológiai értelemben is jóknak” kell lenniük. Minden egyéb érvelés másodlagosnak

¹⁹¹ Uo. 545–551.

¹⁹² Uo. 347–349, 573–575.

¹⁹³ Pritz Pál arra mutat rá, hogy Bibó morális szempontból a nemzetek önrendelkezése wilsoni ideájára (ideáljára) támaszkodott, amit egyébként az antant államok valóban elfogadtak. A háború győzteseinek eredetileg ezt nem verték nagy dobra, hanem azt hangoztatták, hogy a versailles-i békeszerződéssel Németországot olyan mértékben meg kell büntetni, hogy a jövőben ne veszélyeztethesse Európa biztonságát. Az a döntés, hogy a Duális Monarchiát feldarabolják és a helyén erős utódállamokat hozzanak létre csak később (1918 nyarán) és a wilsoni eszméktől függetlenül született meg. Lásd: Pritz, 2006. 12–13.

¹⁹⁴ A trianoni békeszerződés Magyarország legfájdalmasabb nemzeti traumája volt (ebben Magyarország a győztesektől kompenzációt követelő áldozatként jelenik meg), aminek nyomait Bibó írásaiban is felfedezhetjük. Magyarország elvesztette területének és nemzeti vagyonának körülbelül a kétharmadát. A trauma tovább súlyosbodott, amikor 3 millió magyar találta magát szülőföldje határain kívül, mint a környező államok kisebbségei. Magyarországon az 1947-es párizsi békeszerződést néha a „második Trianonként” emlegetik, mivel Magyarországnak – Bibó vágyaitól eltérően – a legkisebb területet sem sikerült visszakapnia vagy a javára történő átrendezést elérnie. Mí több, Csehszlovákia javára hajtottak végre egy kisebb módosítást. Lásd: Romsics, 2001. 229–237.; Romsics, 2006. 232.; Vö. Romsics, 2012. 9–51. és 146–169.

¹⁹⁵ Vö. Romsics elemzését a Bibó számára is fontos határkérdésről: Romsics, 2013. 128–130.; Vö. Pritz, 2006. 13–14. ahol a szerző egy olyan illúzióként számol le Bibónak a Dualista Monarchia erkölcsileg „méréselt és emberséges” felosztására vonatkozó nézetével, mint amely semmiféle vigaszt nem tud nyújtani a magyaroknak.

volt tekinthető. Ettől függött, hogy a határok két oldalán élők körében a hisztériát kiváltó félelem (gyűlölet) vagy egyfajta biztonságérzet fog uralkodni. Ugyanezen szellemről vezérelve, Bibó nem ismerte el Magyarország azon területi annexióit és hódításait, amelyek következtében nem magyar többségű területek kerültek vissza. Elfogadta az 1938-as és 1940-es bécsi döntéseket,¹⁹⁶ illetve Kárpátalja 1939-es megszállását,¹⁹⁷ de nem ismerte el azon, a szerbek és más délszláv népek által lakott területek megszerzését, amelyek Jugoszlávia náci Németország által történő 1941 áprilisi megszállása révén kerültek vissza. A Hitler politikája előtti megalázkodás és a náci Németország támogatásával megvalósuló határ revíziók jelentették az erkölcs katasztrófa kezdetét.¹⁹⁸

Általában véve, a határok észszerű korrekciója a közösségi morál szempontjából nézve is fontos volt Bibó számára, mivel a nyugati hatalmak részéről széleskörű politikai akaratra, egy „felsőbb szintű politikai bölcsességre” volt hozzá szükség, ami egy olyan lehetőséget jelentett, amellyel már az első világháború után élhettek volna, azonban elszalasztották azt. Minthogy blöfföléshez és megalomániához vezetett, a „túlzott moralizálás” dekadens és felelőtlen dolognak tekintették. A területi igényeket a *politikai* (kiemelés a szerzőtől) morál alapján igazolták: a vitatott terület birtokosa békét kívánt, a területre igényt formáló pedig igazságot. Voltak „karrieristák” és „bajkeverők”, akiket aztán különféle „felsőbbrendű népek” (*Herremölke*)¹⁹⁹ használták ki. Genf úgynevezett békéltető szellem ellillant, minek eredményeként Európa demoralizált állapotba süllyedt.

„Így váltak [a közép-kelet-európai államok] mind közönyösebbekké az európai közösség életbe vágó érdekei iránt és mind felelőtlenebbekké az európai közösség alapvető erkölcsi maximáival szemben.”²⁰⁰

Amikor olyan kivételes rendszerek után kutatott, amelyek elkerülték a hisztériát, Bibó tanújelét adta annak, hogy jól ismeri azt a nyelvharcot, amely Finnországban a 19. század végén zajlott. Az utóbbi hasonlított a flamandok és a vallonok közötti nyelvi viszályra, de különbözött a közép-kelet-európai nyelvi vitáktól (vö. a németek és a csehek érvelésével). Finnországban a finnek és a svéd-finnek közötti vita két értelmiség között zajlott, míg a magyar-román viszályban két nép állott szemben egymással. Bibó szerint a nyelvi agitáció idején Finnországban a svédül beszélő finnek „még egy kísérletet tettek arra, hogy az emberek nyelve felé forduljanak”, amelyről tudták, hogy az idők folyamán elidegenedtek tőle.²⁰¹ Számára mindez az északi demokrácia megtestesülését jelentette, ahol a nyelvi elnyomás ismeretlen jelenség volt, minthogy a köznapi emberek kimaradtak belőle. Azt találta különösen üdvözlendőnek, hogy a nyelvi törvényhozás érvénytelenítette azt a rendelkezését, amely a finneknek – vagyis a *többséget* (kiemelés Bibótól) – arra kötelezte, hogy egyetemi vizsgáikat svédül tegyék le, míg a svédül beszélők megőrizhették saját nyelvük használatának jogát. E példa alapján Bibónak súlyos kétségei támadhat-

¹⁹⁶ Nagy-Britannia ezt nem fogadta el, aláírva ezzel Bibó szempontját.

¹⁹⁷ Érdemes megjegyezni, hogy Bibó, Erdély Magyarországhoz csatolt része fejlődését a régió saját elitjének vagyonától tette függővé – a Magyarországról érkező vezetés csak diszharmóniát okozna. Bibó nézete az volt, hogy a régió társadalmi tekintetben fejlettebb volt, mint Magyarország (középosztály és szabad parasztság jelenléte), az utóbbi területet például az északi országokkal összevetve is ez volt a véleménye. Ezért a régiónak autonómiát kellene biztosítani. Lásd: Erdély társadalmi közszelleméről (1940). BIM XI. 18–22.

¹⁹⁸ *Az európai egyensúlyról és békéről*. VT I. 352–354.; Vö. Romsics, 2006. 26–30.; Romsics, 2004. 297–312. Bibó ismerte a geopolitika és politikai földrajz kulcsteóriáit, de nem vette hasznát azoknak, mivel a problémát az állam fogalma és az európai népek fejlődéstörténete alapján közelítette meg.

¹⁹⁹ *Az európai egyensúlyról és békéről*. VT I. 362–363.

²⁰⁰ Uo. 363.

²⁰¹ Uo. 354.

tak volna arra vonatkozóan, hogy a demokrácia szempontjából jó vagy rossz az, hogy a kisebbséget arra kényszerítik, vagy arra tanítják, hogy beszélje a többségi nyelvet. A magyar oktatási hatóságok kényszerítő intézkedései, hogy a nemzetiségi gyerekekkel magyar népdalokat énekeltesse, csak oda vezettek, hogy a kisebbségi parasztság elidegenedett a többségtől, hosszabb távon pedig erőszakban és irtóháborúban megtestesülő ellenreakciót váltott ki.²⁰²

A közösségi moralista jellegű álláspontját és politikai erkölcsi vezérfonalát alátámasztó, Bibó által felhasznált történelmi anyagok végső célja a második világháború győzteseinek megbékítése volt. Bár úgy gondolta, hogy a német háborús bűnösöket és a zsidók megsemmisítőit bíróság elé kell állítani, mégsem tartotta ajánlatosnak, hogy a háborúban részt vevő vesztes közép-kelet-európai népeken bosszút álljanak.²⁰³ Bibó úgy gondolta, hogy már így is éppen eleget szenvedtek, azokkal a súlyos büntetésekkel pedig, amelyek egyszerűen még tovább mélyítenék a háború által megtépázott országok háború utáni válságát, semmi sem érhető el. A lényeg a biztonság megteremtése és egy ésszerű határrendezés megvalósítása volt. Bibó mindebben egy olyan lehetőséget látott, amellyel orvosolhatók a versailles-i szerződésekben elkövetett hibák.²⁰⁴

1944 nyarán, a nyugati szövetségeseknek címzett *Békeajánlat* című munkájában, Bibó egyrészt békejavaslata pontosabb változatát, másrészt azt prezentálta, hogy Magyarországot milyen felelősség terhelheti a háború által okozott károkért. Szégyenére, a háttérben ott lappangott Magyarország 1944. márciusi alávetése Hitler és a nyilaskeresztesek bábkormányának. Nem sokkal később elkezdődött a zsidók „hullagyrakba” történő elszállítása, s minthogy nem volt meg bennük a bátorság, hogy ez ellen fellépjenek, minden magyarnak osztoznia kellett a felelősségben.²⁰⁵

Bibónak még 1944 nyarán is úgy tűnt, hogy a náci Németország által támogatott nyilaskeresztes kormány (1944.03.19.) megdönthető, ha a középosztály és az értelmiség megszabadul a szocializmustól és a zsidó bosszútól való félelmétől és összefog a munkásokkal és parasztokkal. Nem lenne szabad megengedni, hogy a „hitleristák” megengedjék a németeknek, hogy magyarokat öljenek, kiirtsák a zsidókat és ellopják a vagyonukat. Ezzel egy időben a nemesség „rég” hatalmát is el kellene törölni és a „kizsákmányoltaknak” kellene győzedelmeskedniük a „kizsákmányolók” felett. Ekkoriban Bibó kifejezetten pozitív módon értelmezte a szocializmust és nem hitt abban, hogy egy 1919-eshez hasonló proletárdiktatúra jöhetne létre Magyarországon, hanem úgy gondolta, hogy a szabad választások után egy „grófok és hercegek” nélküli széles kormányzati koalíciót kellene létrehozni. Abban is hitt, hogy a Szovjetunió nem fogja tartósan megszállni az országot, hanem lehetővé teszi egy demokratikus kormányzat létrehozását. Még azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy az eljövendő béketárgyalásokon megértéssel viszonyulnak majd Magyarországhoz, amin azt értette, hogy megengedik Magyarországnak a háború előtti és alatt revíziók során megszerzett területek, különösen Erdély megtartását, ahol sok régióban a magyarok alkották a többséget. Véleménye szerint erkölcsileg helytelen lett volna a magyarokkal szemben, ha megint egy idegen hatalom uralma alatt maradnának, de titokban mégis attól félt, hogy Magyarország náci Németország oldalán történő háborús részvétele sokba kerülhet.²⁰⁶

²⁰² Uo. 355–358. Antti Jalava már felhívta a figyelmet erre a gyengeségre, amikor a magyar iskolák helyzetéről informálódott. Lásd: Halmesvirta, 2003. 107–134.

²⁰³ Vö. Burke: „A politikai lépés e a legrosszabb egy nagylelkű lépésre?”. Idézve Crick, 1992. 88.

²⁰⁴ *Az európai egyensúlyról és békéről*. VT I. 364.

²⁰⁵ Életút dokumentumokban. dok. 100, 205–211.

²⁰⁶ Uo.

A középosztály háború utáni helyzetét vizsgálva Bibó azt hangsúlyozta, hogy köztisztviselői pozícióira a továbbiakban már nem tekinthet egyfajta „családi tulajdonként”, de személyüket, magántulajdonukat és tőkéjüket törvény védelmében kellene részesíteni. Ezzel egy időben azt is megkívánta a középosztálytól, hogy toleránsabb és segítőkészebb módon viszonyuljon az alsó társadalmi osztályokhoz és vegyen részt a magyarországi szegénység felszámolásában. A középosztálynak kedvezően kellene reagálnia a végre küszöbön álló földreformra és el kellene fogadnia az egyház hatalmas földbirtokainak hasznosítását, s bár a háború idején az egyházak közösségi moralitását valóban nem a „szabadság értékek” képviselője határozta meg, mégis úgy vélte, hogy önmagában a vallást vagy az egyházat mégsem kellene háborgatni. Függetlenül attól, hogy a tulajdonosok keresztények vagy zsidók voltak, a nagybirtokosok földjeinek egy részét a parasztoknak, a kapitalisták vagyonának egy részét pedig a munkásoknak kellene átadni.²⁰⁷

Vagyis nem egyszerűen egy, kizárólag a győztes államoknak címzett „béke javaslatról” volt szó, hanem kifejezetten a magyar középosztálynak is szólt. A magyarok számára különösen fontos volt, hogy a Szovjetuniónak bemutassák, hogy volt ellenállás a nyilasokkal szemben Magyarországon, s hogy abban a középosztály kulcsszerepet játszott. A háború végén lehetségesnek látszott, hogy a centrista csoportok, a parasztság és a munkások egy úgynevezett „népfrontban” fogjanak össze. Mégsem sikerült azt abban a formában létrehozni, ahogyan azt Bibó elképzelte, mivel a fasizmus és a kapitalizmus közötti „harmadik útra” vonatkozó Erdei által 1942-ben előterjesztett javaslat nem kapott támogatást, és Révai, a legfontosabb kommunista ideológus államosítási programja kapott elsőbbséget és azt hajtották végre a háború végén. Valójában, Bibó „béke javaslatából” nem készült elegendő elérhető példány és nagyrészt süket fülekre talált.²⁰⁸

²⁰⁷ Zsidókat még a megalakítandó koalíciós kormányba se vonhattak be. Ez nem faji alapon lett volna így, hanem azért, mert a magyaroknak a háború utáni kritikus kérdésekkel maguknak kellene megbirkóznia. *Békeajánlat*. MTAKK, MS 5109, 225–226.

²⁰⁸ Uo. 217.

A DEMOKRÁCIÁBA VETETT HIT ÉS ANNAK ELVESZTÉSE (1945–1949)

Budapest ostroma után és azt követően, hogy a németek kivonultak Magyarországról, főként a progresszív, vagyis centrista-baloldali erők által vezetett nemzeti bizottságok vették át a hatalmat a helyi kormányzatban. A magyar állam jövőjéről a világháború győzteseinek közötti tárgyalásokon döntöttek: 1944 októberében Winston Churchill Kelet- és Délkelet-Európát a Szovjetunió befolyási övezetének minősítette és taktikai okokból átengedte azt, de a jaltai egyezményben (1945.02.11.) a nemzetek azon jogát hangsúlyozva, hogy szabad és korrekt választásokon döntsék el, hogy milyen kormányzati és politikai formát akarnak elfogadni, a régióra vonatkozóan nem tettek említést szovjet dominanciáról. Mivel az egyezmény nem tartalmazott a betartatására vonatkozó szankciókat, a Szovjetunió által Magyarország vezetésére kiválasztott kommunista jenek.²⁰⁹ Világos számadatok mutatják a kommunisták előretörését: 1942-ben még mindig csak 400–450-en voltak, miközben 1945 októberére már mintegy fél millió tagsági kártyával rendelkező tagja volt a pártnak.²¹⁰ Más pártokhoz viszonyítva, helyzetük kedvező, ám ugyanakkor ellentmondásos is volt, mivel – Finnországtól eltérően – megszállt államként Magyarország szuverenitása egy jelentős részét elveszítette, s az oroszok ellenőrzése alatt álló Szövetséges Ellenőrző Bizottság szintén korlátozta a politikai tevékenységet.²¹¹ Mindazonáltal, azt híván, hogy a politikai és a kulturális életben a pluralizmus lesz majd a jellemző, sok magyar felszabadítóként tekintett a Vörös Hadsereg és a szovjet megszállást ideiglenesnek tartotta. Mély felelősségérzetűl vezérelve, a különböző politikai pártokban és értelmiségi körökben egy nyugat-európai stílusú magyar demokrácia megvalósítását különböző formában és koncepciók mentén képzeltek el.²¹² Bibó, közösségi moralistaként a Nemzeti Parasztpárt centrumában, a kommunistáktól jobbra, a szociáldemokratáktól balra az úgynevezett népfront oldalán pozicionálta magát.²¹³

Sokan másokhoz hasonlóan, Bibó sem hitte, hogy a kommunisták diktatúrára törnek – hiszen senki sem kívánta a tanácsok 1919-es hatalmának visszatérését – és Magyarország demokratizálása szempontjából már régóta felelős, tárgyalóképes pártként tekintett rájuk. Politikájának alapvonala és kezdőpontja az antifasiszta erők összefogása volt, még akkor is, ha ez a kommunisták vezetésével történik. A „népi demokrácia” eszméje valójában nem is állt olyan távol „a demokráciától” vagy „a köztársaságtól” akkor, amikor a fasizmus és a „régí rendszerben” betöltött pozícióihoz ragaszkodó közszoigálati alkalmazottak, a „reakció” és a nagyburzsoázia

²⁰⁹ Kontler, 1999. 388.; Bihari, 2005. 32.

²¹⁰ Romsics, 1999. 224.; A kommunista hatalomátvétetre és a diktatúra felé sodródásra és a szálami taktika alkalmazására, lásd Huotari – Vehviläinen, 2004. 242–263.

²¹¹ A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságra lásd Halmesvirta, 2011. 74–84.

²¹² Lásd *Demokrácia*, 1945. ahol a pártvezetők és az értelmiség képviselői mutatják be a „demokráciára” vonatkozó koncepcióikat. Az értelmiség nézetei többnyire az Európa szerte elterjedt pluralisztikus demokrácia felfogás vágyát tükrözték, amely az egyéni és a szociális jogok egyensúlyát hangsúlyozta, ellentétben a monolitikus ideológiákkal. Vö. Bracher. 1984. 190–191.; Összehasonlító elemzésként a „népi demokráciák” kelet-európai építésére, lásd Mazower, 2000. 253–290.

²¹³ Huszár, 2004. 496–498.

elleni harcról volt szó.²¹⁴ A demokrácia belülről történő építése azt a lehetőséget kínálta Bibó számára, hogy tehetségét – legalábbis addig, amíg számára kedvezőek – felajánlja a hatalom új birtokosainak, de annak lehetőségét is megteremtette, hogy aktív szerepet vállaljon a Magyarország politikai irányáról és az ország általános jövőjéről kibontakozó radikális közbeszédben. Ehhez azonban a Szovjetunió bizalmának megszerzésére volt szükség, amire viszont csak a kommunisták közvetítésével kínálkozott lehetőség.

1944 decemberében Szegeden megalakult az ötpárti Magyar Nemzeti Függetlenségi Front, amely Független Kisgazdákból, szociáldemokratákból, a Nemzeti Parasztpártból, a Polgári Demokratikus Pártból és a Kommunista Pártból állt. Programja erősen emlékeztetett a kommunisták programjára: a revíziós politika megszüntetése, baráti kapcsolat kiépítése a Szovjetunióval és a szomszédos országokkal, a szélsőjobboldali szervezetek feloszlata, az antidemokratikus törvények és rendeletek felfüggesztése és a háborús bűnösök megbüntetése. A megvalósítandó gazdasági reformok listája az alábbiakat foglalta magába: a földreform elindítását, a munkakörülmények javítását, a bányák és olajmezők államosítását és a nagyobb bankok állami felügyelet alá vonását. Ugyanakkor, a termelőeszközöket nem sajátította ki az állam és a magán kezdeményezést és vállalkozást is bátorították.²¹⁵ Hamarosan egy 230 fős ideiglenes törvényhozó testületet alakítottak, amely először 1944 december 21-én ült össze Debrecenben. A kommunistáknak 90, a kisgazdáknak 56, a szociáldemokratáknak 16 és a Nemzeti Parasztpártnak 13 helye volt. Erdeit nevezték ki belügyminiszternek, Miklós Béla ideiglenes kormányában, aki meghívta Bibót is, hogy csatlakozzon minisztériuma törvényelőkészítő bizottságához, hogy a helyi önkormányzat reformjára és a választási törvényekre vonatkozó javaslatokat dolgozzanak ki. Olyan munka volt ez, amelyet Bibó azt követően is lelkesen folytatott, hogy 1945. novemberi választások eredményeként Nagy Ferenc kormánya vette át a hatalmat. A javaslatok, amelyeket előterjesztett abban az értelemben tekinthetők radikálisnak, hogy megszüntették a Horthy-korszak örökletes és tiszteletbeli kormányzati tisztségeit. A Bibó korábbi eszméiből kifejlődő cél az volt, hogy a kontraszelekción egy, a valódi érdekeken alapuló rendszerrel, valamint a demokratikusan megválasztott önkormányzatok hatalmával váltsák fel.²¹⁶ A minisztériumban dolgozva észrevette, hogy Erdei támogatta a kommunistákat és segített nekik, hogy a rendőrségben pozíciókat szerezzenek, de ebben nem tudta őt megakadályozni. Ennek alapvető következményei lettek, mivel a kommunisták kezébe adta az eszközöket, egyrészt, hogy levadásszák és megbüntessék a „reakciósokat”, másrészt, hogy átvegyék az irányítást a belügyminisztérium felett. Bibó felfogása szerint helytelen volt nem kompromittálódott emberek megbüntetése csak azért, mert a „rég rendszer” oldalán álltak, mivel az egyszerűen elidegenítette őket a demokratikus reformok támogatásától.²¹⁷

²¹⁴ Lásd Rákosi, 1946. 3, 10–11. Rákosi korabeli írásaiban, melyek eredetileg nagy hallgatóság előtt elmondott beszédek voltak, tipikus volt, hogy a fasiszmussal való fenyegetést használta megfélemlítésre, arra utalva, hogy a koalíció legnagyobb pártja felett átvehetik a hatalmat a fasiszták. Ez az utalás a „szalámitaktika” lényegét is magába foglalta.

²¹⁵ Romsics, 1999. 225.

²¹⁶ Életút dokumentumokban. 221–226, dok. 101, 271–276.

²¹⁷ Uo. 226.

A kommunisták azon feltételezése, hogy a Kisgazda Párt jobb szárnyába „reakciós erők”, köztük legitimisták, azaz a monarchia támogatói épültek be, nem volt teljesen megalapozatlan.²¹⁸ Törvényelőkészítő munkája során Bibó maga is találkozott velük, amelyet arra hivatkozva próbáltak meg lelassítani és abba beavatkozni, hogy az ideiglenes kormány nem egy teljeskörű felhatalmazással rendelkező törvényhozó testület, s ezért a kormányzati formára vonatkozóan nem hozhat döntést. Erre adott szenvedélyes válaszát az a cikke jelentette, amely az első volt azóta, hogy Magyarország felszabadult a német megszállás alól, amelyet 1945 júniusában a Szabad Szó nevű újságnak írt „Magyarország demokratikus kormányformájáról” címmel, s amelyben az egykamarás országgyűlést, mint a köztársaság törvényhozó testületét védelmezte. Ekkoriban még mindig a Nemzeti Parasztpárt tagja volt, de annak ellenére sem vett részt annak találkozóján, hogy a párt vezető közösségi moralista szószólójává vált. Jellemző, hogy Bibó a Magyarország demokratizálása szempontjából lényeges témákkal foglalkozott, míg az európai egysüllyel kapcsolatos problémákat mellőzhetőnek tartotta. Az egyik ilyen téma kétségtelenül Magyarország kormányzati formája volt, amelyet az ideiglenes kormánynak a felszabadulás és a fegyverszünet aláírása (1945.01.20.) után kellett megoldania. A probléma olyan kérdéseket foglalt magába, mint, hogy ki rendelkezzen a legnagyobb hatalommal, az államfő és az eljövendő kormányzati forma kérdése. Bibó a belügyminisztérium képviselőjében részt vett annak a szakértői testületnek a munkájában, amelynek az volt a feladata, hogy az ügyben javaslatot terjesszen elő. Heves viták után úgy döntöttek, hogy egyetlen államfő helyett egy öttagú államtanácsot hoznak létre, mely döntést Bibó ellenzett, de kisebbségben maradt.²¹⁹ Eltérő véleményét egy cikkben kívánta nyilvánosságra hozni.

Bár az ideiglenes kormány elvileg nem volt legitimnek nevezhető, elért eredményeit, demokratikus összetételét és tevékenységét, a földreform törvénybe iktatását (1945.03.17.)²²⁰ és a fegyverszüneti egyezmény aláírását Bibó olyan értékesnek tekintette, hogy – miután magát a hatalom legitim birtokosának nyilvánította – valóban hozhat törvényeket és a demokratikus elveken alapuló legitimitásra tehetett szert. Az ideiglenes kormány sikerei alapján ezért Bibó úgy gondolta, hogy hatalmas hiba lenne egy, a francia forradalmat idéző diktatórikus hatalom megválasztása Magyarországon, minthogy az diktatúrához vezethetne. Bibó bátran a három hatalmi ág elválasztását, egy befolyásos elnököt, egykamarás országgyűlést és független igazságszolgáltatást javasolt a születőben lévő köztársaság számára.²²¹ Véleménye szerint a hatalmat Magyarországon mindig is megszemélyesítették, és a weimari köztársaságtól eltérően, ahol nem voltak megfelelő egyének (vö. Hindenburggal és Hitlerrel), még most is voltak elnöknek alkalmas személyek. A javaslat, ha bevezetik, akkor sem lett volna antidemokratikusabb, mint Bethlen vagy Gömbös rendszere. Olyan következtetés volt ez, amely megmutatta, hogy akkor,

²¹⁸ Egy másik jó példa a kommunisták taktikájára, hogy 1946. október 18-án levelet küldtek a Kisgazdapártnak, amelyben javasolták, hogy a párt tisztítsa meg magát a „reakciós”, jobboldali elemektől. A javaslatot határozottan elutasították. Lásd VT II. 848 (10. lábjegyzet).

²¹⁹ Uo. 813.

²²⁰ A földreform tartalmára, lásd Romsics, 1999. 228–229.; Kontler, 1999. 394–395.

²²¹ Magyarország alkotmányának becikkelyezésére vonatkozóan Bibó kívánalma az volt, hogy mivel az csupán „egy 700 éves próbálkozás” (az Aranybullától számítva), azt nem támogatta egy teljes történelmi folyamatosság, mégis az 1848-as törvényeket becikkelyezték és egyfajta államot is felvázoltak, s ezek olyan próbálkozások voltak, amelyek támogathatják az európai példákat és az utóbbiakon alapulnak. A legfontosabb dolog egy regionális és egyesülési autonómiát biztosító „tisztá és nyitott”, egykamarás országgyűléssel rendelkező köztársaság létrehozása volt. *Magyarország alkotmánya.* (1946). BIM XI. 130 és 33–34.; VT II. 8–9.

amikor a kormányzat egy valódi ellenzékkel áll szemben és alapvetően működnek a politikai „fair play” szabályai, Bibó a demokrácia oldalára állna.²²² Néhány évvel később azonban nyilvánvalóvá vált, hogy egy ilyesfajta demokráciának nincsen jövője Magyarországon. Papíron az 1949-es alkotmány megtartotta a három hatalmi ág szétválasztását, egyfajta korlátozott pluralizmust és a miniszterek parlamenti felelősséget, valójában azonban minden hatalom az egyetlen megmaradt párt a Magyar Dolgozók Pártja, leginkább pedig a párt Rákosi vezette Központi Vezetősége kezében volt.²²³

Bibó 1945-ös politikai kommentárjainak elemzéséhez visszatérve, fontos arra emlékeztetni, hogy az őszi választásokat megelőzően szokatlanul nyílt politikai viták folytak Magyarországon, még olyanok is, amelyekben nem pusztán a pártok politikai nézetei és diszpozíciói voltak a középpontban. Erre sem a két világháború között sem azt követően nem nyílt lehetőség, egészen az 1956-os népfelkelésig és az 1989-es rendszerváltásig (1990 márciusa). A központi téma kifejezetten a „demokrácia” volt és június végén, július elején a fogalom megfogalmazása céljából egy konferenciát rendeztek politikusok, politikatudósok és más szakértők számára a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen. A politikai helyzetre való tekintettel a papság nem képviselte magát. A konferenciát összehívók vészkiáltása így hangzott: Magyarország anyagi és erkölcsi tekintetben is mélyponton van, és ahhoz, hogy ebből a helyzetből ki tudjon kerülni a politikusok és az értelmiség hatékony együttműködésére van szükség.²²⁴ Amit vártak tőlük a „demokrácia” olyan közös értelmezése volt, ami a közösségi erkölcsiség értelmében véve megnyugtató és felbátorítóan a csüggedő nemzetet. Beszédük széles skálája hangzott el: pusztán információval szolgáló előadások, politikai agitáció, de elméleti, tudományos jellegű ajánlatok is megjelentek.²²⁵ Magyarország válságos helyzetében, amikor az országot katasztrófába vezető „rég rendszer” diszkreditálódott, a „demokrácia” meghatározásában a baloldali árnyalatokra és eszmékre került a hangsúly, mivel az utóbbiak képviselői éles választóvonalat kívántak húzni a polgári-liberálisok és a szocialisták vagy népi demokraták demokrácia fogalma közé. Bibó tanára Horváth egyike volt azoknak, akik – a brit szocialista Harold Laski tanításait követve és azt hangoztatva, hogy mély válságban van – elítélték a liberális *politikai* (kiemelés a szerzőtől) demokráciát és a széles népi konszenzus alapján végrehajtott forradalom gondolatát támogatta, amely a gazdasági és a társadalmi tervezés segítségével *gazdasági* (kiemelés a szerzőtől) demokráciához vezet.²²⁶ Ez a javaslat a Nemzeti Parasztpárt őszi kiáltványában is szerepelt²²⁷ üzenete

²²² Uo. 9–11.; Vö. Kovács, 2005.

²²³ Az egypártrendszer diktatórikus tevékenységére a továbbiakban, lásd Romsics, 1999. 268–272.

²²⁴ Demokrácia, 1945. 3.

²²⁵ Kovács, 2005. 9–10.

²²⁶ Horváth, 1945. 43. Horváth és Laski megegyeztek abban, hogy az állam nem garantálja a demokráciát, hanem feladata az intézmények kényszer alkalmazása nélküli kordinációja.

²²⁷ A kiáltvány (1945 szeptember) a kommunistáktól való elkülönülést hangsúlyozta, akiknek a „reakciósokat” emlegető propagandája a pártot „járulékos társaságnak” bélyegezte. Nem a kollektív gazdaságokat, hanem különböző méretű, szabad gazdaságok létrehozását támogatták, s ennek során a dán és a finn gazdaságokat is modellként említették. A demokratikus kormányzat szempontjából decentralizációt és helyi autonómiát, illetve azt követelték, hogy az állam a kormányzat által támogatott felsőoktatási lehetőségeket biztosítson a népesség többségét (háromnegyedét) alkotó parasztoknak és gazdáknak (paraszt és munkás egyetemeke is beleértve). Az egy emberre (nemesek) szabott választókerületeket regionális és megyei listákkal kellene felváltani, és a választásoknak általánosoknak, titkosoknak és egyenlőknek kellene lenniük. A 20 évesnél idősebbeknek kellene választójoggal rendelkezni, de választójogot megvonának a *Volksbund* tagjaitól és a náci szimpatizánsoktól. A felsőházat, a püspökök, a főnemesek és a grófok „kaszinóját” meg kellene szüntetni. A külpolitika tekintetében azt kívánták, hogy a szomszédok értsék meg Magyarország etnikai határokra vonatkozó igényét. MTSZ. 440–448.

pedig Bibó szövegeiből is kihallatszott, például a „harcos demokrácia” fogalma formájában, amit már néhány évvel korábban megfogalmazott. Bizonyos, hogy nem osztotta Horváthnak a közvetlen demokráciára vonatkozó absztrakt, mi több anarchisztikus vízióját, amelyben például a választások helyett tudósok végeztek volna közvélemény-kutatásokat, valamint tömeglélektani és a statisztikai módszerek felhasználásával tettek volna jóvendöléseket.²²⁸ Ezek, a tervgazdaság eszközeiként alkalmazott „demokratikus” technológiai újítások túlmentek a realitáson, míg a helyi önkormányzati szervek és a vállalkozói bizottságok olyasfajta intézmények voltak, amelyekben az állampolgárok megtanulhatják a demokrácia gyakorlását, s amelyek Bibónak az autonómiák reformjára vonatkozó terveivel is egybevágtak.

Mindenesetre, erősen megingott a bizalom a 19. században oly sikeres szabad-kereskedelmi kapitalizmusban, illetve abban, hogy a tömegtársadalom érdekonfliktusait és hiányosságait meg lehet oldani annak jótéteményei segítségével a liberális és liberál-konzervatív politika támogatása által; egy olyan téma volt ez, amelyet a kommunisták kivételes erővel és hatással vetettek fel, amikor a választókat a képviselőik (ti. szabad-kereskedelmi kapitalizmusról van szó – a fordító), a „reakciók” visszatérésével riogatták. Bibót aggasztotta a közösségi moralitás kérdése és a tömegek viselkedése, mégis – legalábbis az általa adott interjú szerint – megpróbálta rávenni őket arra, hogy állítsák le a boszorkányüldözést és a „reakciónak” bélyegzett emberek megfélemlítését, fő ideológusukat Révai Józsefet²²⁹ pedig megkísérelte meggyőzni arról, hogy egy választások utáni koalíció által létrehozott népfront legalább annyira jó, mint a proletárdiktatúra. Valójában a történelem már megtanította Bibót arra, hogy a forradalmaknak ahhoz, hogy sikeresek legyenek, meg kell akadályozni a hisztéria kitérését, s így kell a forradalom által alkalmazott eszközök által keltett félelmet eloszlatni, ami valójában fontosabb, mint a „reakció” köztisztviselők eltávolítása. Ezt a tanácsot azonban a magyar kommunisták az elkövetkező események során nem fogadták meg, hiszen az erőszakos eszközök alkalmazása is arzenáljuk része volt, a koalíció pedig semmit sem tudott tenni ezzel kapcsolatban mivel a kommunisták vették át a rendőri erők ellenőrzését. Rákosi „vérfagyasztó” humora: „A demokrácia vért kíván és a zsarnokok vérét ontották azért, hogy a demokrácia gyökereit megöntözhessék”²³⁰ Tildy Zoltán,²³¹ a Kiszgazda Párt vezetője „vulgáris” bölcsességén is túltett.²³² Ilyenformán, a kommunisták célja éles összeütközésbe került Bibó megközelítésével, amely egy mérsékelt és tisztességes választási kampányt igényelt: a korlátozott pluralizmust – ami azt jelentette, hogy az oroszok által dominált Szövetséges Ellenőrző Bizottság hozzájárult ugyan a többpárti választásokhoz, de azt is megszabta, hogy a választások után létrejövő koalíciós kormányban a Kiszgazda Párt a miniszteri tárcák maximum felét kaphatja meg – csak egy átmeneti fázisnak tekintették a szocializmus felé történő átmenet során, egyfajta

²²⁸ Horváth, 1945. 43.; Vö. Standsky, 2005. 74 (67. lábjegyzet).

²²⁹ Révai József (1898–1959), a Magyar Kommunista Párt alapító tagja és jelentős ideológusa (Munkáshatalom és diktatúra, Marxizmus Magyarországon). 1928-ban megalapította a *Kommunista* című hetilapot Magyarországon, 1930-ban letartóztatták és 3 év börtönbüntetésre ítélték. 1934-es szabadulása után Csehszlovákiába ment és népfront politikus lett. 1944 őszén tért vissza Magyarországra és megalapította a *Szabad Nép* című kommunista újságot. 1949 és 1953 között oktatási miniszter volt. 1956-tól pártja központi bizottságának tagja volt.

²³⁰ Rákosi, 1945. 158.

²³¹ Tildy Zoltán (1889–1961), református lelkésznek tanult, és sokáig volt a Kiszgazdapárt vezető személyisége. A háború alatt a baloldallal egy antifasiszta és háborúellenes front létrehozásán dolgozott. 1945–1946-ban miniszterelnök volt, majd Magyarország első köztársasági elnöke lett 1948-ig. A kommunisták lemondásra kényszerítették és 1956 májusáig háziőrizetben tartották. Államminiszter volt Nagy Imre kormányában és 1958. június 15-én 6 év börtönbüntetésre ítélték. 1959-ban kegyelmet kapott.

²³² Életút dokumentumokban. 231–233.

csatátérként tekintettek rá, amelyben szövetségeik – vagyis eljövendő ellenfeik – segítségével kibővítik befolyási övezetüket, miközben az utóbbiakat is megosztják és meggyengítik.²³³ Amint az Bibó interjújában elmondott szavaiból közvetve kikövetkeztethető, a választásokra vonatkozó megállapodások siettetésével Rákosi taktikája az volt, hogy a nyugati szövetségeknek megmutassa, hogy a kommunisták is a „demokráciát” támogatják,²³⁴ ami a felfogásukban tökéletesen mást jelentett, mint a „burzsoá” demokrácia a maga egyenlőtlenségével és zsarnokságával, hanem inkább egy „népi demokrácia” járt a fejükben.²³⁵

Ezen a ponton érdemes megállni egy pillanatra és megvizsgálni a Pázmány Péter Egyetem konferenciáján elhangzott, nagyon különböző szintű és nagyon eltérő módon kifejtett relevánsabb²³⁶ „demokrácia” víziókat és meghatározásokat, mivel ezeket tekinthetjük annak a közvetlen intertextuális és koncepcionális környezetnek, amelyben Bibónak a magyar „demokrácia” válságára vonatkozó, az év őszén megjelent cikke megfogalmazódott.

A Bibó barátja, Erdei által elmondott, a „Népi demokráciáról” szóló beszéd üzenete volt az, amelyikről azt gondolhatnánk, hogy a legközelebb állt Bibó demokrácia fogalmához, azonban a Nemzeti Parasztpárton belül ő már távolabbra került a Bibó, Veres és Farkas²³⁷ által megtestesített centrista vonaltól és ideológiailag már közelebb került a kommunistákhoz – ahogyan az a szövegből ki is derült. Valójában, Erdei számára 1945 olyan jelszavai, mint „szabadság, autonómia, demokratikus változás” a francia forradalom jelszavait visszhangozták, mivel azok leleplezték a liberális „demokrácia” kapitalista elnyomó politikáját, a hozzáadott „népi” demokratikus tartalom pedig annak követelését jelentette, hogy ne legyen külföldi elnyomás, diktátor vagy a népen uralkodó szűk elit. A népnek magának kell kormányoznia önmagát, akaratát, illetve annak végrehajtását pedig saját szervein keresztül kell kifejeznie és megvalósítania. A „rég rendszer képviselői vonatkozásában Erdei a szabad gazdaság, a magántulajdon és vállalkozás, s különösen a szólás- és gyülekezési szabadság korlátozását kívánta.²³⁸ E vonatkozásokban egyetértett a kommunistákkal, vagyis, hogy el kell nyomni a „reakciós”, vagyis a feudális-fasiszta erőket, a sorakban bujkáló vezetőket pedig meg kell büntetni. Ezek pontosan olyan erőszakos műveleteket jelentettek, amelyekről Bibó óvott: a „reakciós” erők egyszerűen újra rendeződnének és még nagyobb kárt okoznának a demokrácia fejlődésének, mint ha nyílt verseny lenne. Erdei számára azonban egy „harcos”, hadban álló demokráciáról volt szó, amikor még a politikai játékszabályok sem érvényesek; a szocializmus keménykezű előkészítése volt ez, amikor a „nép” hatalmi szerveit, pártokat, szakszervezeteket, szövetkezeteket kell létrehozni és „saját embereiket” kell vezető pozíciókba helyezni.²³⁹ Bibó azt akarta, hogy pártja pontosan ezektől a „saját emberek-

²³³ Standeisky, 2005. 57.

²³⁴ Életút dokumentumokban. 232–233.

²³⁵ Standeisky, 2005. 55.

²³⁶ Például Mezey István dogmatikus módon csodálta a Szovjetunió igazságszolgáltatási rendszerét. Ezt a rendszert a „jog demokratikus uralmának” (!) tekintette, mint amelyik sok tekintetben fejlettebb, mint a nyugati demokráciák. Lásd: Mezey, 1945. 81.; Tildy beszéde a maga részéről tele volt klisékkel, melyek (végre) az értelmiség, a munkásság és parasztság demokrácia építése érdekében történő egyesülését hangsúlyozta. Lásd: Tildy, 1945.194–195.

²³⁷ Farkas Ferenc (1903–1966), közgazdász, a Nemzeti Parasztpárt politikusa, és kormánytag 1946–1949 között. A felkelés idején Bibóval együtt alakította újra a Petőfi Pártot (ez volt a Nemzeti Parasztpárt új neve). Államminiszter volt Nagy Imre kormányában. 1956. december 1-én Bibóval együtt aláírt egy memorandumot, amelyet elküldtek Menon indiai nagykövetnek, annak érdekében, hogy a nagy nemzetek tárgyalni kezdjenek a szuezi válság megoldása érdekében. Lásd: Halmesvirta–Nyssönen, 2006. 91, 94.

²³⁸ Erdei, 1945. 7–8.

²³⁹ Uo. 11.

től”, vagyis a kommunistáktól tartsa magát távol és őrizze meg függetlenségét. Párttársai számára már 1942-ben világossá tette, hogy ő progresszív gondolkodású, de nem marxista. Azt is tudta, hogy az alapos gyanúsítgatáson túl a harcias hangnem kiprovokálásának politikai következménye a hisztéria és a nem valós félelmek feltámadása lenne, amelyek rendkívül rombolók lennének a demokratikus higgadságon, kompromisszumkészségen és a megegyezésre való hajlandóságon alapuló közösségi moralitásra nézve.²⁴⁰

A konferencia tanult előadóit különösen a magyar demokrácia alulfejlettsége, pontosabban fejlődésbeli gyermekbetegségei aggasztották. Nyugat-Európával vagy az északi országokkal összevetve, az emberek szegénysége és az alávetettség hosszú múltra visszatekintő kultúrája jelentett nagy akadályt, ami politikai éretlenséget és kevés általános állampolgári tapasztalatot jelentett. Demokraták voltak ugyan, de nem volt megfelelő termőtalaj a demokrácia számára. A politikai kultúra terén ez a kompromisszumokra való képtelenségben, a mérséklet hiányában, a politikába belépő csoportok embertelen ideológiáiban, a diszkriminatív törvényhozásban (pl. faji törvények) és abban mutatkozott meg. Ez azt jelentette, hogy az új rendszer létrehozása során az új vezetőket nagy felelősség terhelte, mivel hazai precedensekre nem támaszkodhattak. Volt egy félelem – egy szociálpszichológiai betegség, amelyet Bibó közösségi moralizmusa gátolt – az anarchiába süllyedéstől és a diktatúrába zuhanástól.

Ortutay Gyula²⁴¹ – aki jól ismerte Finnországot és a Kisgazda Párt oktatási programjának kidolgozója volt – csakúgy, mint a szociáldemokraták vezetője Szakasits²⁴², valamint Moór Gyula jogtudományi professzor is az elit önuralmának és mérsékletének fontosságát és azt hangsúlyozta, hogy a felnőttképzéshez való hozzáférést egyenlővé kell tenni. Moór, aki a leginkább tudományos előadást tartotta, ideológiai kapcsolódást keresett Magyarország leggyönyörűbb forradalmával, vagyis az 1848–1849-es forradalommal, illetve annak szabadságra és egyenlőségre vonatkozó eszméivel. Az extrémista erők befolyása miatt, ezeknek az eszméknek az 1945-ös helyzetre való alkalmazásával az volt a probléma, hogy a 20. század első évtizedei folyamán az emberek kevésbé humánussá váltak, s ez a regresszió Moór számára azt jelezte, mintha a modern társadalmak még mindig abban a természeti állapotban lennének, amelyet egyenlőtlenség és a nem egyenlő emberek túlélésért folytatott küzdelme jellemez. A demokrácia – amely ebben a vonatkozásban a „leghumánusabb” politikai rendszer volt – létrehozása volt a legnehezebb, mivel megvalósítása a szabadság és az egyenlőség elismerését jelentette s így oda vezetett, hogy a hatalom „a legjobbak és a legerősebbek” kezébe került, másként kifejezve, egyenlőtlenség és a szabadság hiánya lett az eredménye. A választások közötti időszakban az oligarchia és a pártok voltak hatalmon, hacsak a politikai közösség saját erőfeszítései és az állam támogatása révén meg nem erősítették a „gyengébbek” szabadságát. Az állampolgároknak egyenlő jogokat kell biztosítani, ám ezzel egy időben azok lefejezését is meg kell akadályozni, akik „a többieknel egy fejjel magasabbak”. Moór azt kívánta, hogy a hatalom birtokosai kerüljék a doktriner ideológiai konstrukciókat és higgadság valamint mértéktartás jellemezze őket, s így a polgári, liberális demokrácia koncepció képviselőjeként jelent meg, aki egy katonai jellegű szocialista diktatúra

²⁴⁰ Életút dokumentumokban. 233.

²⁴¹ A program minden felsőoktatásba jelentkezőnek felvételit kívánt és az alsóbb és a felsőbb osztályok evolúciós endozmózisát (!). Ortutay, 1945. 114–116.

²⁴² Szakasits, 1945. 178. Azon a véleményen volt, hogy hosszútávon a szocializmus megreformálhatja a rablókat, zsarnokokat, gyilkosokat és a hazugokat is.

lehetőségére figyelmeztetett.²⁴³ Bibó „progresszivizmusával” összevetve, Moór tőle jobbra helyezkedett el, mivel a kommunistákban látta a nagyobb veszélyt, s ez az akkori helyzet olyan értékelését jelentette, ami végül helyesebbnek bizonyult.

Várható lett volna, hogy Veres Péter a Nemzeti Parasztpárt elnöke a Bibó által felvetettekhez hasonló témákkal fog foglalkozni előadásában, azonban a „régí rendszer” képviselőit ő is csak a magyar demokrácia megszületésének útjában álló akadálnak tekintette. A Márciusi Front premisszáihoz visszatérve, a feudalizmus fenntartásával és a fasizmus támogatásával, valamint az olyan demokratizálási „kísérleteket” akadályozásával vádolta őket, mint a helyi kormányzatok reformja. Azt is hozzátette, hogy addig még a nyugati országokban sem lehet demokrácia, amíg az imperialista hódításokat vissza nem csinálják és a meghódított területeken véget nem vetnek az erő alkalmazásának. Fő érvelésében, némi történelmi romanticizmussal élve, hallgatóit a magyar demokrácia azon origójára emlékeztette, amit a jobbágyok által alkalmazott, a többségi döntésre alapozott régi döntéshozó elv jelentett, amelynek emléke falukutatói szerint még mindig messianisztikus vágyakozásként élt a parasztság emlékezetében, s amelyet most, az 1945-ös helyzetben be lehet teljesíteni.²⁴⁴ Az eljövendő államtól azt várta, hogy vessen véget a kiváltságoknak és a „bratyizásos” alapon történő hivatali állásosztogatásnak, hogy a középosztályból²⁴⁵ emeljen fel egy „dolgozó értelmiséget” s hogy egy sajátosan magyar eredetű demokráciát hozzon létre, amelyben mindenki egyenlő joggal rendelkezik arra, hogy kiteljesítse önmagát és a benne rejlő potenciált. E cél eléréséhez – az európai modelleknek megfelelően – az emberek saját demokratikus testületei, újságok és egyesületek létrehozására van szükség.²⁴⁶ Az alsó néprétegek érzéseinek leírása tekintetében Veres véleménye megegyezett a Bibóéval és ő is azt remélte, hogy a földet kapó parasztok, valamint a városi munkások kis közösségeiben meg fog valósulni a társadalmi versengés, az autonóm iskolarendszer és a liberális oktatás. Ugyanakkor, nem ismerte el a modern világ minden realitását és Bibónál jóval romantikusabb és utópikusabb szemléletű volt.²⁴⁷

Azokban a vonatkozásokban, amikor a közösségi moralizmus a domináns politikai értékek és tevékenységek kritikáját vagy a kívánatosnak tarott politikai rendszer alapvető erényeinek keresését és az eredményként adódó bűnök lehetséges elvetését jelentette, figyelemre méltó – és némileg meglepő – hogy a politika terminusaiban kifejezve, a viszonylag ismeretlen Jánosi József szövegének témái és üzenetei mutatják a legnagyobb hasonlóságot Bibó gondolatmenetéhez. Felfogása szerint filozófiai értelemben véve csak akkor lehet a demokrácia etikájáról beszélni, amikor az bizonyos ethosszal, egy olyan sajátos erkölcsi érzéssel rendelkezik, amelyik a demok-

²⁴³ Moór, 1945. 103–105, 107.

²⁴⁴ Veres, 1945. 199.

²⁴⁵ Rainer M. János, aki Magyarország keresztény középosztálya 1945-ös helyzetét kutatta, arra a konklúzióra jutott, hogy akkor rossz lelkiismeret gyötörte és fájdalmas önkritikába merült, először azért, mert korábban nem értette meg az alsóbb osztályok degradálódását, később pedig azért, mert lehetővé tette a jobboldali és a fasiszta mozgalmak felemelkedését, s saját vezető ranglétrája közéletből és a politikai diskurzusból történő eltüntetése által, elvesztette a szellemi és gazdasági életben való részvétel előfeltételeit, és így kudarcot vallott saját pártja létrehozásában. Félelmek legyőzése érdekében Bibó azt ajánlotta nekik, hogy tagadják meg „reakciós” gondolkodásmódjukat és az értelmiség képviselőiként álljanak munkába. Lásd: Rainer, 2005. 114–115.

²⁴⁶ Veres, 1945. 206–207.

²⁴⁷ Vö. Gyurgyák, 2007. 454.

ráciától megköveteli, hogy helyesen működjön, hogy általánosan megvalósítható és fenntartható legyen. Mindez akkor jelentett valódi politikai tevékenységet, amikor a közösség politikusai, filozófusai és minden egyes tagja azt követte.²⁴⁸

Amennyiben a polisz célja és motivációja világos, az utópikusnak hangzó „szabadság, egyenlőség, testvériség” jelszavait az individualisztikus (hedonista) önérdék és a rabszolgaság közötti lehetőségek keresésére lehet alkalmazni.

Az elsőszámú megoldandó probléma a következő: az emberek érettségét és azt feltételezve, hogy vágnak arra, hogy megtanulják a közjó értelmezését, a demokrácia az ellentétes érdekek összeegyeztetését feltételezi. Az egyes ember tekintetében az érettség az „önmagabírást”, az egyének szabad kifejlődését biztosító közösség vonatkozásában pedig az „önkifejlődést” jelentette.²⁴⁹ Magyarország esetében azt gyanították, hogy a kommunisták egy olyan rendőrállamot szándékoznak létrehozni, amelyik azonos a terror állammal. János nézőpontjából tekintve kifejezetten sajnálatos lett volna ha a demokráciát fenyegető erkölcsi felelősség hiány elérte volna a politikai hisztéria szintjét: az emberekre nehezedő nyomás, a dilettantizmus terjedése, a demagógok növekvő hangereje, a tervezett propaganda terjesztése (hazugságok) ennek világos jelei tünetei voltak, s ezzel a következtetéssel Bibó is egyet tudott volna érteni. Figyelembe véve továbbá, hogy Bibó közösségi moralizmusa keresztény elemeket is tartalmazott, s így demokrácia fogalmába értékek és erkölcsi iránymutatások is beleolvadtak, demokrácia konstrukciójának „progresszivitása” még a kommunistákkal kapcsolatban is mérsékelt, békülékeny és együttműködő jellegű volt, legalábbis amíg azt a Belügyminisztériumban betöltött állása engedte. A választásokhoz közeledve úgy tűnt a számára, hogy a szovjet megszállástól nincs különösebben mit tartani, a világpolitikai helyzet pedig lehetővé tesz Magyarország számára, hogy a független fejlődés útjára lépjen.²⁵⁰ Ugyanakkor, az apósa, Ravasz László református püspök és vezető által létrehozandó keresztény front gondolata csak rövid ideig foglalkoztatta, mivel nem tudtak hozzá támogató bázist találni. Érdemes megemlíteni, hogy a háború után, sok nyugati országban – különösképpen Németországban – pontosan a kereszténydemokrata pártok voltak sikeresek és tudtak társadalmi stabilitást teremteni, ezzel szemben Kelet-Európában kezdetben a kommunizmus rendelkezett nagy vonzerővel, amíg az emberek ki nem ismerték.²⁵¹ Bibó számára ez egy nagyon kemény leckét jelentett.

1945 nyarán a magyarországi demokrácia fogalmak azért voltak csapongók és zavarosak, mert – hazai tradíciók hiányában – eltérő, sőt egymással szembenálló világnézeteken alapultak. Mélységes tudatlanság volt tapasztalható azzal kapcsolatban, hogy milyen lehet a demokrácia. Annak politikai és elméleti jelentéseit gyakran összekeverték egymással. Ez különösen a baloldaliakkal esett meg, amikor az iskolázottsági különbségekre való tekintet nélkül kellett a néphez szólítani annak érdekében, hogy több támogatásra tegyenek szert. Azt az értelmezést adták, hogy a polgári demokrácia fejlődésének nincs pozitív távlata, s ezért – különösen a szociáldemokraták – a szocializmust kínálták egyetlen alternatívaként, bár a hatalom megragadásának konkrét problémájával is meg kellett birkóznuk. Igaz, hogy ez még a távoli jövő fejleménye, minthogy a

²⁴⁸ Jánosí, 1945. 68–69. Ez a jezsuita 1898-tól 1965-ig élt és a Szegedi Jezsuita Egyetem teológia és filozófia professzora volt 1945-től 1949-ig, amikor is nyugatra emigrált. A német megszállás alatt sokakat megmentett a halál- és a munkatáboroktól.

²⁴⁹ Uo. 76.

²⁵⁰ Életút dokumentumokban. 240–241.

²⁵¹ Vö. Kershaw, 2015.; Judt, 1984. 129–140.; Bracher. 1984. 200–201.

demokrácia még „gyermekbetegségeitől” szenved.²⁵² A kommunisták taktikai okokból nem erőltették a szocializmust, hanem népi demokráciáról beszéltek. A politikai spektrum másik végét megvizsgálva látható, hogy az értelmiség a demokrácia és a szocializmus összeegyeztethetőségében hitt. Bibó úgy emlékezett, hogy még 1945 nyarán is hitt ebben, azonban már ősszel sokkal szkeptikusabban viszonyult a kérdéshez.

A „rég” és az „új” rendszer közötti szakadék morális reform útján történő áthidalásának lehetősége egyre gyengült, többek között azért, mert a népbíróságok nem ragaszkodtak a jogi elvekhez és gyakorlathoz, hanem – finoman szólva – kétes bizonyítékokra²⁵³ alapozva olyan sommás és hevenyészett ítéleteket²⁵⁴ hoztak, amelyek sértették az igazságérzetet, s amelyeket Bibó az ősszel folyamán keletkezett írásaiban folyamatosan kritizált.

A magyar demokráciáról 1945 nyarán folytatott viták tisztavirág életűnek látszottak, mivel az év hátralévő részében gyorsan véget értek, amikor a választások után, egy lázas politikai küzdelem közepette elkezdtek megalakítani a kormányt. A választás eredménye sokak számára meglepetést, a kommunisták számára pedig csalódást hozott, mivel ők a szavazatok nem kevesebb, mint 70 százaléka számítottak. A győztes a szavazatok 57 százalékaival a Kisgazda Párt lett, míg a kommunisták és a szociáldemokraták egyaránt 17 százalék körüli eredményt értek el. Bibó pártja kevesebb, mint 7 százalékot kapott és elkezdett szétesni. A választási eredmények alapján nem volt kétséges, hogy a magyarok (92 százalékos választási részvétel mellett) a polgári alternatívát választották a szocialista opcióval szemben. A kommunizmus csábítása nem hatott. A Kisgazdapártnak lehetősége nyílt, hogy önmagában vagy a szociáldemokratákkal, esetleg a Nemzeti Parasztpárttal koalícióra lépve hozzon létre kormányzati többséget. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke Vorosilov marsall azonban azt kívánta, hogy „nagykoalíció” jöjjön létre, egy kommunista belügyminiszterrel. A többség azt remélte, hogy ez az elrendelt megoldás csak ideiglenes, s így létrejött a kormány, amelyben a Kisgazda Párt hét, a kommunisták és a szociáldemokraták három-három, a Nemzeti Parasztpárt pedig egy miniszteri tárcát kapott. Első feladata a köztársaság kikiáltása volt Magyarországon.²⁵⁵

Sok különböző tényező segítette a kommunisták hatalmi törekvéseit. A külső szemlélő számára úgy tűnt, hogy a kormányt alkotó pártok gyakran különböző irányvonalat követtek, s ebben a helyzetben a kommunisták a többi pártban viszonylag könnyen meg tudtak nyerni olyan disszidenseket, akik aztán hozzájuk csatlakoztak. Ellenfeleik feldarabolását a Szövetséges

²⁵² Rákosi, 1945. 152.

²⁵³ Az 1945 januárjától 1950 áprilisáig tartó időszakban 24 bíróság 58 388 személyt ítél el, 476-ot halálra, akik közül 189-et ki is végeztek. Lásd Bibó, 1991. 150, n. 18.

²⁵⁴ Bibó kegyelmi kérvényeket küldött a kormánynak a kommunisták által tévesen bebörtönzött emberek ügyében. Egyikük volt Uray Sándor a debreceni „Kistemplom” lelkésze. Agitációval gyanúsították meg, amikor egy szovjet transzparenst istentelennek és vallástalannak nevezett. Bibó elmagyarázta, hogy az antibolszevizmus az egyházon belül 25 éven keresztül szokásos volt, és hogy Uray gyakran prédikált a „hitlerizmus” ellen. Továbbá, pietistaként „tisztá lélekkel” rendelkezett, s ha elítélnék, az nagyon rossz benyomást keltene a hívők körében. A lelkészt elengedték, amit Bibónak sem felejtett el megköszönni. Lásd: Bibó kegyelmi kérvénye. Életút dokumentumokban. dok. 106, 304 és dok. 110, 305.

²⁵⁵ Romsics, 1999. 230–231.; Kontler, 1999. 396–397.

Ellenőrző Bizottságon és pártkapcsolatokon keresztül a Szovjetunió is támogatta. Rajk László²⁵⁶ belügyminiszter tisztogatásokat kezdeményezett a jobboldalinak nyilvánított köztisztviselők között (az úgynevezett B listák²⁵⁷) valós vagy hamis indokokkal kényszerítve lemondásra őket.²⁵⁸

A kommunisták által 1946 márciusában megszervezett Baloldali Blokk propaganda eseményeket rendezett a földreform visszacsinálása ellen és a „reakciós szervezetek”, például a cserkészmozgalom feloszlata követelte. A Kisgazda Párt a legtöbb esetben engedett a kommunisták követeléseinek és végül elveszítette parlamenti többségét. A vezetőségét nem sokkal később egyszerűen letartóztatták és a Szovjetunióba szállították. Ez a „szalámi taktika” akkor vett még nagyobb sebességet, amikor saját érdekeik további megvalósítása érdekében, a többi baloldali párt is arra kényszerült vagy arra kényszerítették őket, hogy a kommunisták szövetségeseivé váljanak. A kommunisták politikai előre törését – amit sokan törvénytelennek találtak – még az olyan széleskörű tiltakozások sem akadályozták, mint amilyen Mindszenty József²⁵⁹ magyarok „üldözéséről” szóló pásztorlevele volt (1945.10.17.). Aggódo értelmiségi körökben azt jósolták, hogy a megszállás folytatódni fog és a Szovjetunió tartósan Magyarország szomszédja marad, s ehhez a helyzethez a magyaroknak a lehető legjobban kell megpróbálniuk alkalmazkodni.²⁶⁰

Bibó *A magyar demokrácia válsága* (1945) című írása egy kifinomult módon aggódo közönségi moralista polemizáló írása volt. A hatalmat gyakorló pártok együttműködési készségének hiányára, különösen a kommunisták együttműködést gátló akcióira fókuszált. Még ha a koalícióra hamarosan a körülmények termékeként tekinthetünk is, akkor is nagy változásokat kellett megvalósítania és a demokratizálást illetően még mindig fontos megvalósítandó feladatok álltak előtte. A közösségi morál perspektívájából és a győztesek szemszögéből nézve – az értékvilágok és világnézetek közötti kibékíthetetlen ellentétek ellenére – az lett volna kíváncsi, hogy Magyarországot türelmesen, higgadtan húzzák ki abból a mélységből, ahová a „rég” vezetés taszította. Bibó cikkének ez volt a kiindulópontja.

Bibó tárgyilagos és találó, Magyarország választások utáni politikai reformjára vonatkozó aggodalmáért a magyar kutatók hálások voltak, mivel abból képet kaphattak a háború utáni politikai hangulatról, egy olyan képet, amelyik szociálpszichológiai természetéből következően mélyebben mutatja meg a helyzetet, mint a hagyományos politikatörténet.²⁶¹

Bibó közösségi moralizmusa a legteljesebben mutatkozott meg ebben. Mélyreható elemzésében a demokrácia alapértékeihez tért vissza és azokhoz mérte a koalíciós kormány tevékenységét, illetve a kommunisták szabotázs akcióit. Egy, a bizonytalanság és a félelem különböző megjelenési formái miatt kibontakozó válságot érzékelt, még ha Bibó véleménye szerint sem

²⁵⁶ Rajk László (1909–1949) 1941-től volt a Magyar Kommunista Párt tagja, több alkalommal is bebörtönözték, amíg ki nem nevezték belügyminiszternek majd külügyminiszternek 1945-ben. 1949-ben egy kirakatperben halára ítélték és kivégezték.

²⁵⁷ A lista, melyen mintegy 60 000 „reakciós elemként” elkönyvelt ember szerepelt, az 1946 őszi kormányzati tisztogatások alapja volt. Eredeti célja az volt, hogy csökkentse a köztisztviselők számát és racionalizálja az adminisztrációt, ehelyett azonban a kommunisták eszközévé vált a „reakciós” ellenfelek levadászásában.

²⁵⁸ Az új hatalomnak Magyarországon az új, képzett köztisztviselők kiképzésének problémájával kellett szembenéznie, olyan helyzetben, amikor elfogadható és „felkészült emberanyag” nem állt rendelkezésre. Ezért az „oktatók oktatása” és a képzők kiképzése volt a kulcsfeladat. Lásd pl. *A magyar demokrácia válsága cikkeit. Kocsás Gyula beszéde*. VT II. 114.

²⁵⁹ Mindszenty József érsek karrierjéről és közösségi moralizmusáról, lásd Halmesvirta, 1998b. 1728–1739.

²⁶⁰ Székfi, 2005. 228.

²⁶¹ Lásd pl. a *Rubicon* 2007/4-es különleges számát, amelyet Bibónak szenteltek a közösségi moralizmusozó illó címmel „A nemzet lelkiismerete”. Vö. Kende, 2004. 64–66.

volt még valódi oka az ilyesfajta érzelmeknek. Egészen emberi: egyrészt a koalíción belül „szükségtelen” félelmet gerjesztettek a mindkét oldal által elrúzlott konfrontációkkal, és a politikai párbeszéd olyan élesen megosztóvá vált, hogy még azok a reformok is elhalasztásra kerültek, amelyekben már megegyeztek. Másrészt, míg a magyarországi szavazók nagyrésze „Európába kívánt visszatérni” és nem pedig „Keletre” költözni, a kommunisták és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság intézkedései veszélyeztetni látszottak a demokrácia építményét és szinte hisztérikus nyugtalanságot okoztak.²⁶² A kölcsönös bizalom tekintetében nehéz politikai konfiguráció állt elő, mivel a koalíció működése azt mutatta, hogy beolmóban van a demokrácia felépítésének sarokköve.

Bibó számára jelentős bizonytalansági tényezőként jelentek meg a megszálló oroszok, akiket a kommunisták a felszabadítás „angyalaiként” a többiek pedig „ördögökként” kezeltek.²⁶³ Magyarországot alávetett, megszállt ellenséges országgént kezelték, amit a polgári lakosság egyre nehezebben fogadott el.

Az orosz katonák ismeretlen nagyságrendet jelentettek a magyarok számára, akik így az „elgyávultság” állapotába kerültek.

A gyengébb félnek az erőviszonyok egyenlőtlenségéből fakadó tehetetlensége erkölcsileg veszélyes volt, mikor a háború elvesztésének nyomorúsága az emberek fejében azzal a demokráciával kapcsolódott össze, amelynek nem leigázni, hanem felszabadítani kellett volna őket.²⁶⁴ Még az is várható lett volna, hogy a félelem állapotától a „rég” rendszer fenyegetésének helyreállításával szabaduljanak meg. Bibó szemében ez egy téves visszalépés lett volna a sötét múltba, s ezért úgy gondolta, hogy a demokrácia felé vezető úton a koalíciónak együtt kell működnie a megszállókkal.

A koalíció helyzete azonban válságos volt, mivel olyanokat is magába foglalt, akik barátságosak voltak a kommunistákkal és olyanokat is, akik szemben álltak velük, s míg az előbbieket a „reakciósoktól”, az utóbbiak a proletárdiktatúrától féltek. Bibó helyzetértékelése szerint, lehetséges volt, de nem volt valószínű, hogy a kommunisták támadásba lendülnek és a politikai helyzet „mérgezetté válik”:

„Ez magyarul annyit jelent, hogy a proletárdiktatúrától való félelem a politikai félelmek ősi szabályai szerint felidézi a semmiből azt a veszedelmet, melyet falra festett.”²⁶⁵

A Kommunista Párton belüli válság alapvetően pszichológiai jellegű volt: a kommunisták akarták a hatalmat, de amikor nem sikerült rögtön megszerezniük, a később ismertté vált Rákosi-féle szlogent hangoztatták: „Aki nincs velünk, az ellenünk van.” A közösségi morál szempontjából nézve ez azt mutatta, hogy az embereket megosztó közvetlen akcióik politikailag önzők és bárdolatlanok voltak, a döntéshozatalban pedig súlyos torzulásokhoz vezettek. Nem a

²⁶² *A magyar demokrácia válsága* (1945). VT II. 15–16.

²⁶³ Uo. 17.

²⁶⁴ Uo. 18. Márai Sándor, a jól ismert polgári szerző, szintén elítélte az egyik zsarnokság másikra cserélését. Mégis hitt abban, hogy a Szovjetunió Magyarországot nem tenné egyik „tagállamává”, hanem engedne neki egy „rózsaszínű demokráciát”, amely azt jelentette, hogy nem volt teljes szólásszabadság, hanem a „szláv” erők döntöttek Magyarország sorsáról. Persze nem volt biztos abban, hogy az emberek nagytöbbsége képes lenne a demokrácia által elhozott szabadságban élni, így szép lassan kell őket megtanítani arra. Lásd: Márai, 2006.180–182, 190–191.

²⁶⁵ *A magyar demokrácia válsága*. VT II. 21.

demokráciát támogatták, hanem egyetlen párt haszonszerzését. Bibó véleménye szerint, Magyarország és Európa újjáépítésében a közösségi morált fejlesztő békés intézkedésekre van sürgősen szükség, nem pedig a békétlenség folyamatos felkeltésére.²⁶⁶ Amennyiben a kommunisták szabotázs tevékenysége folytatódik, az eredmény a koalíció szétesése és az egyensúlypolitika vége lenne. Bibónak a forradalmak történetére vonatkozó elemzése szerint, az ő problémájuk az volt, hogy a forradalmi romantika befolyása alatt az 1917-es oroszországi forradalom emlékképe élt bennük és arról álmodoztak, hogy Magyarországon is valami hasonló fog történni. Ezért nem álltak készen az országuk jóléte érdekében végzendő „valódi demokratikus munkára”, hanem egy harcias hangnemet alkalmazó ideológiai küzdelembe bonyolódtak. Meg kellett várni, hogy a demokratikus „haladás” támogatása érdekében tesznek-e engedményeket kormányzati partnereknek – amivel Bibó szerint meg kellett volna elégedniük.²⁶⁷

Bibó helyzetértékelése szerint a fasiszmus és a „reakció” közötti küzdelem főként a kommunisták taktikája miatt jutott kritikus pontra. Ők ugyanis a „reakciókat” (a Horthy-rendszer minden képviselőjét) a fasisztákkal azonosították, ami a demokratikus játéktér beszűküléséhez és a kommunisták elszigetelődéséhez vezetett. Nem kérdés, hogy a fasisztákat és a hitleristákat meg kellett büntetni, de nem a kommunisták módjára, hanem a demokratikus közösségi morállal összhangban lévő eszközökkel:

„A nyilasokat és Hitler bérenceit nem azért kell megbüntetni, hogy ezáltal a magyar demokratikus fejlődés útját megnyissuk, mert ezzel magával a demokratikus fejlődés útját egyáltalán nem nyitottuk meg, hanem azért, mert ezzel tartozunk az igazságnak, tartozunk a megsértett emberiségnek, és tartozunk a magunk bemocskolt becsületének.”²⁶⁸

A reakciókat nem kellene azért megbüntetni mert megrémültek a fasisztától vagy mert fasisztákkal szövetkeztek. Üldözésüknél fontosabb volt annak az alapvető kérdésnek a megválaszolása, hogy „mit is akarunk megőrizni” akkor, amikor az ország politikai erkölcsi szempontból mélypontra jutott. Bibó anakronizmusnak tekintette, hogy a kommunisták a háború utáni demokrácia stabilitását Bethlen²⁶⁹ konszolidált rendszerével vetették össze, s így, erre e teljesen eltérő helyzetre vonatkozóan is elvetettek minden olyasféle konszolidációt, amit véleménye szerint sikerre lehetett volna vinni.

Bibó megítélése szerint az a Kiszgazda Párt, amelyik az 1920 és 1945 közötti időszakban nem volt hitlerista vagy kapitalista, hanem a jog, a rend és a biztonság pártja volt, amelyet a középosztály, a tisztviselők és az értelmiség is támogatott.²⁷⁰ Nem volt bűnös, s ezért tagjait nem

²⁶⁶ Hogy elkerülje a két háború közötti Európa gondolati és cselekvési hibáinak megismétlődését, összességében, a „szilárd értékmércék” megalapozása – vagyis a demokrácia emberi méltóságot garantáló morális értékei – érdekében a politika reális újraértékelésére van szükség. Lásd Bracher. 1984. 193.

²⁶⁷ Uo. 27.

²⁶⁸ Uo. 29.

²⁶⁹ Bethlen István (1874–1946), arisztokrata, konzervatív államférfi és Magyarország első világháború utáni konszolidációjának biztosítója. Egyesítette Magyarország polgári erőit a Nemzeti Egység Pártjában és miniszterelnök volt 1921 és 1931 között. Később is jelentős színpad mögötti politikai befolyással rendelkezett és Horthy tanácsadója volt. Ellenezte Magyarország szövetségét a náci Németországgal és a második világháború későbbi szakaszaiban a nyugati szövetségekkel különbékét szeretett volna kötni. A szovjet megszállók fenyegetésnek tartották és 1945 áprilisában letartóztatták, majd Moszkvába vitték, ahol 1946 októberében halt meg börtönben. Egy kiváló életrajz: Romsics, 1999b.

²⁷⁰ Vö. Vida, 1976. 117–118.

kellene internálni és olyan keményen megítélni, ahogyan a kommunisták követelték.²⁷¹ Ez nem volt jó az „köszszolgálat felfrissítés” szempontjából.²⁷² A közösségi moralitás szempontjából fontos volt annak meghatározása, hogy kiket kellene valóban megbüntetni. Bibó listáján Hitler csatlósai, az emberiség elleni bűnök elkövetői, fajelméletek megfogalmazói és azok szerepeltek, akik Magyarország becsületét beszennyezve katasztrófáját okozták. De Finnországtól eltérően a háborús bűnösök például nem voltak rajta. A magyarok „vakságát” az jelentette, hogy a határ revíziók reményében alkalmazott németbarát kalandorpolitika elveszítette közösségi erkölcsi megalapozását akkor, amikor Németországban a hitlerizmus vette át a hatalmat. Ennek következményeit csak akkor értették meg, amikor Budapest már romokban hevert. Bibó igazságérzete szerint azonban helytelen lett volna az összes olyan, jelentéktelen bűnös elítélése, mint a kisnyilasok vagy visszamenőleges hatással azoké, akik a két háború közötti időszakban antibolszevista nézeteket vallottak. Az ártatlanokkal szembeni szimpátia túlzott felkeltésének szintén voltak vonzatai a közösségi moralitásra nézve, mivel elterelte a figyelmet a bűnösökről. Abban a helyzetben az egészséges közösségi morálnak „nagylelkűnek” kell lennie és nem a pártpolitikai haszonszerzést kell szem előtt tartania. A kisebb bűnök elkövetőinek meg kellene bocsájtani, akár keresztények, akár nem.²⁷³

A kommunisták legszörnyűbb hibája Bibó válságnaplója szerint az volt, hogy a rendőrséget egyszerre tették az állampolgárok számára a „forradalom” eszközeként megjelenő félelem forrássá, illetve az igazság szolgálójává. Bibó ez már nem a forradalom, hanem a konszolidáció ideje volt Magyarországon. Annak például nem sok értelmét látta, hogy a „rég rendszer” főszolgabíróit²⁷⁴ hónapokon keresztül szögesdrót kerítések közé zárva tartsák fogva.

A forradalmat nem az ellenfelei vélt vagy valós szenvedései megnövelése útján vagy úgy kell megvívni, hogy el nem ítél, sőt ártatlan embereket meghatározatlan időtartamra kínzótorokba zsúfolnak. Ezek az intézkedések hatalmas demoralizáló erővel bírnak, mivel az onnan visszatérők már nem lesznek fogékonyak a demokrácia üzenetére. Jogászként Bibó észre vehette volna, hogy a bűn és a bűnhődés viszonya felborult. Továbbá, rövidlátásra utalt a rendőrség helyzetének politikai szempontok alapján történő értelmezése. Az, hogy a rendőrséget pártemberek, nem pedig valódi rendőrök alkották nagyon kellemetlen tény volt a közösségi morál szempontjából. Hatalmi visszaélésekkel, önkényes letartóztatásokkal, a tényleges büntető intézkedések késleltetésével és elhalasztásával és azzal tették tönkre, hogy bírósági ügyekben politikai okokból nem döntöttek.²⁷⁵ A rendőrség kizárólagos feladata az volt, hogy a konszolidáció akadályainak eltávolításával és a rend fenntartásával segítse a demokrácia építését, e helyett a bosszú politikáját hajtotta végre a társadalomban; brutális kihallgatási módszerek álltak rendelkezésére és korrupt volt. Bibó jól tudta, hogy ellenfeleit csak felbosszantaná azzal, ha rendőri akcióikat a zsidók

²⁷¹ 1945 júniusában Erdei belügyminiszter internálási intézkedéseket vezetett be és kiterjesztette a rendőrség hatalmát az emberek letartóztatása és bebörtönzése tekintetében. A parancsok szerint, internálni lehetett mindazokat, akik ugyan nem követtek el háborús bűnöket és nem tevékenykedtek a magyar nép ellen, de akiknek a cselekedetei keresztül veszélyt jelenthettek a demokrácia fejlődésére, és akik megpróbálták az ország újjáépítését megakadályozni. 1945 és 1946 között tízezreket tettek ki internálásnak vagy más rendőri intézkedésnek. 1953 nyarán véget értek az internálások. További részletekért, lásd VT II. 818.

²⁷² *A magyar demokrácia válsága*. VT II. 34.

²⁷³ Uo. 38.

²⁷⁴ Az egyes magyarországi megyék legfőbb bírója, akit élethossziglan nevezett ki a megyei törvényhatóság 1950-ig, amikor a Magyar Népköztársaság megalakulása után a poszt megszűnt. Lásd Fogalomgyűjtemény, 95.

²⁷⁵ *A magyar demokrácia válsága*. VT II. 41–42.

nyilaskeresztesek általi üldözéséhez hasonlítani vagy azt állítani, hogy az emberek most nagyobb bizonytalanságban érzik magukat, mint 1944-ben vagy a Bethlen-kormány idején, valódi szándéka az volt, hogy a közösségi moralizmus segítségével olyan helyzetet állítson elő, amelyben az ilyen összehasonlítások lehetetlenek lennének.²⁷⁶

A kemény megközelítéséből nyert benyomása alapján Bibó azt gondolta, hogy a kommunisták szándéka az, hogy a demokratikus szocializmust egy átmeneti eszközként használják. Ezt a marxista dialektika alkalmazásával igazolta: A kapitalizmust előbb vagy utóbb a szocializmus fogja felváltani. Számukra a problémát az jelentette, hogy Magyarország „progresszív”, demokratikus erői nem voltak a szocializmus ellenfelei, hanem egy olyan dialektikus fejlődés iránt mutattak lelkesedést, amelynek az iránya bizonytalan volt. A közösségi moralitás szempontjából Bibó abban látta a veszélyt, hogy a kommunisták tulajdonváltásra vonatkozó követelése csak félelmet kelt a békét és stabilitást kereső társadalomban. A háború után, Magyarország korlátozott készleteit figyelembe véve, gazdaságilag nem volt ésszerű, hogy az állam vegye át a tulajdont, mivel az országnak kapitalizmusra, biztonságra, vállalkozásra, tőkére és hitelre volt szüksége. Bibó a munkaerő szövetkezetekbe szervezése formájában mégis a szocializmus kipróbálását javasolta, hogy az új vállalkozási formák kiegészítsék a kevés működő kapitalista termelő szervezetet. Az iparban nagy méretű kísérletezésbe kellene fogni a munkástanácsok vonatkozásában, és csak a legalapvetőbb termelési ágazatokat kellene államosítani. A kis – és középpolgárság szocializmus-hoz történő alkalmazkodása figyelmes szabályozást igényel és egyébként általánosan lehetővé kellene tenni a magánélet „ősi jogi formáinak” a szocialista megújulás munkájához történő alkalmazkodását.²⁷⁷ A közösségi moralitás azt kívánta, hogy ez az adaptáció ne hirtelen és ne úgy menjen végbe, hogy további emberi szenvedések kiváltójává váljon.

Magyarország demokratizálásával kapcsolatban különösen nehéz kérdés volt Bibó számára, hogy a koalíció bal- és jobboldalán eltérően határozták meg a demokráciát, ami nemcsak azt akadályozta meg, hogy annak egy realisztikus definícióját alkossák meg, hanem azt is, hogy arra építve egy racionális politikát folytassanak. Mindazonáltal, mindkét álláspontban talált néhány jó kiindulópontot: a kisgazdáknak megvoltak a politikai játékszabályaik, a törvény pontos alkalmazása és tisztelete, valamint a többségi elv elfogadása, a kommunisták pedig proto-demokratikus szervekkel, nemzeti és termelési bizottságokkal rendelkeztek és tömeg akciókat (sztrájkokat és tüntetéseket) szerveztek.²⁷⁸ De a kulcselem mindkettőjüknél hiányzott: a demokráciának egy olyan eszméje, amelyben a vezetőket megválasztják, de azok menesztésére is képesek. Az embereket arról is fel kell világosítani, hogy a polis megszületése előtt, a vezetők eredetileg hatalmukat Isten kegyelméből kapták.²⁷⁹ A rabszolga sorban élő emberek megtanulták felismerni az erejüket²⁸⁰ – a demokrácia első feltétele a feudális rendszer forradalom útján történő megdöntése volt. Bibó számára pontosan ez volt „az emberi méltóság forradalma”, amelyik Svájcban a 14.

²⁷⁶ Uo. 44.

²⁷⁷ Uo. 48–49.

²⁷⁸ 1944–49-es tevékenységükről lásd VT II. 821–822.

²⁷⁹ Vö. Csepregi, 2003. 121.

²⁸⁰ A jobbagyság megszüntetése, mint a „demokrácia” kezdetének első jele, J. S. Mill azon, liberális fejlődés felfogására emlékeztet minket, amely minden rabszolgaság (feketé és nők) megszüntetését követelte. Ebben az értelemben Bibó Magyarország feudális maradványairól szóló kritikája összekapcsolható vele, főként azért, mert mindketten súlyosan kritizálták a fajelméletet. Vö. Halmesvirta, 1993. 1. fejezet.

Hollandiában a 16., Angliában a 17., az Egyesült Államokban és Franciaországban a 18. század végén, Oroszországban pedig a 20. században ment végbe, Magyarországon azonban 1848–1849 elbukott és úgy látszott, hogy 1945-ben sem fog diadalmaskodni.²⁸¹

Bár Bibó számára a kommunisták jelentették a legnagyobb fékezőerőt a magyar demokrácia fejlődésében, a Kisgazda Párt koalícióban elfoglalt pozíciója is ebbe az irányba mutatott. A rendre, a jog és a biztonság elismerésére vonatkozó választási jelszavai alig voltak összhangban a koalíció tényleges tevékenységével és a kommunisták hatalmi propagandájával, s emiatt a magyarok a „rég” rendszer nagy pártját látták benne, Bethlen Nemzeti Egység Pártjára emlékeztette őket. A demokrácia perspektívájából nézve a dolgot, Bibó szerint szerencsétlen dolog volt, hogy a választások eredményeként nem jött létre egy erős politikai centrum, amelyet az egyik oldalról a közép- és kisbirtokos parasztság, a másiktól pedig az értelmiség, néhány köztisztviselő és a középpolgárság támogat. De a demokrácia lehetősége még most is fennállt:

„A magyar demokráciának az a központi kérdése, hogy a kisgazdapártnak ezt a parasztlebejus és magyar centrumát, mely a rendőri atrocitások mellett még talán nem felejtette el egészen az úri arroganciát sem, meg lehet-e nyerni egy limitált forradalom számára, mely egy radikális reformprogramnak és a jogbiztonság és rend szükségleteinek egyaránt ki tudja jelölni a maga területét.”²⁸²

Az alapvető problémát a politikai mező polarizálódása jelentette, ami állandó bizonytalanságot eredményezett²⁸³ és olyan félelmeket szült, amelyek aztán hisztériába csaptak át. Az ősz folyamán a kommunisták tevékenysége kezdett megváltozni: a „szalámi taktikaként” elhíresült módszer segítségével elkezdtek bekebelezni a rokon pártokat. Megfélemlítést és kényszert is alkalmaztak. Bibó kívánságai ellenére úgy látszott, hogy a radikális értelmiség pozíciója folyamatosan gyengült, amikor a kommunisták a szociáldemokraták „megkörnyékezése” által egy kétpárti hatalmi blokkot hoztak létre. Egy roskadozó épület metaforáját használva, Bibó úgy jellemezte a koalíciót, mind amely „minden eresztékében recseg”²⁸⁴ s amelynek túlélése attól a Rákositól függ, akiről ekkor még úgy hitte, hogy rátalál majd a mérséklet politikájára.²⁸⁵ Nehéz megmondani azonban, hogy a Bibó által felvázolt „megfelelő koalíció” hogyan tudott volna létrejönni, hiszen a magyar politikai kultúrának nem voltak erre vonatkozóan előzetes tapasztalatai, az 1945-ös helyzetben pedig a pártok nem tudhattak valódi konszenzusra jutni.²⁸⁶ Az országban nem volt meg a demokrácia fejlődését konszolidálni tudó közösségi morál, a rendelkezésre álló politikai alternatívák nem mindegyike volt már morális szempontból kurrens, minthogy helyettesítőik már ott vibráltak a szocialista horizonton:

²⁸¹ *A magyar demokrácia válsága*. VT II. 51.

²⁸² Uo. 61.

²⁸³ Pontosan ennek a politikai hajtóereje az, amit sok politikai kutató kiemel (pl. D. Runciman).

²⁸⁴ *A magyar demokrácia válsága*. VT II. 64. Eredetileg a *Válság* című hetilapban jelent meg 1945 októberében.

²⁸⁵ Egy Bibóval folytatott beszélgetésben, Rákosi kifejezte azt a reményét, hogy közelebb kerül a kommunistákhoz. Bibó a maga részéről azt remélte, hogy az 1947-es választások „tiszták” lesznek, amire Rákosi, szarkasztikus stílusához híven, annyit válaszolt, hogy a kommunisták a szavazatok „tisztá” 60%-ával (!) nyerik majd a választást, ami Bibó számára azt mutatta, hogy nem kíván a továbbiakban tárgyalásokat folytatni. Rákosi végül Bibót „bölcse embernek” nevezte és azon csodálkozott, hogy miért nem marxista. Rákosi elkerülte, hogy Bibó kegyelmi kérelmeivel foglalkozzon, mivel számára ezek „apróságok” voltak az ország ügyeihez képest. Életút dokumentumokban. 259.

²⁸⁶ A demokráciákban az értékek közösségi konszenzusa kívánatos.

„Lehet a kaszinói túlzott előzékenység és tüntető becsület erkölcsse, lehet a megbízható üzletember erkölcsse – ma leginkább erre volna szükség –, és lehet a kollektivista testvériség erkölcsse, csak az kell, hogy lehessen rá számítani.”²⁸⁷

A demokrácia szempontjából az is erkölcstelen volt, hogy a köztisztviselők által elkövetett visszaélésekkel és korrupcióval nem foglalkoztak nyilvánosan.²⁸⁸ A sajtó, amelynek a közösségi morál megtisztításában fontos szerepet kellett volna vállalnia, a háborús időkhöz hasonlóan továbbra is „üres információkat, rágalmakat, vádaskodásokat és téves véleményeket” közölt, anélkül, hogy az ellenfeleknek megadta volna a viszontválasz lehetőségét.²⁸⁹

A szovjet megszállók szándékait illetően, Bibó megpróbálta eloszlatni a magyarok bizonytalanságát és azt a hitet erősíteni, hogy egy, a Nyugat elvárásainak megfelelő demokratikus rendszer a Szovjetunió beleegyezésével valamilyen formában mégiscsak megvalósítható. Végül is szabad választásokat tartottak – Bibó (a PERT rendszert használva) részt vett azok menetrendjének kidolgozásában – és mind a Nyugat, mind pedig a Szovjetunió elismerte Magyarországot. Értékelése szerint a demokratikus fejlődés attól is függött, hogy a koalíció képes-e megőrizni a megszálló és a nyugati szövetségesek bizalmát. Nem kellene a két győztes tábor között kifejlődőben lévő feszültség által gerjesztett kereszttűzben maradnia, ami azzal a kockázattal járt, hogy visszasüllyed a „vágálmok kergetésével és rémképekkel” jellemezhető „rég” rendszer időszakába. Magyarországnak „a saját talpára kell állnia”.²⁹⁰

Azt a szörnyen nehéz helyzetet szem előtt tartva, amelyben Magyarország a többi dél-kelet- és közép-kelet-európai országokhoz és még Finnországhoz²⁹¹ képest is találta magát, a kiinduló állapot messze nem volt kedvező:

„Nem vagyunk hős szabadságharcosok, mint a jugoszlávok, nincs mögöttünk a húszéves demokrácia presztízse, mint a csehek mögött, nincs olajunk és utunk a Dardanellák felé, mint a románoknak és a bolgároknak, és a háborúból való kilépés senkinek sem sikerült olyan rosszul, mint nekünk.”²⁹²

Tekintettel a Nyugat és a Kelet között fennálló feszültségre és arra, hogy a koalíciós pártok közötti konfrontáció csúcspontjához ért, a „saját talpra állás” koncepciója nem tűnt túl ígéretesnek, mivel egyre valószínűbbnek látszott, hogy a baloldal kísérletet fog tenni egy kisebbségi kormány, sőt a proletárdiktatúra létrehozására, ami folyamatos bizalmatlanságot szült a kormányzatban belül. Bibó számára kevésbé tűnt valószínűnek, hogy a nyugati szövetségesek hegemoniája fog megvalósulni a Duna völgyében – de ha ez mégis megtörténne, Magyarországnak akkor is el kell kerülnie a „rég” rendszer, vagyis a monarchia és a jobboldal restaurációját. A jobboldaltól

²⁸⁷ *A magyar demokrácia válsága*. VT II. 67.

²⁸⁸ Uo. 70.

²⁸⁹ Uo. 69–70.

²⁹⁰ *A magyar demokrácia válsága*. VT II. 73.

²⁹¹ Vö. Eskola, 2014.; A háború végső szakaszaiban Finnország nációkkal kapcsolatos engedékenysége széles körben „abberációként” tekintettek és úgy látták, hogy képes visszatérni az északi demokrácia táborába. Vö. Hecker-Stampehl, 2010. 149–153.

²⁹² *A magyar demokrácia válsága*. VT II. 77. Vö. Bethlen István Magyarország tengelyhatalmakhoz történő csatlakozására úgy tekintett, mintha a katasztrófához vezető útra lépett volna, s Finnország „bölc” választásával vetette össze azt, miszerint az elkerülte a tényleges szövetséget a náci Németországgal és „időben” kilépett a háborúból. Bethlen, 2000. 390., 394., 398., 405., 426. és 430.

azt kérte, hogy a függetlenséggel való fenyegetőzéssel ne provokálja a Szovjetuniót, a kommunistáktól pedig annak a tervnek az elvetését, hogy Magyarország a Szovjetunió „tagállama” legyen. Odáig ment, hogy hazaárulóknak nevezte azokat, akik Magyarország Szovjetuniótól való függőségét támogatták, s ezt a retorikai fenyegetést a kommunisták természetesen nem hagyták figyelmen kívül.

Bibó szerint a helyes út a stabilizáció és a radikális politikai reformok folytatása volt, akár a nyugati és a keleti demokráciák elegyítésével Magyarországon, ami máshol is modellként működhetett volna. Az analógia nem megfelelő volta ellenére, Bibó lehetségesnek látta, hogy Magyarországgal az történjen, ami Belgiummal az 1830-as években, ami világosan arra utal, hogy függetlenségét a nyugati hatalmak is garantálnák.²⁹³

Bibó cikke annyira felbőszítette a baloldali olvasókat, hogy a *Valóság* szerkesztősége, amelyben megjelent, egy vitát rendezett róla. Ezen a miniszter Ortutay Gyula elnökölt, aki kedvező élel jegyezte meg, hogy Bibó elemzése az angolszász ironia és a marxista realizmus találkozása.²⁹⁴ Révai a fő ideológus szintén kommentálta Bibó cikkét, de a vitán való jelenléte nem volt elég az autentikus marxista realizmus képviselőté, vagyis arra, hogy megvédje a kommunisták politikáját, ezért Lukács Györgyöt a nemzetközileg elismert marxista irodalomtudóst is bevonták a dologba.²⁹⁵ Feladata az volt, hogy könyörtelen kritikát gyakoroljon, bár véleménye szerint Bibó számos „böls és helyes” részleges megállapítást tett, s nem egy „jobboldali személy”, de „jobboldali” következtetésekre jutott.²⁹⁶ Ez az ideológiai jellemzés sebezhetővé tette Bibót és alkalmassá vált arra, hogy a amikor majd eljön az ideje, kommunisták újra definiálják azt. Nagymértékben azt tartották a hibájának, hogy a politikát nem a kommunisták hatalmi játékaának megfelelően ítélte meg, hanem a demokráciát kereső közösségi moralizmus mércéjével mérte. Lukács, aki abban az értelemben volt keményvonalas, hogy teljesen lojális volt a párthoz, nem hitt egy olyan párt nélküli proletárforradalomban, amely cselekvésre ösztönzésük által objektíválta a dolgozó emberek akaratát, s aki azért sem tartotta nagy becsben Bibó nézeteit, mert azok csak egy apró kisebbség álláspontját képviselik. Kritikája legelején leleplezte a kommunisták arzenálját: Bibóval ellentétben, a hamis vádak alapján eljáró, kommunisták által működtetett rendőrséget a magyar demokrácia egyetlen működőképes intézményének tartotta. Alapvető volt, hogy „megtisztítsák” az ellenségeitől. Kizárólag a „jogász” Bibó utópikus gondolkodásában történhet meg, hogy a „rég” elit önszántából eltűnik; a realitás viszont az volt, hogy növelni kell az „összeesküvők, pénzhamisítók és spekulánsok bizonytalanságát és félelmét”.²⁹⁷

Lukács kritikája a marxista meggyőződést fejezte ki, amikor Bibó tömegpszichológiai felfogásának azt az elemét kommentálta, hogy a hisztéria a kommunisták félelemkeltő politikai taktikájának az eredménye. A gyakorlat marxista koncepcióját alkalmazva, a tömegek érzéseit

²⁹³ *A magyar demokrácia válsága*. VT II. 78.

²⁹⁴ *A magyar demokrácia válsága cikkevitája*. VT II. 83.

²⁹⁵ Lukács György (1885–1971). Abban az időben ez a jól ismert marxista filozófus, esztéta és a szocialista realista irodalomtudomány megalapítója, az esztétika és kultúrfilozófia professzora volt a Budapesti Tudományegyetemen (1945–1949) és Magyarország marxista tudományos köreinek legfelső csoportjába emelkedett (1949-ben a Magyar Tudományos Akadémia tagja lett). Menesztették és „önkritikára” kötelezték, ami jellemző volt a rendszerre. Bibó oldalán vett részt az 1956-os forradalomban, de Nagy Imre vonalától eltérően nem tartotta észszerűnek a Varsói Szerződésből történő egyoldalú kilépést. Bibó cikkének fogadtatásáról lásd BIM 256–274.; Életút dokumentumokban. dok. 122, 327–331.

²⁹⁶ *A magyar demokrácia válsága cikkevitája*. VT II. 84.; Vö. Balog, 2010. 121–122.

²⁹⁷ *A magyar demokrácia válsága cikkevitája*. VT II. 87.; Arra, hogy Lukács milyen fontos szerepet játszott az európai szocialista értelmiségi körökben lásd Müller, 2013. 68–75.

és hangulatát a társadalmi-anyagi körülményekből származó „eltorzult projekciónak” tartotta. Lukács számára a proletariátus egy olyan új erőt képviselt, amelynek *valódi* (kiemelés a szerzőtől) társadalmi oka van arra, hogy féljen a faszizmustól, mivel az utóbbi szemben állt a (népi) demokráciával, míg a proletárdiktatúrától való félelem *megalapozatlan* (kiemelés a szerzőtől), mivel véleménye szerint nem volt olyan párt Magyarországon, amelyik erre tört volna. A kommunizmustól való félelmet a „reakciós” ideológia részének bélyegezte, amelynek célja valakik társadalmi státusának a védelmezése.²⁹⁸ Lukácsnak úgy tűnt, hogy Bibó elfeledkezett arról, hogy az „urak (úriemberek, nemesek) hatalma a háborút nem tekinti elveszítettnek, hanem – egyebek mellett – megpróbálja visszaszerezni a földosztás során kiosztott földeket, s különösen a bírói szervezetben elfoglalt pozícióikat akarják megtartani. Elismerte Bibó érdemeit a „rég” rendszer elítélésével illetően, de a legitimitásra vonatkozó elvét egy forradalmi helyzetben alkalmatlannak, a politikai erők polarizálódását megakadályozó politikai „centrum” létrehozásának lehetőségét pedig burzsoá légvárépítésnek tartotta. Egyedül a kommunisták voltak egységesek, míg a Kisgazda Párt „érdekek gyűjteménye”, melyek között eltakarításra váró „reakciós erők” is voltak. Ugyanakkor, Lukács egyetértett Bibó hamarosan helytelennek bizonyuló külpolitikai jóslatával, hogy nincs mit félni attól, hogy a Szovjetunió *gleichschaltolná*²⁹⁹ Magyarországot, s hogy a legfontosabb dolog a Habsburgok és a „reakció” visszatérésének megakadályozása.³⁰⁰

Lukács a legélesebben és a legutálatosabban a „reakció” és a faszizmus háború alatt uralmából a háborúból történő kilépés katasztrofális halogatását kritizálta. Ők tandemben cselekedtek és sikeresen ásták alá Bibó saját legitimitását. Lukács szerint, amikor Bibó a Bárdossy-kormány idején (1941 áprilisa – 1942 márciusa) a belügyminisztérium szolgálatában állt „szakértelmével” a hitleristákat, a későbbi megszállókat szolgáltatta – a morális hitelvesztésére vonatkozó vádat Bibó nyilvánvalóan sértőnek találta, mivel a háború vége felé a rendszer által diszkriminált és üldözött embereket mentett.³⁰¹ Így Lukács végül az ideológiai ellenfelek táborába helyezte Bibót és meg akarta vele értetni, hogy a koalíción belül a tömegek támogatásával vívott hatalmi küzdelem a kizárólagos út az „új” demokrácia felé. Az „új”, vagyis a „népi demokrácia” többé nem tolerálja a „rég”-et, formális „demokrácia” támogatóit és a munkások jog leple alatt történő elnyomását és azt sem engedi, hogy a fasiszták ragadják meg a hatalmat, ahogyan azt az erőtlén „rég” demokrácia” tette. A Bibó által elképzelt belga stílusú megoldás csupán „agyaglábu bálvány” volt, ami szintén azt mutatta, hogy a „reakciós” múltban él és „jobbboldali” illúziókat táplál. Ha már mindenképpen példákat kell találni, akkor Jugoszlávia és a francia szocialisták – a magyarországi viszonyokhoz megfelelően hozzáigazított – modellje lenne alkalmazható Magyarországon.³⁰² Összességében, Lukács erős nyelvezetet használva utasította el Bibónak a konszolidációra vonatkozó elképzelését, s így téven a kommunisták forradalmával azonosította magát, retorikai utat nyitva nekik a koalíció felszámolásához.

²⁹⁸ Uo. 88.

²⁹⁹ A német *Gleichschaltung* kifejezésből, amely itt Magyarország szocialista rendszerhez csatlakozását jelenti. Általánosabb szinten ideológiai egységesítést is jelent, mint például a magyar történetírás esetében amelyet 1945 után marxistává tettek. Romsics, 2014.

³⁰⁰ *A magyar demokrácia válsága cikkeitája*. VT II. 90–95.

³⁰¹ Uo. 97–98.

³⁰² Uo. 102–103.

Szóbeli válaszában Bibó udvariasan „alaposnak és relevánsnak” nevezte Lukács kritikáját, de rögvest tagadta is, hogy cikkében a demokráciát jobboldali szemszögből ábrázolta volna, sokkal inkább a baloldaltól nézve. Elemzésének célpontjai a kommunisták voltak, de kizárólag ebben a tekintetben kapcsolta magát a „jobboldalhoz”.

Ami a rendőri erők felhasználásának kérdését illeti, ebben a konszolidáció, nem pedig a kommunisták forradalma oldalán kellene állni, mivel – bár a „rég” hatalom képviselői félreálltak – a polgárság és a munkások társadalmi státusa és viszonylagos ereje még akkor is többé-kevésbé változatlan maradt, ha e kettő *erőviszonya* (kiemelés a szerzőtől) az utóbbi javára fog is hamarosan megváltozni, de ez a változás a koalíció reformpolitikája, nem pedig a politikai rendőrség „forradalmi” módszerei révén fog megvalósulni. Bibó úgy gondolta nincs értelme a nagy- és kispolgárság vagy a birtokos parasztság üldözésének, mivel ők nem tartoznak a Lukács által emlegetett „összeesküvők, pénzhamisítók és spekulánsok” csoportjába.

Amit Lukács a tömegek „eltorzult projekciójának” vagy a „reakció” ideológiai védelmi mechanizmusának tartott, azok Bibó számára pszichológiai tények voltak.

Magyarországon azok nem egyszerűen egy bizonyos társadalmi osztály osztályelőnyeit tükrözték. Lukács a „reakciót” kérelhetetlenül azonosította a fasiszmussal, ami Bibó szerint téves, mivel nem szövetségei egymásnak s az általuk kiváltott félelmek teljesen eltérő okoknak köszönhetők. A kommunisták a polgárságot státuszuk és tulajdonuk elvételével félemlítették meg, míg a fasiszták a gyolkosokra és az árulókra váró sorstól félték.³⁰³

Ezért a fasiszták ellen indokolt volt „célzott” támadásokat intézni, de a polgári demokrácia ártatlan támogatóit békén kellene hagyni.

Bibó történelmi felfogása, amely szembe ment a marxista determinizmussal, és a történelmi és csoportpszichológiai helyzetek megértését, illetve a közösségi morál ebből következő helyreállítását igényelte:

„Nem hiszek a történelemben százszázalékos szükségszerűségekben, hanem hiszek bizonyos nagy vonalakon belül több-kevesebb lehetőségben, melyet lehet elpusztítani, és lehet szerencsés vágányokra irányítani. A cikknek az volt az egyik főcélja, hogy ezt az érzést és ezt a felelősséget felkeltse.”³⁰⁴

Révai kritikája Bibó cikkéről jóval mérsékeltebb volt, mint Lukács támadása; azt rőtt fel neki, hogy a kommunistákat egyszerre állítja be a válság kiváltóiként és elszenvetőiként. Révai szerint Bibónak igaza volt abban, hogy a magyar „demokrácia” egyhelyben topog, de úgy látta, hogy azt kizárólag a kommunisták „forradalmi motorja” tudja mozgásba lendíteni. Ahol Bibó konszolidációt remélt, ott Révai polarizációt követelt, amit az átlagember bevonásával lehet véghez

³⁰³ A Nemzeti Parasztpárt alapító tagja (1939-ben alapítva), ügyvéd és 1945-ben a belügyminisztériumban miniszteri tanácsos. Keszthelyi Nádor (1908–1976) a hallgatóság figyelmét a katolikus egyház a kialakulóban lévő rendszerrel kapcsolatos félelmére és gyanúira irányította. Egyetértett Bibó nézeteivel, hogy teljes mértékben szükséges a koalíciós kormányban uralkodó bizalomhiány megszüntetése.

³⁰⁴ *A magyar demokrácia válsága*. VT II. 108–109. Marx tragikus történelmi nézetével összevetve, Bibó a tragikus és a szatirikus (vegyes) elemeket egy kontextualista interpretáció felé hajló módon alkalmazta. Vö. White, 1992. 62, 65, 70 és 80, n. 39.

vinni, ahogy az 1849-ben történt, mikor a magyar forradalmárok a „plebejusokhoz” fordultak. S amint az értelmiség képviselői is csatlakoznak hozzájuk – ahogyan azt Révai már korábban is követelte – a kommunisták lehetnek a győztesek.³⁰⁵

Bibót olyan más hangok is kritizálták, mint Horváth Zoltán³⁰⁶ akinek a beszéde még a Lukácsénál is jobban ellenezte a „reakciót”. Inkább „dekonstruktívna” mintsem „konstruktívna” tekintette Bibó cikkét, mivel a magyarokat arra csábította, hogy az osztálymentes társadalom felépítésén fáradozó erővel szemben tanúsítsanak passzív ellenállást. Úgy látta, hogy a polgári demokráciának nincs esélye Magyarországon, mivel túlságosan eltávolodott az emberektől.³⁰⁷ Karácsony Sándor³⁰⁸ is ezen a véleményen volt, aki úgy látta, hogy kizárólag a baloldali erők képesek kiemelni Magyarországot a „gödörből”. Vagyis, a demokrácia válságának egyetlen Bibó által leírt jegye sem észlelhető, s az ország jó start helyzetben van a demokrácia fejlődése szempontjából. Minél erősebb a baloldal Magyarországon „demokráciája” annál „egészségesebb” lesz.³⁰⁹ Bibó a neki és Révainak adott válaszában továbbra is a konszolidáció szükségességét hangoztatta, annak a téves felfogásnak a kijavítására törekedett, hogy a Kisgazda Párt valamennyi képviselője „reakciós” vagy akár jobboldali lenne, és abban reménykedett, hogy a „zsákutcába” jutás veszélyétől fenyegetett demokratikus kísérletet a koalíció mégis dinamizálni tudja, különösen a tömegek javára, akik – a kommunisták állításával szemben – nem voltak készek arra, hogy baloldal mellé álljanak. Mivel a nyugati demokratikus politika játékszabályai eddig nem bizonyultak használhatónak Magyarországon, talán hajlandó lenne elfogadni a kommunisták által hirdetett „harcos” demokráciát, amelyet a kommunisták firtattak, de annak „csatarendjét” nagyon óvatosan úgy kell felállítani, hogy a demokrácia ne veszítse el az emberek támogatását, és például a Mindszenty-féle reakciók ne váljanak szemükben mártírrá.³¹⁰ Ezért el kell vetni a túlzó ideológiai demagógiát, s a nép bizalma, illetve a közösségi morál megerősítése céljából stabilizációs intézkedéseket kell tenni:

„A nép nem olyan nagy lendülettel kel fel, tehát ne nagyon könnyen adjuk át magunkat a játékszabályoknak. Ne csak a szájunkkal harcoljunk a demokráciáért, hanem a mozdulattal, a tettel is.”³¹¹

A Bibó cikkéről a vitát kezdeményező Ortutay végül a konszolidációval szemben a kommunisták oldalán foglalt állást. Számára ez például a nagyvállalatok és a kapitalizmus „konszolidációját”, valamint a társadalmi küzdelem feje tetejére állítását jelentette volna. Az ő megoldása annak követelése volt, hogy a Kisgazdapárt is álljon a baloldal által támogatott harcoss demokrácia és „humanizmus” oldalára.³¹²

³⁰⁵ *A magyar demokrácia válsága cikkevitája*. VT II. 111–114.

³⁰⁶ Horváth Zoltán (1900–1968), újságíró, történész és baloldali SZDP politikus. A kommunisták és szociáldemokraták egyesülésével az MDP központi bizottságának tagjai lett és egyik szócsöve (*Népszava*) főszerkesztője 1949-ig, amikor bebörtönözték.

³⁰⁷ *A magyar demokrácia válsága cikkevitája*. VT II. 109–110.

³⁰⁸ Karácsony Sándor (1891–1951), filozófus és pedagógus. Politikailag progresszív polgári felfogás jellemezte és a parasztság életkörülményei és oktatási színvonalának javításának védelmezője. A Horthy-korszak iskolarendszerét elítélte és németellenes volt. 1945–1949 között a Szabadművelődési Tanács elnöke, amely szabad kulturális eseményeket szervezett.

³⁰⁹ *A magyar demokrácia válsága cikkevitája*. VT II. 115.

³¹⁰ *A magyar demokrácia válsága*. VT II. 116–117.

³¹¹ Uo. 117.

³¹² *A magyar demokrácia válsága cikkevitája*. VT II. 118.

A Bibó válságról szóló cikkéről folytatott vita, ahelyett, hogy a stabilizációra vonatkozó gondolatának szélesebb támogatást biztosított volna, a stabilan a „harcos demokrácia” álláspontjára helyezkedő kommunisták érdekeit szolgálta, s bár ezt a kifejezést együttműködési készsége jelzéseként Bibó is használta, a kommunisták polarizáló hatalmi politikáját mégis elvetette. „Harc” alatt ő a stabilitás és a demokrácia eléréséért folytatott olyan küzdelmet értette, amelyben nincsenek gyorsított eljárás alapján történő letartóztatások és további áldozatok, így mutatván meg az embereknek, hogy a mérsékelt reformok (a földreform befejezése, adminisztratív reformok,³¹³ a munkások bevonása a nagyipari vállalatok termelésére és államosítására vonatkozó döntésekbe) segítségével a demokrácia felé vezető út járható. A demokrácia fejlődése a közösségi morál megváltozását is magába foglalta volna, kezdve az „urak” (úriemberek, nemesek) moráljától az állampolgári erkölcsig, különös tekintettel a parasztok és a munkások arra való megtanítására, hogy miként szervezkedjenek autonóm módon (helyi önkormányzatok), s hogy közösségibb orientáltságú termelést folytassanak és viselkedést kövessenek. A baloldal számára Bibónak még ezek a javaslatai is túl mérsékeltnek voltak és válságcikke nem részesült abban a pozitív fogadtatásban, amit remélt. Az őt értintő elutasítás és ideológiai kritika ellenére, Bibó mégis belső késztetést érzett, hogy az általa érzékelt bűnök és torz attitűdök vonatkozásában változtatásokat javasoljon.³¹⁴ Ebben az időszakban, egészen 1949-ig irodalmi munkássága kiterjedt és sokszínűvé vált, s az újabb európai és a magyar történelem fényében vizsgálta meg kora égető politikai kérdéseit és Magyarország háború utáni kritikus helyzetét. Ebben az időben számos fontos folyóirat tanulmányt publikált és sok kéziratot és előadás sorozatot készített, amelyek azonban az íróasztal fiókjában maradtak. Később ezeket publikálhatóvá alakította, s megtalálásuk után posztumusz adták ki őket.

Tisztelt tanárként és előadóként, Bibónak a háború alatt több tanári pozíciót sikerült megszereznie. 1940-től tudományfilozófiát, szociológiát és tudásmódszertant tanított a Kolozsvári (Cluj) Egyetem Politikatudományi Karán egészen 1946-ig, amikor a Szegei Egyetem jogtudományi professzorává nevezték ki, mely pozícióját egészen elbocsátásáig megőrizte (1950.12.31). Realisztikus megközelítésére jellemző, hogy tudásszociológiai előadásán például kifejezetten szkeptikus volt az e szakterületen megszerezhető tudományos tudásra vonatkozóan, mivel a szociológián belüli gondolkodói iskolákra, státuszuk elvesztésétől rettegő és csupán a maguk létezésének igazolására törő érdekcsoportokként tekintett.³¹⁵ Régi kedvenc témáját tovább fejlesztve, Bibó 1946–1947-ben egy előadás sorozatot tartott a nemzetközi jog fejlődéséről, s ebben első ízben ismertette hallgatóságával az ENSZ alapelveit és működési rendszerét.³¹⁶ 1946-tól 1949-ig a Kelet Európai Kutató Intézet vezetőjeként is dolgozott. Pozíciója akkor vált problematikusá, amikor 1946 és 1948 között, a kommunisták nyomása alatt és a megszálló hatalom támogatásával a koalíció politikai alapja megrendültek: a szociáldemokratákat 1948 nyarán a kommunistákkal történő egyesülésre kényszerítették, az 1949-es év folyamán pedig a szalámitaktika a többi párttal is végzett. Bár a párizsi békeszerződés 1947-es ratifikációja (1947.07.16.) után Magyarország a nemzetközi jog értelmében szuverén állammá vált, valódi szuverenitásra mégsem tudott szert tenni, mivel az ország területén szovjet csapatok maradtak és a gazdaság és a társadalom szovjetizálása csak erőteljesebbé

³¹³ 1945-ben Bibó az Erdei által vezetett belügyminisztérium közigazgatási osztályának élén állt és Magyarország adminisztratív reformját tervezte.

³¹⁴ Életút dokumentumokban. 251.

³¹⁵ Balog 2004. 281., 283.

³¹⁶ Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949, 201–204.

vált.³¹⁷ Bibó számára világossá vált, hogy a demokratikus opció nem megvalósítható és elhagyta a közéletet. Egy közéleti, de akadémiai moralista morális ereje nem volt elegendő egy olyasfajta politikai befolyás megszerzéséhez, amely a győzteseket meggyőzhette volna a demokratikus többpárti alternatíva majd a konszolidáció megvalósításáról.

Ahogy a magyar demokrácia válsága 1946 után egyre mélyült, Bibó egy 1946-ban írott, *A magyar demokrácia mérége* című tanulmányában elkezdte elemezni ennek történeti okait, úgy azonban, hogy nem egyszerűen a koalíció politikai válsága termékeként bírálta azt.³¹⁸ 1945-ből, a „demokrácia kezdetétől” visszatekintve, Magyarország újabb kori történetét két nem egyenlő értékű korszakra osztotta: a „szabadság, a függetlenség és a demokrácia” megvalósítása szempontjából a legkedvezőbb időszak a „hazafias” (nemzeti reform) mozgalom kezdetétől – vagyis a 19. század első felétől – 1920-ig tartott, s ezt követte 1945-ig a hanyatlás időszaka.³¹⁹ Fel kell tennünk a kérdést, hogy Bibó miért tett ilyen éles megkülönböztetést?

Az alapvető ok az volt, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia kudarcot vallott abban, hogy alávetett nemzetiségeit egy átfogó ideológia keretében egyesítse.

Ehelyett többfajta, az „egyetlen nyelv” elvétől átitatott nacionalizmus emelkedett fel a csehek és a magyarok, mint legerősebbek körében, de mivel egyik sem rendelkezett saját kormányval, gazdasági rendszerrel tapasztalt nemzeti elittel, vagy megkérdőjelezhetetlen előre vezető „úttal” 1848-ban válságba jutottak. A magyarok egy egynyelvű állam létrehozását igényelték, ám függetlenségük elnyerése érdekében a királyságot benépesítő kisebb szláv népek fölé kellett volna kerekedniük – ám ezt a kísérletet Bibó „hiábavalónak” minősítette.³²⁰

A demokrácia és a szabadság lehetőségét a szabadságharc elvesztése után akkor mulasztották el, amikor az Ausztriával 1867-ben megkötött „hazug” kiegyezés megállt a félúton, mivel...

„[...] a nem magyar nyelvű tömegektől való félelem egy szűk körű és retrográd választási rendszer fenntartását írta elő, ami viszont a demokrácia ügyeivel szemben álló társadalmi erők konzerválódásának kedvezett.”³²¹

Bár a kiegyezés „egyben” tartotta Magyarországot, belügyeit tekintve pedig önállóságot élvezett, Bibó vitatható értelmezése szerint, megmaradt neki azon Habsburg állam fenntartásának kötelezettsége, amely elkerülhetetlen „hajótörésnek” nézett elébe. Például a két háború közötti időszakban elismertséget szerzett Szekfű Gyula történészről teljesen eltérően – aki azt állította, hogy a Habsburgok inkább jótékony hatással voltak Magyarországra – Bibó, néhány kommunista történészhez hasonlóan, a kiegyezésre, mint egy kilátástalan (cul-de-sac)³²² politikai zsákutcába

³¹⁷ Romsics, 1999. 236–237, 245. Lásd pl. a 100 alkalmazottat foglalkoztató vállalatok államosítására hozott törvényt és Magyarország Szovjetunióval kötött barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási MTSZ. 500. és 494–496.

³¹⁸ Először a *Kritika* című folyóiratban jelent meg 1984-ben (szeptember, 9. szám).

³¹⁹ *A magyar demokrácia mérége*. VT II. 120–121.

³²⁰ Uo. 125–125. Kossuth Lajost „hiszékeny bolondnak” tartotta Bibó, amikor 1848–1849-ben a nyugat támogatására és segítségére számított a Habsburg hatalom megfékezésében. *Dráma elemzés*. BIM VII. 177–179.

³²¹ Bibó ezt az érvelést 1948-ban fogalmazta meg, amikor a Tudományos Akadémia tagja lett: mivel Magyarországnak nem volt saját független kormánya, jogrendszere, hadserege és még fővárosa sem, arisztokráciája „képtelen és alkalmatlan volt arra, hogy a dinasztikus érzéseket demokratikus közösségi érzéssé alakítsa”, ami így az értelmiség képviselőinek feladatává vált, s ami azonban befejezetlen maradt. Lásd *A magyarság tudomány problémája* (1948). VT II. 561.; Vö. Balog, 2012d. 177–182.; Romsics, 2011. 362.

³²² Lásd részletesebben Romsics, 2015. 315–316. Ki kell emelnünk, hogy a kiegyezésről szóló ítélete megfogalmazásakor Bibó nem történészként, hanem közösségi moralistaként nyilatkozott meg, akinek jogában áll, hogy a történelmi fordulópontokat a fennálló politikai helyzet fényében értékelje, ha úgy gondolja, hogy azok pozitív vagy negatív irányban

vezető fejlődés kezdetére tekintett, amely „utat” aztán 1918-ig követtek. A magyarok számára csak 1920-ban kezdett derengeni, hogy a szerbekkel, szlovákokkal, és románokkal kellett együtt élniük, és a magyarok ezért sokként éltek meg a trianoni békeszerződés által meghatározott határokat. Bibó számára a békeszerződésből felemelkedő Horthy-rendszer legalább annyira hazug volt, mint a Habsburgok, minthogy a „proletariátustól” való félelmen alapult, s mivel a hatalmon lévők (a nagytőkésék, a nagybirtokosok, a magas rangú hivatalviselő értelmiség és a konszolidáció barát tisztviselők, valamint a megkövesedett értelmiség) a múltat képviselték. Ők tartották ellenőrzésük alatt a fasiszta tendenciákkal rendelkező „hontalan” tisztviselőket, a katonákat, a középosztályt, a kispolgárságot és a proletariátust, akiket Bibó moráljuk szempontjából úgy minősített, hogy „minden alól feloldották magukat és gátlásosak” és nem alkalmasak arra, hogy Magyarországot a demokratikus fejlődés és az egészséges közösségi morál felé vezessék.³²³ Az eredmény a második világháború előtti rezsim, egy „bürokratikus, reakciós és patriarchális”, a szocializmust és a reformot elkerülni akaró rendszer lett. Bibó megjegyezte, hogy a kevés demokratikus csoport Magyarországon hogyan tagadta meg a marxizmust és a forradalom gondolatát, az értelmiségiek pedig csak olyan ártalmatlan reformterveket ígértek, amelyek a dolgozó népet nem érintették meg, s mindez egyre növekvő mértékben készítette elő a talajt a fasiszmus számára Magyarországon az 1930-as évek folyamán. A Bibó által támogatott és radikális agrárreformot sürgető Márciusi Front kisebbségben maradt. Ettől kezdve, Magyarország politikai fejlődése egy olyan örvényhez hasonlított, amely a náci Németország szövetségeseként, egyre mélyebb erkölcsi mocsárba húzta: a közösségi morál demoralizálását – Finnországtól eltérően³²⁴ – azzal tette teljessé, hogy megengedte és támogatta a zsidók koncentrációs táborokba szállítását, így módon egyesítve a mély szegényérzetet a vereség érzetével. Ebben a hangnemben összefoglalva Magyarország közelmúltbeli történelmét, Bibó számára egyetlen kérdés megválaszolója maradt: a magyar demokráciának „ebben a süket csöndben, ebben a szívszorogató ürességben” kellett volna megszületnie? Bár nem rendelkezett demokratikus folytonossággal, építéséhez még a tomboló háború közepette is, az alapoktól, a nemzeti bizottságoktól, a termelési bizottságoktól, a földreformot végrehajtó bizottságoktól és a foglalkoztatási bizottságoktól kellett hozzákezdeni. A Debrecenben 1944 decemberében összeülő Ideiglenes Nemzetgyűlés demokratikusabb volt, mint bármely országgyűlés a Horthy-korszak idején. Bibó úgy érezte, hogy a magyar demokrácia akkori állapota a Cromwell-korabeli Angliáéra emlékeztet, mely analógiát egyrészt az uralkodó eltávolításának ünneplése kapcsán alkalmazott, de ugyanakkor a proletárforradalom – a kommunisták „ördögi” terve – lehetőségére való figyelmeztetésként is, vagyis, hogy az is terrorba torkollhat. Csakúgy, mint *A magyar demokrácia válsága* című cikkében, megint csak radikális megoldásra hívott fel abban a tekintetben, hogy a demokrácia építését egy kevésbé dogmatikus, és teoretikus, a történelem által kevésbé megterhelt valóságra kellene építeni. Egy ilyesfajta kapcsolat Bibó pártjában, a Nemzeti Parasztpártban is megtalálható lett volna, azonban 1945-ben nagyon csekély támogatottsága volt.³²⁵ A koalíció nagyobb pártjainak

befolyással voltak rá. Vö. Gyáni, 2013. 116–117.

³²³ *A magyar demokrácia mérlege*. VT II. 128.

³²⁴ Utalás Finnországra: Uo. p. 132.

³²⁵ Uo. 140–143. A Nemzeti Parasztpárt volt a legkisebb a koalíciós pártok közül (az 1945-ös választáson a szavazatok körülbelül 7%-os arányával) és legfiatalabb is (1939-ben alakult a Márciusi Front feloszlása után). Bibó mellett, tagjai között a kereszténydemokratáktól a marxista felfogásúakig voltak találhatók. Az „agrárforradalom” zászlaja alatt a földreformot sürgette, védte a munkások sztrájkhoz fűződő jogát és helyi autonómiát követelt. Több tagjuk is részt vett a Márciusi Front tevékenységében és felkutatásokat is végeztek.

– amelyeket Bibó újból „demokratikus deficittel” rendelkező pártokként mutatott be – nem voltak olyan vezető személyiségei, akik a beígért reformokkal összhangban, demokratikus módon tudták volna vezetni a magyar politikát, és a kortársak szemében egyedül a kommunista vezető Rákosi tűnt karizmatikusnak – ám egyáltalán nem olyan módon, ahogy azt Bibó kívánta.³²⁶

A magyar politikai kultúra válsága 1945 után tovább mélyült, amikor is a „rég” rezsim konzervatívjait kiszorították, mivel nem ellenezték a fasizmust és így a koalícióban sem voltak kíváncsok. Az a többpárti koalíció, amelyet Bibó mind ezek ellenére Magyarország számára az egyetlen, hosszú távon számba jöhető kormányzatnak tekintett, a közösségi moralitás szempontjából gyenge és éretlen volt, mivel azokat, akik a törvények be-, illetve a kormányzati tapasztalattal rendelkező hivatalnokok megtartását hangsúlyozták, elbocsájtották: a politikai kultúra kulcseszközét „egy gyakorlati morális kódexet”³²⁷ még nem alakította ki használni a koalíció, ami például a törvényhozási munka szakszerűtlenségében is megmutatkozott, amikor időről-időre abszurd döntéseket hoztak. Mindezen gyengeségek ellenére, a „demokrácia” mégis sokat elért: a földreformot – bár Bibó úgy gondolta, hogy a kiosztott parcellák túl kicsik³²⁸ – a fasisztákat és ügynökeiket elítélték, választásokat tartottak és Magyarországon kikiáltották a köztársaságot (1946.02.01.).

Bibónak a magyar demokrácia feladataira vonatkozó elemzése nagyjából azt a reformmenetrendet követte, amelyet a demokratikus válság vizsgálatakor felvázolt: a „rég” rendszer vezetésének, különösen a tiszti osztály megdöntése, az általános közbiztonság növelése, ami a politikai rendőrség megszüntetését és a jobboldali sajtó nem valós riportjainak megtisztítását is magába foglalta, különösen a trianoni határok „kiigazítására” vonatkozóan, ami a közösségi morált meghatározta.

Egyik új témájaként Bibó egy, a magyarok számára nagyon érzékenynek számító témát vizsgált meg: a megkötés előtt álló békeszerződést és azt, hogy annak feltételeit hogyan lehetne befolyásolni. Helyzetértékelése kevés helyet hagyott az optimizmus számára: minthogy a háború alatt Magyarország túlereszkedett az etnikai határain, a meghódítottak rosszakaratára és a békefeltételek meghatározóinak keménységére lehetett számítani. Bibó azt remélte, hogy honfitársai megértik, hogy a visszaszerzett területeket nem lehet megtartani, s hogy fel kellene készülniük az ebből következő csalódásra (a második Trianonra). A magyaroknak el kell fogadniuk a békefeltételeket, bármilyenek legyenek is azok.³²⁹ Bibó számára világossá vált, hogy még a magyar lakta erdélyi területek sem kaphatnak autonómiát.

³²⁶ Bibó később azt állította, hogy 1949 után Rákosi Magyarország „kísérleti demokráciáját” egy „rablóállammá” változtatta. Bibó retrospektív állítása (1979). Lásd: Gyarmati, 2011. 13.

³²⁷ *A magyar demokrácia mérése*. VT II. 157.

³²⁸ 1945 tavaszán az Ideiglenes Nemzetgyűlés törvényt fogadott el a földreformról. Úgy határozott, hogy az 1000 holdnál kisebb gazdaságok 100 holdat megtarthatnak, a nagyobb birtokokat pedig teljesen felosztották. A parasztok 200 holdat tarthatnak meg (kivéve azok, akik ellenálltak a fasizmusnak, mert azok 300-at). A katolikus egyház által birtokolt földek 90%-át kárpótlás nélkül – amelyet mások azonban kaptak – elkobozták (862 000 hold). Ezeket a földeket földtelen mezőgazdasági dolgozók, napszámosok és nagycsaládos kisgazdák között osztották szét. Az állam és a termelészövetkezetek a földek 40%-át birtokolátk, a maradékot 640 000 család között osztották szét. Továbbiakért lásd MTSZ. 390–396.

³²⁹ *A magyar demokrácia mérése*. VT II. 171–175.; Vö. Nagy László cikke, *A Válasz útja*, amelyben az író Bibó vízióját túl pesszimistának tartotta és azt állította, hogy a Bibó által elemzett zavarok a koalíciós kormány működésében csökkentek. Bibó félelmeit tipikusan a „középen állók” félelemének tartotta, amit a baloldali erők előretörése miatt éreznek, s ő nem látott kommunista veszélyt. Lásd: Nagy, 1947. 462–468.

A magyar demokrácia válsága című tanulmányában Bibó nem foglalkozott a magyar gazdaság háború utáni problémáival, – végeredményben a politikai válság elemzését nyújtotta.

A következő évben azért kezdett birkózni ezekkel a problémákkal, mivel láthatóan káros hatással volt a közösségi morálra. A fő gond az volt, hogy a koalíciós kormány képtelen volt kontrollálni az inflációt és a feketepiacot, ami annak is volt köszönhető, hogy a visszavonuló németek majd az oroszok a termékeket és a termelési eszközöket is zsákmányként elvitték az országból. A magyarok többségének nem voltak anyagi javai, míg ezzel egy időben néhányaknak „szégyenteljesen sok” volt. Ezen kivételes körülmények között, a magyarokra általában jellemző morált – annak még a maradékát is elosztatva – rendkívüli módon megrendítette a válság, amit Bibó véleménye szerint addig nem lehetett helyreállítani, amíg a kormányzat meg nem teszi azt, amit megígért, vagyis a megbízhatóság atmoszférájának megteremtésével olyan bizalmat nem teremt, amelyik abszolút módon lényeges a demokratikus közösségi morál kialakulása, valamint a gazdaság annak érdekében történő mihamarabbi helyreállítása szempontjából, hogy fenntartsa annak (ti. a közösségi morál – a fordító) hitelességét és a közönség demokráciába vetett általános hitét.³³⁰ Amikor a demoralizálódás okainak listájához Bibó a törvény gyenge tiszteletét és az emberek vonakodó adófizetési hajlandóságát is hozzáadta, akkor a szövegéből az tűnt ki, hogy a válság annak ellenére is súlyosabb, hogy végkövetkeztetése valójában még mindig pozitív volt: a „feudalizmust” kiselejteztek, elfogadták a köztársasági rendszert a földreformot pedig befejezték, s ezek mind olyan történések voltak, amelyek megfelelő ellenőrzés mellett konszolidációhoz és egy új polgári törvénykönyv megfogalmazásához vezethet. Így a demokrácia „egyensúlyhoz” vezethet.³³¹ A magyarországi politikai retorikát 1946-ban jellemző pátosz mellőzésével, Bibó még mindig bízott abban, hogy a koalíció centrista erői képesek lesznek lépést tartani a kommunistákkal. Az 1947-es választások után azonban, a bizalom és a remény megőrzésének feltételei gyors ütemben romlottak.

A Magyarország és Közép-Kelet-Európa népeit a második világháború után érintő válság Bibót arra vezette, hogy Nyugat-Európa és általánosabb szinten a történelmi tapasztalatok fényében, valamint az európai békéről és egyensúlyról írott munkájában megfogalmazott ösztönzők és vezérfonalak mentén, reflektáljon a régióban élő népek elmaradottságának és nyomorának kérdésére.³³² Valójában Bibó a második világháborúhoz vezető traumatizáló fejlemények régi történelmi gyökereit tárta fel Közép- és Kelet-Európában, s azt is nyomon követte, hogy azok hogyan nyúltak át a háború utáni időszakba, a közösségi morál torzult fejlődésének hatását is beleértve. Történeti elemzése középpontjában azok a népek és nemzetek álltak, amelyek modern értelemben vett nemzetté válása Nyugat-Európa olyan nemzeteihez képest, mint Franciaország, Spanyolország és Anglia, sokkal később ment végbe. Bibó szemében ezek olyan „új” népek voltak, amelyek a nagy francia forradalom után még „csak” tömegekké váltak, majd a tömegmozgalmakból saját ideológiáikkal és sarjadó nemzeti érzelmekkel emelkedtek ki. Némelyikük számára a nemzetépítés sikeres volt, míg mások számára a 19. századi fejlődés katasztrofálisnak

³³⁰ *A magyar demokrácia mérlege*. VT II. 174–175, 177.

³³¹ Uo. 182–183.

³³² A munka címe *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* (1946), amely angolra az alábbiak szerint fordítható „The misery of Eastern European small states”.

bizonyult, aminek szintén volt egy demoralizáló oldala: [...] „anyagi értelemben nyomorultakká, morális értelemben pedig romlottakká váltak, aztán azok is ott voltak, akiknek a fejlődése szánkutcába vezetett”.³³³

Mínthogy Bibó szerint egy új nemzet megszületéséhez nem volt elég az őt kormányzó külföldi központi hatalom meggyengítése vagy egy helyi hatalom függetlenné válása, nem rendelkeztek (ti. a később létrejövő kelet-európai nemzetek – a fordító) a megfelelő előfeltételekkel ahhoz, hogy a többi nemzethez hasonló nemzetté váljanak; ehhez mély és hosszú távú olyan politikai tapasztalatra is szükség volt, amely a nemzet magabiztosságán, néha pedig külső segítségen is alapult. Nyugat-Európában a nemzetépítés azáltal ment végbe, hogy az értelmiség és a polgárság felkelt az arisztokrácia ellen, Észak-Európában pedig a parasztok és a dolgozó emberek közreműködésével, s ezekben a régiókban a nemzetközi határokat már nagyon korán meghúzták; Közép- és Kelet-Európában viszont a nemzeti határok nagyon sokáig bizonytalanok maradtak, aminek Bibó számára a Habsburg Monarchia volt a legjobb példája, amelyik a nélkül örökölte meg a népek „zűrzavarát”, hogy viszonyukat valaha is „rendezetté” tudta volna tenni, amikor az alávett nemzetségek megmozdultak és felemelték a fejüket. Az európai békével és egyensúllyal foglalkozó munkájában már rámutatott ezekre a hiányosságokra, amelyek a 17–18. században megfertőzték a kelet-európai népek nemzetépítési folyamatát; nem voltak központjaik, nem volt kormányzati gépezetük, gazdasági struktúrájuk, sem politikai kultúrájuk, sem pedig nemzeti elitjeik, s ezt a vákuumot a 19. században a nyelvi nacionalizmus és az etnikai hovatartozás eszméje töltötte ki, s ezek váltak a nemzetépítés kíváncsatos alapjaivá. Összehasonlítási alapként Bibó két kis északi nemzetet talált:

„Érdemes megjegyezni, hogy a különböző államközösségek közötti ide-oda hánnyódás néhány nyugat-európai kis nemzet, pl. a finn és norvég nemzet megszületésénél, illetőleg újjászületésénél is szerepet játszott.”³³⁴

A finnek és a norvégok különböző államokhoz való tartozása – a finnek Svédországhoz és Oroszországhoz, a norvégok Dániához és Svédországhoz – volt az a döntő tapasztalat, ami saját nemzetük felépítésére ösztönözte őket. Elvileg a nemzet első számú fazonírozója a történelem volt, még akkor is, ha egy nyelvi közösséghez való tartozás politikai jellegűvé, s így történelmileg egy, a nemzetet alakító tényezővé válhat. Bibó értelmezése szerint a közép- és kelet-európai népek fejlődése nem ezt a mintát követte, hanem inkább arról volt szó, hogy a korábbi területek „történelmi emlékei” által kiváltott határviták háborúkhöz és katasztrófákhoz vezettek, amit a nemzet jövőjével kapcsolatban a bizonytalanság, a kétségek és a félelmek kialakulása követett. Éppen ezek a tényezők váltották ki a lengyelek, csehek és magyarok „politikai hisztériáját”, ami Bibó kulcsfogalma volt a közösségi morál regressziója és „beteggé válása” társadalomlélektani terminusokban történő leírására.³³⁵

Korábbi tanulmányaiban Bibó már hibás döntések folyamatos sorozataként értelmezte a magyar történelmet, amelyben egyik katasztrófa vezetett egy másikhoz. Magyarország „nyomorúsága” 1849-ben érte el a mélypontot, amikor „kettős” katasztrófát szenvedett el az ország: a Habsburgoktól elszenvedett verséget és azt, hogy elveszítette az alávett népek támogatását

³³³ *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága.* VT II. 187.

³³⁴ Uo. 196.

³³⁵ Uo. 197.

és bizalmát. Ettől kezdve Magyarország „kezdett elidegenedni” a demokratikus ideáloktól és Szent István királysága helyreállításának ábrándképében kezdett élni. Ezeket a reményeket a két világháború közötti időszakban tovább táplálták, akkor is, amikor a trianoni békeszerződéssel elveszített területeket Olaszország és a náci Németország segítségével visszaszerezték, s mindez egy újabb mély csapásban kulminált a háború végén.

Bibó közösségi moralistaként levont tanulsága a következő volt: a helyett, hogy egy megtapasztalt igazságtalanságot – a trianoni béke kemény feltételeit – a revizionista politika eszközeivel próbálták orvosolni, az országnak meg kellett volna elégednie az etnikai határokkal és tiszteletben kellett volna tartania a népek önrendelkezésének elvét.³³⁶

Ahelyett, hogy Magyarország vezetői „erkölcsi szégyenérzet nélkül” külföldi államokat és kifejezetten a Nyugatot okolták volna nyomorúságukért, megpróbálhattak volna alkalmazkodni a fennálló helyzethez, ahogyan azt Dánia tette például, amikor 1919-ben azt deklarálta, hogy csakis úgy kívánja területek visszatérését Németországtól, ha azokról népszavazás útján döntenek.

A második világháború utolsó szakaszában mindez abban a „felelőtlen” hitben mutatkozott meg, hogy a visszaszerzett területeket a nációkkal és a fasisztákkal megkötött szövetség fenntartásával lehet megtartani, miközben a zsidókat megfosztották állampolgári jogaitól és részt vettek a náci emberirtási műveleteiben.

Bibó számára a szégyen legfőbb forrása az volt, hogy a háború végén az összes hibából származó „morális számlát” megpróbálták a külföldi államokkal megfizettetni – ámbár a csehek és a lengyelek valóban kaptak kárpótlást az áldozataikért. 1946-ban Bibó azt jövendölte, hogy ha a magyarok végül nem értik meg és fogadják el a helyzetet, akkor demokratikus jövőjüknek egy „súlyos pszichológiai krízis” kihívásával kell szembenéznie.³³⁷

Magyarország katasztrófájának felelőseit keresve, Bibó azokban a körökben találta meg azt, amelyek szélsőséges nacionalista érzéseket keltettek a magyarokban. A „rég” rendszer Magyarországon a bírák, az újságírók, a dzsentrik, a polgárság és az értelmiség képviselői voltak erre a jelöltek, akik azáltal, hogy eltérő politikai üzeneteket küldtek az alárendeltjeiknek, az általuk kívánt felvilágosítás helyett, felvilágosítás nélkül hagyták őket. Jelen volt ebben a vulgáris marxizmus, a fasiszta ideológia, de Bibó szerint az értelmiség által képviselt „antidemokratikus nacionalizmus” vált a legelterjedtebbé. Gyűlölte a marxizmust, s a vele való szembenállás nevében, a demokrácia egy, pszichológiailag „a közösségért való egzisztenciális félelemre alapozott” kockázatot jelentett. Magyarországon ez volt a politikai ethosz elsősorú kifejeződése. A Nyugattól eltérően, ahol a szabadság és a nemzet ügyei átfedték egymást, Közép- és Kelet-Európában és különösen Magyarországon, a nemzeti közösség építésének és a demokráciának az ügyei nem haladtak kéz a kézben.³³⁸ A demokráciának egy olyan kibékíthetetlen konfliktussal kellett szembenéznie, ami meggátolta egy, a közösségi moralitás terminusaiban értett demokratikus embertípus és jellem kialakulását. Ezen az alapon ezt Bibó képtelenségnek tartotta:

³³⁶ Uo. 210.

³³⁷ Uo. 211–212.

³³⁸ Uo. 216–218.

„[...] elvárni és kifejleszteni a szabad ember jellegzetes erőnyeit, a spontán lelkesedést, a tudatos önfeláldozást és a felelős aktivitást egy olyan közösségért, mely nem biztosítja a szabad ember kifejlődésének az elemi feltételeit.”³³⁹

Bibó áttekintése szerint Nyugaton a radikális bal- és jobboldalt a demokrácia saját eszközei azáltal tartották kordában, hogy nem féltek tőlük – hiszen a demokrácia számára nem volt megengedett, hogy bármitől is féljen – s ezért a nyugati demokráciák készen álltak arra, hogy szembe nézzenek a félelem forrásaival és ellenálljanak azoknak, az agresszív külpolitikát, a cenzúrát, az államcsíny kísérleteket és a gyenge koalíciókat is beleértve. Magyarországon viszont – Bibó nagy csalódására – a „hamis realisták”, vagyis az antidemokratikus nacionalisták a demokratikus fejlődés megszakítására és az államfő hatalmának megnövelésére törekedtek, amiben nem kisebb személyiség volt a modelljük, mint Bismarck. Horthy és az őt támogató elit hatalma folyamatosan nőtt, mivel a magyar parlament a személyes hatalmon alapult.³⁴⁰

Bibó magyar nacionalizmusról szóló elemzésében az is figyelemre méltó, hogy milyen pontosan írta le a nemzeti értelmiség kulcsszerepét a nacionalista agitációban, még ha nem is élveztek olyan presztízt mint például a Nyugaton. Bibó számára a magyar kultúrát meghatározó értelmiségi csoportok az írók, a nyelvészek, a papok, a néprajztudósok és a történészek voltak, amelyek – ahogyan azt egyes nyugati megfigyelők látták – Finnországban is átpolitizálódtak, ahol ezek a csoportok a háború előtt valódi politikai befolyással rendelkeztek. Magyarországon nem rendelkeztek ekkora befolyással, de antidemokratikus, nacionalista kultúra értelmezésük mégis nagy politikai jelentőségre tett szert. Egy olyan politikai kultúrát hoztak létre, amelynek közösségi morálját történelmi bizonyítékok, történelem előtti legendák, mi több, hamisítások határozták meg. Bibó számára ezek olyan, a politikától idegen intellektuális-idealiztikus textuális deformációk voltak, amelyeket egy szomszéd és lehetséges ellenség kulturális alacsonyabb rendűsége igazolására használtak, s egy olyan külpolitika érdekében alkalmazták, amely alapján a területi expanzió és egy bizonyos régióban (tudniillik a Duna-medencében) betöltött vezető szerep igényével léptek fel.³⁴¹ Bibó számára ez az áltudományos ideológiai játszadozás nem a kultúra virágzását, hanem átpolitizálását jelentette „félelemmel borítva el egy megterhelt közösség politikai élettét”.³⁴² Értékei alapvetően antidemokratikusak voltak és a nemzeti egységet és annak megőrzését, a fegyelmet és a rendet, a forradalomellenes attitűdöt hangsúlyozták, azt a történelmi méltóságot nyomatékosította, amely a közösségi morálban egyfelől a nemzeti hatalom kiterjedt dokumentálásában, a belső bizonytalanság érzetében, a nemzeti hiúságban, másfelől pedig a nemzeti önsajnálóban, valaki teljesítményének lekicsinylésében vagy eltűlésében, végső soron pedig morális felelőtlenségben tükröződött. Ezzel a kusza értékkomplexummal, mint hazai termésű „kisebrendűségi komplexussal” kapcsolatban Bibó külön is megemlítette azt a kétségbeesést, amit a trianoni béke miatt kialakult „kicsiségi” érzés váltott ki, ami a dánokra vagy a hollandokra nem nagyon volt jellemző. S amikor – korabeli terminológiát használva – ezt a tapasztalatot az életért folytatott küzdelemként értelmezték, az eredmény „az értékvilág teljes

³³⁹ Uo. 219.

³⁴⁰ Bibó itt arra a törvényre utal, amely 1933-ban megnövelte Horthy előjogait, megengedve neki, hogy a parlamentet bármikor feloszlassa, s így királyi felségjogot garantált neki. 1937-ben vétőjogát kiszélesítették. Mindenesetre a miniszterelnök és a kormányzó fontos politikai kérdéseket intéztek el egymás közt. Az elit – a nemesség, a magasrangú tisztviselők és a papság – szerepe a demokratikus fejlődés lelassításában szintén fontos volt. Lásd Püski, 2006. 17–40.

³⁴¹ Vö. pl. Hampden, 1938. 177.

³⁴² Vö. *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. VT II. 223.

megzavarodása” lett. Ennek kompenzálására militarista értékeket teremtettek, különösen azt az értelmezést, hogy kizárólag egy valódi vészhelyzet lehet kreatív mivel egyedül ez ösztökélte a közönséget arra, hogy felfogja az élet alapjait, kreatív erőit pedig egyesítse. Bibó ismerte a magyarok által utánzott ideálok eredetét: „Strib und werde”.³⁴³ A háború előtt Magyarországnak annak ellenére sem volt egy olyan, valós „társadalmi lelkiismerettel” rendelkező elitje, amilyent néhány évvel korábban kívánt, hogy az értelmiség ismételten kinyilvánította, hogy meghallgatja az emberek őszinte kéréseit. A háború után egyre inkább úgy kezdte látni, hogy a helyzet egyáltalán nem lett jobb.³⁴⁴

Bibó ezt követően drasztikusan távol tartotta magát a „rég” rendszer elitjének politikai kultúrájától és annak közösségi moráljától – a jobboldalétól határozottabban, mint a baloldalétól. Tanulmányában az utóbbiról nem sokat tudott mondani, minthogy egészen 1945-ig a föld alatt működött.

Érdekes megjegyezni, hogy a kisebbségek kérdését a magyar helyzet vonatkozásában Bibó Finnországgal vetette össze, ahol a nyelvi kérdést, mint a kisebbségi kérdéssel összefüggő problémát – legalábbis tudomása szerint – demokratikus szellemben oldották meg. A kelet-európai „nyelvi háborúk”, például Magyarország és Románia között, általánosságban nem emlékeztettek a finnországi nyelvi küzdelemre, mivel az ott nem élet-halál kérdése volt a nemzetiségek számára és mivel két elitet, nem pedig két népet érintett. Ott ez nem a „nyomorúság” és az „elnyomás” kérdése volt, hanem a svédül beszélők békés „visszatérése” a finn nyelvhez. Bibó azt is kiemelte, hogy a lapp (számi) gyermekek megtanultak finnül, mivel abból a jövőben hasznuk származott.³⁴⁵ Kelet Európa problémája az volt, hogy ott a nyelvi kérdéseket könnyen határvitákká alakították, s a többség fenyegetést látott a kisebbségben és vice versa. Példaként Bibó a magyar kisebbségek nehéz helyzetét hozta fel a környező államokban, ami annak eredménye volt, hogy a hatóságok mind ezekben az országokban a kisebbségek ellen fordultak. A területi és történeti nézőpont bemutatásakor megint csak Magyarország helyzetéből indult ki, minthogy ennek megfelelően lehetséges volt egy földrajzi terület olyan módon történő meghatározása, hogy az mindegyik és minden egyes nép számára „megfelelő”, mely gondolatmenet abban az értelemben volt antidemokratikus, hogy a megszerzett területek igazolása által fenntartotta a revizionista illúziókat. Ez alapján például elképzelhető volt – s Bibó tudta, hogy sok magyar ezt így is tette – hogy a királyság „ezer esztendő” birtoklása feljogosította őket arra, hogy Csehszlovákiától követeljék a magyar kisebbség által lakott területeket. Bibó ezt a követelést abból a tényből következően tartotta irreálisnak, hogy a történelmi államhatárok összeomlottak és már soha többé nem állíthatók vissza. Ennek ellenére, ennek mégis nagy befolyása volt Magyarország két háború közötti külpolitikájára, amikor az ország vezetői ezekkel a követelésekkel a náci német táborhoz fordultak, s a katasztrófához vezető útra léptek. A közösségi morál vonatkozásában ennek az lett a pusztító hatású következménye, hogy Magyarország vezetését jobban érdekelte a határon túli magyarok helyzete, mint saját közösségének jóléte. A közösségi morál egyetlen torzult mércéje

³⁴³ Uo. 224–225.

³⁴⁴ Akkoriban a magyar önkép nem eredményezte az identitás erősödését. Vö. Lahdelma–Dobos–Rautavuoma, 2001.; Vö. Trencsényi, 2012, 116–120.

³⁴⁵ *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. VT II. 228–229.

az lett, hogy az erkölcsi szabályok mennyire támogatják a területi követeléseket.³⁴⁶ Kelet-Európán kívül, Közép-Európában is egy háború felé tartó helyzet alakult ki, ahol a *status quo* fenntartói és a regionális revíziót követelők konfrontálódtak egymással:

„Az európai nemzetközi viszonyoknak főleg 1918 után történt túlmoralizálása okozta, hogy a közép- és kelet-európai nemzetek vitái számára a moralista szólamoknak egész arzenálja állott rendelkezésére: a birtokló oldal mindenekelőtt a békét, a követelő oldal az igazságot hangoztatta. Valójában azonban mindez hamis nagyolás volt, mert ezek a kategóriák itt sem valódi értelmükben szerepeltek, hanem egyedül azt jelentették, amire az egymás közötti területi vitákban fölhasználhatók voltak.”³⁴⁷

Mindkét fél közösségi morálja éretlenségéről és politikai „nagykorúsága” hiányáról tett bizonyosságot. Továbbá, Bibónak a Népszövetség azon erőfeszítéseiről sem volt jó véleménye, amelyek a helyzet enyhítésére irányultak, minthogy véleménye szerint ideológiája egyszerűen a vitázó felek kezére játszott – az ugyanis a vitában álló nemzetek politikai vitájának tárgya lett. A demokratikus fejlődés szempontjából Bibó meghatározása szerint a legrosszabb az európai értékek demoralizálódása, illetve a Nyugat beavatkozással kapcsolatos közömbössége és vonakodása volt, amit a fasiszták és a nácik ki is használtak. Ilyen körülmények között robbantották ki a második világháborút.³⁴⁸ Bibó üzenete világos volt: minthogy a béke beálltával a tényleges helyzet visszajutott a startvonalra, Európa új vezetői előtt ott van a lehetőség, hogy orvosolják a múlt hibáit és megoldásokat találjanak a nemzeteket zaklató határvitákra. Az európaiak közös jövője kötelezi őket arra, hogy így tegyenek.

A békekötésre vonatkozóan Bibó világos elvi kiindulóponttal rendelkezett: minthogy Kelet-Közép-Európában a történelmi határokhoz igazodó nemzetépítés kudarcot vallott, a nyelvi határokat kell egyedüli vezérelvként elfogadni. Egy olyan helyzet előállítására törekedve, amelyben egy nemzet vagy nép egybeesik egy állammal, két, egymással konfliktusban lévő olyan álláspont maradt, amelyeket a megoldás érdekében figyelembe kellett venni: (1) az etnikai és nyelvi hovatartozás, és (2) egy közösség történelmi tere iránti vágyakozás vagy annak érzete. Bibó számára a problémát a következő jelentette:

„[...] ott, ahol a nyelvi nacionalizmus egy adott helyzetet vitássá tesz, az államhatárt át kell vinni a nyelvi határokra, de ezenközben figyelemmel kell lenni arra az ellenállásra, melyet történelmi kapcsolatok, történelmi érzelmek és megévő helyzetek általában jelentenek.”³⁴⁹

Bibó temérdek bizonyítékot gyűjtött Kelet- és Közép-Európából olyan kudarcokról, amikor a határokat gazdasági, földrajzi, etnográfiai, stratégiai és közlekedési-szállítási szempontok figyelembevételével alakították ki. Ezek mind tartalmaztak egyfajta létfontosságú igényre való olyan hivatkozást, amelyek nem voltak összhangban a népek saját kívánságaival. Bizonyosra vette például, hogy ha egy államban a határok stratégiai alapon (falvakat kettészélően stb.) történő

³⁴⁶ Uo. 235.

³⁴⁷ Uo. 236. Magyarország revíziós terveiről, azok háború alatt alkalmazásáról és a további területvesztésekről lásd Zeidler, 2009. passim.

³⁴⁸ Máté 5:46–47.

³⁴⁹ *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. VT II. 242–243.

megrajzolása következtében egy kisebbséget kreáltak, akkor ennek szenvedései és keserősége egy új háború magvait vetette el. Bibó térképén csak azok számítottak sikeres határoknak, amelyek a nemzeti hovatartozás és a a történelmi *status quo*, valamint a nyelvhatárok egyidejű figyelembevételével jöttek létre. Magyarország vonatkozásában, az osztrák-magyar határon elhelyezkedő Burgenland régióra utalt; az első világháború után népszavazást tartottak ott, azzal az eredménnyel, hogy a magyar nyelvű Sopron visszakérült Magyarországhoz míg a környékbeli német nyelvű falvak Ausztriánál maradtak. Ez a megoldás megteremtette a Bibó által kívánt egyensúlyt és megszüntette a keserőséget³⁵⁰ és az erkölcsi alapon történő politizálás olyan modelljét jelentette, amelyet olyan összetettebb helyzetekben is alkalmazni lehetett, mint az erdélyi magyarok és románok közötti határvonal meghúzásának segítése. Bibó általában a határviták olyan megoldásában hitt, amelyben a felek képesek kompromisszumra jutni, egyrészt a *status quo*, másrészt a túlzott revizionista célok vonatkozásában. Európa jövőjének szemszögéből nézve alapvető volt, hogy a nemzetek elégedettek legyenek a „jó határok” között, így teremtve meg a demokratikus közösségi morál fejlődéséhez szükséges előfeltételeket Kelet-Közép Európában is.³⁵¹ Ezen a ponton mutatkozik meg, hogy Bibó közösségi moralizmusa világosan megkülönböztethető attól a moralizálástól, amely nem volt alkalmas a határviták vizsgálatára. Szomorúan állapította meg, hogy a világháború győztesei a területi vitákat nem a *méltányosság* (kiemelés a szerzőtől) szem előtt tartásával kezelik, hanem minél gyorsabban saját érdekeik biztosítására törekednek. Bibó értelmezése szerint a határokat „objektív módon”, a nyelvi és etnikai határok mentén, valamint a társadalmi és politikai aspektusok megfelelő figyelembevételével kellett volna meghatározni. Így olyan megoldásokat lehetne elérni, amelyek megvalósítják a felek közötti „minimális méltányosságot”, mint például amikor nyelvi határvitákat népszavazással döntöttek el. Azt gondolta, hogy ezzel ellentétben, a lakosságcserek és áttelepítések rossz megoldások, mivel az embereket elszakítják gyökereiktől, s azt is, hogy az ENSZ feladata annak megakadályozása volt, hogy Európa a „tömegek országújtá” váljon.³⁵²

Azt feltételezve, hogy a győztesek az európai stabilitás megteremtését tekintik fő céljuknak a párizsi béketárgyalásokon, Bibó abban reménykedett, hogy a megkötött béke a legyőzöttek számára is elfogadható lesz, vagyis nem lehet békediktátum, nem fogja rosszindulat és bosszú jellemezni (vö. a bécsi kongresszussal) és nem lehet új határviták kiváltója.³⁵³ S minthogy mindenek ellenére népszavazások és népességcserek voltak várhatók, Bibó előterjesztette releváns és elfogadható közösségi moralista elveit. Ezek szerint népszavazásokat és csakis ott kellene szervezni, ahol az etnikai helyzet nem egyértelmű, s ahol a népesség politikailag tudatos. A szavazások megismétlését nem kellene engedélyezni. A lakosság áttelepítése és cseréje csak a

³⁵⁰ Uo. 245–246. Vö. Romsics, 2013. 178. ahol Romsics azt mondja, hogy erre konkrét példák nem voltak a szövegben (†). A nemzetközi nézőpontért, lásd továbbá: Vares, 2008. passim.

³⁵¹ *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. VT II. 248–250.

³⁵² Uo. 250–254.

³⁵³ Uo. 245–246, 256–261. Itt Bibó Ferrero *Reconstruction. Talleyrand à Vienne* (1814–1815) című könyvére utal. (Magyarul: *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815*. Budapest, 2002.) Bibó, mint annyi honfitársa számára, a versailles-i (trianoni) békeszerződés egy kifejezetten rossz rendezés volt, amely figyelmen kívül hagyta a nemzeti önrendelkezés korábban meghirdetett elvét azzal, hogy a határokat nyelvi határok helyett az úgynevezett természetes védelmi vonalak mentén húzták meg (vö. a mai határt Magyarország és Románia között). A párizsi békeszerződés egy „második Trianon” volt számukra, mivel az első Trianon „igazságtalanságát” nem orvosolták, sőt Magyarországot arra kötelezték, hogy további három falut adjon át Csehszlovákiának, Szlovákiában pedig megkezdődött a déli területek „megtisztítása”, amikor mintegy 200 000 magyart telepítettek át Magyarországra. Továbbiakban az 1947-es párizsi béketárgyalások magyar nézőpontjáról lásd Romsics, 2006.

legvégső megoldás lehet, amennyiben más megoldás nem kínálkozik. A kelet-európai, lakosságra vonatkozó megállapodásokról közösen, kölcsönösen és utólagos kompenzációs jellegű áttelepítések nélkül kell dönteni és azokat közösen kell ellenőrizni. A közösségi moralista szemszögből nézve alapvető volt a konfliktusokhoz vezető irredenta agitációk és a kisebbségek elnyomásának megakadályozása, ami megint az egyike volt Bibó meghíúsult reményeinek, amint azt a magyar-csehszlovák lakosságcsere és az azzal összefüggő határmódosítás mutatta.³⁵⁴

A magyarok akkor tudták meg a békefeltételeket, amikor a békeszerződés már aláírásra várt (1947.02.10.), s így a magyaroknak a felelősséggel és a bűnösséggel kapcsolatos szigorú és súlyos önvizsgálat feladatával kellett szembenézniük. A magyarok hangulatában nyoma sem volt „az öröm és a megkönnyebbülés érzésének”, ahogyan azt Bibó ironikus kiábrándultsággal megjegyezte a békeszerződésről, illetve annak jelentőségéről írott tanulmányában.³⁵⁵ Így aztán folytatta a magyar demokrácia fejlődéséről szóló írásainak sorozatát ám hangneme a reményteli várakozásból fokozatosan egyre növekvő aggodalomra és csüggedésre váltott. A demokrácia megerősödését szolgáló, általa lelkesen várt intézkedésekre és változásokra nem került sor, és úgy látszott, hogy egyetlen javaslatát sem vették figyelembe. Községi moralistaként mégis kötelességének érezte, hogy polgártársait a békefeltételekkel kapcsolatban eligazítsa („mindezt el kell viselni”)³⁵⁶ s hogy segítse őket, amikor magukat teszik felelőssé azért a katasztrófáért, amit ők okoztak. Bibó számára a morális kiindulópontot az jelentette, hogy a magyaroknak nem kellene maró gúnnyal – mások mellett – a szlovákokhoz és a csehekhez viszonyulniuk mondván, hogy azok „büntetlenül megúszták” a dolgot, hanem saját problémáik megoldására kellene koncentrálniuk. Az sem segített, hogy keserőséggel és csalódottsággal emlékeztek meg azokról, akik zsákcúba vitték Magyarországot, ahogyan a parasztság és a munkásság ébredésébe vetett túlzott bizalomtól is óvott; e helyett az éretlen érzelmeket meghaladó „demokratikus szellemre” lenne szükség. Mindez lehetséges, amennyiben a magyarok képesek lennének megválaszolni a Bibó által feltett nehéz kérdések hosszú sorát, ami a helyzet reális megragadását és a szentimentalizmust elutasító közösségi morál kialakulását feltételezte.³⁵⁷

- (1) Ki volt a felelős a békeszerződésért?
- (2) Van-e valamilyen összefüggés a demokráciáért való lelkesedés és a békeszerződés között?
- (3) Helyes volt-e hogy az események Magyarország számára úgy alakultak, ahogy?
- (4) Szemrehányást kell-e tenni azoknak, akik bűnösök a katasztrófáért?
- (5) Merre tart Magyarország jövője?

Bibónak a felelősség kérdésére adott válasza egyértelmű volt: az egész Horthy-rendszer felelős volt, mivel nem volt „bátorsága” ahhoz, hogy szakítson a tengelyhatalmaktól és szembe forduljon a német megszállással (1944.03.19.). Mindez Magyarország ellen dolgozott és ezért a békeszerződés súlyos volt az ország számára (lásd a 143. lábjegyzetet) s a helyzetet az sem könnyítette meg, hogy a magyarok javaslatai nem jutottak el a tárgyaló felek asztaláig. Ami a

³⁵⁴ Uo. 262–265. Vö. további részletekért: Romsics, 2006. 125–138.; Romsics, 2012. 146–169.

³⁵⁵ *A békeszerződés és a magyar demokrácia*. VT II. 269.

³⁵⁶ Uo. 270.

³⁵⁷ Uo. 272.

nagyhatalmak felelősségét illeti, Bibó elég bátor volt ahhoz, hogy azzal vádolja őket, hogy a békeszerződések előkészítését nem világos „elvek” alapján végezték (Potsdam, 1945); fennállt például annak a veszélye, hogy a magyar-román határ trianoni határ alapján történő újramegálapításáról „öt perc alatt”, a magyar álláspont meghallgatása nélkül döntenek.³⁵⁸ Bibó véleménye szerint egy ilyesfajta döntés nem lehet kedvező hatással a magyar demokrácia elkövetkező fejlődésére, mivel a magyarországi közvélemény – hacsak a győztesek világosan igazságtalannak nem bélyegzik azt – hamarosan egy rossz békeszerződésben való bűnrészességgel kezdheti vádolni a magyar vezetőket. A rossz lelkiismeret felkavarása és a hazai bűnbakok keresése nem volt a demokratikus közösségi morál része. Magyarországnak egy olyan őszinte és közvetlen igényt kell benyújtania a béketárgyalóknak, amelyet nem a „panaszkodás”, hanem a szívből jövő „keserű csalódottság kifejezése” jellemez.³⁵⁹

Amikor a békeszerződések megfogalmazóinak feltételeit ahhoz hasonlította, amikor Hitler parancsaira a német-magyar határ kiigazításakor egész régiókban egyoldalú népességcserét hajtottak végre, Bibó szokatlanul nyers kritikát fogalmazott meg róluk. Az ilyesfajta béketeremtés messze nem volt demokratikus s általában is keveset tett azért, hogy megerősítse a magyarok demokráciába vetett hitét.

A közösségi morál hangneme az 1946–1947-es béketeremtés idején vészesen hasonlított az 1920-as trianoni hangvételhez, amikor „a meg nem született gyermekét meggyilkoló anyát az ítélte el, aki őt megbecstelenítette”. E hangnem alkalmazásával és a Horthy-féle konszolidáció szellemében a magyarok maguk is bűnrészesek voltak a demokrácia meggyilkolásában.

Így aztán képmutató dolog volt részükről a demokrácia védelmezőiként feltüntetni magukat és szenvedéseikért a környező államokat (cseheket, románokat) vádolni. Annak tudatában kellett megvédeni saját népüket, hogy a nemzetek külpolitikai érdekei konfliktusban vannak egymással. Bibó mégis arra a következtetésre jutott, hogy bár a nemzetközi kapcsolatoknak a közösségi moralizmus nevében történő humanizálása rendkívül nehéz, s hogy demokratikus döntéshozatallá szervezésük téves lehet, a magyaroknak mégis el kellene kerülniük minden olyan előny szerzési törekvést, a „futkosást és könyörgést”, amit a demokráciával igazolnak. Még ha a szomszédok éppen ezt tették is, Bibó akkor is megtiltotta honfitársainak, hogy ilyen alacsony erkölcsi szintre süllyedjenek. A területi kérdések vonatkozásában a demokráciának csak egyetlen követendő „direktívája” volt, az önrendelkezés joga, a magyarok kötelessége pedig az volt, hogy ragaszkodjanak ehhez.³⁶⁰ Most azonban, a békefeltételek széleskörűen aláásták azt.

A közösségi morál szempontjából érdekes, hogy Magyarország és Közép-Európa demokratikus aspirációi szempontjából Bibó újfent a skandináv politikai kultúrában keresett példát.³⁶¹ Valójában, a Svédország által 1905-ben Norvégiának biztosított függetlenséget morálisan és politikailag is „elegáns” megoldásnak tartotta, még akkor is, ha nehezen látható annak, a magyar helyzetre vonatkozó közvetlen relevanciája. Az északi országokban a demokratikus morál „tárgyilagosságot, mértéktartást és igazságérzetet” foglalt magába, s ezek olyan értékek voltak, amelyek a magyarok számára is modellekként szolgálhattak, mivel ezekkel összevetve

³⁵⁸ A magyarok álláspontja köztudott volt Párizsban a külügyminiszterek tanácsában, de végül csak az ausztrálok próbálták sikertelenül megvédeni azt a Szovjetunió Romániát támogató álláspontjával szemben. Vö. Romsics, 2006.

³⁵⁹ *A békeszerződés és a magyar demokrácia*. VT II. 279.

³⁶⁰ Uo. 282–283.

³⁶¹ Ez adja az alapját az úgynevezett Bibó-Kende-féle „politikai kultúra” koncepciónak. Vö. Szabó, 2001. 198.

nekik csak „szégyenkezésre volt okuk”, amit különösen az mutatott meg világosan, hogy milyen könnyen megadták magukat a faszizmusnak. Az északi országokkal összevetve, a két háború közötti időszakban egyetlen olyan ország sem volt Kelet- Közép-Európában, amely önmagáért a demokráciáért állt volna annak oldalára. Bibó maga is észrevette, hogy Magyarországon nem volt könnyű egy Bajcsy-Zsilinszky típusú demokratának lenni³⁶² vagy az 1848–49-es forradalmárok által hirdetett értékek mellett becsülettel kiállni. A forradalmakat követő hosszú antidemokratikus szakasz csakis akkor fog Magyarországon véget érni, ha a magyar emberek felébrednek és megértik elaljasodásukat. A közösségi morál teljeskörű fordulata nélkül nem fog elkezdődni egy „valódi” demokrácia kiépítése a régióban.³⁶³ Bibó hangsúlyozta, hogy Csehszlovákiával és Lengyelországgal összehasonlítva, Magyarország helyzete rosszabb volt, mivel „korruptálódása” is mélyebb volt. Mivel a békefeltételek a közelmúltban elkövetett hibák – a fasisztákkal és a nácikkal kötött szövetség, a Jugoszláviával kötött meg nem támadási egyezmény megsértése, a zsidók üldözése és a kiirtásukban a náciknak nyújtott segítség – miatti büntetést is magukba foglalták, a magyar demokráciát „meg kellene szilárdítani és megfelelően ki kellene gondolni”. Anélkül, hogy minden részletbe belemennénk, Bibó nézete szerint a „hibákat” végül is a „az emberi méltóság megsértéseként” kellene megvizsgálni, tekintet nélkül az ideológiára (a koncentrációs táborok nem korlátozódtak a nácikra). A nácik és mások által elkövetett atrocitásokra adott magyarázata erkölcsi természetű volt:

„Az emberek a legszörnyűbb és a leghajmeresztőbb dolgokat nem akkor követik el, amikor természetes állati vadságukat szabadjára engedik. A természetes állati vadság hamar kitombolja magát, a legvadabb vérengzés is fizikai undorban végződik, és az emberben éppúgy vannak szelíd ösztönök, mint vad ösztönök. A legszörnyűbb dolgokat akkor követi el az ember, mikor valami okból veszélyben levőnek és ugyanakkor valami címen erkölcsileg igazoltnak, minden erkölcsi szempont alól felmentettnak vagy pláne mások megbüntetésére jogosultnak és kötelezettnek érzi magát.”³⁶⁴

Bibó látta, hogy az emberek akkoriban milyen erősen amorális módon viselkedtek, amit legjobban a nácik által elkövetett atrocitások mutattak. De a magyarok jugoszláviai (Novi Sad, magyarul Újvidék)³⁶⁵ brutalitása is ezt mutatta, ami miatt „megérdemelték” a büntetésüket. S ha Bibó bűn elemzésének tükrében nem is volt okuk arra, hogy a csehek, a románok vagy a szlovákok megbocsájtását keressék, ha másért nem is, de közösségi moráljuk helyreállítása kedvéért bocsánatot kell kérniük Jugoszláviától s azért könyörögni, hogy ősök és gyermekeik megbocsássanak nekik.³⁶⁶

Bibónak a megjavulásukra vonatkozó közösségi morális igényei kihívást jelentettek a magyarok számára, próbára tették őket és ellenszenveseknek találták azokat. Helyzetükre teljesen új fényben kellett tekinteniük és el kellett felejtetniük a „rég” rendszer működési módszereit és ideológiai elkötelezettségeit, meg kellett tagadniuk korábbi szövetségeiket és jó keresztények-

³⁶² Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944), németellenes demokratikus politikus. Kulcsszerepe volt a háború alatti nyilas magyar kormány ellen megszervezett fegyveres ellenállásban. 1944.10.24-én kivégezték a nyilasok.

³⁶³ Uo. 284–285.

³⁶⁴ Uo. 289.

³⁶⁵ 1942 januárjában a magyar csapatok és a katonai csendőrség összegyűjtötte az 1941 áprilisában elfoglalt területekről a zsidókat és partizánokat öltek. Lásd Romsics, 1999. 203, 208.

³⁶⁶ Uo. 290. Magyarország később teljesítette ezt a kötelezettséget.

ként, elsőként és legfőképpen magukba kellett nézniük, szegényüket elismerve meg kellett alázkodniuk és önkritikát kellett gyakorolniuk. Bár Magyarország már nem rendelkezett a határon túli magyarok támogatásához szükséges politikai vagy katonai erővel, Bibó véleménye az volt, hogy – demonstrációk nélkül – valahogyan mégis gondoskodni kell róluk, de a békeszerződéssel összefüggő lehetséges engedményekkel kapcsolatos beszédnek egyszer s mindenkorra véget kell vetni. A szláv szomszédokkal fennálló kapcsolatokat úgy kell megjavítani, hogy közben nem akarjuk „demokratának” feltüntetni magunkat. Új „társakat” kell keresni, akik nem pusztán „manókként” szolgálnak, amilyen a náci Németországnak és Olaszországnak a revíziós politikához nyújtott támogatása volt. Egy, a humanitást tiszteletben tartó demokratikus politikához történő ragaszkodásuk kezdeteként, a magyaroknak meg kell változtatni morális állásukat, és egy, a nagyság és a felsőbbrendűség illúziójáról lemondott nemzetként kell csatlakozniuk a Duna régió népeinek közösségéhez.³⁶⁷ Ezzel Bibó nem valamiféle olyan föderációra vagy vámszövetségre utalt, amelyet a régió jövőbeni megbékítése érdekében sokan terveztek, hanem a kapcsolatok normalizálására.³⁶⁸

Magyarország politikai valósága azonban 1946–1947 folyamán egyre kritikusabbá vált, és a koalíciós kormány tevékenysége, valamint az ország általános erkölcsi állapota teljes mértékben elmaradt Bibó elvárásaitól. A kommunisták és a kisgazdák közötti kapcsolat a korábbinál feszültebb volt, és hiányzott a közös akarat a cselekvésre. A bal- és a jobboldalon kialakuló blokkok valamint a békefeltételek miatti csalódás csak tovább súlyosbította a helyzetet, s Bibó már ekkor megjósolta, hogy a koalíció a megoldatlan világnézeti különbségek miatt szét fog esni, bár még mindig reménykedett abban, hogy „a közös vállalkozás szelleme” a befejezetlen reformok (föld-reform, új választások, a köztársasági kormányzati forma bevezetése, a politikai stabilizáció és a kormányzat megtisztítása a szélsőjobboldali szárnytól, a fiatal nyilaskeresztesektől és a náci Németország barátaitól) bevégzése érdekében tovább él.³⁶⁹

Sokféle új tényező és antagonizmus azonban már a helyi választások előtt felgyorsította a koalíció bomlását; különösképpen az, hogy a kommunisták azt állítva, hogy az az állami támogatástól megfosztott egyház agitációs tevékenységet folytat mellette és támogatja, csakúgy, mint az alacsonyabb rangú köztisztviselők és kisbirtokosok, a „reakciónak” bélyegzés taktikai eszközét példátlan agresszivitással kezdték használni arra, hogy koalíciós partnerükre csapást mérjenek. Bibó számára kezdett úgy tűnni, hogy a demokraták – akik a közvéleménykutatások szerint a választó népesség 70 százalékát alkották – érdekeiket mégis az „urak” (úriemberek, nemesi származásúak) hatalmának és érdekeinek kárára akarják érvényesíteni. A „rég” kormányzat bukása még belátható időtávlaton belül történt, és a demokrácia hajnalának kezdetei a helyi kormányzati szervezetekben kezdtek megmutatkozni, de kérdéses volt, hogy ezek a Bibó által kívánt irányba fognak-e fejlődni?

Nem, mivel Bibó prekonceptiója az volt, hogy a választások után egy addig ismeretlen probléma jelentkezik a helyi önkormányzatokban: mivel a „rég” adminisztráció hivatalnokait már eltávolították és amúgy is legyőznék őket a választásokon, az új vezetők – többségük keményvonalas osztályharcos kommunista – képzettség híján nem lennének alkalmasak a megnyíló pozíciók betöltésére. Maguk a kommunisták ezt a küszöbön álló helyzetet demokratikus vív-

³⁶⁷ Uo. 290–294.

³⁶⁸ Vö. Gyarmati, 2005. 29–50.; *A békeszerződés és a magyar demokrácia*. VT II. 296.

³⁶⁹ *A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások* (1946). VT II. 299–300.

mánynak és a tömegelő megmutatkozásának tartották, de Bibó veszélyeket látott benne: a népbíróságokat is működtető népi bizottságok, gazdasági motivációk által is vezérelve állítanának bíróság elé bizonyos személyeket – zsidókat és kisbirtokosokat is beleértve – az ítéletek pedig nem feltétlenül kapnának népi jóváhagyást.³⁷⁰

A hatalmi ágak demokratikus szétválasztásának megvalósítása, illetve az azzal történő visszaélések megelőzése érdekében, az „új” rendszer szempontjából Bibó alapvetőnek tekintette a „rég” hatalom kormányzati módszereinek mellőzését, amikor is a helyi kormányzati hivatalnokok, hivatalnokokként és jelentős politikai hatalom birtokosaiként olyasféle kettős szereppel rendelkeztek, ami erodálta a közösségi morált. A közösség menedzselés és a szakzerű hivatali munka elválasztását kívánta, s azt, hogy a szakértelmet rendeljék a közösségi döntéshozatal alá, mely reformról azt feltételezte, hogy a kommunistákat is kielégíti, minthogy megszüntetné a „reakció” befolyását a közösségi ügyek tekintetében. Az a probléma azonban megmaradt, hogy Magyarországon a helyi kormányzat nem mindenhol állott politikai vezetés alatt, ami aztán oda vezethetett, hogy valamelyik politikai csoport valamelyik párt nevében a többségi hatalom birtokosának nyilvánította magát. Bibó számára ez helyzet csupán egy felszínes demokráciának felelt meg. A „valódi” demokráciának az olyan helyeken, ahol a bizottsági képviselők az értelmiség, a jogászok és a munkások támogatását élvező különböző pártokból és intézményekből kerültek ki, szélesebb képviseleten kellene alapulnia. A közösség legjobb erőinek kell lenniük és a kormányzat konkrét kérdéseinek megoldásán kell dolgozniuk. Bibó véleménye szerint mindez csak akkor valósítható meg, ha az 1947-es választások előtt a Kisgazdapárton belül a ténylegesen reformgondolkodású tagok javára háttérbe szorulnak a „reakciós erők”.³⁷¹

A „rég” rendszer listás szavazását is elutasította, amikor a választók kizárólag az „igen” és a „nem” válaszok közül választhattak, ami szintén csak egyfajta elfedő külső homlokzatként szolgált.

Első lépésként, a demokratikus közösségi morál növekedése a következő elvhez való ragaszkodást követelte, különben csak „fikció” marad: mindenkinek hozzáféréssel kellene rendelkeznie a „közösségi élet szabad iskolájához”, más szóval, rendelkezni kellene azzal a lehetőséggel, hogy jelöltként indulhasson a helyi választásokon.³⁷² Bármennyire ellentmondásos volt is, de taktikai okokból a kommunisták a listás választást támogatták, amelyeket aztán az ő feltételeiknek megfelelően tartottak meg.

Annak érdekében, hogy megnyissa az utat Magyarország „holtpontról” történő elmozdításához, Bibó pártja (Nemzeti Parasztpárt) adminisztratív reformját kezdeményezte, amit akkor dolgozott ki, amikor a Belügyminisztériumban dolgozott, és amely jórészt Erdei, *Magyar város* (1939) című munkáján alapult. Reform programja 1946 nyarán a párt *Szabad Szó* című orgánumban is megjelent. Az egyik, már ezt megelőzően keletkezett kéziratában Bibó már elkezdett foglalkozni a kormányzat közösségi moráljának problémájával. Magyarországon a hivatalokban megjelenő személyek a régi időkől ahhoz voltak szokva, hogy leereszkedő stílusban viszonyultak hozzájuk a hivatalnokok, akikhez könyörögni kellett, s akik aztán „kegyet gyakoroltak”. Amennyiben az adminisztratív egységeket „drákói” tiltásokat kirovó hegemon intézményekből olyan „kereskedő pultokká” lehetne alakítani, ahol a közönség nem kérelmeket terjeszt elő, az

³⁷⁰ Uo. 311–315.

³⁷¹ Uo. 316–320.

³⁷² Uo. 321.

adminisztráció pedig nem a lehető legjobb szándékokkal teljesíti ezeket a kéréseket, hanem egyszerűen a közönség kívánságait és igényeit szolgálja, akkor a társadalomban fel lehetne számolni a protekciót, a feketézést és az aktatologatást.³⁷³ A program szerint ez az „erkölcsi alap” időben azonnal kiszélesedne, amint az adminisztratív szempontból elkülönülő városok és kisbirtokok először fejlődésnek indulnának majd annak érdekében, hogy teljesen új működési egységekké váljanak, közös kormányzat alá kerüljenek.³⁷⁴

A luxushoz és a hatalom felhalmozásához szokott kormányzati hivatalnokokat le kell cserélni, s csak a szakértelmükről tanulságot tévőknek kell megengedni, hogy maradjanak, a velük dolgozó szakértőket pedig tesztet segítségével kell megtalálni.

Az autonóm helyi kormányzat fennhatósága alatt működnenek, s így az átlagpolgárok adhatnának nekik tanácsokat és ellenőriznék őket. Ilyen módon a demokrácia támogatóiként jelennének meg, amikor a városmegye adminisztrációja a régi „úri” (nemesi) igazgatás helyébe lép.

A reform legfőbb célja az volt, hogy a primitív és sokszor nyomorúságos körülmények között élő parasztságot annak érdekében ismertessék meg a városi élettel, hogy – legalábbis bizonyos mértékig – megszabadulhasson az őt a földhöz és a mezőgazdasági munkához kötő kötelekektől.³⁷⁵

Hogy végre valahára a szabadsághoz vezető keskeny ösvény számukra is megnyíljon. Bibó számára mindez a társadalom alsó rétegeinek olyan demokratizálását jelentette volna, amely képzést és oktatási reformot is megkívánt: Bibó és Erdei adminisztratív reformját össze lehetett volna kapcsolni a „rég”i vezetés „újra” cserélésével. Más szavakkal, az „urak” (úriemberek, nemesi származásúak), egy „értelmiségi – kisvállalkozó/farmer-munkás” berendezkedésre történő lecserélése, valamint az utóbbi tagjainak egyre növekvő „öntudata és tisztasága” a nemzeti demokrácia előfeltételeinek megszületéséhez vezetne:

„Bármennyire komoly érdekellentétek vannak is ezen belül a többé-kevésbé birtokló rétegek és a proletár rétegek között, a népi demokráciának éppen az a politikája, hogy ezt az ellentétet hátrateszi a feudális-úri-nagypolgári világ restaurációjának megakadályozására irányuló közös érdek jegyében.”³⁷⁶

Szintén 1946-ban Bibó még azt remélte, hogy a kommunisták, koalíciós partnereikhez csatlakozva végrehajtják ezt a politikát, mivel kételkedett abban, hogy soraik között elegendő számú, az emberek számára is vonzó nemzeti vezető lenne található, s mivel a „reakciós” elit egyre növekvő mértékű kizorítása vagy a kommunisták parancsára egyéb módon történő kirekesztése következtében a jobboldalon is hamarosan hiányt támadt ilyen vezetőkből. Egy évvel később az elit katasztrofális garnitúrahányára panaszkodott, amikor egy új oktatási rendszer létrehozásakor a fasiszta és „reakciós” tanárok elbocsátása ellenére a „polgári oktatási rendszer” mégsem tudott megfelelően beindulni.³⁷⁷ Ez általában a közigazgatásra is igaz volt, mivel elsőként a hivatali pozíciók felső társadalmi osztályokhoz való kötődését és a kontraszelekciót kellett felszámolni,

³⁷³ *A magyar közigazgatás történelmi örökségéről* (Kézirat 1945 augusztusáról). BIM XI. 122–125.

³⁷⁴ Uo.; Vö. Gyarmati, 1981. 154–191.

³⁷⁵ *A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások*. VT II. 328.

³⁷⁶ Uo. 332–333.; Vö. Trencsényi, 2007. 220, 223.

³⁷⁷ A „rég”i elit újra cserélésének folyamata 1946 és 1948 között felgyorsult a 120, úgynevezett népi kollégium (vagy oktatási intézmény) létrehozásával, amelyek a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége, azaz a NÉKOSZ irányítása alatt működtek. További részletekért az iskolarendszer államosításáról, lásd Romsics, 1999. 253–258.

a köztisztviselők kiválasztására pedig új módszert kellett találni. Bibó megjegyezte, hogy ezt a folyamatot a kommunisták által felállított B listák egyre hosszabbakká válása miatt mégis nehéz kivitelezni. A Kiszgazdapárt erre úgy reagált, hogy ragaszkodott a már megszerzett pozícióihoz. A társadalmi értékek rehabilitációja, amiben Bibó reménykedett, és amit az adminisztratív reform is gyorsítani hivatott, olyan szituációhoz vezetett, amelyben egyrésről egy új, „demokratikus” értelmiség és elit jött fokozatosan létre (az úgynevezett deklasszáció), s amelyben másrésről a „rég” rendszer tisztségviselői saját társadalmi osztályuk körébe vonultak vissza.³⁷⁸

A Bibó által felvázolt adminisztratív reform jelentős nehézségekbe ütközött, de becslése szerint a magyar gazdaság kritikus állapotának helyreállítása sem volt könnyebb. Más háború sújtotta országokhoz hasonlóan, a bel- és külkereskedelmet érintő feketepiac és spekuláció – a jó üzleti lehetőségek ajánlásáért külföldről szerzett „jutalmakat” is beleértve – azt mutatták, hogy a közösségi morál Magyarországon is meggyengült, s ez az emberek bizonytalanság érzésének kialakulásához és oda vezetett, hogy bizalmatlanná váltak az „új” rendszerrel szemben. Amikor a mellékhatások eltüntetésére tett kísérletek elbuktak, az emberek elkezdtek elhinni, hogy ők maguk is megúsztatják a büntetést a kisebb pénzügyi szabálysértésekért. Bibó nem az egyéneket vádolta, mivel azt gondolta, hogy tőlük nem várható el a törvények betartása akkor, amikor a közjog és a rend be-, illetve fenntartása megbénult vagy erőszakossá vált.³⁷⁹ A közösségi morál megromlása ebben az esetben is a traumatikus háborús tapasztalatok és a békéhez való alkalmazkodás megpróbáltatásainak következménye, nem pedig azok oka volt. Bibó újra a kommunistákra mutatott vádlóan, mivel valójában nem a „szocializmus megteremtésére” törekedtek, hanem arra, hogy a harag, a bizonytalanságot és a félelem magvait vessék el a tömegek között, s ennek eredményeként a gazdaság nem tudott hozzájutni a működéséhez szükséges erőforrásokhoz, mivel a tőke nem mozdult és a monopol helyzetben lévő kapitalisták kezében maradt. Bármilyen szokatlan volt is Bibó részéről, hogy a háború után beavatkozzon a magyar gazdaságpolitika jövőbeli irányának meghatározásába, most mégis nyíltan azt a fajta szocialista „demokráciát” támogatta, amelyben egy „szabályozott szabad verseny” valósul meg, ami alatt tőkealapok felhalmozását értette a kis és közepes ipari üzemek, kisvállalkozók és paraszti gazdálkodók, valamint a szövetkezetek számára, amit a kulcs termelő ágazatok államosításával biztosítanak. A szabályozást a munkaadók és a munkásokat szolgáló gazdasági bürokrácia menedzselte volna. Ez nem illett bele a kommunisták terveibe, s Bibó egyre növekvő elégedetlenséggel jegyezte meg, hogy morálprédikátori szerepben tetszelegnek a gazdasági szabálytalanságok elkövetőivel szemben, amit az egész kapitalista rendszer kritikájává fejlesztenek, s ezzel a gazdasági szektorban is lerombolják a demokratikus közösségi morál kifejlesztésének lehetőségét.³⁸⁰

A jövőnek az a víziója, amelyet Bibó vázolt fel a demokrácia egére még sötétebbé vált 1946-ban, amikor a koalíció zsákutcába sodródott azért, mert november végén a kommunisták és a kiszgadzák közötti, a belpolitikára vonatkozó tárgyalások zátonyra futottak. A választóvonal világossá vált; most már nem a demokraták és a nem demokraták, hanem a kommunisták és a demokraták között húzódott, a demokrácia oldalán állókat is az utóbbiakhoz értve. Ez a szembenállás rosszabb volt, mint a kommunisták és a „reakció” közötti, mivel a demokrácia – amely megteremtőjének a kommunisták magukat 1945-ben kinyilvánították – most már

³⁷⁸ *A koalíció választóvonalán* (1947). VT II. 338–339, 343–344.

³⁷⁹ Uo. 340.

³⁸⁰ Uo. 340–342.

antagonisztikus, ha nem egyenesen ellenséges viszonyba került a szocializmussal.³⁸¹ Bibó ebben a polarizálódásban nagy veszélyt látott, mivel az a „kieleződés kultuszát”³⁸² – vagyis a politikai hatalom megragadására való törekvést és az ideológiai konfliktusok létrehozását – hozta napvilágra, ami katasztrofális volt egy kiegyensúlyozott közösségi morál szempontjából, s amely jelenséget Hitler hatalomra kerülésének időszakából már ismert. Ebben a feszült helyzetben, amely Bibó szerint Európában általában is fennállt, egy politikai középutat és egyensúlyt kellett találni, mivel – ahogy abban továbbra is hitt – a bal- és a jobboldal megvalósítandó rendszerre vonatkozó eszméi végső soron közösek voltak: „szabadság, boldogság, emberi méltóság és közösségi élet”. Nehéz volt elismernie, hogy a kommunisták mindenképpen egy „uralom kultusz” megalapozására törekének.³⁸³

Bibó elemzésének van egy drámai kicsengése, amennyiben nyelvhasználata erős közösségi moralista érzelmekkel volt telítve, de a zsákutcából kivezető út megmutatásához egy higgadt és érzékeny arra vonatkozó előre jelzésre volt szükség, hogy a koalíció összeomlása esetén Magyarország milyen kormányzata lenne. Amikor az 1947-es választások előtt, a kommunisták támadásai következtében a Kiszgázdapárt defenzívába szorult, Bibó nehezen tudta elképzelni, hogy a párt még mindig képes lesz egy többségi kormány megalakítására. A párt kezdettől fogva a kommunistákkal szembeni ellenállás, a magántulajdon megvédelmezése és egyáltalán nem a demokrácia követelése céljából jött létre. Ebből következően a biztonság – vagyis a rend fenntartása – nem pedig a demokrácia támogatása³⁸⁴ vált közösségi morálja központi kérdésévé. A Belügyminisztérium és a rendőrség azonban a Szovjetunió által támogatott kommunisták ellenőrzése alatt állott. Bibó úgy vélte, hogy egy baloldali koalíció győzelmének csakis csalással (például a kommunistákat támogatók egyik szavazóhelységéből a másikba való szállításával) és megfélemlítéssel lehet esélye.³⁸⁵ Még mindig úgy látta, hogy lehetséges egy új koalíció létrejötte, de csak akkor, ha annak politikai központja még inkább balra tolódik, ami egyet jelentene azzal, hogy a kormányzati hatalom a kommunista miniszterek kezében összpontosulna, a pártok hatalma pedig behatolna a népi bizottságokba és más szervezetekbe. Bibó számára mindez egyáltalán nem járult hozzá a demokráciával összhangban lévő közösségi morál kialakulásához, hanem inkább az emberek passzív engedelmeskedését vonta maga után, ami egy visszafelé, a „rég” rendszer tradíciói irányába tett lépést jelentett volna. A balra húzó koalíció, amelyben kevesebb párt venne részt, egyúttal „nem polgári” is lenne, mivel egyértelműbben állna szemben a vallással különösen pedig és az egyházakkal, s ez az orientáció világos kifejeződése lenne annak, hogy a koalíció

³⁸¹ Uo. 346–347.

³⁸² A marxizmus és a kereszténység voltak, a demokrácia és szocializmus, a szabadság és diktatúra, valamint a „reakció” és demokrácia versengtek egymással, más szavakkal Bibó „demokráciáját” két fronton is fenyegették, a baloldaltól és a jobboldaltól (Uo. 346.). Magyarország abban különbözött Romániától és Bulgáriától, hogy valóban voltak „reakciók”.

³⁸³ *A koalíció választáson* VT II. 347.

³⁸⁴ Bibó számára a demonstrációk rendőrség felhasználásával történő elnyomása veszélyesebb volt a demokráciára nézve, mint maguk a demonstrációk, mivel akadályozták a demokrácia fejlődésének lehetőségeit és polgárháborúhoz vezethettek (ahogyan az Görögországban történt 1946–1949-ben).

³⁸⁵ Még ezek a manipulációk sem segítettek, mivel a kommunisták által alakított blokk a szavazatok 45%-át kapta. Ezen belül a kommunisták támogatása csak némileg növekedett az 1947-es választásokon (16,9%-ról 22,2%-ra), bár áterőltettek egy új választási törvényt, amely elvette azoknak a választójogát, akik B-listán szerepeltek, vagy közép és alsó szintű köztisztviselők voltak a „rég” rendszerben és valamilyen jobboldali párthoz vagy szervezethez tartoztak, ahogy a deportálásra váró magyarországi németeket is. Az 1945-ös koalíció legnagyobb pártja, a Kiszgázdák megsemmisítő vereséget szenvedtek, de utódjaik kárpótolták a veszteséget. Erről és a választási eredményeket bemutató táblázatra lásd Romsics, 1999. 234–235.

kizárólag „kötelező barátkozáson” alapul.³⁸⁶ Bibó elemzése alapján, a helyzet egészen „siralmas” volt, s helyre hozatala érdekében egy eljövendő koalíciónak egy „szavatartó, keményen dolgozó” vezetésre lett volna szüksége – amelynek jellemzésére először használta a „progresszív” jelzőt – s még ha baloldali is lett volna, továbbra is a Kiszgazdapártnak és támogatóinak kellett vezetni azt. Baloldalin ebben az esetben azt értette, hogy a megmaradás és a kommunisták támogatásának megnyerése érdekében, minden „reakciós” elemet el kell távolítani a pártból. Mindkét blokk felbomlasztásával kiegészítve, csakis így válhat lehetővé egy demokratikus és stabilabb bázis megteremtése, bár az a félelem is megjelent, hogy mindez a Kiszgazdapárt koalíción belüli többségének eróziójához vezethet.³⁸⁷ Egészen világos, hogy nem voltak más, jobboldali alternatívák, amennyiben Magyarország el kívánta kerülni az egypárti uralmat. Bibó elemzésének hangneme a korábbiaknál egyértelműbben utalt a diktatúra lehetőségére.

Bibó a kommunisták, a szociáldemokraták és a saját pártja által kínált baloldali alternatívát is kritikusan vizsgálta. A kommunistákkal kezdve, bemutatta az operatív premisszáikat, amelyeket a magyarok alig ismertek: a forradalmat, az osztályharcot és a tömegekre alapozott pártküzdelmet. A sajtó elemzése alapján Bibó arra a következtetésre jutott, hogy a kommunisták 1945-ben használt „népi demokrácia” fogalma azért tűnt már el a kommunisták szótárából, mert a továbbiakban már nem tolerálták, hogy a „reakció” antitézise legyen. Valószínű volt, hogy a választások eredményeként egy, a kommunisták által összeállított olyan, szűk bázissal rendelkező baloldali kormányzat jön létre, amelynek közösségi morálja nem érdemeli meg a „demokratikus” jelzőt. Bibó szerint ennek hatalomra jutása az alábbiakat jelentené:

„[...] egy látszatsikerekből élő, kisebbségi érzéstől és összeesküvés pszichózistól gyötört, a meghunyászkodás ingoványos talajára és fiktív tömegmozgalmakra támaszkodó és egyrészt garnitúráhiánnyal, másrészt az opportunizmus és hataloméhség odacsődülésével küszködő keserves kormányzást jelentene.”³⁸⁸

Bibó némileg kételkedett abban, hogy a kommunisták tényleg a koalícióban maradnának, mivel tudta, hogy milyen erőteljesen törekednek arra, hogy a Kiszgazdapártot megtisztítsák a „reakciós elemektől”, végső soron pedig, hogy szétverjék azt. Egyre valószínűbb volt, hogy nem fogadnának el egy közös demokratikus programot és azokon a módszereiken sem változtatnának, amelyek a helyzetet tovább élezték. Úgy látszott, hosszú távon sikerrel kebelezik be a szociáldemokratákat, ami később valóban be is következett. Bibó úgy ítélte meg, hogy saját pártjának a választások után nagyon kevés esélye volt arra, hogy befolyással legyen a koalíció megalakítására, bár értelmezése szerint a koalíción belüli súlya nagyobb volt annál, mint amekkorára taglétszáma alapján gondolni lehetett. Olyan „erkölcsi tőkével” rendelkezett, amelyre a közösségi morál szempontjából szükség volt, s amelyet a koalíció szélsőséges erői a magukénak igyekeztek tulajdonítani.³⁸⁹ A párt 1946 végére a szétesés szélére került, de a közelgő választások miatt összezárta a sorait.³⁹⁰ Bibó mind közül a „leginkább proletár” pártként határozta meg, mivel az

³⁸⁶ *A koalíció választáson.* VT II. 355–356.

³⁸⁷ Uo, 358–359.

³⁸⁸ Uo, 361.

³⁸⁹ Uo, 362.

³⁹⁰ 1946 tavaszán a párt jobbra hajló szárnya, amely ellenezte az együttműködést a kommunistákkal, elszakadt és Kiszgazdapárt paraszti szárnyához közeledett, így határolva el magát Erdei MKP párti politikájától. Ezt a paraszt-kispolgár demokrácia „harmadik utas” politikájával lehetett volna helyettesíteni. Bibó nem látta értelmét ennek az irányváltásnak. A novemberi pártkongresszuson Veres Péter, a centrum erői segítségével sikerrel állította meg a párt felbomlását, jobbra

olyan legalsó társadalmi rétegek ügyét támogatta, mint azok, akik éppen most kaptak földet a földreform során, ami a korábban földdel nem rendelkezők számára valódi, a „kistulajdonosok” közé való felemelkedést jelentett, amiről úgy hitte, hogy a fejlődő közép-európai társadalmak egyik legfontosabb feladata.³⁹¹

Bár a koalíciós kormány cselekvőképessége 1945 óta folyamatosan gyengült, és Magyarország demokratikus fejlődésének útja lezárulni látszott, Bibó továbbra is a koalíció fenntartása mellett foglalt állást.³⁹² Bár a magyarokat szégyenérzet terhelte és nyugtalanítóan kimerültek voltak a háborús újjáépítés miatt, mégis együtt, a nagyhatalmak nyomása nélkül kellett elviselniük a jövőt – ez volt Bibó kívánsága, amely megvalósításának azonban – a győztesek parancsoló jellegű politikája miatt – nem volt reális esélye. Őt a Baloldali Blokk (MKP, szociáldemokraták, Nemzeti Parasztpárt) a francia forradalom idejének „Direktóriumára” emlékeztette, amely a republikánus, demokratikus csoportosulás ellentéte volt. Bibó kora Magyarországnak általános politikai helyzetét tekintetbe véve, volt-e még bármi esélye is a demokráciának?

Hogy megválaszolhassuk ezt a kérdést, meg kell állnunk egy pillanatra, és ebben az összefüggésben meg kell hallgatnunk Bibó akadémiai székfoglaló beszédének fő üzenetét, amelyet 1947 júniusában mondott el, s amelyben a hatalmi ágak elválasztását elemezte. Akkor és ott ez pusztán elméleti szempontból érdekelt, mivel tudta, hogy a magyar vezetésnek ennél égetőbb kérdéseket kell megoldania. Mégis időszerű volt, mivel a hatalom leglényegét érintette, nevezetesen, hogy mely szervezeteknek vagy személyeknek kell a legnagyobb hatalommal rendelkeznie egy államban.

Bibó elemzése szerint – a társadalmi csoportok közötti hatalmi viszonyok elismerése következtében – a hatalom az antikvitásban „reális” alapokon nyugodott, míg a középkori keresztény államban „idealisztikus” volt, abban az értelemben, hogy minden hatalom elvben bűnös dolognak minősült, s így elkerülhetetlenül erkölcsromboló volt. Ezért, a hatalomgyakorlás igazolása – valamilyen „feloldozás” vagy a modern kifejezést használva, bizalmi szavazás formájában – csak bizonyos erkölcsi célok megvalósítása révén volt elérhető (*telos*). A Római Birodalom korrupcióba zuhanásával és Európa barbár kézbe kerülésével, az arisztokráciának a bűn hatalmas morális terhét kellett magára vállalnia, s ezért hatalmát *minden esetben* (kiemelés a szerzőtől) igazolnia kellett, vagyis arra kellett törekednie, hogy erkölcsösebbé váljon, s hogy példát állítson a politikai közösség elé. Így aztán a hatalom humanizálódott, humanusabbá tették, olyan módon például, hogy Isten törvényeit „az ország törvényeiként”, vagyis az egyes európai monarchiákban alkalmazott törvényekként hajtották végre. Ha nem ez történt, az igazság keresztény eszméjével összhangban, az embereknek joga volt a lázadásra, és nem csak azért, hogy megfeleljenek a hatalmat kárhóztató felfogásnak; más szavakkal, a közösségi morálhoz való jog alapvető politikai jelentéssel bírt. Közvetett módon azt az értelmezést adja, hogy ez az Aquinói Szent Tamástól származó felfogás azóta nem sok hatással volt az európai államfejlődésére, éppen ellenkezőleg, amikor a hatalom ideiglenesen sikerrel utasította el az egyház jogi hatalmát, autokráciához és despotizmushoz vezetett, s ezt a jelenséget a 20. században szörnyűségesen

tolódását és elkülönülését a Baloldali Bloktól. Részletekért lásd *A koalíció válaszában*. VT II. 363.

³⁹¹ *A koalíció válaszában*. VT II. 363–364.

³⁹² Ez volt a helyzet annak ellenére, hogy húsz jobboldali politikust kizártak a Kiszagdapártból, köztük Sulyok Dezső és Nagy Vincét, akiket Bibó, demokratáknak tekintett, s akik 1946-ban megalapították a rövid életű Magyar Szabadság Pártot és elleneztek a kommunista népi demokráciát, de ugyanebben az évben az Egyesült Államokba emigráltak.

demonstrálta a két háború közötti időszak politikatörténete.³⁹³ A hatalmi ágak elválasztásának Montesquieu és Locke államelméletében kifejtett doktrínáját éppen az ezzel a helyzettel való szakítás érdekében dolgozták ki, ahol is a jog hatalma önmagában a parlamenti törvényhozás és igazságszolgáltatás kimagasló kifejeződéseként jelent meg, s így kizárta a zsarnokságot. Bibó azonban úgy látta, hogy a hatalmi ágak szétválasztásának fejlődése akkor megállt, s a 19. század közepétől az idealisták és a történelmi materialisták által vele kapcsolatban megfogalmazott radikális kritika erősödött meg. Az idealisták azt mondták, hogy a bírák csupán a végrehajtó hatalmi ágak egyikét alkotják, a szocialisták pedig a hatalmi ágak elválasztását szükségtelennek tartották, hiszen egy osztályharcban vajon kinek az oldalára állnának a bírák? Bibó azonban úgy hitte, hogy a szocializmusban is lehetséges (tudniillik a hatalmi ágak szétválasztása – a fordító), amennyiben a hatalmi koncentráció megelőzése érdekében, a hatalom egyes szervei között sikerül egy demokratikus kompromisszumot létrehozni, ahogyan az Angliában történt, melynek példáját Magyarországnak különösen nehéz követnie. Bibó számára a pluralizmus, a hatalom sok központ közötti megosztása, a hatalmi ágak elválasztása újra gondolásának perspektíváját kínálta, különösen a gazdaság és a bürokrácia működése vonatkozásában.³⁹⁴

A hatalom központosítása aggasztó jelenség volt Bibó számára, miután az államok szilárdan stratégiai ellenőrzésük alá vonták a háborús gazdaságot. A következmény a korrupció és a bürokrácia megnövekedése, valamint az olyan ellenőrző szervezetek növekvő befolyása lett, mint a szakszervezetek, szövetkezetek és a kereskedelmi kamarák. Az állam számára a tudomány és polgári oktatás jelentősége is megnőtt. A legnagyobb veszélyt mégis a tömegmédia propaganda célokra történő felhasználása jelentette, mivel a propaganda végül hajlamos el is hinni azt, amit hirdet – ahogyan azt a náciizmus tapasztalata megmutatta –, s ezen a ponton az állam is az áldozatává válhat.³⁹⁵ A tudomány és a kultúra függetlensége is veszélybe került. Bibó a „menedzserek forradalmától” is óvott, amikor a technokrata tervezés és szakértelem kicsúszik a demokratikus ellenőrzés alól. Habár a gazdasági demokráciára vonatkozó elképzelése tartalmazott néhány, a tervgazdaság alapján működő kollektív intézményt, a technokrácia uralmát mégis veszélyesnek tartotta, mivel a szabadság elvesztéséhez és despotizmushoz vezethetett. Valójában, a közösségi morál szempontjából ez volt a „legdemoralizálóbb” gépezet mind közül, hatalma ellenőrzése érdekében pedig decentralizációs intézkedéseket kellett bevezetni, mely szcenárió szöges ellentétben állt a kommunisták terveivel. Ezeknek az intézkedéseknek kellene [...]:

„[...] csak az általános demokratikus politikai nevelés, a szakmai elmélyülés, az öngazgatás kiszélesedése, az ellenőrzési igénynek a nagymértékű megnövekedése adhat egyensúlyt, s szoríthatja vissza a maga helyére ezt az új szervezői arisztokráciát.”³⁹⁶

³⁹³ *Az állambatalmak elválasztása egykor és most.* VT II. 372–74.

³⁹⁴ Uo. 390–392.

³⁹⁵ Uo. 394–395. Bibó azt is veszélyesnek tartotta, hogy az igazságügyi miniszter folyamatosan nyilatkozatokat és véleményeket tett közzé, mintha magát bírói szerepbe emelte volna. A vélemények csupán vélemények voltak és nem voltak törvényerejűek, de a kormányzat könnyen törvény szerűnek érzette őket, s így korlátozásokat vezethetett be a versenyes és a szerződésjog vonatkozásában. Lásd *A bírói és közigazgatási funkció szociológiájához* (1941). BIM X. 56–65.

³⁹⁶ Uo. 396.

Bibó demokráciába vetett hite olyan mély volt, hogy bízott abban, hogy az emberek „szabadság ösztöne” képes a kormányzat kiterjedt manipulációja és a szakértői tervezés mérséklésére. Úgy gondolta, hogy ez az ösztön áll a nyugati, európai demokratikus fejlődés középpontjában és ez támogatja annak közösségi morálját. Amikor mindezt egy kormányzat perspektívából szemlélte, akkor a demokrácia közösségi morálja egy, a közösségi moralitás feladataihoz mérten szolgai attitűdöt is tartalmazott, ami által *morális* (kiemelés a szerzőtől) feladatokká nemesülnének. Bibó véleménye szerint legfőbb ideje volt, hogy a magyarok magukévá tegyék ezt, a hatalmi ágak szétválasztásának története által előállt vívmányt, vagyis, hogy megszabadítsák magukat a keleti feudalizmus maradványaitól, amely a parasztokat a földhöz és a régi kultúrához kötötte, s csatlakozzanak a közös európai fronthoz. Akkor is ezt tekintette a magyarságtudomány kulcsfeladatának, amikor 1948-ban a Magyar Tudományos Akadémia tagja lett.³⁹⁷

Ebben a kontextusban érdemes még azt megelőzően közelebbről is megvizsgálni a Nemzeti Parasztpárt magyar politikára vonatkozó helyzetét és programját, hogy a párt önállóságát elveszítette volna, illetve Bibót 1950-ben kirekesztették volna a közéletből és az egyetemi tanításból.³⁹⁸ Így képet kaphatunk arról, hogy a „demokrácia” milyen alternatíváját kínálhatta volna, amennyiben a magyar politika ezt az irányt vette volna.³⁹⁹ A Kisgazdapárt és kommunisták véleménye szerint, Bibó pártja csupán ideiglenes és átmeneti jellegű volt, mivel szerintük ők elszívták tőle a parasztság körében meglévő támogatói bázisát. Bibó tudomása szerint azonban ez nem fedte a magyarországi valóságot, mivel a Nemzeti Parasztpárt pontosan a társadalmi hierarchiában felfelé törekvő „szegényparasztság” körében talált támogatásra, még ha nem is kapta meg túl sok szavazatukat a választásokon. A pártot elitizmussal is vádolták, mivel a többi pártnál egységesebb vezetésében ott voltak a radikális értelmiség, a Márciusi Front képviselői, a falukutatók és az úgynevezett népi írók irodalmi körének tagjai, akik az újraindult (1946–1949) *Válasz* című folyóirat körül csoportosultak.⁴⁰⁰ Ennek az elitnek a támogatása azonban a választási eredményekben nem mutatkozott meg.

Bibó számára elsődleges fontosságú volt, hogy eloszlassa a pártjáról keringő téves eszméket, azt is beleértve, hogy ideológiáját az osztályharc inspirálta. Kiemelte, hogy az nem a marxista dialektikán alapszik – vagyis nem a „nemesi” gazdaságtól az állam vezette szövetkezetekig történő ugrást támogatja, amit a kommunisták akartak Magyarországra erőltetni – hanem evolúciós és progresszív hibrdek kombinációja, vagyis védelmezi a magántulajdont és vizsgálja a szocialista szövetkezeti eszmét. Bibó már korábban elutasította a változással összefüggésbe hozott forradalmi romanticizmust, de magának az 1848-as „polgári” forradalmi felszabadító

³⁹⁷ *A magyarságtudomány problémája* (1948). VT II. 567.

³⁹⁸ Cikke túl sok volt a kommunistáknak, akiket Sztálin irányított és egy szigorúbb a szovjetizálási program mellett kötelezték el magukat. Továbbiakért lásd Szegedy-Maszák, 2000. 244–245.

³⁹⁹ Az 1945-ös választásokat megelőzően, a Nemzeti Parasztpárt kiáltványa egyértelműen tartalmazta a parasztság, a földnélküliek és a mezőgazdasági munkások „nemesei hatalma” alóli felszabadítását, amit földreformmal kapcsoltak össze. Az elképzelés az volt, hogy a dán és a finn gazdaságok eredményeinek elérése érdekében, több százezer szabad, életképes kisbirtokot hozzanak létre. A magántulajdon megtartására vonatkozó üzenetük célba érésének biztosítása érdekében, a program több helyen is hangsúlyozta, hogy nem burkolt kollektivizálásról van szó, hanem szövetkezetek önkéntes alapon történő létrehozásáról. Az ipar elsőszámú feladata a mezőgazdasági gépek és a művelési eszközök gyártása volt, mivel a háború utolsó időszakában a németek minden mozdíthatót magukkal vittek. Továbbiakért lásd MTSZ. 440–441.

⁴⁰⁰ *A Parasztpárt helye a magyar politikában* (1947). VT II. 402–403, 406–407.; Vö. Romsics, 1999. 235.; Szegedy-Maszák, 2000. 242.

mozgalom hagyománya folytatásának feladatát szánta, mások mellett Petőfit és Táncsicsot⁴⁰¹ idézve azt kívánta, hogy vessenek véget az „úriemberek és nemesek” parasztságot elnyomó és kiszákmányoló hatalmának. Az új, 1947-es kontextusba illesztve a dolgot, pártja nem a társadalmi fejlődés⁴⁰² „reakciós” hátráltatását kívánta – amivel a kommunisták⁴⁰³ gyakran vádolták – hanem arra figyelte, hogy ez a fejlődés ne forduljon szembe az egyének, különösen a földhöz kötődő parasztság, lehető legteljesebb emancipációjával. A Nemzeti Parasztpárt radikalizmusa pontosan ezen a közösségi morális értéken alapult – minden olyasfajta fejlődés előfeltétele volt ez, amely a demokrácia és az emberek társadalmi emelkedését ellenző erőkkel szemben lépett fel. A párt tehát nem a magyarság, hanem annak „történeti” értelmezése ellen lépett fel, legfontosabb jellemvonása pedig az volt, hogy a korábbi parasztok, földnélküliek és földmunkások, amint megszabadítják őket a szegénységtől és a jobbágyléttől, saját uraikká válnak.⁴⁰⁴

A földtől való függés felszámolásán túlmenően, Bibónak a parasztság felszabadulására vonatkozó széleskörű reformja a kulturális emancipáció két további elemét is magába foglalta: a gazdálkodás „nemesi” hatalom által előírt béklyóitól, illetve a paraszti közösség ódivatú erkölcsi normáitól való megszabadulást. A demokrácia létrehozását célzó közösségi morál azt diktálta, hogy a „rég” rendszer összeomlása után a parasztokat már ne kötelezze egy olyan kultúrához való ragaszkodás, ami semmi újat nem tudott létrehozni. Bibó számára új népdalok megalkotása, a nemzeti viselet túlzott mutogatása és a folyamatos néptánc bemutatók nem voltak elegendők. Ehelyett arra volt szükség, hogy a parasztok számára megteremtsék annak lehetőségét, hogy életminőségük javítása érdekében megtanuljanak egy-két dolgot arról a városi kultúráról, amelyet a fundamentalisták „istentelenként” becsméreltek, hogy például új bútorokhoz jussanak, Mozartot hallgassanak, sőt jazzre táncoljanak, bár a néptáncot derűs örömforrásként meg kellene őrizni a fiatalság számára. Ez a fajta kulturális modernizáció jelentette az előfeltételt annak, hogy az „új” paraszt gazdaságilag fel tudjon emelkedni és elnyomott alattvalóból „az egyéni minőséget kultiváló”, azt gyakorló állampolgárrá váljon.⁴⁰⁵

⁴⁰¹ Táncsics Mihály (1799–1884), elítélt magyar kommunista teoretikus, 1848–1849-es forradalmár, aktívan tevékenykedett a munkások és jobbágyok felszabadítása érdekében.

⁴⁰² Az 1947-es választások után alakult kormány a kommunisták befolyása alatt maradt. A választásokon a Kiszgazdapárt elvesztette vezető szerepét (a szavazatok 15,4%-át kapta), a belőle kiváló részek pedig a kommunisták „szalámi taktikájának” áldozatai lettek. A Nemzeti Parasztpártot két kommunista szimpatizáns, Erdei Ferenc és Darvas József képviselte a kormányban.

⁴⁰³ *A népi demokrácia útja* című brossúrájában Rákosi célzott arra, hogy a fasizmus gyökeret vert a jobboldali pártokban, különösen a Kiszgazdapártban. Rákosi, 1946. 12–13. és 25.

⁴⁰⁴ A parasztok „rég” helyzetének leírásában Bibó, az Erdei Ferenc *Parasztok* (1938) című munkájának 14. oldalán található definícióra hivatkozik: jobbágyból paraszttá válva, a paraszt központi erkölcsi irányelve az alapvető törvénytisztelt, a „szüntelen munka”, a kötelező napi munka, a tized fizetéséhez szükséges munka és a házkörüli telken töltött munka lett. Amikor aztán a földreform felszabadította a parasztságot és a földnélküliek és a napszámosok is kaptak földet, csak két dolog maradt változatlan, a természetközelség és a szabad kisgazdaságokhoz kötődő kultúra. *A Parasztpárt helye a magyar politikában*. VT II. 407–410. Lásd továbbá *A magyarságtudomány problémája*. VT II. 555. és 558–559, amelyben megismétli Erdei érvét a Tudományos Akadémia előtt, és kiemeli, hogy ez a termelési mód egy olyan fajta „morállá” vált, mind a „nemesek”, mind pedig a parasztok számára, amelyik a demokratikus közösségi morál számára is megfelelő. Ezt a „szabadabb” és modernebb észak-amerikai farmerekhez és városi polgársághoz hasonlította.

⁴⁰⁵ *A Parasztpárt helye a magyar politikában*. VT II. 412–417, 421.

Bibó számára alapvető követelmény volt, hogy az államnak biztosítani kell az eljövendő független parasztság számára az önkéntes egyesülés jogát – ekkor még mindig úgy hitte, hogy minden baloldali párt egyetért a magántulajdon megtartásában⁴⁰⁶ – s hogy segítenie kell abban, hogy korszerű ismeretekhez és mezőgazdasági gépekhez jusson. Morális szempontból nézve, a munka megtakarító újításokat érzékelve, megnőne a „bátorságuk és az öntudatuk”, melyek motivációs szempontból fontos elemei annak a közösségi morálnak, amely által valahol a kapitalizmus és a szocializmus között elhelyezkedő, ideológiai manipulációktól mentes, a termelést összehangoló szövetkezeteken alapuló paraszt közösség jöhet létre Magyarországon. Ami a reformokat illeti, a Bibó által ismert falukutatók és néprajztudósok magasabb szintű bürokratikus-technokrata irányítás nélkül nyújthatnának nekik vezetést.⁴⁰⁷ A gazdasági fejlődést megalapozó, így létrehozott kezdőpontból kiindulva a parasztok – mind a közösségi morál szempontjából mind pedig politikailag – egyre nagyobb mértékben lennének képesek arra, hogy megszabadítsák magukat a jobbagyság korszakából megörökölt viselkedéstől a „meglapulástól”, s most már az „uraktól” (nemesek) nem félve tudatára ébrednének jogaiknak és megismernék a törvényeket. Ebből kiindulva kifejlődne bennük az igazgatásban való részvétel akarata, és az Osztrák-Magyar Monarchia időszakára jellemző passzív ellenállást a közjó érdekében végrehajtott aktív vállalkozások váltanák fel. Az „álavettség” gesztusait és a szolgai morált el kell takarítani a demokratikus közösségi morál fejlődésének útjából.⁴⁰⁸

Bibó még azt is megígérte, hogy a parasztságot bevonják pártja közéleti tevékenységébe, minél fogva a továbbiakban már nem lennének „kirakatparasztok”, mint Bethlen időszakában, amikor még e legmódosabb parasztok sem tudtak befolyással lenni az állami politika alakulására.⁴⁰⁹

Hogyan képzelte tehát Bibó az „új” parasztság életszínvonalának és társadalmi státusának emelését? Ideális elképzelése az volt, hogy saját családi háza, egy kisiparos műhelye és egy kisbirtoka lenne, más szavakkal ő válna a vidéki „kispolgárrá”, amit a kommunisták gyűöltek. Éppen ellenkezőleg, Bibó számára nem azon falusi nyomorultak egyik lenne, amelytől pártja támogatása nagyrészt függött. Merészen a távoli Nyugatot megtéve összehasonlítási alapnak, ezt „új” ideális személyt azzal a francia stílusú *citoyen*-nel vetette össze, aki „szabad emberi lény” volt, aki azonban semmilyen körülmények között sem sülyedhetett egy osztálytársadalom kispolgárságának szintjére.⁴¹⁰ Mindent egybevetve, létrejött egy olyan, teljesen újfajta társadalmi-gazdasági rendszer kialakulásának kérdése volt, amelyet egy egészen sajátos demokratikus közösségi morál szabályoz:

„[...] a parasztpárt döntő fontosságú feladatnak érzi a társadalom elemi, önkormányzati, helyi érdekképviselői, szövetkezeti egységeiben a spontán szerveződés, közös munka és demokratikus ügyintézés szabadsággal teljes gyakorlatának a kiegészítését.”⁴¹¹

⁴⁰⁶ 1947 folyamán Magyarország szovjetizálása egy annyira nyilvánvaló kilátássá vált a koalíció jobboldali pártvezetői számára, hogy emigráltak. Lásd Romsics, 1999. 233–237.; Kontler, 1999. 401–403.

⁴⁰⁷ *A Parasztpárt helye a magyar politikában*. VT II. 418–419, 422.

⁴⁰⁸ Uo. 424–425.

⁴⁰⁹ Itt Bibó utal az 1922-es Egyesült Kisgazda és Földműves Párt beolvadására Bethlen Egységes Pártjába.

⁴¹⁰ *A Parasztpárt helye a magyar politikában*. VT II. 430–432.

⁴¹¹ Uo. 435.

A „régí” politikai kultúrát egy olyan modern politikai kultúrára kellene cserélni, melynek anyagi alapja a megreformált mezőgazdaságon, és általánosságban a modern technológiai eszközök használatán nyugodna – aminek az elfogadását az e munkában résztvevő és saját kutatásokat folytató, Bibóhoz hasonló értelmiségiek segítenék. A társadalmi és politikai feladatok megvalósítására vonatkozó, a magyarokra jellemző régi stílusú, érzelmi alapú, sőt misztikus megközelítést a tudásra és a megértésre alapozott újjá szervező munkával kellene helyettesíteni. Töprengésre ad okot, hogy Bibó még 1947-ben is őrizte ezt a fajta jövőbe vetett hitet, még abban az évben is, amikor saját politikai reményeit elszívároggni láthatta a Duna menti alföldi homokban.

Mint ahogy Magyarország történelme folytonos tévutak és zsákutcák sorozata volt, Bibó radikális reformpolitikája saját pártján belül forradalminak volt tekinthető, mivel így a béke eszményének ajánlása maradt mindössze, amelyetől ösztönözve, a háború utáni helyzetben a magyarok ellenőrzésük alá vonhatják saját társadalmukat. Ez a „forradalom” különbözött a fasiszta és kommunista propagandával telített „forradalomtól”, mivel „az urak és a nemesség” anyagi és mentális elnyomása alóli felszabadítás volt a célja. A magyarok háromszor próbálták felszabadítani magukat (1848–1849, 1918–1919 és 1944–1945), azonban Bibó szerint mindannyiszor kudarcot vallottak, mégpedig azért, mert ezeket a felkeléseket nem a nép saját erejére és szabadság iránti vágyára alapozták, hanem megőrizték a hatalmon lévőkkel szembeni hagyományos tiszteletet. Most, a háború után helyzetben azonban, Bibó úgy érezte, hogy a forradalom a tömegek legmélyéről árad ki – nem pedig a kommunisták proletariátusából.⁴¹² Így aztán még a közösségi morál kulcsfontosságú értékeit – a békét, az erőszakmentességet, a szabályokhoz való ragaszkodást – is, a felszabadítás érdekében pillanatnyilag félre kell tenni, ahogyan azt a középkori politikai filozófia tanította. Más volt ez, mint a kommunisták módszere, mivel Bibó értékrendjében az erőszaknak nem önmagában volt értéke, s a politikai mindennapi eszközöként sem volt szabad alkalmazni, hanem csak akkor, amikor a tömegek úgy érezték, hogy ügyük megkívánja annak használatát, például amikor a „régí” rendszer támogatói a hatalom visszaszerzésére törnek. Kritikáját a kommunisták ellen fordítva, Bibó azt hangsúlyozta, hogy az „új urakká” válást nem a „régí nemesek” palotáinak lerombolásával és kincseik megszerzésével kell elérni, hanem – ahogyan Bibó hozzátette, a fiatal Marx is elképzelte – a végső cél a nép spirituális forradalmának megvalósítása, nevelés által a demokratikus közösségi morál szintjére kell emelni őket, s hogy tiszteljék a demokrácia szabályait.⁴¹³

A „régí” rendszer híveinek arra irányuló összeesküvését, hogy megdöntse az újonnan született magyar népköztársaságot, éppen akkoriban leplezték le,⁴¹⁴ hogy Bibó a „reakció erőinek” visszatérésére és arra figyelmeztetett, hogy a kommunisták túlzott erőszakot alkalmaznak ellenük. Az összeesküvés önmagában nem élvezett széleskörű társadalmi támogatottságot és jól szervezett sem volt, ám az egyik csoport a Magyar Testvéri Közösség azokat a faji ideológiából származó „reakciós” nézeteket képviselte, amelyek teljesen ellentétesek voltak Bibó demokrácia értelmezésével és veszélyesek voltak arra.⁴¹⁵ Elemzésében három csoportra osztotta őket:

⁴¹² Uo. 436–439.

⁴¹³ Uo. 441.

⁴¹⁴ A Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai osztálya 1946 augusztusában fedte fel az összeesküvést, a letartóztatások pedig december közepén kezdődtek el. További információért lásd Darvas, 1947.

⁴¹⁵ Az 1930-as években alapított szervezet konzervatív és ultranacionalista volt. Antiszemita lévén, a magyar „fajt” védelmezte és helyzetének javítását támogatta az idegen befolyással szemben. Tagjai főként a keresztény középosztályhoz és az értelmiséghez tartoztak. A szervezetnek voltak kapcsolatai más szélsőjobbaldali csoportokkal is és tevékenységük fokozódott a második világháború alatt, amikor egy németellenes mozgalmat indított. 1944–1946-ban felfüggesztették

antiszemitákra, kommunista ellenesekre, valamint az elszegényített parasztság és a Parasztpárt ellenfeleire. A mélyebb elemzés azonban megmutatja, hogy számára a fő problémát a demokrácia szempontjából nem a gyenge és megosztott összeesküvés jelentette, hanem az arról való tudósítások átpolitizáltsága, s ebből következően, a kiterjedt tisztogató eljárások ösztönzése.⁴¹⁶ Az összeesküvésről kiadott hivatalos jelentések politikai bosszorkányüldözéshez vezettek, s az áldozatok listája Bibó olyan párttársait is célkeresztbe vett, mint Veres Péter⁴¹⁷ és Németh László – aki nagy hatással volt történelmi nézeteire⁴¹⁸ – és még sok más „reakciós”, akik a Kisgazdapárt jobbszárnyának vezetői voltak (Nagy Ferenc, Kovács Béla), s akikről Bibó meggyőződéssel vallotta, hogy a demokrácia védelmezői. Minden valódi indoklás nélkül összeesküvőknek és fasisztáknak nyilvánították őket, ami annak bizonyossága volt, hogy a kommunisták „önkéntesen” alkalmazzák a törvényt.⁴¹⁹ Amennyiben a bírósági eljárások során nem ragaszkodtak „egy bizonyos szintű tisztességhez és becsületességhez”, akkor a demokratikus módon való politizálás vagy a hozzá kapcsolódó közösségi morál elterjesztése lehetetlenné vált. Annak, hogy a magyarok közösségi morálja nem volt még demokratikus, nagyrészt ez az „ostobaság” volt az oka, de ettől még nem váltak fasisztákká.⁴²⁰ Amennyiben Magyarország továbbra is a demokrácia útján kívánt maradni meg kellett mutatnia, hogy [...]

„[...] nem fél: sem nem hisztériás, sem nem gyáva, és sem mártírlegendát nem idéz fel, sem ereje felől nem hagy kétséget, hanem tud szigorú lenni ott, ahol kell, és nagyvonalú ott, ahol kell. Aki fél, az nem képes egyikre sem.”⁴²¹

Ebben az idézetben megtalálhatók Bibó szociálpszichológiájának kulcsfogalmai a félelem és a hisztéria, de a demokratikus közösségi morál alapvető intelmét is tartalmazza, vagyis, hogy legyünk igazságosak és pártatlanok. A demokráciának nem kellene sokat foglalkozni a „pilla-

működését, de 1946 tavaszán megpróbált újjáalakulni. Lásd VT II. 877–878.

⁴¹⁶ *Válság után – választás előtt* (1947). VT II. 532–533. A kommunisták kihasználták a helyzetet és a Szovjetunió növekvő támogatását, annak érdekében, hogy szakítsanak a Kisgazdapárttal. A párt titkárát, Kovács Bélát koholt vádak alapján letartóztatták, noha az országgyűlés, érezve, hogy kirakatper készül, nem függesztette fel a mentelmi jogát. A szovjet katonai hatóságok elrabolták az országból 1947 februárjában. Lásd: Romsics, 1999. 233–234.

⁴¹⁷ Meggyanúsították (Zsolt Béla által) a polgári sajtóban, hogy antiszemita és így alkalmatlan arra, hogy vezetői feladatokat lásson el a demokratikus Magyarországon. Olyan vád volt ez, amit a baloldali pártok egyhangúan elutasítottak. Bibó is támogatta. Lásd: *Összeesküvés és köztársasági évforduló* (1947). VT II. 447.

⁴¹⁸ Némethet antiszemizmussal vádolták meg, amikor *Kisebbségben* (1939) című kötetében, felvetette, hogy Magyarországon három generáció óta kontraszelekció működik, más szavakkal, az ország jelentős és vezető személyei a „hígmagyarok” („fajilag” keverték, némi zsidó vérrrel is) közül kerültek ki, a „mélymagyarok” pedig kisebbségben maradtak. A költők közül Petőfit hozta példának, aki szláv származású volt, és aki politikai „irrealitása” miatt fontos része volt a magyar költészetnek, Bibó pedig példaadó 1848–49-es forradalmárként tekintett rá. Bibó annak a kérdésnek a feltevésével védte Némethet, hogy van-e értelme Bergsont hibáztatni Auschwitzért azért, mert a náci is felhasználták eszméit. Analogikusan gondolkodva, Németh „faj” fogalma se nem biológiai, se nem antropológiai, hanem történelmi jellegű fogalom volt. Bibó szerint, jó ok volt arra, hogy megvizsgálják a németek asszimilációjának jelentőségét, ami központi jelentőségű témavolt Németh fent említett munkájában, és amely lényeges volt a második világháború alatt és után, abból a szempontból, hogyan miként viszonyuljanak ahhoz. Ideológiailag, végül is a kapitalizmus és a szocializmus közötti választásról volt szó, és Németh válasza szerint a szocializmust a magyarok közösségépítő demokráciáján keresztül lehet elérni. Ebben a tekintetben Németh és Bibó gondolatísága kifejezetten közel állt egymáshoz. Vö. Németh, 1989. 422–424. és Németh, 2001. 241–260.; *Összeesküvés és köztársasági évforduló*. VT II. 450–454.; Életrajzi dokumentumokban. 243–244.

⁴¹⁹ *Válság után – választás előtt*. VT II. 529.

⁴²⁰ *Összeesküvés és köztársasági évforduló*. VT II. 446–449.

⁴²¹ Uo. 449–450.

natnyi nehézségekkel” – az összeesküvéssel és az azt követő tisztogatással – hanem minimális lármával kellene tudomásul vennie azokat, és gyorsan és elegánsan le kellene vennie a napirendről. A demokratikus eszmék és az azokhoz kapcsolódó közösségi morál terjesztésében és a kétes ideológiai küzdelmek elutasításában Bibó továbbra is fontos szerepet szánt a Parasztpártnak és a hozzá kötődő értelmiségnek.⁴²² A Márciusi Front megalakulásának tizedik évfordulójáról is meg kívánt emlékezni: voltak kísérletek arra, hogy amikor a demokratikus fejlődést támogatva – különösen akkor, amikor a parasztság szabadságát a „fajvédőkkel”⁴²³ és az ultranacionalistákkal⁴²⁴ szemben védelmezve – egy közösségi morális tőkét kívántak felhalmozni, a fronthoz tartozókat rasszistáknak és nemzeti romantikusoknak bélyegezzék. Annak következményei, ha ilyen, ideológiailag „reakciós”, az önkényuralmi rendszer és a monarchia helyreállítását célul kitűző erők jutnának hatalomra Magyarországon⁴²⁵, Bibó „demokráciájára” nézve végzetesek lennének. S ha a népköztársaság, mint demokrácia nem volt képes megoldani a nem megfelelő „politikai tisztelet” problémáját, akkor Magyarország az anarchia és a despotizmus között libikókázna vagy kénytelen lenne helyreállítani a monarchiát.⁴²⁶ Bibó perspektívájából nézve ez lett volna a legrosszabb megoldás. Minthogy a köztársaságot már kikiáltották, jogszerű volt és legitimitással is rendelkezett, ám ratifikálásához az országgyűlés összehívására, az államfő megválasztására és egy új kormány megalakítására volt szükség. Bár máris volt valami riadóztató hangsúly ezekben a kívánalmakban, Bibó mégis ragaszkodott ahhoz a reményéhez, hogy a demokratikus közösségi morál győzedelmeskedni tudna „Magyarország „belülről megtisztított” politikai életében, amennyiben működőképes demokratikus játékszabályokra tudna szert tenni. Különösen fontos volt, hogy az országgyűlés nem változzon meg és váljon – ahogyan az sajnos történi látszott – a különböző demagógok és karrieristák szócsovévé.”⁴²⁷

A magyarokat leginkább érintő reform – amelyet Bibó már a háború alatt elkezdett kidolgozni, s amelyet a szovjetizáció félbeszakított – Magyarország kormányzatára vonatkozott. Ez a helyi választások közeledtével, a „rég” adminisztráció megbízatásának lejárással és a népbíróságok megszüntetésével aktuális kérdéssé vált 1947-ben. A demokrácia és a neki megfelelő közösségi morál szempontjából, a kormányzati reform és a vezető közéleti pozíciók kormányon lévők számára történő megszerzése különösen fontos cél volt a demokratikus erők számára. Morális szempontból kárhozatosnak tekintették mindazokat az immorális jelenségeket, amelyek a kormányzatban elsáncolták magukat, s amelyek a polgári törvények megsértésével a „rég” rendszer érdekcsoportjainak magán hasznát védelmezték: „a törvényi paragrafusok kisszerűségét, a szabályok cinikus figyelmen kívül hagyását, a szenilitást, a léha felületességet, a felelősség alól való kitérést, a kormányzati tisztviselők «diszkrecionárius döntéseit», az önkényes makacsságot, a döntésképtelenséget, a fárasztó rutint, a brutális részrehajlást, a bürokráciát, a fejtelenséget” és így tovább.⁴²⁸ A továbblépés érdekében világos működési elvekre volt szükség

⁴²² Uo. 452–456.

⁴²³ További részletekért lásd Halmesvirta, 2013. 354–359.

⁴²⁴ *A márciusi front tíz esztendeje* (1947). VT II. 464–465.

⁴²⁵ Az úgynevezett legitimisták elképzelése az volt, hogy visszaállítsák a Habsburgok uralmát, vagyis, hogy Habsburg Ottót ültessék a trónra. Főként a katolikus egyház Mindszenty József bíboros vezetésével kampányolt a „magyar nép új üldöztetése”, azaz a kommunisták erőszakpolitikája ellen. Egy pástorlevélben (1945.10.17.) Mohács (1526) és Világos (1849) katasztrófájához hasonlították az 1920-as trianoni békét. Lásd: Romsics, 1999. 233.

⁴²⁶ Uo.: *Összeesküvés és köztársasági évforduló*. VT II. 457.

⁴²⁷ Uo. 458.

⁴²⁸ *A magyar közigazgatásról* (1947). VT II. 471, 482.

és ezeket Hajnal Istvántól kölcsönözte, aki egy európai összehasonlítást szem előtt tartva, szintén a francia kormányzati rendszer mellett jegyezte el magát.⁴²⁹ Szimbolikus módon, kiindulópontját három kormányzati tényező jelentette: a hatalom, a hivatal, és az élet. Minden egyes kormányzati rendszerben ezek kapcsolata határozta meg a kormányzat hatékonyságát. A kormányzat hatalmi eszköz volt, míg a kormányzat számára a hivatal egy olyan professzionális területet jelentett, amelynek feladata a hozzárendelt ügyek hatékony kezelése volt, miközben technikai csiszolására kellett törekednie. A kormányzat számára az élet olyan volt, mint egy folyamat, amelyet annak érdekében kell keresnie, hogy biztosítsa, hogy „a korrekt és normális” ösvényeket követi. Ezt nem lehet úgy vizsgálni, mintha pusztán számokról lenne szó (statisztikák, közvéleménykutatások), vagy mint egy grandiózus tervek megvalósításához szükséges eszközt, mivel az ilyen tervek gyakorlatba ültetése során gyakran megbízhatatlannak bizonyul.⁴³⁰ Bibónak, a demokrácia megvalósításához szükséges közösségi morálra, valamint a hatalmon lévők közösségi moráljára vonatkozó megfigyeléseinek alapja az volt, hogy a közös érdek a hatalmon lévők számára mindig egyfajta önkényes célorientáltságot jelent, ami önmagában egyszerre lehet áldás, egy eszme, egy erőszakos tett vagy istencsapás.⁴³¹ Erre az alapra építve képes volt arra az általánosításra, hogy amennyiben a hatalom és a hivatal, illetve az élet között nincs jó organikus kapcsolat, akkor a hatékonyság, illetve a célorientáltságból származó általános közjó kezdettől fogva még akkor is vatatható, ha a célok érvényessége elvileg nem volt vitatott. Ezzel szemben, a hivatal számára a közös jótétemény egyfajta, a realiztikus tényszerű anyagszerűségből származó értékképzelet lesz, bár ezt a rend, a harmónia és a fejlődési folyamatok követelményeivel összhangban kell kezelni. Az élet – csakúgy, mint a társadalom és intézményei számára általában is – a közjó volt a legfontosabb, ám azt szubjektív dolgok és a körülmények pillanatnyi változásai is befolyásolják. Bibó történeti áttekintése fényében – a jobbágyság intézménye és a „nemese” hatalmának 16. század eleji törvénybeiktatásától a háború után még mindig létező feudális kormányzati maradványokig, illetve azok eltörléséig⁴³² – Magyarország kormánya, a közjó és a hatékonyság kárára mindig magán érdekeket támogatott, így idegenítve el magát azon emberek életétől, akiket szolgálnia hivatott lett volna. A legsivárabb a két világháború közötti időszak volt, amikor a keresztény középosztály a hatalom átvételével, a liberális gazdaságpolitikát támogató demokrácia párti társadalmi erők elnémetésével, a társadalmat a zsákutca jellegzetességeivel leírható mozdulatlan állapotba vitte:

„[...] a kulcspozíciók eldugása, a hatáskörök harácsolása, a tisztviselők személyes függőségének az elmélyítése, a személyes ügyek központosítása, az ügyintézés végletes előnkényesítése és végül a központi hatalomnak saját omnipotenciájába való belefulladása.”⁴³³

⁴²⁹ Hajnal István (1892–1956), 1930-tól a Pázmány Péter Tudományegyetemen a modern történelem professzora. A Magyar Tudományos Akadémia tagja. Bibó olvasta a francia kormányzatról szóló elemzést Hajnal munkájában. Hajnal, 1936. 47–55.; *A magyar közigazgatásról*. VT II. 476.

⁴³⁰ Uo. 473–474.

⁴³¹ Uo. 474.

⁴³² Az egyes kormányzati ágazatokra (pl. a posta és a vasút voltak a „legegészségesebbek” mivel azok „távol” voltak a hatalomtól) részletesebben lásd Uo. 476–484.

⁴³³ Uo. 484.

Bibó visszamenőlegesen vetette össze egymással Magyarország ezen degradációját a demokratikus közösségi morál kívánalmaival, mondván, hogy a helyzet akkor lenne ideális, ha a kormányzat három faktorának kapcsolata olyan lenne, hogy [...]

„[...] amelyben egyrészt mind a három tényező nehézség nélkül közölni tudja a közigazgatási feladatvégzéssel azt, ami belső lényege: a hatalom a célok tudatos kitűzésében és az eszközök hozzárendelésében rejlő lehetőségeket, a hivatal a szakmai elmélyültséget, az élet pedig a valóságos szükségletek és személyes szabadságigények emberi közelségét; másrészt a közigazgatási feladatvégzés védekezni tud és ellent tud állani e három tényezőben rejlő deformációs veszélyekkel: a hatalom embertelen célszerűségével, a hivatal üres rutinjával és az élet folyékonyágával és változékonyságával szemben.”⁴³⁴

Érthető, hogy a kommunisták számára ezek az „élő” összehasonlítások úgy hangzottak, mintha a kollektivizálás és a bürokratizálódott egypárti rendszer megelőlegezett kritikái lettek volna. Bibó szemében ez Magyarország számára egy életfontosságú ügy volt, történelmi esély a radikális változásra, a zsákutcából kivezető út megtalálására, illetve a demokratikus rendszer és az annak megfelelő közösségi morál létrehozására.

A magyarok válsághelyzethez való alkalmazkodása egyik fontos faktora volt a németekkel, illetve a megszállásuk alóli felszabadulásukkal kapcsolatos attitűdjük. Egy ezzel összefüggő szociálpszichológiai kérdés volt, hogy miként tegyenek különbséget a többi állampolgár illetve azok között, akik kollaboránsként a náci német hadsereg soraiban harcoltak, és hogyan állítsák őket az igazságszolgáltatás elé. Bibó becslése szerint, Magyarországon a politikai paletta különböző oldalain még mindig voltak olyanok, akik számára a felszabadulás nem hozott jobb jövőt és ezek között bújtatott fasiszták is voltak.⁴³⁵ Az országban a hangulat rezignált volt, nem kis mértékben azért, mert az emberek csak a németek távozása után értették valójában meg, hogy anélkül voltak bűnrészesek az általuk elkövetett kegyetlenségekben, hogy ők maguk szenvedtek volna. Hasonlóan, annak felismerése, hogy a korábbi politikai rabok (kommunisták, szociáldemokraták és más baloldali radikálisok) kerültek hatalomra, s hogy a katasztrófát okozó „rég” vezetőket bebörtönözték, sokakat a bizonytalanság, sőt a kétségbeesés állapotába taszított, amit politikailag nem volt könnyű kontrollálni. Ennek volt egy olyan oka, amely messze ható politikai következményekkel bírt: mindent felülírt Bibó megingathatatlan víziója a magyar történelem eltorzult jellegére, a 400 éves „úri hatalom”⁴³⁶ arra való alkalmatlanságára vonatkozóan, hogy megállítsák, hogy mik az ország valódi érdekei, belső szükségletei és lehetőségei arra, hogy kitörjön a zsákutcából. Ha lett volna egy ilyen ösztönös érzékük vagy – ahogy Bibó az 1943-ban írott tanulmányában megfogalmazta⁴³⁷ – az ezt lehetővé tevő szociális érzékük, akkor nem kellett volna szövetséget kötniük a náci Németországgal és részt venniük katasztrofális hódító hadjárataiban.⁴³⁸ Az 1947-es választások még – ahogy Bibó látni akarta egy utolsó, de addig még mindig a legjobb – lehetőséget nyújtottak arra, hogy kijavítsák és jobbra tegyék történelmük menetét.

⁴³⁴ Uo. 476.

⁴³⁵ *A magyar társadalom fejlődés és az 1945. évi változás értelme* (1947). VT II. 487–488.

⁴³⁶ Bibó számára a legfontosabb fordulat a (paraszti és a kisbirtokosok) „szabadságátör” a kizsákmányolásuk és elnyomásuk felé a 16. század elején következett be. Az annak újra élesztéséhez szükséges szikrák ezt követően kialudtak és a „magvak” nem tudtak szárba szökkeni. Lásd Uo. 491–502.

⁴³⁷ *Elit és szociális érzék*. VT I.

⁴³⁸ *A magyar társadalom fejlődés és az 1945. évi változás értelme*. VT II. 490.

Nem lévén tudatában a kommunisták és a Szovjetunió szovjetizációs terveivel, még abban is hitt, hogy a Szovjetunió „segítené” Magyarország demokratikus átmenetét, s hogy megszálló erői elhagynák Magyarországot. A választások – amelyek az utolsók voltak, amelyekkel kapcsolatban Bibó még szabadon tudott előrejelzéseket készíteni, illetve kommentálni azokat – döntő jelentőségűek voltak abból a szempontból, hogy ezek voltak az egypárt rendszerre történő fokozatos erőszakolt váltás előtti utolsó többpárti választások. A választási kampány során Bibó annyi antidemokratikus elemet látott és hallott, hogy idealisztikus, közösségi moralista álláspontjáról tekintve a dolgot, nem sok jóra számíthatott. Voltak, akik úgy gondolták, hogy a szabályok követése nem garantálja a demokráciát (vö. Hitler hatalomra jutásával), míg a szabályok áthágása igen, és voltak akik botrányok (összeesküvések leleplezése) felhasználásával akarták a választókat befolyásolni. A nagyobb veszélyt mégis a fasiszták jelentették, akik újból felemelték rút fejeiket és a feudalizmus visszatéréséért sikraszálló erőket alkották. Elvileg, jelöltjeik eltiltása a választásokon való részvételtől a demokrácia szabályaival ellentétesnek lehetett tekinteni, de ha a helyzet úgy kívánja, Bibó lehetővé tette volna azt, amennyibe arra nyíltan, a szabályok megsértésének felelősségét felmérve és a következményekre való megfelelő tekintettel kerül sor:

„Manipulált választás s általában minden eljárás, melynek tisztasága körül viták kezdődnek és kezdődhetnek, hosszú időre helyrehozhatatlan politikai demoralizáló hatással van, mely a pillanatnyi előnyt hamar semmivé teszi.”⁴³⁹

Ugyanez vonatkozott a világpolitikai helyzet és a Truman-doktrína magyar politikára gyakorolt lehetséges hatására.⁴⁴⁰ Minthogy ezek potenciális hatása teljesen bizonytalan és megíósolhatatlan volt, ezért újból – csakúgy, mint a háború előtt – merő hisztéria volt megint aszerint politizálni, hogy mikor és hogyan csatlakozzunk a „jó oldalhoz”, s Bibó értékelése szerint a legjobb, amit a magyarok tehettek az volt, hogy radikális szociálpolitikájuk folytatásával belső ügyeik rendbetételére koncentrálnak.⁴⁴¹ A reform lendülete nem csökkenhetett, a földreformot végre kellett hajtani, s különösen szükséges volt a kommunisták által kezdeményezett kiváltság halmozás és „hierarchia” építés befejezése, ami a közösségi morál vonatkozásában a különböző politikai csoportok közötti attitűdök és kapcsolatok megkeményedését és megmerevedését jelentette. Mindez a demokráciára nézve „halálos veszélyt” jelentett. Bibó azt kívánta, hogy a hatalom elővendő birtokosai megértsék morális üzenetét, s arra buzdította őket, hogy ne egy „biztonsági”, hanem egy „szabadság rendszert”, valamint egy, a közös szolidaritáson alapuló együttműködési mechanizmust építsenek ki. Ez tenné lehetővé a demokratikus „építési munkálatok” folyamatos és lelkes kivitelezését és ez a (munkás és paraszt) tömegek részvételét is magába foglalná.⁴⁴²

A háború utáni Magyarországon, a széles tömegek részvételét a demokrácia építésében egy teljesen új ideológiai irány fogta össze: 1945–1949 között a „rég”, két háború közötti iskolarendszert, amely a konzervatív keresztény középosztály képzésére szerveződött és amelyet annak elitje vezetett, fokozatosan egy olyan rendszer váltotta fel, amely az egyenlő lehetőségek – de végső soron az egypárti szocializmus – elvével volt átitatva. Bibó akadémiai szemszögéből nézve, az a változás, amelyik az alsóbb társadalmi osztályokból származó hallgatók számának

⁴³⁹ *Válság után – választás előtt.* VT II. 545.

⁴⁴⁰ 1947 márciusában Truman bejelentette, hogy az Egyesült Államok minden olyan országot támogatásban részesít, amelyet a Szovjetunió befolyása következtében kommunista vagy baloldali hatalomátvétellel fenyeget.

⁴⁴¹ *Válság után – választás előtt.* VT II. 549.

⁴⁴² Uo. 535–536, 540.

növekedését eredményezte, de nem járt együtt az oktatói gárda számának emelkedésével, az oktatás színvonala csökkenésének esélyét vonta maga után. A kormány célja az volt, hogy a munkásosztályból és a parasztságból kiemelt fiatalembereket gyorsan a társadalom vezető pozícióiba helyezze, miután „a régi” középosztálybeli közalkalmazottakat és értelmiségieket különösebb teketória nélkül félresöpörték. Különösen erős csapás érte a katolikus egyházat, amelynek összesen 6500 iskoláját helyezték állami felügyelet alá. Bibó a tudomány államosításának – vagy inkább szocializálásának – programjával először akkor szembesült, amikor 1946–1947 folyamán a Magyar Tudományos Akadémia a marxista tudományos értelmezés képviselőjére új tagokat kezdett meghívni, a hangsúlyt pedig a humán tudományok kárára a természettudományokra helyezte. Sok vezető tudós és az értelmiség képviselői emigráltak. Bibó Magyarországon maradt, de hamarosan észlelte, hogy ő is a tűzvonalban van és publikációs csatornáit megszűnésével (*Válasz*, 1949) elhallgatásra kényszerítették.⁴⁴³

A szocialista káderek hiányát egy 1946-ban elindított egy vagy két éves középiskolai programmal próbálták orvosolni, amelynek célja egy egyetem előtti speciális záróvizsga volt letétele volt. Alapvető elve, hogy gyorsan termeljen egy bizonyos szakterületre specializálódott dolgozókat, ellentétben állt Bibónak az értelmiség oktatására és képzésére vonatkozó nézeteivel.⁴⁴⁴ Az Oktatási Minisztérium által használt elnevezés, a „szakértességi” ellentétben állt Bibó általánosabb „szakszerűség” fogalmával. Az összeütközést a kommunisták azon igénye tetőzte be, hogy a „rég” értelmiség reakciósságáról beszéltek, miközben ugyanazzal a lélegzettel megváltozását és az „új” rendszer szolgálatába állását kívánták. A háborút túlélő csekély számú értelmiségi erre adott válasza az volt, hogy a kommunisták ilyen módon egyszerűen a felszámolásukat és azt tervezik, hogy a fiatal embereket eltereljék a tanulás útjáról. Bibó maga a kommunisták tervében és a kormányzat törvényhozásában a politika beavatkozását látta a szakértelem, vagyis a kompetencia kérdésébe – véleménye szerint a szakmaspecifikus képzettséget és annak kívánalmait el kell választani az egy bizonyos feladatra alkalmas társadalmi osztály kiválasztásától. A kompetencia illetően átpolitizáltsága egyszerűen a vezető pozíciókért zajló pozícióharcokhoz vezet.⁴⁴⁵ Bibó szükségesnek látta, hogy ezt a tervezetet a magyar értelmiség fejlődése rövid történetével tisztázza, mivel így világosabbá válik, hogy a közösségi morál hordozóiként és reformereiként mi a szerepük egy demokratikus rendszerben.

Mínthogy széleskörű olvasottsággal rendelkezett a modern európai történelemre vonatkozóan, Bibónak nem esett nehezére amellett érvelni, hogy a modernizálódó nyugati országokban a 19. század végén az értelmiség már nem születési alapon választódott ki, szerepében pedig fontosabbá vált a társadalom, nem pedig mindig a hatalmast birtoklók szolgálata. Magyarországon viszont szerepe továbbra is a feudális rendszerhez kötődött, s nem jellemezte a demokratikusabb közösségi morálnak megfelelő szolgálati ethosz. Amikor a Habsburgokkal 1867-ben kötött Kiegyezés újra megnyitotta a hivatali pozíciókat a magyarok előtt, ők boldogan működtek együtt a hatóságokkal. Az úgynevezett „új úriember” az elszegényedett középnemesség rendjé-

⁴⁴³ Lásd pl. Romsics, 1999. 257–260.; Kontler, 1999. 404.

⁴⁴⁴ Az *Értelmiség és szakszerűség* (1947) című tanulmányában kezdte el elemezni ezt a konfliktust. VT II. Kézirat formában is elérhető. MTAKK, MS 5112/3. Bibó ellenezte, hogy szakiskolai tanárokat toborozzanak egyetemi oktatói pozíciókba, mivel az egyetem feladata szerinte kutatók és tanárok képzése volt, nem pedig „diplomák gyártása”. Lásd *Az egyetem, az akadémia, és a tudomány válsága* (1946-os kézirat). BIM XI. 207–211. Ez egy kommentár volt Szent-Györgyi Albert egyik előadására.

⁴⁴⁵ Uo. 508.

ből fejlődött ki, és még akkor is elfoglalta az ország kormányzati posztjait és a hivatalos értelmiségi pozíciókat, ha nem rendelkezett megfelelő egyetemi végzettséggel. Uralmuk a 20. században is folytatódott és azt a Horthy-rendszert is jellemezte, amelyben a forradalmaktól rettegő keresztény középosztály fenntartotta szolidaritását a nagybirtokosokkal és a nagytőkésekkel. Bibó azt kívánta, hogy hatalmuknak egyszer s mindenkorra vessenek véget.⁴⁴⁶ Egy demokráciában mindenkinek rendelkeznie kellene azzal a lehetőséggel, hogy felsőoktatásban részesüljön, és a közösségi morállal pedig összeegyeztethetetlen volt, hogy egy „születéséből következően alkalmatlan” személynek csak azért járjon tisztelet, mert egy hivatali asztalnál ült. A köztisztviselő feladata az volt, hogy érdemei alapján vívjon ki tiszteletet, s nem úgy mint az arisztokraták, akik egy kiváltságolt társadalmi állás megtestesítői. Bibó egyelőre nem sok ilyen embert látott Magyarországon, csak olyanokat, akik azért törekedtek az értelmiségbe vagy a közszolgálatba, mert a szó legcsekélyebb értelmében vett „szakemberek vagy szakmunkások” voltak, vagyis, hogy „meg tudtak tenni valamit, amit nem mindenki tudott”. Azért, hogy ki tudjanak lépni ebből a „zavarodott morális állapotból”, a középosztály alatti társadalmi csoportok között egy olyan új embertípust kellett találni, amely képes amazok viselkedésének megváltoztatására, szociálisabb és humánusabb és képes a demokrácia és a munkásosztály hatalma igényeihez alkalmazkodni – ez abból a szempontból is alapvető volt, hogy a társadalom alsóbb társadalmi osztályai között is egy demokratikus közösségi morált fejlesszenek ki.⁴⁴⁷ Bibó szerint különösen fontos probléma volt a kormányzati jogászok nagymértékű inkompetenciája, illetve olyan új bírák toborzásának nehézsége, akik már egy teljes „demokratikus” attitűdváltáson mentek keresztül. Attól félt, hogy a bírák nem maradnak objektívek akkor, amikor egy demokratikus átalakuláson keresztülmenő hatalom szolgálatára kötelezik őket, s ez a meglátás háttorzongatóan ismétlődött meg a kirokatperekben.⁴⁴⁸ Bibó azonban optimista módon továbbra is úgy képzelte, hogy a közszolgálati értelmiség szavahihetősége és szolidaritása biztosítása érdekében, Magyarországnak szintén szigorú kiválasztási versenyeztetést és vizsgákat kell a toborzás során alkalmaznia, a kiválasztottaknak biztos pozíciót kell biztosítania és folyamatos minőségellenőrzést kell fenntartania, valamint arra kell törekednie, hogy a rekrutációs bázist akár a legszegényebb parasztságra történő kiterjesztéssel bővítsék ki.⁴⁴⁹

A korábbiakban, különböző szövegek és különböző hangnemek segítségével meghallgathattuk Bibó „rég” rendszerre vonatkozó éles kritikáját, hallhattuk egy realisztikus „demokratikus” rendszer létrehozására vonatkozó akarathányra és hibás gépezetre vonatkozó szemrehányásait, valamint az arra vonatkozó javaslatait, hogy a helyzetet hogyan lehetne megoldani. Az alapvető kérdés azonban megmaradt: miért gondolta Bibó azt, hogy honfitársai kudarcot vallottak a reformjaikkal vagy befejezetlenül hagyták őket? Miért vezették Magyarországot egyik katasztrófából egy másikba, miért nem tanultak semmit a korábbi hibákból, sőt, inkább az volt a jellemző, hogy 100 év alatt újra és újra megismételték őket (a 19. század végén, 1914 és 1920 között és 1938 és 1944 között), miért végezte a „rossz oldalon” és olyan zsákutcákban, ahol a

⁴⁴⁶ Uo. 510–514.

⁴⁴⁷ Uo. 517–518.

⁴⁴⁸ Uo. 518–522. Vö. Kahler, 1999. 5–82.

⁴⁴⁹ Uo. 521–522. Ez szintén egy előfeltétele volt a magyar kultúra modernizációjának, a vidéki és városi élet „diszharmonikus” állapotából egy kiegyensúlyozottabb kulturális lét felé, különösen (1) a paraszti kultúra alkotásainak és (2) szociális és történelmi körülményeik kutatásával, és ezek alapján, (3) egy reform és fejlesztési program felvázolása. Lásd *A magyarságtudomány problémája*. VT II. 566–567.

külső tényezőktől való függés saját hibás politikai megoldásaikkal kombinálva pusztulásba vezetett? Bibó lehangoló megfogalmazása a közösségi moralista elítélő hangnemén szólt, s ez alig elégitette ki kortársait. Magyarország vezetése:

„[...] végzetes módon képtelennek bizonyult arra, hogy saját helyzetének valóságos adottságait és az ebből adódó feladatokat meglássa.”⁴⁵⁰

A magyarok szegényére, Bibónak rá kellett mutatnia, hogy több más kis európai ország – mint például Finnország – vezetői megfelelő, egyfajta realitásérzékre alapozott képességgel rendelkeztek a történelmi helyzeteket értékeléséhez. Ekkoriban Bibó is részt vett azokban az általános találgatásokban⁴⁵¹ amelyek arról szóltak Magyarországon, hogy nincs-e valami baj a magyar nemzeti karakterrel, vagy, hogy a magyarok értékei és értékelései nem egészségtelenek-e valamilyen módon (amik a közösségi moralista tipikus kérdései voltak) vagy, hogy a „gonosz” legyen az bár a magyar „faj” és a külföldi elemek keveredése, vagy a külpolitika korlátai, mindig Magyarországon kívülről érkezett, s hogy ez ellen semmit sem lehet volna tenni. Bibó egyik, a nemzeti karakterre vonatkozó magyarázatot sem fogadta el, beleértve a faji keveredésre vonatkozó gondolatokat is; számára a megoldást egyszerűen országa a történelme jelentette, amely nem más országok, különösen nem a nyugat-európai országok fejlődési útját követte.⁴⁵² Magyarországon egy „parasztgyűlölő” középnemesség, nem pedig egy teljesen kifejlett polgárság jött létre, s így az ország, pusztán az „egyk” Habsburg régióként lekerült az európai színpadról, s hierarchikus társadalomként, a 19. század végén, demokratizálódás és modernizálódás tekintetében jócskán lemaradt.⁴⁵³ Amikor Ausztria és Magyarország 1867-ben megkötötte az az osztrák fennhatóságot és a magyar monarchiát fenntartó úgynevezett Kiegyezést, az – Bibó értelmezése szerint – a demokrácia „legkisebb nyomát” sem tartalmazta, hanem konzervatív⁴⁵⁴ jellegű volt, mégpedig azért, mert olyan feleket hozott össze, akik területeik integritását és a területeik feletti uralom megőrzését féltették és félték az alávetett nemzetiségek szabadság igényétől. Az olyan demokratikus megoldásokat, mint a dunai népek föderációja, elvetették. Bibó visszamenőleges hatállyal még a történelmet is kijavította volna, amennyiben azt javasolta, hogy a magyar elitnek egy új forradalom kirobbantásával *kellett volna próbálkoznia* (kiemelés a szerzőtől), azonban nem volt meg az ehhez szükséges bátorsága, s az önálló cseh parlament megszüntetésének (1897) támogatásával egyre szorosabban a Habsburg hatalomhoz láncolta magát.⁴⁵⁵ A demokratikus közösségi morál organikus részét képező bátorság és eltökéltség hiánya hazugságokhoz és valótlanság állításához vezetett, ami Bibó gondolkodása szerint hosszú távon nem képezhette a politizálás

⁴⁵⁰ *Eltorzult magyar alkát, zsákutás magyar történelem.* (1948). VT II. 573. Ez a „történelmi ítélet” már a háború alatt elkészült, amikor tisztán látszott, hogy Magyarország (újra) a vesztes oldalon találta magát.

⁴⁵¹ Vö. Lahdelma–Dobos–Rautavuoma, 2001.

⁴⁵² Vö. Trencsényi, 2007. 216; Szabó, 2001. 110.

⁴⁵³ *Eltorzult magyar alkát, zsákutás magyar történelem.* VT II. 578–579.

⁴⁵⁴ Uo. 583–584, 586–587. Itt Bibó szembehelyezkedett Szekfű Gyula állításával, hogy az 1867-es kiegyezés az 1848-as függetlenedési vágy kielégítését jelentette volna. Az egyik modern értelmezés a kiegyezést „konzervatívnak” jellemzi, de más hangsúlyokkal. Lásd pl. Kontler, 1999. 281. Olyanok is voltak, akik Bibó interpretációját túlságosan pesszimistának ítélték abban, hogy a kiegyezés mégis csak létrehozott egy magyar parlamentet és a felek közös ügyeinek nagy részét, mint például a külpolitikát vagy a hadügyet, mégis csak a két fél képviselőiből álló delegációk ellenőrizték, még akkor is, ha ki kell emelnünk, hogy a dualista monarchia uralkodójává volt az utolsó szó joga ilyen ügyekben. Másrészről a kiegyezést előnyösnek is tartják Magyarországra nézve, legalábbis gazdasági szempontból, amiről Bibó egyáltalán nem fejtette ki a véleményét. Vö. megjegyzés az író által VT II. 896–897.; Sked, 1990. 129, 153–154.

⁴⁵⁵ *Eltorzult magyar alkát, zsákutás magyar történelem.* VT II. 586.

alapiját. Mindez választási korrupcióhoz és népbutításhoz vezetett, amikor is az uralkodó elit képtelen volt a kor által megkívánt politikai és társadalmi reformok végrehajtására. A monarchia intézményének történelmi kontinuitására hivatkozva, a magyar vezetők a többi nemzetiségtől az önrendelkezés jogát is megtagadták; csak egyéni és kulturális jogokkal rendelkeztek, s néhányat – mint például a kisebbségi nyelvek használatát – az egynyelvűség nevében, ezek közül is korlátozásokkal fenyegettek. Ez aztán segítette a nemzetiségeket a magyarsággal szembe fordítani.⁴⁵⁶

Még az 1918-as forradalom, a Magyar Népköztársaság megalakítása, sem mozdította előre a Bibó által áhított demokráciát, hanem újabb katasztrófához és zsákutcahoz, vagyis Magyarország trianoni békében (1920) történt feldarabolásához vezetett, amelyet „humbug világcsalásnak” bélyegzett mivel elárulta Woodrow Wilson amerikai elnök nemzeti önrendelkezésről szóló elveit, és mintegy 3 millió magyart hagyott szomszédjainak kegyelmében. Hogy ezt a borzasztó csalódottságát kompenzálja, Magyarország „ellenforradalmi” vezetése (Horthy, Bethlen és társai) „újrateremtette az 1867-es világot” és az egykori nemesek egy keresztény középosztályt alkottak, amelyet Bibó Magyarország 20. századi katasztrófái⁴⁵⁷ miatt folyamatosan hiteltelennek tartott és hibáztatott. A fejlődéssel való szembenállása és „mozdulatlansága” árnyékából egy sötét „reakció” és végül fasizmus emelkedett fel – s legkésőbb az 1930-as évek végére, a demokratikus közösségi morál kialakulásához szükséges értékeket elutasították. Magyarország vezetői végül elfelejtették felmérni „az igazságot”, amikor „ostobaságukban” a Trianonban elvesztett területek visszaszerzésének reményében, arra való tekintet nélkül vettek részt a náci Németország kereszties hadjáratában, hogy ezek a hódítások milyen gyűlöletet fognak kelteni szomszédjai körében. 1945-ben Bibó nem kevésbé volt könyörtelen: majdnem száz éven át Magyarország „félreértelmezésekből, illúziókból és terméketlen várakozásokból” élt, ami a politikai realizmus elvesztésének következménye volt, amit viszont az okozott, hogy a magyar vezetők a demokratikus közösségi morált jellemző „objektív mérce” (reális és tapasztalatokon alapuló, a korlátokkal helyesen számot vető ügyintézés, s az alapkérdések ebből következő értelmezése) híján voltak, amely megfelelően irányíthatta volna tevékenységüket. E helyett a „a félelmek és a sebek” váltak az „erkölcsi értékmérőkké”.⁴⁵⁸ Bibó szerint csak néhány olyan ember volt, mint Szabó Dezső,⁴⁵⁹ Tolnai Lajos,⁴⁶⁰ s különösen Ady Endre,⁴⁶¹ akik „érett értelemmel, tisztán látással, erkölcsi szenvedéllyel és közösségi érzéssel” rendelkeztek, de egyikőjük sem volt politikus és mindegyikük saját irodalmi irányzatát képviselte – Ady főként a nyugati modernizmusát – s befolyásuktól eltekintve, nem volt lehetőségük arra, hogy Magyarországot eltérítsék a rossz iránytól, inkább csak azt tehették, hogy különböző szempontok alapján kritizálják azokat, akik a rossz úton jártak. Így aztán a történelemre maradt, hogy 1945-ben megadja a „döntő lökést” a „rég” rendszernek.⁴⁶²

⁴⁵⁶ Uo. 592–595. A németek és a zsidók asszimilációja csak korlátozott városi területeken mehet végbe.

⁴⁵⁷ Uo. 597–599. Magyarország legismertebb történelmi látoka a két világháború közötti időszakban, Szekfű Gyula a zsidókat hibáztatta, s olyan téma volt ez, amely aktuálissá vált az 1930-as években és különböző „faji” formákban öltött testet a szélsőjobboldalon belül. Pók, 2002. 16–19.; Vö. Schivelbusch, 2003. Bevezetés.

⁴⁵⁸ Uo. 603–604.

⁴⁵⁹ Szabó Dezső (1879–1945), író és kritikus, aki az 1920-as évek első felében szerzett elismerést.

⁴⁶⁰ Tolnai Lajos (1837–1902), református lelkész, költő, író és újságíró. 1884-ben elhagyva egyházi pozícióját, tanár lett egy budapesti polgári iskolában. 1891-ben megalapította a *Képes Családi Lap* című családi oktatómagazint. Cikkében erősen kritizálta a korabeli (a kiegyezést megelőző Bach-rendszer) magyarországi társadalmi és politikai helyzetet, különösképpen a szokásokat, a mentalitást és a köznemesség karrierizmusát.

⁴⁶¹ Ady Endre (1877–1919), a magyar költészet forradalmi megújítója, szimbolista. Eino Leinonval rokonlelkének tekintik.

⁴⁶² VT II. 608–609.

Ezen a ponton – minthogy azokat világosabban fogalmazta meg a háború után keletkezett és fentebb részletesen megvizsgált tanulmányaiban – a továbbiakban nem foglalkozunk Bibónak a történelemről alkotott ítéletéből kinövő, a demokratikus reformot célzó javaslataival, hanem figyelmünket az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című esszéjének szociálpszichológiai gondolatmenete felé fordítjuk, amellyel a demokratikus közösségi morál létrehozására vonatkozó igényét támasztotta alá.⁴⁶³ Premisszája az volt, hogy az egyéni alkat és a közösségi alkat pszichológiai értelemben párhuzamosan léteznek, amennyiben az egyének bizonyos okokból – közös csapások vagy az elnyomtatás tapasztalata miatt – félnek, s ezek a félelmet összeadódnak és egy megjósolható minta mentén közösségi félelemkékké szerveződhetnek. Kísérleteket lehet tenni arra, hogy egy ideológiailag kíváncsi cél felé tereljék őket, bár ebből nem feltétlenül alakulnak ki a közösség pszichológiai állapattal, konvencióival, céljaival, kívánságaival összhangban lévő közös értelmezések vagy közösnek elfogadott magyarázatok.

Mindenesetre, Bibó számára annak vizsgálata volt fontos, hogy az egyéni lelkiállapotok miként összegződnek, s hogy ebből kiemelkednek-e bizonyos ideológiai konstrukciók.

Azt feltételezte, hogy amikor egy csapás megzavarja az egyén pszichológiai fejlődését, a reakcióképessége meggyengül, valóságérzéke meginog, s reakciója intenzív, legrosszabb esetben pedig hisztérikus lehet. Közösségi szinten, történelmük során sokszor pontosan ez történt a magyarokkal: a magyar (elme)állapotot érintő eltorzulás minden tünete először és legfőképpen a reakcióképesség zavarában mutatkozott meg, aminek (társadalom)pszichológiai történeti gyökerei voltak.⁴⁶⁴

Ezek okozták a magyar közösségi morál megrendülését és vezettek a demokratikus útról történő letéréshez. Ellenpéldaként Bibó Franciaországot idézte, ahol a forradalom és az azt követő nacionalizmus kivette az országot a feudalizmusból. Eljött az ideje, hogy a magyarok megtanulják a társadalomlélektanon alapuló kiegyensúlyozott társadalompolitika alábbi szabályát:

„Az ép valóságérzék és az ép reagálóképesség az „ősi” és az „új”, a tartósság és az újí-tás, a hagyománytisztelet és forradalmiság adagolását mindig meg tudja találni, anélkül hogy a maga alkatáról [szociálpszichológiai értelemben] tételes szabályokat állapítana meg.”⁴⁶⁵

Így aztán Bibó számára a második világháború utáni magyar reformok nem tűntek kivitelezhetőnek a nemzeti eszmény mentén, hanem inkább a társadalmi és politikai „józanág és érettség” szolgálhatnak iránymutatókként. Egy „józan és érett” szociálpszichológiai struktúrából egy, a demokráciára törekvő közösségi morál, nem pedig egy „rég” hierarchiához történő visszatérés vagy egy új, szigorú „élcsapat” emelkedhet ki – ami figyelmeztetés volt a kommunisták számára (a koalícióknak politikailag kell uralkodniuk).⁴⁶⁶ A csalódásokat el kellett viselni, a traumákat pedig kezelni kellett, és nem volt lehetséges akár a legkisebb ideig is panasza menni és megfojtani a magyar demokráciát. Így aztán Bibó képes volt elrejtetni a háború a háború utáni előérzeteit és a magyarokat arra serkenteni, hogy közeledjenek az elszámolás napjaihoz. A következő fejezetben pontosan annak a traumának az elemzésére kerül sor, amit a magyarok közösségi morálja meggyógyítása szempontjából a legsürgősebben kezelendőnek tartott.

⁴⁶³ Vö. Forgas–Kelemen–László, 2015. passim.

⁴⁶⁴ *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*. VT II. 614.

⁴⁶⁵ Uo. 618.

⁴⁶⁶ Uo. 619.

BIBÓ ÉS A ZSIDÓKÉRDÉS A HÁBORÚ UTÁNI MAGYARORSZÁGON

„A zsidóknak egy barátja van, a demokrata. Ő pedig erőltet oltalmazó.” –
Jean-Paul Sartre (1944)

Bibó véleménye szerint Magyarország közösségi morálja szempontjából a második világháború után a legnyugtalanító kérdés azt volt, hogy a magyarokon számon kérjék a Holokausztban való részvételüket.⁴⁶⁷ 1945 és 1948 között, amikor egyre elterjedtebbé vált a kölcsönös hibáztatás és keserűség, csalódottan jegyezte meg, hogy – mivel tudatosan kerülték – a bűn közösségi kezelése egyáltalán nem volt „morális értelemben felemelő”.⁴⁶⁸

A diskurzust elkendőzés és eljelentéktelenítés jellemezte, például amikor úgy emlékeztek, hogy a magyarok többsége valójában ellenezte, hogy a németek⁴⁶⁹ és magyar csatlósai a magyarországi és romániai zsidókat összegyűjtsék és haláltáborokba, vagy kényszerszolgatáborokba szállítsák. A nyomorúság és szűkölködés közepette sokan arra panaszkodtak, hogy a szenvedés nem a zsidók kizárólagos joga, vagy, hogy legjobb lenne megpróbálni, hogy a múlt – még a nemrégien elkövetett zsidóüldözésekre is – borítsunk fátylat. Olyan vélemények is megfogalmazódtak, hogy a Református Egyház bocsánatkérése a zsidóktól egyszerűen túlzás volt, és a zsidóknak is meg kellene bocsátaniuk a magyarok ellenük elkövetett gonosz tetteit. Ez a fajta gondolkodás nyilvánvalóan ekképpen működött: háborús időkben a törvények hallgatnak, megszégésük pedig nem okoz nagy feltűnést. Az egyik véglelet Darvas József képviselte, aki egy vitát kiváltó bombát dobott be 1945 márciusában, mondván, hogy „A zsidók most azt szeretnék, hogy (hogy a helyzet megfordításával) ők váljanak a kényszerszolgatáborok zászlóaljok őreivé”⁴⁷⁰. Csak-ugyan, a népbíróságokban és az államvédelmi hatóságban is benne voltak.

⁴⁶⁷ Bibó a zsidó veszteségeket mintegy fél millióra tette. Újabb számítások szerint, a szám 618 007 fő volt. Ez mindazokat magába foglalja, akiket a háború előtt szállítottak haláltáborokba, és azokat is, akiket a megnagyobbodott Magyarországról a háború alatt (1944 májusától augusztusáig). Ezekből 440 000 Auschwitzban halt meg. 1945 végére, 116 500 fő tért vissza Magyarországra a náci haláltáborokból. Megközelítőleg a magyar zsidóság kétharmadát semmissítették meg. Vö. *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. (1948)*. VT II. 627–632.; Halmesvirta, 2004. 53. n. 33.

⁴⁶⁸ *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. VT II. 623. Vö. Gyáni, 2016. 189.

⁴⁶⁹ Vö. pl. Hannah Arendt jelentése arról, hogy a magyar hatóságok (a Belügyminisztériumban Jaross Andor, Baky László, Endre László, akiket később kivégeztek) és a Zsidó Tanács hogyan működtek együtt az Adolf Eichmann féle Sonderinsatzkommando-val az Auschwitzba küldendő zsidók összeírásában és összegyűjtésében. Arendt, 2006. 195–202. Vö. Fehér, 2001. 220–221.

⁴⁷⁰ Idézi: Romsics, 1999. 263. Darvas, Erdeihez hasonlóan, a népi mozgalom szerzőinek balszárnyát képviseltet, később pedig a Rákosi-rendszer szolgálatát, mint népművelési miniszter. Bibó azáltal védte meg a népi mozgalmat az antiszemita vádaktól, hogy megkülönböztette azokat „vérbeli” antiszemitizmusát, akik a zsidókat a legfőbb konspirátoroknak és a magyarok legnagyobb kizsákmányolóinak tartották és azokat, akik antiszemitizmusa az etnikai különbségekre helyezte a hangsúlyt, anélkül azonban, hogy anatómisztikus módon szemben álltak volna a zsidókkal, s a népi mozgalom legtöbb képviselője az utóbbi csoportba tartozott (Erdélyi Józsefet kivéve, aki hitlerista lett). Az utóbbi érzés természetesnek számított a parasztok és a népi mozgalom olyan értelmiségi képviselői között, mint Veres Péter, Sinka István, Illyés Gyula és Tamási Áron. Olyanok is voltak, akik azt állították, hogy a zsidók és a magyarországi németek asszimilációja

A háború után arról a bonyolult helyzetről is heves diskurzus folyt, hogy miként harcoljanak az ország újjáéledő antiszemitizmusa ellen. A jobboldalon egyre nagyobb félelem jelent meg azzal kapcsolatban, hogy a zsidó származású kommunisták bosszúra törnek majd, mivel ezt most közös erővel támogatták. Ez viszont a kommunistákat arra ösztökölte, hogy még keményebb eszközök alkalmazásával küzdjenek a „reakció” és a fasizmus ellen.⁴⁷¹ Bibó számára mindez a való világtól való elmenekülést, a realitások el nem ismerését jelentette, amolyan igazai magyar stílusban, ami a közösségi morál szempontjából gyalázatosnak volt tekinthető.⁴⁷² Elvégre, ha a 19. században képesek voltak együtt élni 750 000 zsidóval, most, hogy alig 200 000-en maradtak az országban, szintén nem kellene, hogy lehetetlen feladatot jelentsen helyzetük megoldása és a velük való jövőbeli együttélés.

Bibó közösségi moralista szemszögéből és egy demokratikus értékrendszer perspektívájából nézve, az egész – ideológiailag összetett és politikailag változékony – zsidó kérdés aprólékos elemzést igényelt.

Nem lehetett titokban tartani vagy a múltban eltemetve hagyni, hanem érzékeny pontjaival együtt fel kellett tárni, egyébként egy, a jövő generációkat kínzó szociálpszichológiai trauma maradt volna.

Még ha Bibó szerint a régi sebek felnyitása fájdalmat is okozott a magyaroknak, úgy gondolta, hogy lelki békéjükre nézve még károsabb, ha nem néznek szembe (a közelmúlt történelmének) kegyetlen valóságával.⁴⁷³

Részletes és kimerítő tanulmányával nem annak megmagyarázása volt a szándéka, hogy a zsidók kik voltak és most kicsodák, hanem a velük kapcsolatos magyarországi attitűdöket kívánta bemutatni, azt, hogy – Bibónak az összehasonlításra vonatkozó pszichológiai kifejezésével élve – miként „reagáltak rájuk”, valamint azt, hogy mekkora önámítás volt annak állítása, hogy az antiszemitizmus Magyarországon is kizárólag az emberek ostobaságából, bizonyos alapvető hiedelmek felé történő feledékeny sodródásából, illetve a szerencsétlenségek miatti bűnbak kereséséből származott.⁴⁷⁴ Azt is el akarta mondani zsidó olvasóinak, hogy a magyar antiszemita középosztály tagjainak milyen zsidókkal kapcsolatos tapasztalatai lehettek, mik lehettek antiszemitizmusuk alapjai, hogy miért érezték a zsidókat idegeneknek. Ennek során Bibónak a

egészségtelen a magyarság számára (Szabó Dezső, Németh László, Féja Géza és Kodolányi János). Összességében, a hitlerizmus magyarországi hatása volt az, ami a szélsőjobbal számára lehetővé tette, hogy a politikai diskurzus középpontjában tartsa a zsidókérdést, miközben pl. a földreform „kulcskérdését” kiszorította a témák közül, míg a népi írók ennek ellenkezőjét próbálták elérni. Életút dokumentumokban. 638–640.; *Levél Borbándi Gyulához*. VT III. 295.; Vö. Ungváry, 2001. 78–82.

⁴⁷¹ *Eltorzult magyar alkát, zsákutás magyar történelem*. VT II. 609. Bibó ismerni vélte a kommunisták pszichológiáját, s szerinte azért nem kezdték üldözni a kevés megmaradt zsidó kapitalistát, mivel ők maguk is valamiféle zsidóságot képviseltek (!). A kommunistává vált zsidók – Bibó meglepetésére – a háború után a maguk részéről „hajtóvadászatot” indítottak a náciak és a fasiszták ellen és így a magyarság védelmezőiként tűntek fel. Életút dokumentumokban. 247–250. Magyarország szélsőjobboldali mozgalmairól lásd Halmesvirta, 2013. 354–359.

⁴⁷² Vö. Az állandó magyar dilemmára a társadalmi és „faji” problémák megoldására vonatkozóan Hanna Arendt, a deportálásokkal foglalkozva, ironikusan állapította meg, hogy: „[...] mintha a magyarok illuzionisták egy csoportját alkotnák, akik olyan sokáig táplálkoztak az önámításból, hogy minden abszurditás érzésüket elfeledték”. Arendt, 2006. 194–195.

⁴⁷³ *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. VT II. 624.

⁴⁷⁴ Fehér azon a kritikája vonatkozásában, hogy Bibó a „projektív” (bűnbakok keresése a szerencsétlenségekért és vereségekért) antiszemitizmust hiányolta, megjegyzendő, hogy Bibó annak létezését magától értetődőnek tartotta. Vö. Fehér, 2001. 229.

közösségi moralista égető problémájával kellett szembenéznie: a rossz és az eltorzult attitűdök megjavítását akarva, a saját belső kényszeréről beszélt, de olvasóközönsége nem feltétlenül értette meg az írottak szándékolt üzenetét, hanem a saját módján „reagált” rá, akár sértődéssel is, ami megtörténhetett, tekintve például a zsidók és a többi érintett oldal érzékenységet.⁴⁷⁵ A tény az volt, hogy az érintett felek nem rendelkeztek valós képpel az egymás valóságáról. Ezért Bibónak megértően, szidás és kioktatás nélkül kellett írni róluk, és valóban azt hallhatta, hogy bár zsidó körökben tanulmányát kritikával fogadták, olyanok is voltak köztük, akik szerint fején találta a szöveget.⁴⁷⁶ Ezzel összevetve, a tény hogy több magyar hozzászóló is szűk látókörűen, a problémát az asszimiláció kérdésére szűkítve közelítette meg a kérdést, nem volt különösebben ésszerű, de érthető volt, mivel egy úgynevezett „etnikai idegennel való találkozás” (például a parasztok és a zsidók között) – még ha semmilyen antiszemita vonatkozása sem volt – valamilyen módon mégis az idegen elutasítását, az idegen viselkedés megvetését jelentette, valami olyasmit, amit addig nem lehet egyszer s mindenkorra megváltoztatni, amíg a világban voltak „mások”, akikkel találkozni lehetett.⁴⁷⁷ Bibó meglehetősen modern volt abban, hogy elvetette az emberi lények faji alapon vagy más álbíológiai szempont alapján történő kategorizálását.

Bibó könyvméretű (174 oldalas) tanulmánya a zsidókérdésről vegyes fogadtatásra talált és az utolsó műve volt, amelyet Magyarországon publikált.⁴⁷⁸ Kétségtelenül a legmélyrehatóbb kortárs elemzés volt (vö. Sartre-tal) és kiváló teljes képet adott arról, hogyan értelmezték a zsidóságot, a Holokausztal kapcsolatos morális teherről, valamint arról, hogy az utóbbit milyen erőfeszítések árán próbálták meg csökkenteni az országban a háborút követően. Nyugaton Bibó szövegét egy alapvető, korai álláspontként értékelték egy kényes, és a háború utáni években széleskörűen elfeledett ügyben. Bibó esszéinek nemrég kiadott gyűjteményes kötetébe is belekerült.⁴⁷⁹

A demokrata Bibó számára mindig fontos volt, hogy a modern politikai problémákra történelmi magyarázatot keressen – ez Magyarország esetében a zsákutcák megmagyarázást jelentette – amik lényegét számára a „progresszió” és a „reakció” dominanciáért vívott harca jelentette. Az antiszemitizmus a „reakció” egyik ideológiáját jelentette, amelyik a két világháború közötti időszakban komolyan megvetette a lábát Magyarországon. Centrista progresszív közösségi moralistaként Bibó azért kritizálta kora politikai vezetőit, mert asszisztáltak az antiszemitizmushoz és a zsidótörvényeket társadalmi „reformoknak” nevezték, annak ellenére, hogy alkalmazásuk azt jelentette, hogy a magyarok gazdaságilag hasznot húztak a zsidók helyzetéből. A velük való embertelen bánásmód a magyar politika bukását és a kormányzat katasztrofális döntésképtelenségét, valamint az öngerjesztő nemzeti moralizálás egoizmusát demonstrálta Bibó számára. A Bibó által tisztelt forradalmi ideál morális üzenetének központi eleme ismét feledébe merült: szabadság, egyenlőség és testvériség mindenkinek. A magyar történelmet abból a szempontból vizsgálva, hogy ezt hogyan feledték el, elég volt az 1919 utáni időszakba beleásnia magát, és

⁴⁷⁵ Bibó itt azért küzd, hogy „meggyőzzön” nem pedig azért, hogy segítsen. Mindazonáltal, erkölcsi meggyőződése volt, hogy megpróbálja. Vö. Fehér, 2001. 225.

⁴⁷⁶ Életút dokumentumokban. 250.

⁴⁷⁷ Uo. 245, 250–251.

⁴⁷⁸ Balog szerint a fogadtatás „vak” vagy dogmatikus volt (Millók Sándor) és hogy Bibó többnyire a „fálnak” beszélt. Lásd Balog, 2012b. 213.

⁴⁷⁹ A zsidók sem akarták rögtön újra nyitni a magyar társadalom sebeit egy rövid felelősségre vonás után, sem pedig fenntartani a feszült kapcsolatot a magyarokkal. A magyarok számára ez talán alibiként szolgált a felelősségre vonhatóság elkerülése szempontjából. Vö. Pozsgay, 1984. 6.

túlságosan nem elmerülnie az antiszemitizmus általános történetében, mivel az antiszemitizmus egy valódi formát feltételezett, s nem csupán a törvényhozásban, de a társadalom morális kettős mércén alapuló képmutató értékelésében is. Egyfelől, kezdetben a zsidók politikai és adminisztratív hatalmát kívánták korlátozni, másfelől azonban – mivel gazdasági vagyonuk és hatalmuk továbbra is nőtt – ezek korlátozása érdekében, egy „társadalmi probléma” megoldásának álcája alatt, s azzal a szándékkal, hogy a zsidókat a legrosszabbtól megkíméljék, jogi lépéseket tettek. Az első zsidó törvényben (1938) 20%-ra korlátozták részvételüket a magyar gazdasági és értelmiségi életben, a másodikban ebből 6% lett és polgári jogaikat is megsértették, amikor például a háború alatt a fronton letöltendő munkaszolgálatra kényszerítették őket.⁴⁸⁰ Bibó azért ítélte el ezeket a törvényeket, mert a jobboldal igényeinek kielégítésével a kormányzat egy olyan alapot hozott létre, amelyre hivatkozva a szélsőséges csoportok még többet követelhettek. Így aztán, törvényesen szankcionálták egy adott nemzetrészt kirekesztését az emberiség köréből. Valójában, a törvények a zsidók életét veszélyeztetették, olyan távlatot nyitva meg ez által, ami a háború alatt különböző deportálásokban és tisztogatásokban öltött testet. Bibó számára ezek az erkölcsileg elítélendő gonosz tettek voltak a legszörnyűbbek, amelyek a magyar történelem folyamán – még a jobbágy-ság állapotát is figyelembe véve – csak megtörténtek. Amikor a Sztójay-kormány „értelmetlen” rendeletei – a gettósításra és a Dávid-csillag⁴⁸¹ kötelező viseletére vonatkozóan – bevezetésre kerültek, és a magyarok a németek cinkosaként segítettek végrehajtani az úgynevezett kiegészítő feladatokat – vagyis a zsidók összeszedését, hogy a táborokba szállítsák őket –, erkölcsi gerincünk minden eddiginél mélyebbre hajlott. Amikor többé nem kellett zsidókkal találkozniuk és tulajdonukat szabadon elrabolhatták, a „kapzsiság, képmutató szegyéntelenség és a szívtelen társadalmi törtetés” elképesztő mélységeibe sülyedtek, s ezek mind egy torz, antidemokratikus közösségi morál jellemzői voltak.⁴⁸² Csak nagyon kevés magyar segített a zsidóknak azzal, hogy bújtatta őket. A néhány ezer zsidó megmentése Bibó véleménye szerint nem a magyar kormányzati tisztviselőknek és nem is Horthynak az auschwitzi deportálásokról szóló parancsának volt köszönhető; valójában arról volt szó, hogy se idő se energia nem maradt a tisztogatások folytatására. Ha egy zsidó meg akarta menteni magát, akkor a különböző mentést szervező ügynökségekhez fűződő kapcsolatokra volt szüksége – például Dániával ellentétben, a magyar kormány nem védte meg őket.⁴⁸³

Bibó a zsidók kegyetlen sorsáért azokra a világi és spirituális hatóságokra helyezte a felelősség terhét, akiknek jól kellett volna ismerniük a humanitás, az egyenlőség és az igazság értékeit, amelyeket az egységes európai kultúra közösségi morálja diktált. A kormányzati tisztviselőknek a súlyosabb antiszemita rendelkezéseket legkésőbb a német megszállás kezdetekor törvénytelennek kellett volna nyilvánítaniuk és le kellett volna mondaniuk posztjukról és kötelezettségeikről, nem pedig folytatni a törvénytelen cselekedetek támogatását, arra hivatkozva, hogy a kötelességüket teljesítették és parancsot követtek.⁴⁸⁴ Az engedelmesség azt jelentette, hogy – Bibótól eltérően – nem tekintették erkölcsi kötelességüknek, hogy érvénytelennek tekintsék a „gengszter állam” intézkedéseit. A papság tagjai sem voltak különbek; „bénultságukban”, nem lázadtak fel

⁴⁸⁰ *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. VT II. 625.; Szerkesztői kommentár 904–905.

⁴⁸¹ 1944. március 29-től a zsidóknak Dávid-csillagot kellett viselniük. Birtokaikat, boltjaikat és üzleteiket elkobozták és többé nem tölthettek be orvosi, ügyvédi, tanári, újságírói és színészi állásokat. Tilos volt belépniük szórakozóhelyekre, fejadagjaikat csökkentették és „fajj” jellemzők vizsgálatára egy kutatóintézetet hoztak létre. Romsics, 1999. 212–213.

⁴⁸² Uo. 633–634.

⁴⁸³ Uo. 635–636.

⁴⁸⁴ Vö. Karl Jaspers a köztisztviselők és közalkalmazottak erkölcsi felelősségéről. Jaspers, 1946. 31–32, 64–65, 69–70.

Hitler „nihilizmusa” ellen. Amint a zsidók üldözése komolyan megkezdődött, voltak zsidók, akik át kívántak térni a keresztény hitre, de az egyház három hónapos tanulódíót határozott meg, a keresztelezés előtt és annak ellenére, hogy 1944. március 19. után többen próbálták így megmenteni életüket, az egyház ragaszkodott politikájához, am sokak számára halálos veszélyt jelentett.⁴⁸⁵

A magyar értelmiség képviselői is kivonták magukat a felelősség alól. Tőlük, csakúgy, mint az egyházi vezetőktől, A háború után, tőlük Bibó nyílt állásfoglalásokat és ellenreakciókat várt azokkal szemben, akik részt vettek az antiszemita diszkriminációban és tömeges néptársaiban. Arra a kérdésre, hogy vajon ellenezték-e a fasizmust és a hitlerizmus azt a választ adta, hogy néhány kivételtől eltekintve kivonták magukat, csendben maradtak vagy más módon bújtak ki a felelősség alól, s ily módon nem töltötték be a szellemi és értelmiségi elitre háruló közösségi morális feladatot, hogy egy olyan „emberiség programot” dolgozzanak ki és propagáljanak, amelynek segítségével a magyarokat elfordíthatják az emberellenes ideológiáktól vagy más, a faji vagy más jellegű felsőbbrendűséget hirdető elméletektől. Ám amikor ez nem történt meg, „vakvágányra”, más szóval a demokratizálódás zsákutcájába kerültek.⁴⁸⁶ Bibó bemutatta, hogy a két világháború közötti időszakban a magyar politikai színtér mennyire megosztott volt a zsidókérdés tekintetében: a zsidók és a polgári baloldal ellenezte a zsidók polgárjogaiktól történő megfosztását, ez azonban a „rég” liberális, a Bethlen-féle konzervatív-liberális ideológiával együtt is kevésnek bizonyult; a német orientációt ellenző konzervatívok a restauráció mellett álló legitimisták voltak, akik nem támogatták a radikális megoldásokat. Eredetileg, a német orientációt és a zsidó befolyás kiterjedését egyaránt ellenző „jó erők” a politikai színteret nyitva hagyták a zsidókat üldözők előtt, ám ezt az álláspontot Bibó kockázatosnak találta, mivel 1944 tavaszának kritikus pillanataiban elmulasztottak bármi egyebet is tenni a zsidókérdéssel kapcsolatban. Közülük elsősorban Szabó Dezsőt emelte ki.⁴⁸⁷ Elsősorban a szocialisták voltak azok, akik megpróbálták létrehozni egy Bibó által remélt ellenállást minden elnyomott felszabadításáért, minthogy azonban a politikai életből ki voltak rekesztve, nem volt elegendő manőverezési terük, s azzal a fajta nemzeti üzenettel sem rendelkeztek, ami a szélesebb dolgozó osztályokat megszólíthatta volna. A kommunisták a maguk részéről – amint azt Bibó korábbi tanulmányai mutatták – az osztályharc szellemében szálltak be a küzdelembe, de nem csatlakoztak az ellenállási fronthoz. Mindent összevetve, a döntő pillanatokban – a német megszállás idején és a nyilasok hatalomra jutásakor – Magyarország nem rendelkezett a politikai fordulathoz és a széleskörű aktív (szabotázsakciók a németek ellen) és passzív ellenállás kibontakozásához szükséges szellemi háttérrel.⁴⁸⁸ Ezt a felfogást Bibó is osztotta.

Például, miért nem alakult ki Magyarországon egy erős ellenállási mozgalom, a nyilaskezes bábkormány terror uralmával szemben, s hogy felkeljen a német megszállók ellen? Bibó válasza ismét szociálpszichológiai: ha a magyar, mint *egyén* (kiemelés a szerzőtől) egészséges,

⁴⁸⁵ Uo. 642. 1944 őszén, Bibó kifejezetten aggódott azokért a gyermekekért, akik nem rendelkeztek hivatalos születési hellyel. A zsidó házastárssal vagy élettárral rendelkező embereket is meg kellett volna menteni. *Javaslatlővedék a zsidótörvény alóli felmentésről*. (1944 szeptember-október). BIM VIII. 32.

⁴⁸⁶ Uo. 643.

⁴⁸⁷ Szabó Dezső író és esszéista, akit nagyon befolyásos antiszemita értelmiséginek tartanak. Nézetei a magyar paraszt egyediségéről, a „faji magyarságról” és a városi élet dekadenciájáról kortársai körében népszerűek voltak. Vitatott, hogy támogatta-e a zsidók, magyar közéletből történő eltűntetését, de Bibó legalábbis nem gyanúsította őt közvetlenül ilyesmivel, s „reménytelen de becsületes romantikusként” tekintett rá. Lásd *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, VT II. 644–645.

⁴⁸⁸ Uo. 646.

„bátor és az emberiség oldalán áll”, akkor a magyar *közösség* (kiemelés a szerzőtől) lelki ereje (erkölcs) a sok próbatétel és kudarccal (1848–1849, 1867, 1918–1919 és az 1920-as trianoni békeszerződés) hatására csak akadozva fejlődött, s ezek a Bibó által már elemzett próbatételek és kudarccal meggátolták azt, hogy a közösség különböző struktúráiban a demokráciához vezető „erkölcsi irányelvek” konszolidálódjanak. A félelmek és az irreális rögeszmék – például Szent István királysága helyreállításának illúziója – miatt a demokratikus közösségi morál, valamint az erre alapuló politikai ösztön Magyarországon nem tudott kifejlődni, amely segítségével ellent tudtak volna állni a náci németek csábító varázsa erejének (a területek visszatérése) és annak, hogy részt vegyenek hódító vállalkozásaikban. Ehelyett a „kés pengéjén történő gyáva táncolás” lett az a politika, amelynek nevében a zsidók elszállítását félrevezetően „kitelepítésnek” nevezték, és a lakosság saját háborús szenvedései egy kalap alá kerültek a zsidókéval. Bár a németekkel együttműködő hatóságok tudták, hogy mi zajlik valójában, lelkiismertük, csakúgy, mint sok más magyar – Bibó ebbe az indifferens, szándékoltan tudatlan vagy cselekvésre képtelen vidéki parasztság többségét nem értette bele – „megosztott” volt, vagy a zsidók kiirtása mellett vagy pedig ellene volt, s így moráljuk egy „optikai csalódás” befolyása alá került. Ennélfogva, morális vakságukban azt állíthatták, hogy „nem mi, magyarok, hanem ők, a németek” voltak, még akkor is, ha mindenkit, aki látta a zsidók elhurcolását, egy „érett morális érzésnek” kellett volna megérintenie és ellenintézkedéseket kellett volna tennie.⁴⁸⁹

Bibó szigorú viselkedési modelljével összhangban, mindenkinek, aki a zsidóüldözésekben részt vett, személyes bocsánatkérést kellene felajánlania, mivel – ha egy harmadik fél vagy egy nevezetes személy az egész nemzet nevében ajánlja fel bocsánatkérését – az ő morális megálázkodása nagymértékű lenne, mások viszont egy álszent képmutatót látnának benne. Ami a felelősség kérdését illeti, a demokratikus közösségi morálnak nem képezte részét, hogy hamis gesztusokat tegyenek, vagy túlzottan óvatossá és erkölcsileg közömbösek legyenek. A magyar államnak tetteiért és mulasztásaiért szintén felelnie kellett, ami Bibó sajnálatára három éven keresztül nem történt meg. A politikai vezetésnek végre meg kellett volna mutatnia a világnak, hogy teljes kollektív felelősséget vállal a háború alatt elkövetett atrocitásokért, mivel az is feladatai közé tartozott, hogy az állampolgároknak olyan „erkölcsi irányt” mutasson, amely egy közös és tudatos „alapvető erkölcsi komolyság” megteremtéséhez vezetne. Csak ekképpen mutathatták volna a magyarok a „nemesebb arcukat” a világnak.⁴⁹⁰ Erre az arcukat javításra már régóta vártak, a zsidókérdés vonatkozásában pedig a közösségi morál elhúzódó hanyatlásával lehetett számolni.

Azért, hogy a zsidókérdés – a demokratikus közösségi morál szempontjából értelmezett – igazságos megoldása elérésének fontosságát hangsúlyozza, Bibó szükségesnek tartotta, hogy egy kitérőt tegyen a judaizmus és az antiszemitizmus kapcsolatának történelme irányába. Mivel jelenlegi mondandónk szempontjából nem lényeges, ahelyett, hogy ezt teljes terjedelmében ismertetnénk, azokat a tényezőket fogjuk megvizsgálni, amelyek az 1945 és 1949 közötti magyarországi helyzetet alapvetően befolyásolták, valamint az antiszemitizmus különféle magyarázatainak elemzésére fogunk koncentrálni. Bibó kiindulópontját az jelentette, hogy a zsidók magukat nemzetként, de (legalábbis egyelőre) egy állam nélküli nemzetként értelmezték, ám ez egy olyan koncepció volt, amit eléggé természetes módon nem fogadtak a különböző okokból félreinformáltak, a keresztény vagy laikus antiszemita gyalázkodó vagy más lealacsonyító véle-

⁴⁸⁹ Uo. 646–647, 651–653.

⁴⁹⁰ Uo. 658–659, 662.

mények megfogalmazói, akik eszméi a középkori előítéletekben vagy a modern fajelméletekben gyökereztek. Bibó azt szerette volna kideríteni, hogy milyen szociálpszichológiai mechanizmus generálta ezt a fajta antiszemitizmust, s hogyan tudott akkora tömegtámogatást vonzani, hogy még Magyarországon is zsidó ellenes törvények elfogadására tettek lépéseket.

Magyarországon, a hamarosan hivatalos státust is nyerő antiszemitizmus magyarázata összhangban volt a dialektikus és történelmi materializmussal: a feudális urak és a tőkés polgárság egy része, gazdasági és társadalmi pozícióikat féltve, ellenezte a zsidók asszimilációját, és amikor a munkások fenyegették a pozícióikat, tudtak olyan, „minden morális korlátjukat elveszített” embereket – a proletariátus legsós csoportját – találni, akiket meg tudtak győzni arról, hogy nyomorúságos helyzetükért a zsidókat tegyék meg a bűnbaknak.⁴⁹¹ Ezekből az emberekből válhattak antiszemiták és fasiszták. Ez a magyarázat egy áldeterminizmust is tartalmazott: az osztály nélküli társadalom megszületésével mindkét ideológia arra volt predestinálva, hogy eltűnjön.⁴⁹² Ez Bibónak egy túl egyszerű magyarázat volt, mivel figyelmen kívül hagyta a tömeglélektani tényezőket – hogy az ördögbe fogadhatták el a tömegek az antiszemitizmust? Egy lehetséges és Bibó számára jóval érthetőbb magyarázat volt, hogy egyszerűen az emberek világa képletesen a „mi” és a „mások” rendszerére épült és amikor a szomszédban lakó „mások” „nálunk” okosabbnak és sikeresebbnek mutatkoztak, az eredmény idővel gyűlöletté átalakuló irigység lett, ami a máig divatban lévő idegengyűlölő diskurzusba illett. Az alábbi kérdés mégis megválaszolatlanul maradt: a másfajta „másokat” miért nem irigyelték és nézték le, elvégre szegény zsidók is voltak. Bibó kételkedett a freudi Oidipusz-komplexusra hivatkozó magyarázatban, mivel számára a zsidókra vonatkozó negatív sztereotípiák, általánosítások és karikatúrák teljes mértékben tudatosnak tűntek, nem pedig a keresztények fejében végbemenő büntudat, apagyilkosság által indukált átváltozásáról volt szó. Modern kifejezéssel élve, annak a tapasztalati világnak a vizsgálatához látott hozzá, amelyben a zsidók és a mások találkoztak, s ahol a látható és megélt „zavaró” kulturális különbségek – amikor érzékelték őket – általános érvényre emelkedtek, s annak ellenére, hogy a zsidók már asszimilálódtak vagy asszimilálódni akartak a többségi népességhez, megőrizték a középkorig visszamenő sajátos kulturális rituáléikat. A modern kapitalista társadalomban a pénzügyek intézőiként a margón maradtak, s ezen a területek hamarosan bebizonyították racionalitásukat és sikert arattak. Pontosan ez a sokak szerint „túl könnyen jött siker” okozta az irigységet, s a kereszténység nézőpontjából tekintve a zsidók tevékenységét immoralisnak kezdték tekinteni, tekintet nélkül arra a tényre, hogy a zsidókat 1867-től politikai értelemben emancipálták. A zsidók a maguk részéről a környező társadalom által rájuk alkalmazott erkölcsi kategóriákat téveseknek tekintették. A 19. század végére, az erkölcsi dehumanizáció légkörében, már hozzájuk rendelték azokat a „jeleket”, vagyis stigmákat (számítók, önzők, álnokok, csalók), amelyek alapján meg lehetett őket különböztetni, és becsmérlő elnevezésekkel lehetett illetni őket – ekkor született meg a Bibó által definiált modern antiszemitizmus.⁴⁹³

⁴⁹¹ Fehér felfigyel egy „elméleti nehézségre” Bibó olyan kifejezéseket használó szociológiai megközelítésében, mint „csoport, réteg és osztály” mivel ezeket erkölcsileg „jellemző” megnevezésként használja. Bár, a közösségi moralista megközelítésén kívül esett volna, hogy minden egyes egyén viselkedését vagy attitűdjét jellemezze, Bibó néha mégis egyetlen személyiséget talált a demoralizált „kollektív ethosz” leírására. Vö. Fehér, 2001. 223–225. Individualista megközelítés ajánlására, lásd Boudon, 1998. 56–59.

⁴⁹² Molnár, 1984.

⁴⁹³ „Nem az szükségképpen az az antiszemita, aki a „zsidó” szót barátságtalan jelentéstartalommal használja, hanem az, aki a „zsidó” szót magát használja gyalázó értelemben. *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. VT II. 666–667, 682–683, 689–690, 694, 701; Életút dokumentumokban. 246–247. Pl. egy galíciai piacon a zsidó kofa kibontotta egy paraszt

Kemény történelmi viszonytárságok hagyták rajta nyomukat a magyarok Bibó által ismertetlen leírt tapasztalati világán, s mindez politikai hisztériát okozott és a közösségi morál lealjasodásának manifesztálódását eredményezte. Ennek eredményeképpen a társadalom „erőtlenségre” kondicionálódott és elveszítette azt a képességét, hogy a valóságról bármiféle hiteles képet alkosson, így téve lehetővé az antiszemitizmus, mint a zsidóságról alkotott becsmérő „igazság” kifejeződésének felemelkedését. Ezen az alapon születtek meg a zsidók világuralmával, titkos társaságaikkal és szövetségeikkel kapcsolatos antiszemita bűnbak elméletek, félrevezető képek és összeesküvés elméletek.

Magyarországon ezeket az állításokat sem a hatalmon lévők sem az „antidemokratikus nacionalizmussal” átitatott közösségi morál támogatói nem vetették el, a szélesebb közönség körében pedig elfogadott igazságokká kezdtek válni.⁴⁹⁴ Bibó gondolkodásmódja szerint, a Holokauszt ismertté válása után még Magyarországon is világosnak kellett volna lennie, hogy az antiszemitizmus elleni küzdelmet új módszerek alkalmazásával kell folytatni, mivel az egyáltalán nem tűnt el a Holokauszt következtében. A zsidókkal szembeni faji gyűlöletet felszító antiszemitizmust nem a miatt kell megbüntetni, amit a zsidók megtapasztaltak, hanem az emberi méltóság ellen elkövetett bűnök objektív mércéje alapján. Ezzel szemben, az antiszemitizmust alapját képező antiszemita előítéletek, sztereotípiák, általánosítások, stb. eltüntetését egy újfajta, nem zsidók és zsidók közötti közös tapasztalat segítségével kell elérni, egy olyan dialógus által, amely végső soron a benne résztvevő személy paradigmátikus tapasztalatának formáját ölti.⁴⁹⁵ A közösségi morál a zsidókérdés vonatkozásában kizárólag így lesz képes öntisztulásra, minek eredményeként a felelősség elfogadása következtében a bűntudat eltűnik és a nem zsidók és a zsidók közötti kapcsolat fokozatosan újra normálissá válik.

Bibó négy párbeszéd párt mutatott be, melyek feladata az volt, hogy a zsidókérdés megoldása és az antiszemitizmus megszüntetése érdekében, közös tapasztalat értelmezést hozzanak létre. Egyébként, a lehangoló közösségi morál légköre a zsidókérdés vonatkozásában nem osztható el. Mivel a zsidók nem keveredhettek az antiszemitizmus gyanújába, először a nem zsidóknak kellett maguk között megegyezni, hogy onnantól kezdve a zsidókról csak az általános emberi értelem és hangnem használatával beszélnek, rasszista és egyéb lealacsonyító kifejezések alkalmazása nélkül. És ha egy zsidó megsértette őket valamilyen módon, akkor nem szabad, hogy a sértés felnagyítása az emberi egyenjogúság tagadásához vezessen, és ha ők maguk sértettek meg zsidókat, akkor nekik maguknak kellene bevallani, hogy saját maguk (például fajhoz kapcsolódó), saját felelőtlenségük és saját vágyaik kielégítése helytelen túlbecsléséről volt szó azokban a helyzetekben, amikor nem avatkoztak közbe a sértések és bűnök megállítása érdekében. Azt is be kell mutatniuk egymásnak, hogy tudatában vannak a zsidók szenvedéseinek, amelyek az általuk tapasztaltakhoz képest, más kategóriába tartoznak. Továbbá Bibó úgy gondolta fontos, hogy a környezet felelősséget vállaljon a zsidók szenvedéséért, s hogy minden nem zsidó személyes erkölcsi ügyként kezelje azt. Ezután Bibó egy, a nem zsidók és a zsidók közötti jóval nehezebb párbeszédben követelt részvételt, amelyben a zsidók inkább a hallgatóság, mintsem a vádló szerepét vállalják. A nem zsidóknak általánosítások és erkölcsi vélemények megfogalmazása nélkül kellett elbeszélniük a zsidókkal kapcsolatos tapasztalataikat, és azt kell megfogalmazniuk, hogy

borostüvegét dugóhúzóval egy fillérért cserébe.

⁴⁹⁴ *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. VT II. 718.

⁴⁹⁵ Fehér helyesen „kommunikációs modellként” jellemzi ezt. Fehér, 2001. 226.; George Orwell az antiszemitizmus alapjait szintén a nacionalizmusban találta meg Nagy-Britanniában a háború után. Vö. Orwell, 1984. 284–293.

mit nem értenek a judaizmussal, a zsidók szokásaival stb. kapcsolatban, s mindezt úgy kell megtenniük, hogy saját „kemény igazságait” vagy faji doktrínáikat sulykolnák a zsidók fejébe. Az illetőnek olyan mértékben kellene elismernie a felelősségét a zsidók szenvedéseiről, amennyire úgy érzi, hogy azok vonatkoztak rá. Nem kellett megkérnie a zsidókat, hogy bocsássák meg gonosz tetteit vagy mulasztásait, de nem is kellett azokat elfelejtenie, hanem inkább egyszerűen arra kellett emlékeznie, hogy más népek is szenvedtek a háború alatt és után. A harmadik dialógusban Bibó megváltoztatta az elbeszélők szerepét és az elsőszámú beszélő szerepet a zsidónak adta: a közvetlen emberi tartalmat kiemelve és arra emlékeztetve, hogy az antiszemitizmus azóta is létezik, s hogy a szenvedések csak tovább folytatódnak, szenvedéseiről és valódi életéről kellett beszélnie. A zsidónak mégsem kellett volna megpróbálnia, hogy a nem zsidót rávegye arra, hogy az antiszemitizmus okaira vonatkozóan az ő értelmezését fogadja el, s arra sem, hogy a nem zsidóktól kollektív felelősséget követeljen tetteikért, mivel azok, akik már önként magukra vették azt, nem fognak ennek örülni.⁴⁹⁶ Bibó is az utóbbiak közé számította magát.

Utolsó dialógusában Bibó azt szerette volna elérni, hogy a zsidók saját végzetüket egymás közt beszéljék meg. Azt kellett volna átgondolniuk, hogy a nem zsidókkal fenntartott kapcsolataikra vonatkozóan, milyen morális és kézzel fogható leckéket tanulhatnak a zsidók, ami csak akkor vált egész Európában nagyon aktuális témává, miután a zsidók elkezdtek megkeresni a gyilkosaikat.

Bibó azonban semmiféle további tanácsot sem merészelt adni nekik a dologgal kapcsolatban, hiszen az természetesen a zsidók saját ügye volt, azt azonban mégis megjegyezte, hogy arra a bizonyos zsidók által javasolt nézetre, hogy a zsidók egy „öngyilkos nemzet” lennének, nem nagyon lehetne gyümölcsöző megbeszéléseket építeni.⁴⁹⁷ Általánosabb értelemben, ezeken a dialógusokon keresztül az egész magyar közösségnek, legyen szó bár magyarokról, magyar zsidókról, németekről vagy cigányokról, elszámoltatásuk tudatára kellene ébrednie és kollektív módon fel kellene szólítani őket arra, hogy számoljanak el a közelmúlt brutális tetteivel, majd egyszerűen lépjenek tovább a demokrácia építése irányába. Amint tudjuk azonban, ezeknek a várakozásoknak nem sokkal ezt követően befelelt, és Bibót közösségi moralista szerepe feladására és 37 évesen visszavonulásra készítették.

Bibót és más európai kortársait is a nemzetek vagy „fajok” egymással való keveredésének kérdése, valamint az asszimiláció ezzel összefüggő problémája foglalkoztatta.⁴⁹⁸ E teoretizálás egyik központi problémája annak tisztázása volt, hogy mi történne két különböző kultúra és embertípus egymással való keveredésekor: a kulturális szempontból magasabb rendűnek képelt félt vajon negatívan érintené, vagy az egyesülés mindkét résztvevőt valamiképpen jobbra, intelligensebbé, szebbé, vagy valami teljesen mássá tenné. A szélsőségesen pesszimisták az elkorcsosulás jelét láthatnák a keveredésben, vagy akár a kipusztuláshoz vezető biológiai determinizmusét. Magyarországon a legégetőbb kérdés pont a zsidók asszimilációja volt – sikerül-e vagy sem és magukra a magyarokra nézve milyen következményei lennének, továbbá, hogy milyen határidővel és előfeltételek mellett mehet végbe a jövőben. Bibó azonnali válasza erre az volt, hogy az asszimiláció Magyarországon egy „közbülső állapotban” maradt, folyamatos volt, és általában békés életkörülmények között mehet végbe. Az sem volt világos hogyan folytatódhat, annak

⁴⁹⁶ Uo. 720–721.

⁴⁹⁷ Az asszimiláció eredményeire vonatkozó nézetre lásd Pap Károlyt (1897–1945) a zsidó származású kommunistát.

⁴⁹⁸ Lásd Halmesvirta, 1993. Bevezetés.

ellenére, hogy mások mellett a baloldal is azt anticipálta, hogy az osztályharc egybeforrasztja majd a zsidókat és a magyarokat, például a középosztály pedig abban reménykedett, hogy a bárdolatlan (ukrajnai) „keleti zsidók” és a magyarok keveredésének vége szakad. Amikor Bibó a zsidók szemszögéből mérlegelte a kérdést, ráébredt, hogy a zsidóság erős „összetartó ereje” és kohéziós képessége miatt, az asszimiláció mennyire nehéz volt és lesz.⁴⁹⁹ Nagyon széles perspektívát átfogva foglalkozott a kérdéssel, és itt és most nincs okunk arra, hogy az általa felvetett probléma minden részletébe belemélyedjünk, ezért inkább csak annak elemzésére koncentrálunk, hogy az miként támogatta vagy gátolta a demokratikus közösségi morál kifejlődését a háború után. Nagyon fontosak voltak a zsidó asszimiláció akadályai, amelyek továbbra is megmaradtak Magyarországon: közösségük titkossága és befelé fordulása, az asszimilációval kapcsolatos vonakodásuk, az arra vonatkozó tiltások, a kölcsönös előítéletek és a viselkedésben megfigyelhető különbségek, csakúgy, mint a zsidók karrier választásai, ezek mind sértették a magyar értékrendet és elégedetlenséget szültek a magyarok körében, s az asszimiláció okai is voltak. Különösen a világkereskedelemben és a globális banki tevékenységben résztvevő nem asszimilálódott zsidóra mutogattak, akik azonban vagyonuknak köszönhetően megtaáláták a helyüket a társadalomban. Továbbá az asszimilációellenes cionista mozgalmat is figyelembe kellett venni. Bibó, aki mint egy gyerek, letépte a közterületeken lévő sértő antiszemita plakátokat, az asszimiláció problémáját vizsgálva, megpróbálta a zsidók helyébe képzelni magát.

Ha visszaemlékezünk, hogy Bibónak milyen hatalmas nehézségekkel kellett szembenéznie Magyarország háború utáni demokratizálódását illetően, egyáltalán nem meglepő, hogy a zsidó asszimiláció problémájával, mint e demokratizálódás egyik akadályával is kénytelen volt foglalkozni, azzal a problémával, amelynek gyökerei a két háború közötti időszakig nyúltak vissza. Magyarország régi, félfedális rendszere az egyenlőtlenségre és a hierarchizált társadalomra épült, melynek megszüntetésének a zsidók és a németek (svábok) asszimilációja előfeltételének kellett volna lennie. A két háború közötti asszimilációs politika – ha volt ilyesmi egyáltalán – egyfelől azt kívánta, hogy tanuljanak meg magyarul, és/vagy, a népszámlálások alkalmával, ha ennek volt valamilyen alapja, nyilvánítsák magukat magyarnak, s ezek olyan igények voltak, amelyekkel kapcsolatban sokan bizonytalanok voltak. Másfelől, azokra, akik magukat már asszimilálnak tekintették, polgárjogaik korlátozásának követelése következtében, újból zsidókként kezdtek nézni. Bibó közelről követte, hogy a közösségi morál tekintetében „vak és embertelen” magyar közösség a magyarsággal kibékíthetetlen ellentétben állónak nyilvánított, kigondolt faji tulajdonságokat vetített a zsidókra, ami azt jelentette, hogy a zsidókkal az 1860-as években kötött paktumot, az 1920-as években a magyar állam csendben és körületekintően érvénytelenítette.⁵⁰⁰ Bibó a közösségi morál tekintetében a magyar társadalmat önmagában véve Európa egyik „legkevésbé határozott arcélével” rendelkező országának tekintette, ahol a társadalmi struktúrák merevek, az értékrendek pedig több generáció óta változatlanok voltak, a zsidók és mások asszimilációja „zavaros, fellengzős és ellentmondásos” volt. Megfigyelte, hogy a zsidókérdésről folytatott vita hogyan jutott egy „visszás szakaszba”, mivel olyan megfigyelők is akadtak, akik azt gondolták, hogy Magyarországon még olyan „magyarságról” sem lehet beszélni, amelyhez asszimilálódni

⁴⁹⁹ *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. VT II. 722, 747.; Életút dokumentumokban. 691. A nyelvi és etnikai keveredés elérése nem volt elég az asszimilációhoz; szükség lett volna viszont az erkölcsi, a vallási kultúra, a normák és az ízlés asszimilációjára is szükség lett volna, ami végeredményben lehetetlennek bizonyult. Vö. Kovács, 2008. 57–59.

⁵⁰⁰ Uo. 746, 751.

lehetne.⁵⁰¹ A legviszássabb tetteket (ismét) 1941-ben követték el, amikor a magyar csapatok kárpát-ukrajnai területeket szálltak meg: az ottani zsidóktól elvárták, hogy esküt tegyenek a magyar-ságukra, és annak ellenére, hogy ezt megtették, 1944-ben ugyanúgy átadták őket a náciknak.⁵⁰²

Azt figyelembe véve, hogy a magyarok hogyan bántak a zsidókkal, Bibó egyáltalán nem találta különösnek, hogy az utóbbiak nem tekintették már otthonuknak Magyarországot és hogy a disszimilálódó fiatalság csatlakozott a cionistákhoz, hogy egy jobb jövőt keressen Palesztinában vagy az Egyesült Államokban.⁵⁰³ Nem akartak többé hallani a magyarsághoz való csatlakozásról, vagy arról, hogy „zsidó népek” hívják őket, hiszen pont ez volt az az elnevezés, amelyet üldözésük alatt is használtak rájuk. Bibó azokat a zsidókat, akik túléltek a holokausztot és Magyarországon maradtak, „egy válságos állapotban” lévő közösségnek hívta, mivel nem lehettek benne biztosak, hogy milyen politikai rendszer alakul ki Magyarországon, s hogy egy osztály nélküli társadalom vagy egy polgári, konzervatív liberális rezsim garantálná e számukra azt, hogy az üldözések ne ismétlődhessenek meg. Bibó tudta, hogy az előbbi nem szavatolta a tulajdonjogokat, míg az utóbbi még mindig antiszemita elemeket és véleményeket foglalt magába.⁵⁰⁴ A közösségi morál demokratizálása megtorpant, amikor a bürokrácia Magyarországa nem állt neki megoldani a magyar-zsidó együttélés válságát, hanem helyette nyíltan bejelentette, hogy semmi köze a fasiszta múlthoz és a fasiszta atrocitások és a magyarok bűnei miatt keletkezett „morális számla” rendezése a régi rezsimre tartozott.⁵⁰⁵ Azt is állították, hogy az „új” rendszer minden szükséges előfeltételt megteremtett a zsidók jövőbeli asszimilációjához, mintha azzal kapcsolatban már semmi probléma nem lenne. Természetesen Bibó számára ez nem volt kielégítő, mivel véleménye szerint ezt a politikát a „régizsidó asszimilációnak” megfelelő módon valósították meg, a fennálló válság kezelésére pedig semmilyen, a hosszútávú fejlődéshez szükséges olyan lépéseket sem tartalmazott, amiket különösen a nevelés és az iskoláztatás területén kellene megtenni. Úgy is lehetett látni – és ennek kellő alapja is volt – hogy a zsidó öntudat önmaga, saját vallási élete és cionizmusa ellen fordult, de Bibó ezeket nem tekintette az asszimiláció akadályának, mivel a szenvedések emlékezete nem feltétlen kötötte össze a zsidókat, és egy tiszta lappal induló helyzetben döntéseik több irányba is mutathattak. Azt remélte, hogy a Magyarországon született zsidók számára szabadabb választási lehetőségek nyílnak meg, s így saját, egyéni életpályáknak megfelelően élhetik életüket. Asszimilációs potenciáljukat, amennyiben általában egyesülni akartak, így anélkül fogadnák pozitív módon, hogy bárkit is bátorítanának, pláne kényszerítene, hogy így tegyen. Bibó számára még fontosabb dolog volt, hogy a magyar társadalomban „szelídebb, együttérzőbb, kevésbé zavaros és kevésbé bántó” eljárásokat alkalmazzanak és egy olyan humánus közösségi morális klímát hozzanak létre, amely a zsidók és más sokat szenvedett csoportok körében a Magyarországhoz fűződő lojalitás közösségi és pszichológiai előfeltételeit fogja megteremteni.⁵⁰⁶ Bibó álláspontja akár ábrándozásnak is tűnhet, de a demokratikusabb közösségi morális klíma és az ebből következően kialakuló demokratikusabb nyilvános és jogi

⁵⁰¹ Szabó Dezső: csak kutyák vannak!

⁵⁰² *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. VT II. 753.

⁵⁰³ ENSZ adatok szerint 14 700 zsidó ment Palesztinába (Izrael) Magyarországról 1945–1949 között.

⁵⁰⁴ Uo. 757.

⁵⁰⁵ Vö. Az 1946. évi XXV. magyar törvénnyel, amely a magyar zsidók üldözésének elítélését és a következményeinek enyhítését irányozza elő. Teljes elhatárolódást tartalmaz az antiszemita diszkriminációtól és a „régizsidó” rendszer háború alatti üldöztetéseitől, és a fasiszták semmilyen atrocitásáért nem vállalja a kollektív felelőséget. MTSZ. 473–475.

⁵⁰⁶ Uo. 761–762.

nyelvezet nyelvezet elterjedése, számára nem csupán a háborús atrocitások és bűnök elkövetői elítélésének, hanem annak előfeltételeként is megjelent, hogy a zsidók „még egyszer” megtelepedjenek Magyarországon. A történelem majd megmutatja, hogy erőfeszítései hiábavalók voltak.

Az második világháború utáni európai felelősség vizsgálata során – különösképpen a Holokauszt felbújtói felelősségének megállapítása tekintetében – a főszerep természetesen a törvényszékek kezében volt. Ahogy persze Magyarországon is ez volt a helyzet. 1945 februárja és 1949 áprilisa között a népbíróságok anélkül hoztak 58 388 ítéletet háborús bűnösök és „népellenes” bűnök elkövetőit ellen, hogy pontosan meghatározták volna, hogy ezek közül hányat ítélték el antiszemita bűnök miatt, s kétségtelenül sokan voltak ilyenek. Esszéje megjelentetése idején Bibó még mindig azon a véleményen volt, hogy addig túl kevés embert ítélték el; hiszen a magyar középosztály magára hagyta a zsidókat, hogy azok gondoskodjanak magukról. Sok politikus, tisztviselő, katona és azok is, akik nem zsidók ellen elkövetett brutális tettekben voltak bűnösök és akik behódoltak a náci-német vezetésnek, megúszták az elítélést. A kormány a zsidókat a fasiszmus egyéb áldozatai közé sorolta,⁵⁰⁷ politikája pedig az volt, hogy megpróbálja meggátolni a zsidó kérdés nyilvános témává válását, s hogy elejét vegye annak, hogy a zsidók követeléseinek túl nagy teret engedjenek. Így került el a kollektív közösségi felelősségvállalás terhére, amit viszont megzavart a fentebb említett bírósági elszámoltatással. Bibó kompromisszumot nem ismerő felfogása szerint a kormánynak úgy kellett a bírósági tárgyalásokat elrendeznie, hogy azokon – a felelősség különböző szintjeinek megkülönböztetése (vannak tettek, amiket meg kell büntetni és vannak, amelyeket el kell ítélni stb.) illetve a kárpótlás világos korlátjainak megállapítása által – egy „új moralitás” mutakozzon meg. Hasonlóképpen, a fasisztákat és az egyéb antiszemita személyeket nem kellett volna azonos kategóriába helyezni.⁵⁰⁸ Mivel mindez még nem történt meg, a bírói testületet a túlzott kárpótlási igénnyel, az önelégültség kifejeződéseivel, hamis vallomásokkal és akasztási őrülettel jellemezhető éretlen erkölcs kerítette hatalmába, ami az ártatlanok körében félelmet keltett. Rettenetes ellenszenv volt továbbá azokkal szemben, akik (kitalált) politikai indokokkal kerültek el a bíróság előtti megjelenést. Mindez főként a zsidók szemében csökkentette a bírói testület hitelességét. Bibó jól megértette, hogy számukra a jogi eljárás csak „lagymatagon” működött és elodázta az ellenük és az ártatlanok ellen elkövetett igazságtalanságokat. További problémát jelentett, hogy nem voltak a tiszta választvonalak és megkülönböztetések az egyes szakmai csoportok elszámoltathatósága vonatkozásában – Bibó egy tiszta és elvi alapokon álló vonalat húzott volna azon esetek közé, amelyekben az embereket egy-egy foglalkozásból születési alapon rekesztették ki, és azok közé, amelyeknél a kirekesztés az emberiség és a nép ellen elkövetett bűnökön alapult. Voltak olyan bírósági esetek, amelyekben egy foglalkozás minél távolabb állt az alapos vizsgálattól és minél nehezebb volt benne a túlélésért folytatott küzdelem, annál torzabb volt a számlák rendezése. A zsidó tulajdont vagy értékeket megszerző emberek érdemeinek és gáztetteinek mérlegelése is nagyon bonyolult volt – ebbe a csoportba szavahihető emberek és bűnözők is tartoztak, és akkoriban a Magyarországon elterjedt értelen moralitásnak az is része volt, hogy inkább a gonosztevőkről szerezzenek információkat, mintsem a jótevőkről. Bibó tudta, hogy a zsidók indokoltan éreztek hálátlanságot, ami sajnos azt jelentette, hogy az egyéni jó cselekedetek észrevétlenek maradtak. Másrészről a nem zsidók alapvető moralitása abban is kifejezést nyert, hogy néhányan „jó cselekedeti” stá-

⁵⁰⁷ Vö. VT II. 911–912.; *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, VT II. 762.

⁵⁰⁸ Uo. 764.

tuszt igényeltek maguknak azért, mert például nem fedték fel a szomszédjuk zsidó voltát.⁵⁰⁹ Az ilyesfajta önző megnyilatkozások és igények is szerepet játszottak a társadalom csoportjai közötti kapcsolatok további dehumanizálódásában, s abban, hogy a joggyakorlatban elhalasztódott a demokratikusabb közösségi morál hatásának érvényesülése.

Bibó különös figyelmet szentelt annak a kérdésnek, hogy hogyan számoltatták el a magyar egyházi és világi értelmiséget, valamint az erre irányuló törekvéseknek; elvégre ő maga is ehhez a csoporthoz tartozott. Ha valaki, akkor ők azok, akiknek óvatosan és megbízhatóan kellene elszámolniuk cselekedeteikkel, mégpedig úgy, hogy különbséget tegyenek az erkölcsi és a személyes hibák, illetve az eszmék és az elvek konfliktusait magukban foglaló kérdések között. Tegyük világosabbá Bibó megkülönböztetését: ott voltak például az értelmiség azon képviselői, akik (pusztán) elhajóztak a fasizmus farvizén, illetve azok, akik ideológiai értelemben antiszemiták és fasiszták voltak. Bibó szégyellte magát, amiért őket nem számoltatták el, mi több, a hatóságok (a kommunista belügyminiszter) összeállítottak egy bizonytalanul megfogalmazott listát a „fasizmusban kompromittálódott írástudókról”, amit a hatalmon lévők arra szántak, hogy az alapján különítsék el azokat a személyeket, akiket a beilleszkedésre alkalmatlannak tartottak. A kormányzat azon lépése, hogy például azokat, akik tudósokként a zsidók viszonylagos részarányát kutatták és véletlenszerűen bűnösöknek nyilvánították, Bibó számára azt mutatta, hogy a magyarokból nagymértékben hiányzik a megértés. Annak biztosításában, hogy a bűn különböző szintjén lévőkre kiszabott büntetések nem lesznek egyformák – egyformán kemények vagy egyformán enyhék – a politikai beavatkozás néha döntő szerepet játszott. Ennek például az egyik komoly következménye azon írók felmentése lett, akikre úgy tekintettek, mint akiket a zsidók üldöztek. Bibó számára mindennek a morálisan romboló hatású eredménye az antifasiszta küzdelem gyengülése és olyan új nemzeti mártírok kreálása lett, akiknek érdemei a legnagyobb méltányosság mellett sem emelhették volna őket ilyen magaslatokra.⁵¹⁰ Amit még inkább nevetségesnek tartott, az az volt, hogy az értelmiség képviselői azért nem álltak ellen annak, hogy elvállalják az ítélező pozícióját, mivel róluk szintén ítélezni kellett volna és helyzetük kritikai értékelésére lett volna szükség. Szerinte az azokkal szembeni ellenállás sem lehetett igazolható, akik:

„[...] az erkölcsi mértékek illetén összezavarására személyes üldöztetések és szenvedéseik visznek, s hozzá az az egészben megalapozott keserves érzésük, hogy itt a felelősség kérdésének az elkenése folyik; nem mások mérséklet hiányán kell háborognunk, hanem a magunk túlbuzgó helyesléseiért vagy hallgató erkölcsi kényelmességén szégyenkezniünk.”⁵¹¹

Egy „belsőleg kiegyensúlyozott, szilárd erkölcsi normák alapján ítélező intellektuális közösségre” volt szükség, az „érett” korlátokkal tisztában lévő közös szellemiségre, valamint egy olyan képességre, amelyik elsőként képes azonosítani azt a viselkedést, amely által a közös felelősséget el lehet fogadni, és egy olyan közösségi légkört és olyan alkalmakat lehet létrehozni, amelyekben az önelemzés és a felelősség önkéntes, személyes elismerése válik lehetővé. Ezt követően, Bibó eltekintett volna a különböző „szerecsenmosdatásoktól” és ugyanúgy a különböző támadásoktól, és világosan elkülönítette volna a tettek releváns és irreleváns következményeit, illetve azt,

⁵⁰⁹ Uo. 766–767.

⁵¹⁰ Uo. 768–769.

⁵¹¹ Uo. 769.

hogyan valaki miért nem cselekedett. Végül megvédte volna azokat, akik védelmet érdemeltek. A példák, melyeket Bibó élénk tár (X-Z és A-I ügyei)⁵¹² jelzik a közös demokratikus ítélőképesség megvalósítása felé vezető előzetes irányt. Az erkölcsi hibák és a tényleges „rossz cselekedetek” megkülönböztetése tette lehetővé az írástudó értelmiség „szerecsenmosdatásától” a tényleges felelősségvállalás felé történő elmozdulást. Az erkölcsi kritika kinyilatkoztatásai után, a közösségre maradt annak eldöntése, hogy kit nem kellene jogi eljárások alá vonni, hogy a megállapított szankciók után kiket nem kellene a továbbiakban megvádolni, hogy kik lehetnek az értelmiségi testületek tagjai, hogy kik reménykedhetnek abban, hogy új esélyt kapjanak kreatív vagy fizetett munkavégzésre, vagy arra, hogy jóléti szervezetek tagjai legyenek, és végül, hogy kik szenvedjenek továbbra is a morális „alacsonyabb rendűségtől” és a mentális kár okozásáért kiszabott büntetésektől.⁵¹³ Ilyen módon, egy „érett” – egy Bibó által kimondottan kedvelt morális jelző – közösségi morál elemző pontossággal tenne különbséget a „jó” és a „rossz” között. Bibó kompromisszummentes és elvi jellegű alapállása egyértelműen kiviláglik abból, ha azt a népbíróságok átpolitizáltságukból adódóan önkényes és igazságtalan ítéleteivel vetjük össze, s arra vonatkozó igényéből is kiderül, hogy a bíróságoknak teljesen világossá kellett volna tennie, hogy tevékenységük során nem a zsidók bosszújáról volt szó – a bírósági pulpitusokon zsidó bírók is helyet foglaltak – hanem az emberi méltóság megsértése és az emberi életek elpusztítása miatti kárpótlásról és jóvátételről van szó. Ragaszkodott ahhoz, hogy a zsidó törvények által érintett emberek ne vehessenek részt a jogi eljárásokban. Egy zsidó nem lehet bíró egy őt is érintő ügyben, csak akkor, ha a „sértett félként” vesz részt abban.⁵¹⁴ Felfogása ebben a tekintetben összhangban volt egy régi igazságszolgáltatási szabállyal, és bízott benne, hogy a nem zsidók krémje képes lenne olyan hiteles ítéleteket hozni, amelyek a közösségi morált is megnyugtathatják.⁵¹⁵ Még mindig nem volt ismert, hogy a zsidók ragaszkodnának-e egy nemzetközi jogi eljáráshoz. Bibó végső kiindulópontja szerint, az ilyen módon hozott ítéletek egy alapos közösségi morális vizsgálat próbáját is kiállnák, s így Magyarország visszanyerhetné a világ nagy részének tiszteletét, azonban, a felelősség beismerésének folyamata 1945 óta olyan volt, hogy az ország, mint közösség sajnálatos módon morális szempontból „erőtlen” volt, ami a szélesebb közönséget arról győzte meg, hogy (egyedül) a zsidókérdést a demokrácia kérdéseként kezelje, s ebben a közéleti légkörben megint könnyen lehetett felszítani az antiszemita hajlamokat.

Bibó kifejezetten aggodott az antiszemitizmus új hulláma miatt, amely a közösségi morális légkör 1945 utáni megváltozása miatt jelent meg. A nulladik évben (1945) az antiszemitizmus még nem mutatkozott meg, mivel az emberek szorongásának más forrásai voltak, bár a zsidók megvetésének egyáltalán nem lett vége. A felelősségre vonási eljárás következtében, e csapások hatása 1948-ra elhalványult, s bár az újfajta antiszemitizmusra vonatkozóan többféle ok is előke-rült, Bibó mégis úgy érzékelte, hogy az antiszemitizmus régi támogatóinak a közélet színpadjára való visszatérése ennek nagyon fontos tényezője volt. Amikor eljött felelősségük elismerésének ideje és elszámoltatták őket, lelkiismeretüket nagyon eltérő mértékű bűnök terhelték, és Bibó számára pszichológiai szempontból érthető volt, hogy büntethetőségükről nem nagyon akartak

⁵¹² Megtalálható a 769–770. oldalakon. A többség nem kapott volna börtönbüntetést azért, amit a zsidókról írt, mivel nem akadályozták Magyarország értelmiségi életének demokratizálódását. Voltak azonban olyanok, akiket rács mögé kellett zárni, kiengedésük után pedig elnémitani.

⁵¹³ *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. VT II. 770.

⁵¹⁴ Vö. Eichmann ügye.

⁵¹⁵ *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, VT II. 773.

hallani. Ebben a csoportban olyanok is voltak, akik a koncentrációs táborokból visszatérőktől – bármilyen kevesen voltak is – azt kívánták, hogy más magyarokhoz hasonlóan, csendben és feltűnés nélkül foglalják el a helyüket a magyar társadalomban, de olyanok is voltak, akik, bár a zsidók végzetét sajnálatosnak tartották, mégis úgy gondolták, hogy a zsidók eltávolításával az végleg megoldotta a társadalmi problémaként felfogott zsidó kérdést. Bibó számára az utóbbi nézetek egyértelműen azt a reakciós attitűdöt tükrözték, amely mélyen beleivódott a „rég rendszer” csökönyös képviselői gondolkodásába. A demokratikus közösségi morál szempontjából, a legérettebb és leginkább megbocsájthatatlanul gyalázatos dolgok azok a megjegyzések voltak, amelyek szerint például a budapesti zsidó boltosok száma még növekedett is a háború előtti időszakhoz képest, azt sugallva ezáltal, hogy a haláltáborok nem is léteztek.⁵¹⁶ Bibó számára ez volt a perdöntő bizonyítéka annak, hogy az új, háború utáni időszakban egy újfajta antiszemitizmus alakult ki. Ugyanez a vidéki területeken is megtörtént, ahol a földmunkások és az agrárproletárok körében létező paraszti antiszemitizmus felerősödött, és ahol 1944 után középosztálybéli nacionalisták által szított erőszakos incidensekre is sor került.⁵¹⁷ Ezekre a tettekre és a mögöttük álló lelkiállapotra Bibó azt a társadalomlélektani magyarázatot adta, hogy a háború által okozott válságban a státuszukat és a tulajdonukat elveszített nagybirtokosok és a „rég rendszer” tisztviselői, valamint azok váltak antiszemitákká, akiknek amúgy sem volt sok veszteni valója, s ebben azok a korábbi alárendeltjeik, akik még mindig tekintélyekként tekintettek rájuk, továbbra is támogatták őket. Az ő gondolkodásukban, a zsidóság, a kommunizmus és a demokrácia egy és ugyanazt a dolgot jelentette. Bibó megfigyelése szerint, ha a dolgot így fogjuk fel, akkor Magyarországon az antiszemitizmus még nagyobb félelmet keltett – végül is a számlák kiegyenlítését követelték – és hallott, korábban a zsidóknak segítő emberektől olyat, hogy: „Megbántam, hogy a zsidókon segítettem”; olyan kijelentés volt ez, amit ő az erkölcsi köpönyegforgatás legalsóbb szintjének tekintett, bár nem rendelkezett arra vonatkozó információval, hogy hányan voltak azok az antiszemiták, akik ilyesmikre célozhattak. A lényeg az volt, hogy még azt a kevés érettséget is lerontották, amelyet a demokratizálódó közösségi morál elérhetett volna, és alapot teremtettek az antiszemitizmus terjedéséhez.⁵¹⁸

Az 1945-ös hatalomátvétel és a zsidó törvények hatályon kívül helyezése (1945.03.17), a társadalmi rend megteremtése és a gazdaság megfelelő pályára állítása érdekében, radikális intézkedéseket követelt az új vezetőktől. A nagybirtokok megszűntek, a „rég rendszer” tisztviselőit pedig a baloldali ellenzéki és munkás vezetők váltották fel. A tulajdon és a kormányzati pozíciók újraosztása a zsidóknak látszott kedvezni, bár Bibó nem tudott semmilyen ezt alátámasztó statisztikai adattal szolgálni. Most már legitim jogokkal rendelkeztek, különösen az állami vagy az államosított vállalatok vezetésében, még ha az államosítás – amit Bibó, a „rég rendszerből” megöröklött struktúrák miatt rendkívül lassúnak és működtetési szempontból nagyon összetettnek tartott – hamarosan kivándorlásra is kényszerítette őket. Ha mindehhez a „rég rendszer” olyan képviselőit is hozzáteszük, akik megtértek a fasiszmból és a nemzeti szocializmusból, valamint azokat a kollektív erőket is, amelyek a demokrácia és a zsidóság lerombolására törtek – 1948-ra ezek ideológia és véleményformáló ereje messze nem tűnt még el Magyarországon – akkor az adódott, hogy a közösségi morál állapota nem erősödhetett meg pusztán a kommunisták

⁵¹⁶ Uo. 775.

⁵¹⁷ Bibó itt, többek között a kunmadarasi (Szolnok megye) lincselésre utal 1946 májusában, amelyben két ember meghalt és 18 megsérült. Három elkövetőt halálra ítélték.

⁵¹⁸ *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. VT II. 778.

vezette hatalmi politika erősödése által. A magyar antiszemitizmus jellegzetessége az maradt, hogy a zsidóságot és a demokráciát továbbra is fasiszta kritériumok alapján azonosították, s Bibó számára ez volt a legsúlyosabb, Magyarország jövőjét befolyásoló kérdés. Nem csoda, hiszen a fasizmus magyar verziója valóban az erkölcsi mélypontot jelezte:

„Az első zsidótörvénytől az ellenforradalmi kormányzás véres összeomlásáig terjedő elég hosszú idő alatt mindenki, akit a zsidótörvények nem érintettek, a lehető legnagyobb mértékben és mennyiségben kapta meg a kísértést és alkalmat ahhoz, hogy hatalmi tébolyba essék, embertelen és kegyetlen legyen, hálátlan és aljas legyen, erőszakosan vagy erkölcstelenül érvényesülhessen, hatalomhoz és jóléthez jusson [a zsidók rovására], s azt felelőtlenül élvezhesse. Ezek a lehetőségek [...] nemcsak, hogy az utolsóig kiválasztottak minden aljas és alantas lelkű embert, hanem az átlagosan tisztességes emberekből is kihoztak minden rosszat, ami csak rejtve bennük volt.”⁵¹⁹

Amikor az ilyen kompromittált emberek maszkjaikat lerántva tovább tevékenykedhettek és megengedték nekik, hogy az „új rendszerben” reformerekként folytathassák ténykedésüket, akkor a demokratikus közösségi morál kialakulása súlyos veszélybe került. Azt hangoztatva, hogy a kommunista apparátust zsidók vezették, ők sem nagyon akartak a rendszerben a zsidóknak teret engedni. A két háború közötti időszakban a magyar keresztény középosztály úgy gondolt a zsidókra, mint akik könnyen hajlanak a kommunizmusra vagy a baloldali liberalizmusra, és most az 1945 utáni helyzetben ezt a „demokráciával” kötötte össze őket. Bibó szerint ennek az volt a speciális oka, hogy – Európa más területeitől eltérően – a zsidók nem kaptak védelmet az egyháztól és a középosztálytól, hanem ténylegesen a baloldaltól, a kommunistáktól kapták ezt meg. Bibó ennek alapján, nem tartotta valószínűnek, hogy a zsidók jelentős hatalomra tennének szert Magyarországon, mivel a zsidó tőkés és munkás szervezetek hatalma összeomlott a háború alatt, vagy olyannyira függővé vált a hatalom gépezetétől és a hivatali pozícióktól, hogy ezek többé nem képviselték ténylegesen a zsidóságot.⁵²⁰ A jelek arra utaltak, hogy míg a zsidók vezető kommunista pozíciókat foglaltak el és ezzel egyidejűleg a kommunisták hatalma egyre erősödött,⁵²¹ meg kellene előzni az antiszemitizmus viharának kitörését azok között, akik a „régizsimet” rendszer visszaállításáról álmodoztak. Másrészt, azt is jelentette, hogy a zsidóknak meg kellett elégedniük a kommunisták szabályainak és fegyelmének követésével és nem kellene sajátos csoportérdekeket követniük.

⁵¹⁹ Uo. 782.

⁵²⁰ Uo. 789–790.

⁵²¹ Az európai kommunista pártok 1947 szeptemberében Lengyelországban tartott találkozásán a Szovjetunió mindenki értésére adta, hogy a szovjetizálást késlekedés nélkül végre kell hajtani Magyarországon is. Nagyjából 18 hónappal később, a parlamentarizmust és a politikai pluralizmust eltörölték az országban. Ebbe az irányba, tett döntő lépés volt a magyar szociáldemokraták és a kommunisták 1948-as erőszakos egybeolvasztása, ami egy új párt, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) létrehozásához vezetett, Rákosival mint főtitkárral, helyettes titkárokként pedig a moszkovita Farkas Mihály és a „hazai” kommunista Kádár János, illetve az egykori szociáldemokratával, Marosán György szerepelt. Kongresszusa hamarosan bejelentette a magántulajdon államosítását, a tervgazdálkodást és egyéb intézkedéseket a „reakciós elemek” kormányból való eltávolítása érdekében. A sajtószabadság ugyanebben az évben szűnt meg. 1951-ben a Magyar Dolgozók Pártja központi vezetőségének 18 tagjából, 8 zsidó származású volt. Abban az időben csak egy teljesen elkötelezett kommunistát fogadhattak el zsidónak, amikor maga a „zsidó” szó is kikopott a közéletből. Lásd Romsics, 1999. 236–237.; Szabó, 2000. 153–154, 255.

Hogyan lehet tehát megjavítani a zsidók és a nem zsidók közötti embertelen kapcsolatokat, hogyan lehet eltörölni a kölcsönös előítéleteket és az ellenséges attitűdöket, és megelőzni azt, hogy a jövőben újra megjelenjenek? Bibó három olyan feladatot sorol fel, melyek mindegyike közösségi moralista dimenziót is tartalmaz. Először is, az ördögi körből történő kiszabadulás érdekében, minden előre tett lépésnek higgadtan és nyugodtan kell megtörténnie, a zsidók helyzetének javításával, de különösen a közösségi morál légkörének humanizálásával kell járnia, mely utóbbi legfontosabb eleme az üldöztetésükben betöltött felelősség elismerése, valamint az ezekben való részvételért járó morális és jogi büntetések feltételeinek, mértékeinek és korlátjainak meghatározása. Másodszor, megfelelő körülményeket és lehetőségeket kellett volna teremteni és biztosítani a zsidóknak, vagy hogy bármiféle kényszer nélkül asszimilálódhassanak, vagy hogy megmaradhassanak zsidóknak. Végezetül, az antiszemitizmus újbóli feléledésének, különösen a demokrácia és a zsidóság téves azonosításának megelőzése, érdekében éber felügyeletre lenne szükség, s a kérdést nem kellene kvóták vagy más kiválasztási kritériumok (vö. a zsidótörvényekkel) használatával átpolitizálni. Ha a kommunisták az osztály nélküli társadalmat tekintették célnak, a fenti módszerek nem lettek volna megfelelőek, s e helyett mindenkit egyenlően, minőségi különbségek nélkül kellett volna kritizálni – Bibó elég túlzó reményeket táplált a szocialistákkal szemben, bár tudta, hogy felelősség érzetükre nem lehet építeni, szövegében mégis megpróbált úgy tenni, mintha céljaiknak nem lenne tudatában. Számukra az osztály nélküliség a zsidók és nem zsidók közötti kapcsolat „visszahumanizálásának” és a közöttük létrehozandó kommunikáció utópikus alapját képezte. A kritikákat megelőlegezve, Bibó kiemelte, hogy üzenete semmiképpen sem prédikáció vagy moralizálás, hanem a valóság különböző oldalainak jóindulatú és pártatlan bemutatását jelenti, bármilyen fájdalmas legyen is az a megvádolt magyaroknak. Nem volt szükséges, hogy külső tanácsot adjanak zsidóknak, hanem inkább arról volt szó, hogy a kérdést a demokratizálódó közösségi morál szempontjából vizsgálják meg.⁵²²

Ahogy az várható volt, a kritika a baloldaltól érkezett, azonban nem a kommunistáktól, hanem az egykori szociáldemokratáktól, habár Bibó velük nem foglalkozott kifejezetten a tanulmányában. A kritika szerzője, Millók Sándor, a „Molnár Sebestyén” írói álnevet használta.⁵²³ Cikkének ugyanazt a címet adta ugyan, mint Bibó, de a magyarok többségének felelőssége és az asszimiláció kérdésében álláspontja mégis homlokegyenest szemben állt vele. Tagadta, hogy a többségnek bármiféle felelőssége lett volna, a zsidó asszimilációt pedig pusztán idő kérdésének tekintette, hiszen az megvalósul majd, amikor Magyarország osztály nélküli társadalommá válik, így vetve véget minden spekulációnak és a hatalmas profitok felhalmozásának. Marx megjósolta, hogy idővel egész Európában ez történik majd, és ezzel az antiszemitizmus és az egész zsidó-kérdés eltűnik.⁵²⁴

Bibó számára fontos volt, hogy tisztázzon bizonyos félreértéseket s hogy megvilágítsa a közte és Millók közti különbségeket. Millók félreértette a szándékait: Bibó nem a magyar nép többségének felelősségéről beszélt, hanem minden egyént és osztályt egy nemzeti szintű ráébre-

⁵²² *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. VT II. 794–797.; Vö. jegyzetek Dr. Welker Árpád és a szerző közötti beszélgetésről, Bibó zsidókérdéséről (2010.08.03–04.). A szerző tulajdonában.

⁵²³ Millók Sándor (1887–1959), a magyar vasúti dolgozók szakszervezetének kiemelkedő vezetője, 1941-ben a *Népszava* főszerkesztőjévé lépett elő és 1944-ig maradt ezen a poszton. Mauthausenből visszatérve, több vezetői feladatot is ellátott az SZDP-ben. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés küldöttévé választották, később pedig országgyűlési képviselővé. Később, a koalíciós kormány miniszterelnökének államtitkáráként tevékenykedett. Mikor a kommunisták és a szociáldemokraták 1948-as összeolvasztását még korainak ítélte, menesztették a pártból és elhagyta a politikát.

⁵²⁴ Molnár, 1949.

désre hívott fel, hogy elismerjék felelősségüket és foglalkozzanak azzal. A felelősséggel vagy az az alóli mentességgel kapcsolatban semmilyen általánosítást nem kellett volna tenni, a magyar nép többségi véleményére alapozva. Ami a többség kérdését illeti, a szervezett munkásság és a szegény parasztság alkotta a többséget és ők az üldözések ellen voltak, míg a kispolgárság, a hanyatló középosztály és a proletáriátus támogatta azokat. Ilyen módon Bibó bizonyítani tudta, hogy a többség az üldöztetések mellett állt (!). A legnagyobb felelőség azonban a magyar felső osztályokat terhelte, akik végrehajtották azokat. De mivel ők már nem voltak jelen, furcsa lenne, ha az új vezetőrétegben ne lennének találhatók olyanok, akik felelősnek érezték magukat, ami a közösségi morál terminusaiban nézve a dolgot, az ország vezetése szempontjából, számukra nem lenne egy jó kiinduló állapot.⁵²⁵

Bibó csodálkozott, hogy Millók hogyan képzelte, hogy egy osztálynélküli társadalom elérkezése hogyan törölné el egy varázsszóra és a varázspálca egyetlen suhintására az antiszemitizmust és vezetne a zsidó asszimilációhoz, különösen azon a Magyarországon, amelyik súlyosan, sőt kórosan „zavarodott” volt.⁵²⁶ Az antiszemitizmus megszüntetése érdekében a magyaroknak kulturális tetteket kellett végrehajtaniuk, a fentebb említett párbeszédet kellett folytatniuk, el kellett vetniük az előítéleteiket és meg kellett javítaniuk a zsidókhoz fűződő embertelen kapcsolataikat, ami úgy történhet meg, hogy megtisztítják a leírásukra használt fogalmaikat – a rasszista terminológia megszüntetése – és úgy, hogy viselkedésüket rugalmasabbá és befogadóbbá teszik. A közösségi morál egy új, a demokratikus értékkánonon alapuló közös víziójának létrehozására van szükség. Hasonlóképpen, a hiábavaló, irreális filoszemitizmust is el kellett utasítani, mint az elfogadás és a vendégszeretet eltúlzott illúzióját, s mint az azonosulásra tett szerencsétlen kísérletet. Bibó azt gondolta, hogy ezeket az eszközöket használva, lehetséges lenne, hogy a kárpótlás ügyét igazságosabb alpra helyezték, a zsidók számára pedig egy ösvényt nyissanak hogy a magyar társadalom tagjaivá válhassanak. A zsidóktól is egy toleránsabb hozzáállást várt el: az elkülönüléshez szorosan ragaszkodó hozzáállás, a szenvedések agresszív felidézése és az ezen alapuló cselekvési módok hosszú távon nem fognak hozzájárulni ahhoz, hogy a társadalom többi részéhez fűződő kapcsolataik megjavuljanak.⁵²⁷

Bibó elemzésének megállapításai vigaszt nyújtottak: valójában nem volt többé zsidókérdés Magyarországon, csak az antiszemitizmus problémája, és ő biztosítani tudta az eszközöket annak megszüntetésére. Kétségtelen, hogy a kommunista vezetők (Rákosi, Gerő, Révai és Farkas is zsidó származásúak voltak) nehezen alkalmaznák ezeket az eszközöket és a Rákosi- és Kádár-rendszerben a problémát egyaránt a szőnyeg alá söpörték.⁵²⁸ Bibó mindazonáltal megtisztította az előre vezető utat, és ennek követése talán lehetővé tette volna egy demokratikus közösségi morális gondolkodási keret megteremtését, ahol a zsidók – legyenek bár asszimiláltak, az asszimilációra törekvők vagy a saját elszigetelt közösségeikben élők – szabadon és lehetőségeik szerint anélkül találhatnak maguknak megbecsült helyet a társadalomban, hogy további embertelen konfliktusokba keverednének a magyarokkal. Feltehetjük a kérdést, hogy vajon ez a remény később teljesült-e.

⁵²⁵ *Néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről* (1949). VT II. 801.

⁵²⁶ Uo. 808.

⁵²⁷ Uo. 803–807.

⁵²⁸ Részletekért lásd Fehér, 2001. 236–245.

TÁVOZÁS ÉS CSEND

Bibó pozíciója a magyar Belügyminisztériumban, és nemsokára a politikai diskurzusban is 1946-tól kezdett gyengülni, amikor a koalíciós kormányzat rendőri tevékenységét kritizáló, hivatalos memoranduma és cikkei kiváltották a kommunisták haragját és elnyomását. A kormány szintén megfeddte. Mindennek megkoronázásaként, tudományos karrierje is veszélybe került, és végül arra kényszerítették, hogy maga adja fel azt.

Bibó közösségi moralistaként, tényleges politikai hatalom nélkül elemezte a zsidókérdést, de belügyminisztériumi tisztviselőként és a Közigazgatási Osztály fejeként, annak megoldása volt a feladata, amit ő egy hasonlóan nehéz kérdésnek látott, vagyis a svábok erőszakos kitelepítése (azaz a dunai sváboké, ahogyan Magyarország német származású nevezték), mely feladatra Erdei kérte fel. Elvileg a svábok helyzete nem tűnt fenyegetettnek, mivel a háború alatt nem volt különösebb ellenségeség köztük és a magyarok között, még ha a *Volksbund* (Magyarországi Németek Népi Szövetsége) és az SS keltett is némi nyugtalanságot és feszültséget a lakosság egyes csoportjai között.⁵²⁹ Csak akkor kezdték őket háborús bűnösöknek tekinteni, amikor az oroszok elfoglalták Magyarországot, s bár kimondottan még ekkor sem üldözték őket, mégis Bibó tudomása jutott, hogy 1944 végén néhány területről erőszakkal telepítették ki őket és nyomorúságos körülmények közé szállították őket az ország más területeire, azért, hogy a Jugoszláviából menekülő magyarok települjenek a helyükre. Bibó Erdeihez fordulva tiltakozott az önkényes áttelepítések és az erőszakos elszállítások miatt, s azokat, mint „erkölcsileg embertelen és nemzeti szempontból veszélyes” lépéseket, leállították.⁵³⁰ Ezek Bibó számára azt is megmutatták, hogy Magyarország alapvetően „morális”, nem pedig gazdasági vagy katonai értelemben szenvedett vereséget, és ha a kormányzat csak a törvényesség valamiféle látszatával kívánta legitimálni ezeket a lépéseket, akkor az a közvéleményt is korrumpálhatta. Ha ugyanis a kitelepítéseket végrehajjták, akkor az csak a „bűnös fasiszták” áthelyezését jelenthetné.⁵³¹

Ugyanakkor, a Magyarország és a Szovjetunió között megkötött fegyverszünet (1945.01.20.) a németek internálását rendelte el, és 1945 májusában a magyar kormány, a sváb kérdéssel küszködve, – a szociáldemokraták tiltakozása ellenére – arra kérte a szövetségeseket, hogy a nyugati megszállási övezetekbe fogadjanak be 200 000–300 000 németet. Tekintve, hogy mintegy 490 000 német élt Magyarországon, a fenti számok arra utalnak, hogy a kormány körülbelül a felüket tekintette háborús bűnösnek és árulónak. A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságot uraló oroszok támogatták a deportálásokat és arra hivatkozva, hogy egy lehetséges újabb háborúban a németek megint az ellenség oldalára állnának, s hogy egyébként sem támogatnák Magyarország demokratizálódásának ügyét, a kitelepítések meggyorsítását sürgették.⁵³²

⁵²⁹ Egyéb részletekért a svábok és egyéb kelet-közép európai népek migrációjára és áttelepítésére vonatkozóan, lásd Halmesvirta, 2011. 74–84.

⁵³⁰ *Felfegyzés a sváb kitelepítés ügyében*. BIM V. 42.

⁵³¹ Bibó Erdeinek küldött javaslata (1945.05.14.). Életút dokumentumokban. dok. 117, 312–318.

⁵³² A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság találkozájának jegyzőkönyve (1945.07.17.). DMACCH, dok. 6. 51.; Vladimir Sviridov nyilatkozata. Uo. dok. 11. 86.

A közösségi morál fejlesztésén munkálkodó Bibó nem az az ember volt, aki jó bürokratáként panasztétel nélkül hajta végre a kormányzati rendeleteket, s a kitelepítések elleni morális, társadalmi és technikai érveit Erdei elé tárta. Először is, erkölcsileg hibás volt, hogy a lakosság egy egész csoportját megfoszsa állampolgárságától és kitelepítsék őket, azért, mert (csak) egy részük bűnököt követett el. Továbbá, a kollektív büntetés nem illeszkedik a demokratikus jogrendbe. Bibó attól félt, hogy társadalmi szempontból a svábkérdés a zsidókérdéshez válhat hasonlóvá, s éppen akkor tenné még „betegebbé” a magyar társadalmat, amikor annak elsősorban békés, mérsékelt megújulásra volt szüksége. Mivel nem volt tisztában a szövetségesek terveivel, Bibó abban is kételkedett, hogy befogadnák a svábokat. Ideiglenes megoldásként a népbíróságok „normális”⁵³³ jogi eljárás módját ajánlotta, hogy azok döntsenek arról, hogy kik a tényleges bűnösök. Majd a megmaradt svábokat újra le lehet telepíteni Magyarország szerte, és amikor a győztesek kellő időben meghozták a döntést sorsukról, ezt a döntést a nélkül lehetne végrehajtani, hogy az Magyarország még kialakulatlan külpolitikájának kárt okozna.⁵³⁴ Bibó a kormányétól teljesen eltérő perspektívából látta a problémát: számára ez nem pusztán az erőszakos kitelepítés kérdése volt, hanem arról szólt, hogy miként előzzék meg a kitelepítés okozta éhínséget és járványokat, különösen pedig, hogy hogyan kezeljék a terhes asszonyokat, a gyerekeket és a német hadiözvegyeket a magyar gyermekeikkel együtt. Attól is félt, hogy a kitelepítés által fenyegetett emberek öngyilkosságot követnének el. Az „erkölcsi törvénynek” kellett a kormány vezérlő elvének lennie – A demokratikus közösségi morál jegyében, Bibó annak megértését sürgette, hogy a feudalizmus kora elmúlt, amikor a másik fél (a svábok) által okozott inzultusokat és kellemetlenségeket fizikai büntetésekkel, bebörtönzéssel és fogolytáborokkal kell kompenzálni. És egy, a demokrácia megvalósítására törekvő kormánynak mindeneelőtt, nem kellett volna ártatlan állampolgárok ellen olyan erőszakos intézkedéseket hoznia, hanem Magyarország esetében, inkább a bűnös *Volksbund* tagok ellen kellett volna ilyeneket foganatosítani.⁵³⁵

Hatmillió német Lengyelországból, Csehszlovákiából és Magyarországról történő erőszakos elmozdításáról Németországba történő áttelepítéséről végül a potsdami konferencián döntöttek a szövetségesek (1945.07.17 – 1945.08.02.). A magyar kormány véleménye még ekkor sem volt egyöntetű a kitelepítések kérdésében, mivel nehéznek találta a németek és az elmagyarosodott németek – a valódi svábok – megkülönböztetését. Gyöngyösi János külügyminiszter azon az alapon, hogy szerinte a Hitler által gyilkos faji politikája igazolására használt faji doktrína alapján állnak, a kitelepítések ellen foglalt állást. Mindszenty József érsek az emberek kegyetlen elűzéseként utasította el azokat.⁵³⁶ A kitelepítettek úticélját még mindig nem ismerve, Bibó úgy gondolta, hogy a kitelepítések összevethetők a zsidók koncentrációs táborokba szállításával, s ezért kimondottan vonakodott elvállalni a megtervezésüket. Mindenféle túlkapások voltak várhatóak, egyrészt a kegyetlenkedő tisztviselők részéről, másrészt és a legrosszabb esetben, mivel nem tudták, hogy hová mennek és ott milyen körülmények várnak rájuk, maguk a kitelepítet-

⁵³³ A jogi reformbizottságban Bibó előadta azt a véleményét, hogy a népbíróságok hatalma túl széleskörű volt és előítéletekkel terheltlen működtek. Azt kellett volna csak eldönteniük, hogy kit kell megbüntetni, a büntetést viszont a tényleges bíróságokra kellett volna hagyniuk. A jogi bizottság jegyzőkönyve (1946.03.21.). Életút dokumentumokban. dok. 103, 290–291.

⁵³⁴ *‘Pro memoria’ svábkérdésben* (március–április 1945); Életút dokumentumokban. 311–312.

⁵³⁵ Bibó Erdeinek küldött javaslata (1945.05.14.). Életút dokumentumokban. dok. 117, 317–318.

⁵³⁶ Halmesvirta, 2011. 82.

tek is radikális lépésekhez folyamodhattak.⁵³⁷ Óvatos becslése szerint a magyarországi németek körülbelül 10%-át kellett kitelepíteni. Végül mégsem tettek semmit az erőszakos kitelepítések megelőzésére, mivel a Szövetséges Ellenőrző Bizottság azok minél gyorsabb végrehajtását rendelte el 1945 decemberétől kezdődően. Azokat a németeket érintette, akik az 1941-es népszámlálás alkalmával ugyan magyarnak vallották magukat, de a német volt az anyanyelvük, továbbá azokat, akik a *Volksbund* tagjai voltak, és akik a náci Németország erői oldalán harcoltak.⁵³⁸ Bibó számára egyértelmű volt, hogy a kitelepítések igazságtalanok és önkényesek voltak, mivel a kitelepítésre kerülő embereket ellenőrző bizottság két magyar parasztból és a kommunista párt egy képviselőjéből állt, a kormány pedig, kifogásai ellenére sem hozta nyilvánosságra milyen körülmények közé küldték az kitelepítendőket, bár az is igaz, hogy erről nemigen lehettek pontos információi.⁵³⁹

A nagy hiba Bibó szerint az volt, hogy a svábok körülbelül egyharmadát alkotó németül beszélő magyarokat is beszámították a kitelepítendőkhöz, s ez ellen azzal érvelt, hogy a rendelet azokra a németül beszélő magyarokra is vonatkozott, akik a magyar oldalon harcoltak a háborúban és így bizonyították magyarságukat. Nem lehetett megalázás és kényszer intézkedések a jutalma azoknak, akik lojálisak maradtak magyarságukhoz, s ezért őket nem kellett volna kitelepíteni.⁵⁴⁰ Az ő megoldása figyelembe vette volna a németek közötti különbségeket: voltak *Volksbund* vezetők, tagok, támogatók és szemlélők, és voltak azok, akik a fasizmus ellen harcoltak, s így az ő kategorizálása szerint csak azokat kellett volna kitelepíteni, akik németnek vallották magukat. A kormány politikája szempontjából ez egy elfogadhatatlan engedmény volt.⁵⁴¹ A potsdami nyilatkozattal és a kormányrendelettel Bibó munkája semmivé lett, ellenjavaslatát pedig leszavazták a minisztertanácsban. Nem mehetett szembe a Szövetséges Ellenőrző Bizottság döntésével és Bibó nagy szégyenére, közösségi moralista tartalma pedig annyira gyenge volt, hogy még tiltakozást sem váltott ki. Kifejezetten kiemelte azt a kegyetlenséget, amellyel Farkas Mihály⁵⁴² és Kovács Imre⁵⁴³ összegyűjtötte a kitelepítendő német-magyarokat, amit egyértelműen a magyarok arra irányuló szükséglete és vágya motivált, hogy átvegyék a svábok jól jövedelmező gazdaságait.⁵⁴⁴ Mind ezek betetőzéseként Bibót a kormány cenzúrázni kezdte és 1946 júliusában le is mondott. Addigra majdnem 110 000 németet telepítettek át Németország amerikai megszállási övezetébe. Az amerikaiak leállították a transzportokat amikor a befogadásukhoz szükséges készleteik kimerültek.⁵⁴⁵

⁵³⁷ *Emlékirat a magyarországi német lakosság kitelepítéséről* (1945, aug. 18.). Életút dokumentumokban. 318–320.; *Emlékirat a magyarországi németesség kitelepítésével kapcsolatos helyzetéről* (1945. dec.15.). Uo. 323.

⁵³⁸ Ellenőrző bizottsági parancs 16.A.12.330/1945. MTSZ. 453–454.

⁵³⁹ Kenez, 2006. 175.; *Emlékirat a magyarországi német lakosság kitelepítéséről* (1945.08.18.). Életút dokumentumokban. 320.

⁵⁴⁰ Életút dokumentumokban. 325.

⁵⁴¹ Uo. 252–254, 667–669.

⁵⁴² Farkas Mihály (1904–1965), vezető személyiség a kommunista pártban, védelmi miniszter 1948–1953 között. 1956-ban kizárták a pártból, amiért szerepet játszott a kirakatperekben.

⁵⁴³ Kovács Imre (1913–1980), a Nemzeti Parasztpárt alapítója és első titkára 1947-ig, amikor is Svájcba emigrált.

⁵⁴⁴ *Felfegyverzés a sváb kitelepítés ügyében*. BIM V. 43–44.

⁵⁴⁵ 1946 végére, az amerikaiak összesen 185 000 németet fogadtak Magyarországról, majd további 35 000 főt szállítottak a szovjet zónába. Vö. Stark, 2011. 689. amely azt írja, hogy „csak” 160 000 magyarországi németet deportáltak 1948 júniusáig.

Bibó ítélete az egész áttelepítési procedúráról jellegzetes morális hangsúllyal bírt: a „deportálási mánia” egy „kollektív téboly”, melynek ellenzésében elsősorban erkölcsi motivációkból merített.⁵⁴⁶ A svábok erőszakos áttelepítésével, Magyarország a legjobb földműveseit, bányászait és gyári munkásait veszítette el, amely veszteséget a helyükre lépő magyarok nem pótoltak. A sváboknak a veszteség még inkább véglegesnek tűnt: az emberi jogok kitelepítésekkel összefüggésben történő megsértése, kitörölhetetlenül mély sebeket hagyott emlékezetükben.⁵⁴⁷ Az áttelepítéseknek pedig a maguk tovább gyűrűző hatása is meg lesz: Bibó megjósolta, hogy amint az erőltetett kitelepítések általánosan elfogadottá válnak, a csehszlovák kormány meg fogja ragadni a lehetőséget arra, hogy valamilyen módon kiűzze a magyar kisebbséget országából⁵⁴⁸, amely aztán mindkét oldalon egyenlőtlen lakosságcserehez vezetne.

Bibó belügyminisztériumi lemondásával emelkedő karrierje a központi kormányzatban véget ért, habár mint kormánybiztos továbbra is foglalkozott törvényelőkészítési és várostervezési feladatokkal. Nem mondhatjuk, hogy ekkor már teljesen kiesett volna a kommunisták kegyeiből; alternatívaként előtte állt a tudományos életbe való bekapcsolódás lehetősége, tekintettel arra, hogy különböző pártok és szervezetek gyakran hívták, hogy adott témákról vagy összetett társadalmi kérdésekről előadásokat és bemutatókat tartson, s most ezen a szinten könnyebben tudott közösségi morális befolyást gyakorolni a közvéleményre, amit Bibó a politikai hangulat fontos indikátorának tekintett. 1946 nyarán a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották, 1946 augusztusában pedig – minden valószínűség szerint tanára Horváth Barna⁵⁴⁹ ajánlására – rendes tanárrá nevezték ki a Szegedi Egyetem Politikatudományi Karán. A tanrend szerint 1947 tavaszán nemzetközi jogot és politikatudományt tanított, a demokrácia problémáiról adott elő, elsőéves hallgatóinak pedig *Bevezetés a Politikatudományba* címmel tartott előadást, amely szintén széles érdeklődésre tartott számot.⁵⁵⁰ Bibó úgy idézte fel, hogy „lelkesen” adott elő, de kritikát is kiváltott azzal, hogy a magyar középosztályhoz, „agresszívan baloldali becsmérő” módon viszonyult. Az egyetemi oktatás színvonala visszaesésének tekintette, hogy „ellenforradalmárnak” bélyegzett humanistákat elbocsájtottak. Ez a kommunisták új tudománypolitikai arzenálja része volt, amelyet a Tudományos Akadémia tagságának megrendszabályozására is alkalmaztak abban az értelemben, hogy a természettudományokat a bölcsészeti és a társadalomtudományok kárára támogassák. Az a Bibó által propagált trend például, hogy az „ügyeskező sebészekből közegészségügyi szakférfiakat” képezzenek s így a demokratikus szolgálat-orientált közösségi morál által diktált tevékenységi területre vezessék, annak ellenére sem jutott túl a mérlegelési fázison, hogy látszólag nem volt konfliktusban a kommunisták terveivel.⁵⁵¹

⁵⁴⁶ *Felfegyverzés a sváb kitelepítés ügyében*. BIM V. 44.

⁵⁴⁷ Romsics, 1999. 244–245.

⁵⁴⁸ További részletekért lásd Halmesvirta, 2011. 80. Bibó véleménye szerint nem volt a demokrácia eszméinek része, a közösségi morálról nem is beszélve, hogy Csehszlovákia olyan idegen lakosságot fogjon be, akik egy másik nemzethez tartoztak (magyarok). Bibó Szalai Pálnak (1978? júniusában).

⁵⁴⁹ „Habár nem publikált nagyobb terjedelmű monográfiát (a politikatudományról), de amit írt, annak minősége kárpótolja a hiányzó mennyiséget.” Dr. Horváth Barna egyetemi tanár felterjesztése a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez Bibó István nyilvános rendes egyetemi tanárrá való kinevezéséhez. Életút dokumentumokban. dok. 131, 350.

⁵⁵⁰ Lásd *Részletek a Szegedi Tudományegyetem tanrendjéről. 1946–1947. II. félév*. Életút dokumentumokban. dok. 135, 353–356.

⁵⁵¹ Bibó a Tudományos Akadémiát alkalmatlannak tartotta arra, hogy Magyarország intellektuális életének „erkölcsi és értékfóruma” legyen, és ezért fel kellene oszlatni és egy, a jövőt mérlegelő bizottsággal kellene helyettesíteni. *Az egyetem, az akadémia, és a tudomány válsága*. Életút dokumentumokban. 212–216; Bibó levele Keresztury Dezsőhöz. 1946.07.29. Uo. dok. 114, 307–309. Általánosságban lásd Romsics, 1999. 259–259.

Szegeden Bibó távol tartotta magát a Horthy-korszak által hátrahagyott tudományos elitől, amely hamarosan a tisztogatások céltáblájává vált. De azt a modernebb, hatalomkereső technokrata elitet is kerülte, amely közönyösnek látszottak lenni a demokráciával, a szabadság és az emberi méltóság eszméivel szemben, amikor nagy szervezeteket terveztek és támogatták a hatalom egyetlen párt kezébe történő koncentrálását, ahogyan az a Szovjetunióban van. Saját szakértői pozícióját úgy határozta meg, hogy az a társadalom szolgálatának van alárendelve, előadásában pedig úgy állította be magát, mint aki egy új, morálisan „érett”, paraszti gyökerekből felemelkedő elit nevelője.⁵⁵² Ekképpen maga igyekezett elvégezni azt a feladatot, amelyet az *Elit és szociális érzék* című tanulmányában határozott meg, amely feladat szintén szerepelt a Nemzeti Parasztpárt kiáltványában.

Bibó hozzájárulása a fiatal szegedi diákok oktatásához legjobban úgy értékelhető, ha a fentebb említett, az 1946–1947-es tanévben tartott *Bevezetés a Politikatudományba* című előadássorozatát elemezzük. Az egyes részfejezetek zárómegjegyzései rejtett kritikát tartalmaztak a kommunisták folyamatban lévő hatalomra törésével kapcsolatban.⁵⁵³ Bibó számára a politikatudomány *per definitionem* nem csupán az állam „közös ügye” volt – amelynek növekvő szerepét az élet nem minden területén és nem mindenáron tekintette kívánatos trendnek – hanem egy olyan helyzetben, amikor valamilyen fontos változás megy végbe és egy új hatalom lehetősége merül fel, ahogyan az az 1945 utáni Magyarországon is volt, a különféle közösségek ügye is volt. Maguknak a közösségeknek ezután egy kényes „egyensúlyt” kellene találnia a megőrzés és a megújítás között, s így a társadalom élete folytatódhatott. Bibó számára a szabadság csak a társadalom alapvetően autonóm szervezeti formáiban tárgyasulhatott, amit a törvényhozónak tiszteletben kellene tartania, és ezen az alapon (kizárólag) pozitív kényszerítő rendszert létre hoznia⁵⁵⁴ – elvégre minden „szabadságért kiáltó” forradalom után egy új rend emelkedett fel. Elviekben, a hatalmi gépezet nem „elmoralizálható”, mivel a végső elemzés azt mutatja, hogy az állam erőt is alkalmazhat, ha például valamely kisebbség fenyegeti. Mégis, morális szempontból az egyetlen jó állam az volt, amelynek hatalmi elitje tisztelte az emberi méltóságot, ahol a szabadság növekedni tudott, ahol az emberek az emberi méltóságnak megfelelő életet tudtak élni, s ahol a közösségi morál éretté tudott válni. Ebben rejtett a hatalom valódi és egyetlen igazolása. Ám ameddig egyenlőtlenség uralkodott a társadalomban, mindez fenyegetve volt és Bibó állítása szerint a Magyarországon kiépülő rendszer semmilyen módon sem, szüntette meg ezt a fenyegetést, mivel nem vetett számot azzal a ténnyel, hogy minden „civilizált személy hozzáadott munkája” egyenlő tiszteletet érdemel. Egyenlőséget és szabadságot nem lehetett parancsszóra létrehozni; inkább spontán módon „kis egységekben” kölcsönhatásban működve és kölcsönös szolgálatásokat nyújtva tud kifejlődni. Így aztán az „autonómia kultúrája” növekedését segíthetik elő, amit Bibó elemzése szerint, a Magyarországon hatalmon lévő pártok még nem értettek meg, nem is szólva az elfogadásáról. Nem rendelkeztek az általa kívánatosnak tartott (szociális) érzékkel, hanem a történelem kerekét visszaforgatva a cárias parancs kultúrához jutottak. A miniszteri felelősség csökkenése és a hatalom egyetlen ember, vagyis a miniszterelnök kezében való összpontosulása

⁵⁵² Bibó interjúja. Életút dokumentumokban. 267–268.; Balog, 2004. 280.

⁵⁵³ Az előadás szerkesztett szövegének eredeti példányai a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában maradtak fenn. MTAKK, MS 5116/17–20.; Bibó István egyetemi előadásai. 78–176.

⁵⁵⁴ Bibó szerint „kétségbeesett” kísérleteket tettek arra, hogy a törvényt például a szexuális élet, a divat, az alkoholfogyasztásban és a kártyajáték szabályozására használják fel. *Bevezetés a politikatudományba*. Bibó István egyetemi előadásai. 138.

is látható volt. Így aztán a baloldalnak, a demokráciáról szóló nagyszerű beszédei ellenére sem sikerült tényleges demokráciát megvalósítania, hanem helyette az alávetés új rendszerét hozta létre.⁵⁵⁵

Bibó egyáltalán nem volt biztos abban hogy, helyes-e hogy a kifejlődőben lévő tervállam vette át az oktatást és egyébként az emberek életének előfeltételeit felügyelete alá vonta – egy olyan tendencia volt ez, amely megdöbbenésére az angolszász országokban kezdődött és kelet felé terjedt („a terveket nem lehet elkerülni”⁵⁵⁶). Az ha az állam átvette a tulajdonjogokat, és a kizsákmányolásnak is „véget vetett” nem volt jó „út a szabadság felé”; a helyes politika a tulajdon kis közösségeknek való átadása volt, s az, hogy a munkás és foglalkoztatója között egyenlőbb viszonyt hozzanak létre.⁵⁵⁷

Bibó még a hatalmi ideológiák folyamatossága vonatkozásában is felismerte a „nincs új a nap alatt” közmondás igazságát, mivel ahogyan a papság ellenőrizte a világot a középkorban, 1945 után a véleményformálás⁵⁵⁸ – a propaganda szót nem használta – másfajta „papok”, a „marxisták és pszichoanalitikusok” kezébe került. Az egyetlen bizonytalanság az volt, hogy milyen kapcsolat alakul ki a kereszténység a szocializmus és a demokrácia között. Kritikáját egyenesen a kommunistákra irányítva Bibó megállapította, hogy a „brutális célszerűség” nem teremt „emberies” társadalmat.⁵⁵⁹

Egyik diákja előadásjegyzetei felfedik, hogy Bibó miként értelmezte az emberi kapcsolatokat abban a folyamatban amelynek során az emberek a közösség jóléte érdekében megteszik „munka hozzájárulásukat”. Kanti terminológiával élve: a szabadság akkor vált objektívvá, amikor a szubjektív szabadsághoz olyan emberek csoportját is hozzárendelik, amelyben senki sem vált a másik valaki eszközévé. Egy demokráciában ez azt jelentette, hogy a kisebbség hangjára is oda kell figyelni, hogy a többség által – vagy a nevében gyakorolt – zsarnokság nem vehesse át a hatalmat. A diák által lejegyzett nézet szerint, az 1940-es évek végén egy új, a kommunisták által összeállított „arisztokrácia” jött létre, amely nem rendelkezett az örökletes arisztokrácia civilizációs potenciáljával s ez megpróbálta felváltani a születési arisztokráciát, ez a helyzet pedig despotizmusba torkolthatott.⁵⁶⁰ Ez egy kommunistáknak szóló figyelmeztetés volt – formájátok emberibbé a nevelési és oktatási tantanyagokat.

Bibó saját oktatási stílusa, mint demokráciát támogató progresszív tanár, még 1949-ben is kedvező elbírálásban részesült, amikor az 1947. szeptember 15-e óta betöltött igazgató-helyettesi megbízatása lejárt a kommunisták által megszüntetett Kelet-Európai Tudományos Intézetben pont akkor, amikor szegedi professzori állásának megszüntetésére is törekedtek.⁵⁶¹ Hiányzott viszont a pozitív hangnem, amikor ugyanebben az évben (fizetés nélküli és szavazati joggal nem

⁵⁵⁵ Uo. 139–141, 175.

⁵⁵⁶ Crick, 1992. 121.

⁵⁵⁷ Uo. 144.

⁵⁵⁸ Nemzetközi kapcsolataiban, a modern kor kegyetlenebb volt, mint a középkor, mivel a középkorban legalább voltak közös szabályok az (indokolt) háborúra és békére vonatkozóan. Vö. Balog, 2004. 285.

⁵⁵⁹ Életút dokumentumokban. 264, idézet 266, 389.

⁵⁶⁰ Political Essays. 2015. 15–16.

⁵⁶¹ Feljegyzés Bibó Istvánnak a szegedi tanszékről való elmozdítása ügyében. *Életút dokumentumokban*. dok. 148, 372. A Kelet-Európai Kutatóintézetben, abban a kérdésben, hogy a kelet-európai kisállamok mellett Lengyelországot is magába foglaló területet vizsgálják, vagy a kutatást a korábbi Habsburg Birodalom történelmi területére, a Duna-völgyére, mint „önálló entitásra” korlátozzák, Bibó összeütközésbe került Szekfü Gyulával és kutatóival. További részletekért lásd *Életút dokumentumokban*. 262–263.

rendelkező) „tanácsadó” taggá minősítették le a Tudományos Akadémián, de professzori állását 1950-ig megtarthatta. Már nem tartott előadásokat, amikor rájött, hogy a professzori állását mindeképpen elveszik tőle („elfúj bennünket a vihar”), és helyette egy olyan pozíciót ajánlottak fel neki a munkaügyi törvényalkotás területén, amelyet nem akart elfogadni. Nem fizetése csökkenése volt a kérdés, hanem hogy nem akart egy olyan területre váltani, amely azt követelte volna tőle, hogy különböző és folyamatosan változó előírásokat kövessen. Érdeklődése ekkor már az ideológia kritikára és a társadalompolitikai témák vizsgálatára koncentrált. Végül, 1950 szeptemberében, „tudományos kutatói” (osztályozói) beosztásban, egyoldalúan az Eötvös Loránd Tudományegyetem könyvtárába helyezték át, és 1951-től egészen az 1957-es bebörtönzéséig ezt a pozíciót töltötte be.⁵⁶² Ezt követően, erkölcsi okokból, nem kívánt egy olyan rendszert szolgálni, amelyik a kommunisták hatalmának prédájává vált.

Pár éven belül a magyarországi helyzet Bibó számára kimondottan kedvezőtlené vált.⁵⁶³ a népfront, valamint az SZDP és a Nemzeti Parasztpárt uniója darabokban hevert, a kommunisták egypártrendszerének helyzete stabilizálódott, Bibó társainak nagy része börtönben senyedett és semmilyen politikai tér nem akadt, ahol elfogadott lett volna, minthogy a korábbi elit képviselőivel sem volt kapcsolatban.

Bibó semmi jót nem tudott mondani új munkahelyéről; a fizetése jóval kevesebb volt, mint egy professzoré, ami családjá megélhetése szempontjából komoly problémákat okozott. A munkahelyén tartott szemináriumok olvasmánylistái és a doktori értekezések témái nem keltettek benne jó benyomást. Időben előre haladva, a Sztálin szövegeivel és az azokon alapuló kommunista rendszerrel kapcsolatos attitűdje egyre negatívabbá vált. Az 1950-es években Marx még nem jött divatba, és Bibó Lukácsot tekintette az egyetlen, magas színvonalú marxista gondolkodónak. Bibó helyzete radikálisan megváltozott: mivel elviekben egyáltalán nem volt hajlandó arra, hogy keneteljesen embereket ítéljen el, inkább csak a hatalmi rendszert és azokat az 1945-ös rendszerváltás⁵⁶⁴ után megjelenő rossz dolgokat és erkölcsi kudarcokat kritizálta, amelyek karrierjére vitathatatlanul negatív hatással voltak.⁵⁶⁵ Mondhatjuk, hogy mindent megtett azért, hogy a koalíciós kormánynak megmutassa a demokráciához vezető megfelelő ösvényt – sikertelenül. A kommunistákat is szenvedélyesen igyekezett meggyőzni arról, hogy mérsékeljék politikájukat, aminek csak az lett a vége, hogy tüskéket hagyott bennük. Hogy Bibónak vajon még inkább kompromisszumok nélkül kellett volna-e oldalt választania az egy olyan kérdés, ami csak annak kiemelésével válaszolható, hogy kellően mély erkölcsi konfliktusba keveredett a felemelkedőben lévő egypártrendszerrel. Még később sem volt készen arra, hogy ebben a vonatkozásban kompromisszumokat kössön, mivel annak, aki politikatudományi és szociológiai problémákat old meg és velük kapcsolatban az igazságot keresi, egy ilyen cselekedet a legkevésbé sem volt helyénvaló. Amikor Bibót elnémították, néhány magyar azon elmélkedett, hogy saját társadalmukra vonatkozó tudásuk ezzel mit veszített.⁵⁶⁶

⁵⁶² Kenedi, 1991. 447.

⁵⁶³ Huszár, 2004. 507–508.; Romsics, 1999. 224–238.

⁵⁶⁴ Az 1945 és 1956 közötti korszakra vonatkozóan nemrég kezdték használni ezt az elnevezést, bár általában úgy tekintik, hogy az 1949-től kezdődött. Ennek legutóbbi elemzésére lásd: Gyarmati, 2011.

⁵⁶⁵ Életút dokumentumokban. 391–395.

⁵⁶⁶ Meg kellene említenünk azt a tényt, hogy Bibó közvetlenül nem ítélte el Kodály Zoltánt, aki Magyarország zenei hagyományainak érdekében békélt meg a rendszerrel. Ezzel szemben Nyugaton sok, az ideológiákból kiábrándult értelmiségi azt tartotta a legjobbnak, ha saját értékei megteremtése érdekében a magánszférába vonul vissza. Lásd Bracher. 1984. 200.

A hatalmon lévők kifejezetten vigyáztak arra, hogy Bibó hangját biztosan ne lehessen többé nyilvánosan hallani Magyarországon. 1949 augusztusában pártjának publikációs csatornáit elválták. Bibó kérelmét a külföldi utazásra jogosító útlevélre elutasították. A helyi önkormányzatok demokratizálását szem előtt tartva, Mattyasovszky Jenővel együtt régóta dolgozott egy Magyarország városhálózatainak megreformálását célzó, 98 részletes térképet is tartalmazó terven. A kollektivizálásra és annak központosított igazgatására tekintettel, ezt a tervet félretették és asztalfiókba helyezték.⁵⁶⁷ Az 1950 és 1956 közötti években Bibó, *Az európai társadalmi fejlődés értelme* címmel egy alapos tanulmányt írt, amelyet 1971–1972-ben magnóra diktált, és amelyet végül csak 1986-ban adtak ki.⁵⁶⁸ Bibó azonban mégsem maradt teljesen kommunikációs csatornák nélkül, mivel a nemzetközi jog ismert szakértője volt és ezen a területen régóta fennálló kapcsolatai voltak olyan európai központokkal, mint Bécs, Genf, Hága vagy Párizs.⁵⁶⁹ A Kelet-Európai Tudományos Intézet bezárása előtt, az UNESCO révén és Jacques Rueff⁵⁷⁰ tolmácsolásában – aki a Filozófiai és Társadalomtudományi Nemzetközi Szövetség elnöke volt – kapott egy felkérést Párizsból, hogy vegyen részt a szövetség egyik bizottságának munkájában. A kutatási téma nem több és nem kevesebb volt, mint a fasiszmus és a náciizmus ideológiája tudományos és filozófiai alapjainak vizsgálata, és azon okok feltárása, hogy miért emelkedhettek politikai erővé és válhattak népszerűekké a tömegek körében.⁵⁷¹

Bibó azt válaszolta, hogy csupán magánszemélyként és csak levelezés útján vehet részt. Továbbá, nem kívánta egy tényekről író történész benyomását kelteni, hanem inkább a politika pszichológia képviselőjeként kívánt megjelenni.⁵⁷² Témáit tekintve, a bizottság munkatervét határozottan jónak tartotta, de nem tudta elfogadni a két téma összekapcsolásának logikáját: a fasiszmus és náciizmus nem vezethető le a német idealizmusból (*Geistesgeschichte*), és sem a politikai végeredmény sem pedig a tömegek viselkedése nem következik közvetlenül az ideológiából. Ami inkább kutatást igényelt, az az „esztelenség járványainak”, a rombolás ideológiáinak, valamint a közösségi válságok és zsákutcák megjelenése volt az emberi gondolkodásban, amelyek a társadalomban és a politikában is szemelláthatókká váltak.⁵⁷³ Nem elegendő elkezdni a fasiszmus és a náciizmus filozófiai „összetevőinek” (Kant, Fichte, Hegel, Nietzsche, Bergson, az egzisztencializmus stb.) és azok „közvetlen előfutárainak” (az akarat és erő tisztelete, Sorel, fajelméletek, antiszemitizmus, Chamberlain és a különböző antidemokratikus tendenciák) bemutatását. Az egyebek mellett a Németországban a demokrácia „egyensúlyvesztését” okozó és a náciizmushoz vezető „tünetek” megmagyarázására volt szükség. A Bibó fogalmi arzenáljából ismerős, és különösen a közép- és kelet-európai államok és a német hisztéria eltorzult fejlődését elemző „reakció és forradalmi romantikát” is tartalmazták. Ráadásul, külön tanulmányokra lett volna szükség

⁵⁶⁷ *Magyarország városhálózatainak kiépítése*. Tervezték és szerkesztették Bibó István és Mattyasovszky Jenő. Budapest, 1950. Később más olyan nagyszabású tervekkel is ugyanez történt, amelyeknek Bibó jelentős intellektuális erőforrásokat szentelt. Lásd *Tanya és urbanizáció* (1973) és *Közigazgatási területrendezés és településhálózat-fejlesztési koncepció* (1975). VT III.

⁵⁶⁸ *Az Európai társadalomfejlődés értelme*. VT III, 7–123.

⁵⁶⁹ Ismert volt például vezető folyóiratokban megjelent alábbi cikkeiről: István Bibó: Le dogme du "bellum justum" et la théorie de l'infailibilité juridique. = *Revue Internationale de la Théorie du Droit*. 1936. 1. sz.; Rechtskraft, rechtliche Unfehlbarkeit, Souverenität. = *Zeitschrift für Öffentliches Recht*. 1938. 5. sz.

⁵⁷⁰ Jacques Rueff (1896–1978), francia liberális társadalom- és gazdaságkutató. A háború után Monaco miniszterelnöke és többek között, az Inter-Allied Reparations Agency (IARA) elnöke. Támogatta az európai integrációt és a francia kormány tanácsadója volt. Az 1952–1962-es években, mint az Európai Bíróság bírója dolgozott.

⁵⁷¹ Jacques Rueff levele Bibónak (1949.07.09.). Életút dokumentumokban. dok. 151, 378.

⁵⁷² Bibó levele Rueffnek (1949.08.27.). Életút dokumentumokban. dok. 153, 381–382.

⁵⁷³ Uo.

a machiavellizmus modern formái (az állam és az osztályok gazdasági és nemzeti érdekei), a kereszténység válsága és az ideológiai vákuum betöltésére törekvő politikai „álvallásokat” vizsgálatára. Bibó szerette volna mindezeket az „irracionalizmus” címkéje alatt összefoglalni, ami egy gondolkodásmódot jelentett, amelyik nem egyezett az emberek életének valóságával. Németország vonatkozásában úgy hitte, hogy azok „exteriorizálása” révén, a belső politikai és társadalmi problémák megoldásához vezetett, ahogy azt Hitler *Mein Kampf*-jának üzenete is mutatta. Egy szakértőnek, az olasz fasizmus vonatkozásában is nagyjából hasonló jellegű kutatásokat kellett volna végeznie.⁵⁷⁴ Nem tudjuk, hogy ez a bizottsági munka végül bármilyen eredménnyel zárult volna, legalábbis Bibó munkásságában nem találunk erre utaló publikációt.

A szövegek összehasonlítása alapján úgy tűnik, hogy az európai társadalmi fejlődésről szóló fentebb említett tanulmányának megírását a „pusztítás ideológiájáról” szóló, UNESCO-nak írott válasza motiválta. Kezdőoldalain kételyeit fejezi ki a politikakutatás (egzakt) tudományával kapcsolatban: bár a politológusok nagyon sok esetet gyűjtöttek össze különböző politikai jelenségekre vonatkozóan és osztályozták is őket (forradalmak, alkotmányok, mozgalmak, irányzatok, reformok, háborúk stb.), törvényszerűséget azonban nem, hanem csak olyan általánosításokat fedeztek fel, amelyekre mindig lehetett ellenpéldákat találni.⁵⁷⁵ Bibó megítélése szerint – legalábbis eddig – egyetlen politikai rendszer sem tudta megtalálni a „boldogság kulcsát”, bár különféle „tervek közel kerültek” ahhoz, amit a tömegek kívántak, azaz különféle politikai doktrínákat próbáltak ki gyakorlatban.⁵⁷⁶ Rousseau-nak és Marxnak az emberi közösségek természeti állapotára vonatkozó víziójára építve, abból a feltételezésből indul ki, hogy a múltban „valamikor” létezett egy békés és rendezett közösségi állapot, amely ezután valamilyen oknál fogva összeomlott; más szavakkal, a Bibó által az UNESCO-nak írott válaszban emlegetett „egyensúlyhiány állapota” következett be. Bár közhelynek tűnhet, ennek alapvető okát az emberek tudatos halálfélelmében találta meg: Amikor létezésüket az elmúlás vagy az elpusztítás fenyegette, a maguk megmentése érdekében, az emberek hajlottak arra, hogy másokat erőszakkal a saját akaratuknak vessenek alá. Ebben az értelemben a náciizmus nem volt egy eredeti ideológia, mivel Bibó számára a kényszer alkalmazása (történelmileg) a rossz irány volt, hiszen a hatalom, kényszer és zsarnoki hatalomgyakorlás által nem szabadíthatta meg magát a félelemtől. Az emberiség a félelem és a fenyegetés mechanizmusainak finomításával sem tudott megmenekülni az erőszak „ciklusától”.⁵⁷⁷ A demokrácia és a szenátus ókori kísérletei, Szent Ágoston „siralom völgye”, a hegyi beszéd üzenete és végül Jézus „aktív szeretete” lehetőséget kínált arra, hogy a szabadság és az alkotmányos jog eszményei segítségével a hatalomgyakorlást humanizáljuk, erkölcsössé tegyük és ellenőrizzük, ám amint az újabb korszakokban a hatalom koncentrációjának folyamata tovább folytatódott, a félelmeket a „mások” ellen irányuló agresszióként vetítettük ki.⁵⁷⁸ Az autokrácia terjedésével, az emberek közötti kapcsolatok humanizálására irányuló keresztény erőfeszítés, valamint a középkori egyháznak a „szolgálatra történő elhívásra” vonatkozó tanítása kárba veszett.

⁵⁷⁴ Uo. 383. 1935-ben Genfben, Bibó tartott egy előadást a náciizmusról Németországban, ami valószínűleg hozzájárult ahhoz, hogy őt választották azok egyikévé, akik részt vesznek ezen új elemzés elkészítésében. Lásd *Előadás a nemzeti szocializmusról*. VT IV, 109–127.

⁵⁷⁵ Máshol ugyanerre a konklúzióra jutottak. Vö. a forradalmakról Dray, 1957.

⁵⁷⁶ *Az Európai társadalomfejlődés értelme*. VT III, 8–10.

⁵⁷⁷ Köztudott, hogy politika fő hajtóereje a gyanú és annak megteremtése, ami cserébe felébreszti a félelmeket, melyeket a politikai előnyök elérése érdekében kavartak fel. Vö. Runciman, 2008.

⁵⁷⁸ *Az Európai társadalomfejlődés értelme*. VT III, 20–24, 44–45. Nagyon valószínű, hogy Bibó a félelem témáját a tanára Ferrero 1944-es *Maest* című műve alapján dolgozta ki, aki Olaszországból Genfbe emigrált. *Jegyzetek*. VT III, 546–548.

Ha a középkorban a közösségi morál a papságnak az urak bűneik miatti vezeklésükkel történő ijesztgetésében manifesztálódott, a francia forradalom idejére az „örök béke” elérésének erkölcsi útmutatása inkább a királyi fejek porba hullásához vezetett, amikor a burzsoázia és az értelmiség lázadása a „rég” szabadságok visszaállítását és a hatalmi viszonyokkal kapcsolatos állandó félelem megszüntetését követelte. A terrorba süllyedés mindazonáltal frusztrálta a szabadság eszményét és az erőszak kultuszát teremtette meg.⁵⁷⁹ A félelem és a halálos veszély csak folytatódott, mivel a forradalom elvesztette az eszményét. Bibó számára az erőszakos forradalom elvileg elfogadható volt akkor, ha a hatalmat birtokló felsőbbbség haszontalanná vált és nem volt képes többé feladatát ellátni, és amikor a hatalomátvétel után a hatalom új birtokosai lemondtak az erőszakról – és csakugyan voltak ilyen forradalmak.⁵⁸⁰ A terrort követő romantika kontextusában, felidézte azokat a típusokat, amelyek már korábbi esszéiben is megjelennek: a hivatásos reakció (elpusztítja a burzsoá demokrácia eredményeit) és a hivatásos forradalmár (idealisztikus módon hisz a szabadságban és kétségbeesetten törekszik annak elérésére). Innen nézve, mindkét típus veszélyes volt a politikában, mivel nem rendelkeztek realitásérzékkel. Ilyen érzékkel csak az a reformer rendelkezhetett, aki fenntartotta a megőrzésre érdemes hagyományokat, és ha a történelmi szituáció azt követelte – például a gyengék megvédelmezését a zsarnoki hatalommal szemben – forradalmárrá is válhatott. Egy lázadás a közösségi morál követelése miatt is kirohbanthatott – végül is Jézus is kiűzte a kufárokat a templomból (vö. igazolható csapás).⁵⁸¹

Ahogy azt Bibó már más szövegeiben is hangsúlyozta, a francia forradalom, Európa történelmére nézve, pozitív és destruktív következményekkel is járt, azonban a kontinens politikai fejlődését „sajnos” csak az utóbbi tekintetben befolyásolta. A 19. század közepétől, egy eredetileg humánus szocializmus az erőszak kultuszával jegyezte el magát, ami abban a sztálinista rezsimben manifesztálódott, amely saját maga ellen fordult. Ez és a fasizmus voltak a francia forradalom kudarcának legveszélyesebb melléktermékei. Bibó hitt abban, hogy a második világháború tanulsága az volt, hogy a „rombolás doktrínái” valóban katasztrófához vezetnek, de az 1950-es években ez a hite ismét megrendült. A közösségi morált korrumpáló erőszakos, hisztérikus jelenség legutóbbi megnyilvánulását az egyesült államokbeli McCarthyizmusban találta meg.⁵⁸²

Bibó számára az európai társadalmak jövőbeni fejlődésének legfontosabb kérdése az volt, hogy sikerül-e a kapitalizmusnak azt erőszakmentes pályára állítania, illetve egy méltányos és igazságos rendszert teremtenie. A kapitalistáról, mint egyénről nem volt hízelgő véleménye: szerint egy „teljesen felelőtlen privát ember” volt.⁵⁸³ Csakhogy, amikor nem volt kilátás egy munkás forradalomra – a szervezett munkásság ezt (többé) már nem akarta – azt pedig nem nagyon látta, hogy a diákok és a hátrányos helyzetben lévők hogyan lennének képesek rá,⁵⁸⁴ ebben a helyzetben Bibó úgy látta, hogy az előkelők, a technokraták és az oligarchák háborítatlanul erősíthetik meg dominanciájukat. A közösségi morál terminusaiban kifejezve, semmiféle „szociális érzékkel” sem rendelkeztek, viszont, „hatalmas termelési adatokat” felmutatva jólétet teremtettek, azt azonban egyenlőtlenül és igazságtalanul osztották el. Az emberek többsége alávetettségben maradt. A

⁵⁷⁹ Vö. Crick, 1992. 30. ahol Crick azt állítja, hogy a morális politika akkor, amikor egy konfliktusokkal terhelt társadalomban elkülöníti egymástól az érdekeket „inkább a megbékélést választja, mint az erőszakot vagy a kényszerítést”.

⁵⁸⁰ *Az Európai társadalomfejlődés értelme*. VT III, 39–41, 66.

⁵⁸¹ Uo. 43.

⁵⁸² Uo. 53.

⁵⁸³ Uo. 54.

⁵⁸⁴ Bibó ebben a tekintetben nem volt olyan optimista, mint Herbert Marcuse. Vö. Bracher. 1984. 216, 222–223.

tartós társadalmi egyenlőség és a demokratikus közösségi morál megteremtése, a hátrányos helyzetben lévők kielégítése érdekében, az erőszakmentesség és a társadalmi igazságosság állandó növelését igényelte volna.

A szöveg, amit Bibó az 1950-es években írt, olyan nézetekkel egészült ki, amelyet egy 1971–1972-ben adott, az 1970-es évek elejének viszonyaira vonatkozó interjúban fogalmazott meg, amelyben továbbra is a Bastille elestét és az 1848–1849-es magyar forradalmi kísérletet állította modellként a modern forradalmárok elé. Ezekből, a fiatalok és az értelmiségiek egy „konstruktív” társadalomkritika megfogalmazására nyerhettek ösztönzést, amely segítségével megrendíthették az uralkodó osztályok önelégült erkölcsiségét. Itt már a jövőre vonatkozó utalásokat is találhatunk: az 1956-os és az 1968-as események megmutatták Bibónak, hogy mennyire megtévesztően működött a szocializmus ideológiája, amikor arra hivatkozva, hogy a „reakció” visszanyerte a hatalmát, a „népfrontokat” elnyomták, amikor is valójában újra a félelmet használták fel. Bibó el se tudta képzelni, hogy a nagytőke és a nagy pénzügyi szervezetek valaha is visszatérnek a szocialista országokba, bár látta azt a fajta nem szabadságot (kényszer), amelyben ott az emberek éltek. Már az 1950-es évek elején megérintette az a tragédia, amit a demokrácia ígéretével kezdeményezett szocializmus valóságaként kellett megtapasztalnia: Rajk⁵⁸⁵ és sok más ember bírósági úton történő meggyilkolását, a munkások hatalmának kiűztését a gyárakban, a parasztok gerincének megtörését,⁵⁸⁶ a titkosrendőrség atrocitásait és a kommunista besúgók tevékenységét.⁵⁸⁷ Az 1970-es évek elején a helyzet még kétségbeejtőbb volt: a szocialista országok lakóinak nem álltak rendelkezésére a „szabadság fejlesztésének technikái, a valódi parlamentarizmus, a sajtószabadság, a független bíróságok és kormányzati tisztviselők”.⁵⁸⁸ Bibót különösen elborzasztotta a keresztény vallás üldözése, mivel a szocializmus erkölcsi hajótörésének lelepleződése után, ennek volt egyedül az erőszakmentességre vonatkozó programja.⁵⁸⁹ A közösségi morál terminusaiban nézve a dolgot, a szocializmus mint egypártrendszer félelmeket ébresztett és elkezdett rettegteni azoktól a szabadságoktól, amelyek a kapitalizmusban érvényesültek. A reform érdekében a szabadság nyugati intézményeit kellett mintának venni, el kellett vetni az egypártrendszert és az uralkodó osztály diktatúráját; mindez „kreatív energiákat” szabadíthat fel a spontán kialakuló „mobil elit” számára, akik rendelkeztek volna a Bibó által elvárt „szociális érzékkel” és amely a közösségi morált is fejlesztette és demokratikusabbá tette volna, amikor egy, „a kereszténységet erőszakmentessé nyilvánító morális programmal” egészült ki.⁵⁹⁰ A kapitalista és a szocialista rendszer közösségi moráljából is hiányzott „egy rendkívül tiszta kezekkel és erős

⁵⁸⁵ Rajkot alaptalanul vádolták azzal, hogy Titónak kémkedett és imperialista ügynök volt.

⁵⁸⁶ Bibó látta, hogy a kollektivizálással a parasztok alkalmazkodókká, eszesekké sőt ravaszoká váltak. Bibó ezért részben barátját, Erdeit tartotta felelősnek, aki megakadályozta adminisztratív reformjának bevezetését – Erdei úgy hitte, a kollektivizálás a jó megoldás. Meg kell említenünk, hogy Aczél György, a Kádár-korszak vezető kultúrpolitikus, meglátogatta Finnországot, hogy megvédje az 1970-es évek magyar modelljét. Az 1956-os forradalom után végrehajtott gazdasági reformokkal összefüggésben az úgynevezett háztáji gazdaságok és a szövetkezetekben gombamód szaporodó kisvállalkozások jelentőségét hangsúlyozta. Bibó semmi jót nem tudott ezekről mondani („abszurd,” húzd meg, ereszd meg politikának nevezte). Aczél úgy látta a rendszernek semmi problémája a parasztsággal, és azt is állította, hogy a velük való kapcsolat bizalomra épül. Ez szintén kevert rendszernek nevezhető. Aczél–Cohen, 1984. 80–85.; *Az Európai társadalomfjölődés értelme*. VT III, 111–113.

⁵⁸⁷ Életút dokumentumokban. 397–398.

⁵⁸⁸ A Kádár-korszak „puha diktatúrájára” a Rákosi-rendszert követően, lásd Halmesvirta, 2012. 1. és 2. fejezet; Kádár karrierjére lásd Gough, 2006.

⁵⁸⁹ *Az Európai társadalomfjölődés értelme*. VT III, 58–60.

⁵⁹⁰ Uo. 62.

morális felelősségtudattal rendelkező” köztisztviselői kar, amely az állam által átvett termelőszerveket mindenki közös jóléte érdekében megszervezhette volna. Bibó számára a legnagyobb csalódás az volt, hogy a szocializmus alatt a kizsákmányolás ügye sehová nem vezetett, habár a tulajdont most már közösen, kollektívan birtokolták:

„Nyilvánvaló az, hogy egy gyárigazgató, aki a norma hajszolása árán személyére szóló kitüntetéshez és előmenetelhez jut, pontosan ugyanúgy kizsákmányolja a munkásokat, mint egy kapitalista, aki az értéktöbbletet végig zsebre.”⁵⁹¹

Egy, az emberi természetet érintő morális változásra volt szükség – mindenkinek fel kell adnia a saját kényelmét. Ennek híján, amikor a rendszerrel szembeni elégedetlenség elterjedt a dolgozó emberek körében, a közösségi morál is hanyatlásnak indult, s mindez teljes cinizmushoz vezetett. A morál vonatkozásában az egyházi iskolák államosítása is veszélyes volt, mivel így megszűnt az az „autonóm szervezet”, amelyet engedélyezhettek volna a szocialista oktatás mellett.⁵⁹² Az emberek mindenfajta rabszolgaság és kizsákmányolás alóli „felszabadításának” feladatát a szocializmus nem tudta megoldani, ami pedig a vagyon egyenlőbb elosztását illeti, a „munkásönkormányzat” segítségével a tulajdonlást „felbontani és humanizálni” kellett volna, ami a szabadság növelésének kulcsfontosságú eszköze, ami Bibó teendő listájának is szerepelt az 1956-os felkelés idején és azt követően. Anélkül, hogy ezen a ponton belemennénk a munkástanácsok létrehozásának és feloszlásának részleteibe – ezzel majd külön foglalkozunk Bibó népfelkelésben betöltött szerepével kapcsolatosan – meg kell említenünk például, hogy a szabadságra nézve, az 1950-es évektől különösen az új bürokráciában és kiszolgálóiban, a technokratákban látta a legnagyobb fenyegetést. Csak az északi országokban volt fény látható: Bibó információkat szerzett Svédországról, hogy a munkásszervezetek ott még a termelés bizonyos területeinek felügyeletében is felelősséget kaptak, ami a közérdeket szolgálta és ami állami tulajdonú és irányítású volt.⁵⁹³

Ami a kapitalizmus jövője és a potenciális forradalom kapcsolatát illeti, az újabb történeti tapasztalatok alapján kötelességének érezte kifejtetni, hogy annak Marx által megővendőt összeomlása még távolról sem valószínű, mivel Marx nem volt képes érzékelni a kapitalista osztály rugalmasságát, valamint azt, hogy a különféle érdekek tekintetében mennyire differenciált volt.⁵⁹⁴ És ha a kapitalisták nem is alkottak egyetlen egységes társadalmi osztályt, a szocializmus fenyegetése közös érdekeik megvédésére készítette őket. Nehéz volt megtörni a kapitalisták eme közös szolidaritását, bármilyen békésen képzelték is el a szocializmusra való áttérést. Bibó észrevette, hogy a kapitalisták milyen taktikus éleslátással osztották le vagyonuk egy részét az alsóbb rétegeknek – ez volt az úgynevezett jóléti állam alapja – és így a munkásokat is bizonyos előnyök „másodrangú” élvezőivé tették. Amikor maguk a parasztok sem szövetkeztek a munkásokkal, és amikor a munkások valódi érdekeinek képviselőiben a népfrontok is kudarcot vallottak, a

⁵⁹¹ Uo. 67. Ebben az értelemben, Bibó csatlakozott az európai kiterjedésű, radikális, (új) baloldali kritikusok kórusához, akik a szocializmust és a kapitalizmust is a bennük rejlő demokratikus gondolatok és politikai valóság közötti eltérések miatt bírálták. Lásd Bracher. 1984. 206–207.

⁵⁹² Magyarországon 1948-ban, a baloldali pártok kezdeményezését és kemény politikai vitákat követően döntöttek az egyházi iskolák államosításáról. 6505 egyházi iskola került állami tulajdonba.

⁵⁹³ *Az Európai társadalom fejlődés értelme*. VT III, 71.

⁵⁹⁴ Bibó számára a marxizmus nem a tudományos igazság volt, hanem inkább egy reformprogram. Lásd Uo. 119. Kétségtelenül, a kapitalizmus túlélési képességeiről szóló diskurzus sosem ért véget. Lásd pl. Wallerstein–Collins–Mann–Derluigian–Calhoun, 2014. passim.

forradalmi ideológiából csupán a „szabadság „szerveiért” (a munkások aránya a termelésben és annak tervezésében) folytatott küzdelem maradt. Mivel Bibó számára a politika kreatív (intuitív és művészi) a helyzet ismeretén alapuló tevékenység volt, minden változtatás az adott szituációnak „megfelelő” döntést igényelt.⁵⁹⁵

Ahogy az 1956-os felkeléssel kapcsolatban (további részletekért lásd a következő fejezetet), Bibó az Európáról szóló tanulmányában is a szabadságintézmények helyreállítását, és a hatalmi ágak klasszikus doktrínája alapján történő fejlődést idézte fel a szocializmussal kapcsolatban: a hatalom visszaadását a parlamentnek, a végrehajtó hatalom ellenőrzését, az autonómia kiterjesztését, a függetlenség és az igazságszolgáltatás helyzetének megerősítését, valamint a sajtó, a gyülekezés és a véleménynyilvánítás szabadságát. A háború utáni társadalom új jellemzőjeként nyomatékosan hangsúlyozta a nevelők és a tanárok függetlenségét, mely szerepüket a tudományra (pszichológia) alapozta és a „tömegek kultúrálását” is magába foglalta. Ez sokat elmond arról, hogy egyre kevésbé bízott abban, hogy egy katonai és külpolitikai prioritásokkal rendelkező állam képes lenne egy szabad társadalom felépítésére. Az abba vetett hite, hogy egy tudománycentrikus társadalomban a szakértők arra irányuló képességei és lehetőségei, hogy a fejlődést autonóm gazdasági, társadalmi és kulturális egységek felé irányítsák, alig növekedett a háború alatti szkepticizmusa nyomában. Meg kellett érteniük, hogy a Marx által feltárt elidegenítés⁵⁹⁶ csökkentése érdekében, minden munkahelyen egy olyanfajta dolgozói autonómiának kellett dominálnia, amely nem kerülne szembe a képzett bürokrácia érdekeivel. Ez csak egy olyan, a „kölcsonös szolgálatokra és szolgáltatásokra” épített rendszerben volt lehetséges, amelyet Bibó a szocializmus új formájaként mutatott be és amelynek felemelkedése egy, a közösségi morál tekintetében bekövetkezett fordulatot igényelt: ha a végcél hatalmas vagyon felhalmozása, a gyárak, ipari területek, földbirtokok, bankok, és minden privilégium megöröklése, valamint a céltalan hatalom gyakorlása, akkor ezeket autonóm, megszervezett szervekkel és intézményekkel kellene lecserélni. Pontosan ezekben történne az emberek autonómiára (szabadságra) nevelése, ami elősegítené a kölcsonös tiszteleten, a bizalmon és az emberiség egyenlő bánásmódján alapuló közösségi morál „elmélyülését”. Bibó így a szocializmus néhány céljával végül egyetértett: a nagy vagyonok és birtokok kötelező megvásárlásával és államosításával (közösségi birtoklás), valósuljon az meg forradalom vagy hosszabb folyamat eredményeként, mivel ez volt a morális változás előfeltétele. A kisajátítást szigorúan a feudalizmus idejéig visszavezethető óriás (illegális) birtokokra kell korlátozni – de nem a kastélyok felégetéséről volt szó – a nehézipar, a bányászat és a banki szektor „rég” ágazatait pedig államosítani szükséges. A kisbirtokokat, a kisipart és a kiskereskedelmet ezek a rendelkezések tevékenységeket nem érintették volna. Ahogy azt Anglia háború utáni tapasztalatai és az állam növekvő részvétele megmutatta is alátámasztják, elvileg az volt a legjobb, ha a változást fokozatos államosítással hajtották végre, igazolták, így „aknázván alá” a kapitalisták morálját. Egy közvetlen és agresszív támadás csak egy kimondottan kétségbeesett választ váltana ki.⁵⁹⁷

⁵⁹⁵ *Az Európai társadalomfejlődés értelme*. VT III, 72–74, 84.

⁵⁹⁶ Marx azon kísérletének bemutatására, hogy elszakadjon a piactól, s hogy az államot úgy határozza meg, mint amelyben semlegesítik az „elidegenedés” hatásait lásd Megill, 2002.

⁵⁹⁷ *Az Európai társadalomfejlődés értelme*. VT III, 76, 78, 84–86. Vö. pl. Hart, 1939. 100–125. A kapitalisták legyőzése érdekében Bibó ugyanazokat a taktikákat alkalmazná, amiket egy háború megnyerésére is: a legjobb volt az utóvéd felől és oldalról indítani támadásokat és bekeríteni az ellenfelet.

Bibó, bevallottan azzal a lényeges feltétellel hagyta volna egy műszaki és szakértői, számítógépekkel (!) felszerelt szakértő értelmiségre a kölcsönös szolgáltatásokat magába foglaló rendszer politikai ideológiájának és moralitásának kidolgozását, hogy a tömegek köréből egy másik, népszavazások, tömegkezdeményezések, valamint az autonómia és a közvetlen demokrácia más eszközei alkalmazása érdekében nyomást gyakorló szervezeti értelmiség emelkedjen fel. Így lehetett volna elejét venni a kapitalizmust fenyegető technokráciának és az egypártrendszerre bízott hatalommal jellemezhető kommunizmusnak. Bibó hibrid rendszerre vonatkozó víziója – a harmadik út⁵⁹⁸ – a klasszikus liberalizmus szabadságjogait és a közösségi morál elveit a szocializmus kísérleteivel és doktrínáival ötvözte; a liberalizmusból a vagyonfelhalmozást, a tőke összevonását, illetve az egyén ebből adódó hatalmas tőke erejét, a szocializmusból pedig a kollektivizálás követelményét, az egypárti diktatúrát és az osztályharc (erőszak) dicsőítését kellene elhagyni. A gyakorlatban a kapitalizmus tulajdonfogalmát el kellett volna vetni és egy olyan törvényt kellett volna elfogadni, amely megengedi egy nagyon alacsony kamatlábakon nyugvó hitelrendszer, valamint egy olyan termelési mód bevezetését, amelyben a profitot a munkások között osztják szét. Bibó számára ez a rendszer problémamentesnek tűnt: ha veszteséget termelt, ez a közös tulajdon jobb használatára tanította volna meg a dolgozókat.⁵⁹⁹ A munkáshatalomnak egy nagyobb morális generáljavításra volt szüksége, mivel el kellett felejtetniük azt a majdnem örökletes tiszteletet, amit a hatalom egykori birtokosaival szemben mutattak – legyenek bár arisztokraták vagy menedzserek. Az „emberi méltóság” hatalma által gyakorolt demokratikus felügyelet, a közösségi morál vonatkozásában sem a születési, sem a másfajta kiváltságokat nem ismerte el; központi, modern kíváncsi elvégre az egyenlőség, az emberi méltóság tisztelete és a kisebbség zsarnoksága megszüntetésében való részvétel joga volt. Bibó határozottan meg volt győződve arról, hogy a közeljövőben (1970-es 1980-as évek?) a felújított forradalmi szlogenek (szabadság, testvériség, egyenlőség) eszméi felé fordulás, olyan mértékben megnő, hogy a hatalom, kapitalistáktól a munkásokhoz történő áthelyeződése békésen, hisztérikus, gyűlölködő kifakadások és az erőszakon alapuló ideológiák befolyása nélkül is megtörténhet.⁶⁰⁰

Bibó egy olyan kérdéssel is viaskodott, ami a szocialistákat kifejezetten foglalkoztatta: az automatizáció és gépesítés hatása a munkások életére. A munkások kellemes és barátságos munkakörülményekre vonatkozó igénye azzal a valósággal került szembe, hogy ők egyszerűen csak a szerelőszalagok és a gépek pusztá meghosszabbításai. Így eltűnt az öröm eltűnt a dolgozók életéből és már csak az értelmiség képviselői élvezték továbbra is azt. Mindezt a munka felügyeletébe, tulajdonlásába és menedzselésébe történő bevonással kellett kompenzálni. A közösségi morális érzék szempontjából pontosan ez bírt tanulsággal. Bibó felismerte, hogy az automatizáció elkerülhetetlen jelenség, amit erkölcsi szempontból a folyamat végéig át kellett tekinteni, vagyis, hogy a munkás ne maradjon a munkaadó eszköze. A közösségi morál szempontjából ez azt is jelentette, hogy a munkás számára a végső elmarasztalást igénylő kár az volt, hogy olyan munkára alkalmazzák, amit egy automata is el tud végezni. A szocialisták egy másik olyan elve,

⁵⁹⁸ A Bibó tanára, Németh László által követett „harmadik út” háború alatti gondolata a fasizmust, a faji doktrínákat, a kapitalizmust és a kommunizmust is elutasította, de a kapitalizmusról az emberségesebb elemeket (pl. szabadságjogok) mégis átemelte, a kommunizmusból pedig pl. a társadalmi igazságosságot. Bibóhoz hasonlóan ő is azt követelte, hogy ébresszék fel az elit erkölcsi felelősségérzetét, de a magyar társadalom hagyományaitól összeegyeztetve. Vö. 2000. 346–347.

⁵⁹⁹ *Az Európai társadalomfejlődés értelme*. VT III, 82, 87.

⁶⁰⁰ Uo. 93–95.

amit indokoltnak tartott az volt, hogy a nehéz fizikai munkát nem kellene a hivatali munkához képest alacsonyabb rendűnek tekinteni, még akkor sem, ha ugyanezzel a lélegzettel azt is hozzátette, hogy a kreatív munkának nagyobb az értéke, mint a fizikainak.⁶⁰¹

A vezetés kérdése a szocializmusban egy különleges problématerületet jelentett Bibó számára. Magyarországon, még 1945-ben is, jó szakértői vezetői alapanyag került ki a munkások közül, de később a vezetőket azok közül választották ki, akik a leginkább hűek voltak a pártvezetőkhez és a „legkezelhetőbbek” voltak, és a nemzetgazdaság tervezése⁶⁰² és kivitelezése pedig például néhány ember kezében összpontosult, s mindkét fenti tényező fejlődése eltávolodott a szocializmus alapjaitól. A szocialista demokrácia elvileg nem igényelt volna mást, mint egy megbízható vezetőséget, amely minden rendszer közösségi moráljának sarok köve. Pont ezen oknál fogva, az egypártrendszer, amelyben a munkásoknak nem volt tényleges hatalmuk, Bibó számára pusztán csak egy átmeneti állapot volt egy, az emberi méltóságot biztosító rendszer felé. A jövőben, a párthű „értelmiség” szocializmusban most megfigyelhető „diktatúráját” a szabad értelmiség képviselői válthatják fel, akiket nem sürgettek és akik szabadidejükben akár privát tanulmányokat is folytathatnak és elmélkedhetnek, például a természetben bolyongva a társadalom ügyein töprenghetnek. Az ilyen típusok biztosítása egy olyan érték- és értékelési rendszer létrehozását kívánta meg, amelyek „magasabb aspirációkra” vannak tekintettel, mint a jelöltek pártbeli státusa.⁶⁰³ Bibó azt kívánta, hogy a fennálló szocialista rezsimekben uralkodó marxista ideológia szüntesse meg a nihilizmust ösztönző „sugalmazott erkölcsi pátoszt” (propaganda) a kapitalista kizsákmányolás és igazságtalanság ellen és inkább – belső megújulásuk eszközeként, továbbá azért, hogy véget vessenek annak a gyakorlatnak, hogy az előnyöket a hatalmon lévő kommunista pártok tisztviselői között osztják el – kezdje el valóban kihasználni a munkásság morális kapacitását. Ez egy teljes fordulatot követelt a szocializmus közösségi morálja tekintetében, kezdve azon, hogy a bírakat ne használják az osztályharc eszközeként, és állítsák helyre a végrehajtó hatalomtól való függetlenségüket⁶⁰⁴ – bőséges bizonyíték állt rendelkezésre a magyarországi szocialista jogrendszer által elkövetett atrocitásokra⁶⁰⁵

Bibó a Nagy Imre által 1953-ban bevezetett reformot kiemelkedő lehetőségnek látta arra, hogy visszatérjenek a szocialista erkölcsökhöz, és ebben a Rákosi-féle terror enyhülésének tüneteit vélte felfedezni. Ez valóban egy arra irányuló próbálkozás volt, hogy kijavítsák kifejezetten a szocialista jogrendszer igazságtalanságait, a koholt vádak alapján elítélt elvtársakat pedig rehabilitálják. A Szovjetunióban azonban Nagy tevékenységét a kommunista mozgalom leépítésének tekintették és Rákosi hatalmát egészen 1956 júniusáig támogatták.

⁶⁰¹ Uo, 104–105.

⁶⁰² Például, a megmaradt mezőgazdasági kisbirtokokon (tanya) gazdálkodó termelők kezdeményezőkézségének, és így a közösségi morál javítása perspektívájából nézve, a tervezésnek „életközelinek” kellett lennie, az emberek valós igényeit kellett kielégítenie. *Közigazgatási területrendezés és településbálozat-fejlesztési koncepció*. VT III, 136–137.

⁶⁰³ *Az Európai társadalomfejlődés értelme*. VT III, 105–109.

⁶⁰⁴ Meg kell említenünk, hogy az 1950-es években Bibó beavatkozása és tanúvallomása sikeresen mentette meg egy debreceni lelkész életét; egyéb kegyelmi kérvényeit elutasították. Ezzel szemben, egyetlen Kádárnak küldött kérvény sem érte el a kívánt végeredményt. Lásd Életút dokumentumokban. 399. 1950-ben Bibó olvasta Illyés Gyula, *Egy mondat a zsarnokságról* című híres versét, amely kegyetlen leírását adja azoknak az eszközöknek, amelyeket a zsarnokság az emberek alávetésére alkalmaz.

⁶⁰⁵ *Az Európai társadalomfejlődés értelme*. VT III, 119, 121–122.; Vö. Kahler, 1999. passim.

BIBÓ, AZ 1956-OS FORRADALOM ÉS UTÓHATÁSA⁶⁰⁶

A szovjet vezetőség Sztálin halála utáni irányváltása 1953-ban, némi enyhülést hozott a sztálinista terrorban. Ugyanebben az évben a keletnémet zavargások szintén Magyarország helyzetének újraértékelését eredményezték. Úgy határoztak, hogy Magyarország lehet a politikai reform politikájának tesztelő helye. Rákosit önkritikára kényszerítették az ország gyászos gazdasági és romló társadalmi helyzete miatt. Különösen azzal vádolták, hogy személyi kultuszt épített ki, és, hogy úgy avatkozott be az államvédelmi hatóság (ÁVH) munkájába, hogy feltételezett politikai ellenfeleit bebörtönöztette. Rákosit arra kötelezték, hogy miniszterelnöki pozícióját adja át Nagy Imrének⁶⁰⁷, aki bizonyos jogi ügyek felülvizsgálatával, kegyelem gyakorlásával és azzal kívánta visszaállítani a jogállamiságot, hogy a titkos rendőrséget a Belügyminisztérium joghatósága alá helyezte. A „moszkvai fuvallat” azonban ismét Rákosi javára változott meg és 1955 januárjában Hruscsov önkritika gyakorlását követelte Nagytól, „jobbboldali tendenciái”, és a kommunista párt felbomlasztása miatt. Amikor Nagy ezt elutasította, menesztették és házi őrizet alá helyezték. Bibó értelmezése szerint, pontosan Nagy korlátozott többpártrendszeri javaslata okozta próbálkozásának vereségét – a keleti blokkban ez egy túl radikális politikának számított.⁶⁰⁸ Rákosit újra a párt főtitkára lett, de amikor beismerte részvételét pártbéli elvtársai, köztük Rajk elítélésben, helyzete ismét tarthatatlanná vált. A Szovjetunió Kommunista Pártja 20. kongresszusán, 1956 februárjában kezdeményezett desztalinizációs program végül ugyanezen év nyarán „egészségügyi okokra” hivatkozva lemondásához vezetett. Utódjának Gerő Ernő keményvonalas kommunistát választották, aki szembe ment a változásban hívő magyarok reményeivel, és Bibó a reformpolitika elleni tevékenységére úgy tekintett, mint a felkelés „véres és tragikus kirobbanásának” politikai okára.⁶⁰⁹ Augusztusban úgy tűnt, hogy az irányítás kicsúszik a pártvezetőség kezéből⁶¹⁰, amikor az irodalmi értelmiségi és diák mozgalmak váltak a békés reformok és a hatalmváltás élcsapataivá. Az október 23-i demonstráció úgy látszott, hogy egy súlyosbodó konfrontációhoz vezet: az embereknek olyan kormányzattal szemben fellángoló haragja, amely hosszú idő óta szenvedést és üldöztetést hozott rájuk, az egypárti diktatúrát fenyegette. Szemben velük egy gyengülő, morális válságban lévő, egypárti hatalom állt, amely többé nem volt képes az erőszak gépezetét alkalmazni a felkelés elnyomására.⁶¹¹

⁶⁰⁶ Ez a fejezet *István Bibó ja Unkarin kansannousu 1956* című tanulmányom jelentősen kibővített változata. Halmesvirta, 2005. 329–344.

⁶⁰⁷ Nagy Imre (1896–1958) az 1930-as években Moszkvában dolgozott, mint mezőgazdasági szakértő és 1944-ben tért haza Magyarországra, hogy a Kommunista Pártot szolgálja. 1952-től miniszterelnök-helyettes volt és kifejezetten aktív volt a mezőgazdasági reform terén. Nagy egy, a könnyűipart, az élelmiszeripart és a lakásépítési támogató programot terjesztett elő és engedélyezte a kisüzemi magángazdálkodást, továbbá a termelési normák csökkentésével könnyítette a kollektivizált földeken dolgozók terheit. Ezen kívül, növelte a béreket és csökkentette az árakat. A forradalomban hatalomra kerülő kormány miniszterelnöke lett, melynek bukásával együtt Romániába küldték börtönbe, míg a hosszú nyomozás és tárgyalási folyamat végén 1958. június 16-án akasztás által kivégezték.

⁶⁰⁸ Életút dokumentumokban. 401–402. Igazából Nagy nem javasolt többpártrendszert.

⁶⁰⁹ Uo. 455–457; Vö. Ripp, 2002. 59.; Ellentétben azzal, amit Hannah Arendt javasolt, meg kell említenünk, hogy bár Sztálin már halott volt, Gerő tevékenysége még mindig sztálinista volt, és Bibó is így értékelte őket. Vö. Arendt, 2016. 39.

⁶¹⁰ Jelentés Yurii Andropov nagykövettől a romló magyar körülményekről (1956.08.29.). Litván, 1996. 116–118. Bibó a helyzetről szóló jelentését Andropovnak és Moszkvába is elküldte. Lásd: Litván, 2004. 45–46.

⁶¹¹ Az okokra és a forradalomhoz vezető eseményekre vonatkozóan további információért lásd: Halmesvirta–Nyssönen, 2006. 2. fejezet és 41–44.

Bibó nem számított semmilyen, a felkelésből kinövő „iszonyúan hatalmas robbanásra”, mivel, a diákoknak, akikkel még 1956 nyarán is találkozott, tulajdonképpen inkább elégük volt a rezsimből és csalódtak abban, mintsem, hogy készen álltak volna lelkesen megdönteni azt. Kétségkívül, álmódzott ő egy, az egész népet felélesztő „gyönyörű felkelésről”, ugyanakkor, azt is érezte, hogy egy fáradt és elnyomott nép képtelen lenne egy ilyen dologra. Bibó, mivel nem tekintette számára megfelelő színtérnek, nem vett részt a Petőfi klub szabad beszélgetés- és vitaalkalmain, amelyek Nagy támogatóival alakítottak ki kapcsolatokat és annak ellenére kezdték összehangolni az ellenállás hangnemét, hogy a kommunista ifjúsági mozgalomból indult ki. Mint a rendszer által megfigyelt személy, úgy gondolta csupán kompromittálná a diák értelmiségieket és írókat a kormányzat előtt.⁶¹²

A felkelést megindító budapesti felvonuláshoz sem csatlakozott október 23-án, hanem Nagy Imre beszédét hallgatta a parlament előtti téren. A beszédét kifütyülték, amikor Nagy elvtársként üdvözölte hallgatóságát. Csak később ébredt rá, hogy tényleges hatalmi harc volt kibontakozóban – hamarosan heves harcok kezdődtek Budapest utcáin – amikor csatlakozott az újra alakult (10.30.) Nemzeti Parasztpárthoz (ekkor már Petőfi Párt) és részt vett azokon a tárgyalásokon, amelyek november másodikán a kommunista párttól független, többpárti kormányzat létrejöttéhez vezettek. Ez forradalmi kormányzatnak is volt tekinthető.⁶¹³ Vonakodva bár, de Bibó elfogadta a neki felajánlott államminiszteri tárcát.⁶¹⁴

Amikor az új kormány egyoldalúan semlegesnek nyilvánította Magyarországot és többé nem tekintette a Varsói Szerződés tagjának, illetve támogatást kért az ENSZ-től, a szovjet vezetés úgy döntött, hogy közbelép, habár október végén még készen állt tárgyalni csapatai visszavonásáról. A kormány legtöbb tagjának, Bibóval együtt, úgy tűnt, hogy Magyarországnak sikerül olyan kapcsolatot létesítenie a Szovjetunióval, mint Jugoszláviának vagy Finnországnak. Ez a feltételezés azonban vágyálomnak bizonyult, amikor november 4-én hajnalban a szovjet csapatok bevonultak Budapestre.⁶¹⁵ Ezután egy kifejezetten aktív periódus következett Bibó életében, amely 1957 tavaszáig tartott. Számos szöveget írt honfitársainak és külföldi hatalmaknak címezve, amelyben támogatta a forradalmat – számára a népfelkelés ezzé vált – vagy megfelelő módon értelmezte azt, illetve elemezte utóhatásait. A szövegek ugyan arról a civil kurázsiról árulkodnak, ami miatt Nagy kormányába is bekerült, és ugyanazon az erős közösségi moralista hangon szólt, amellyel Rákosi elnyomó rendszerét (egy „minden erkölcsi gátlástól megszabadult autokrácia”) elítélte, és magasztalta a demokratikus forradalom (szocialista) értékeit.⁶¹⁶ Többé még csak gondolatban sem volt már lehetséges az elnyomás rendszerének folytatása, ahogyan például az 1947-es parlamentre visszahívása sem, hanem a „forradalomnak” arra való tekintettel, hogy a rendszer

⁶¹² Életút dokumentumokban. 402. Vö. Kovács, 2004. 319–320.

⁶¹³ Uo. 407–410.

⁶¹⁴ A miniszterelnök és a külügyminiszter Nagy Imre volt, Maléter Pál honvédelmi miniszter, Tildy Zoltán, Kovács Béla, B. Szabó István (Kisgazdapárt), Kádár János, Losonczy Géza (Kommunista Párt), Kéthly Anna, Kelemen Gyula, Fischer József (SZDP), Bibó István és Farkas Ferenc (Petőfi Párt) pedig államminiszterek. További részletekért, lásd Krónika, 2006. 139.

⁶¹⁵ A budapesti finn követség Budapestről azt jelentette, hogy a magyaroknak gyenge realitásérzékük van: hatalmas az ellentét az irreális magyar remények és a szovjet hatalmi politika között. Lásd Halmesvirta, 1998. 134–135.

⁶¹⁶ *Fogalmazvány a szótálmisztrusról, a forradalom jellegéről* (1956.10.27–29.). VT IV. 141, 144.

mennyire erkölcstelen volt, egy új „legitimációs folyamatot” kellett elindítania,⁶¹⁷ Meg kellett tenni a kezdeti lépéseket a demokratikus elveken alapuló magyar szocializmus megalkotása érdekében. A közösségi moralista Bibó kezdett egy erőszakmentes megoldást kereső politikussá változni.

Néhány nappal a felkelés kezdete után, október 27. és 29. között, Bibó megfogalmazta kritikáját a marxizmus-leninizmusról, de többé már nem annak elismeréséről volt szó, hogy ő mivel tartozik neki, hanem az egész ideológia megkérdőjelezéséről. Írása közelebbi vizsgálatot érdemel, mivel a felkelés megvédelmezése és igazolása mellett elkötelezett Bibó hangját hallhatjuk benne, arról ír, hogy azért tekintette azt egy el nem szalasztható történelmi fordulatként jelentkező kritikus pontnak a magyarok számára, mivel megszabadulhatnak traumáiktól és lelki fájdalmaiknak is búcsút inthetnek. A sztálinizmus hruscsovi kritikája (20. pártkongresszus) – Bibó szerint Sztálin egy „korlátolt és nem eredeti” gondolkodó volt – elégtelen volt, mivel Marx és Lenin tévedhetetlenségét érintetlenül hagyta, és egy, az ő tanításai alapján alapuló új politika elindítását kívánta meg. Bibó számára a kommunista párt alapjainak lerakása, amit általában Leninnek tulajdonítanak és amit heroikusnak jellemeznek, vált azon erőszakgépezet létrehozásának eszközzé, amelyet a magyar sztálinizmus – Rákosival, mint legjobb tanítvánnyal – a terror eszközzé alakított. Tulajdonképpen az egész marxista-leninista filozófia „realisztikusként” kezelése (pl.: Lukács), az idealizmus másodrangú variánsa volt, mivel a valóságból kizárólag azokat a dolgokat vizsgálta, amelyek beleillettek sémájába. Marx konfliktus koncepciója, a hegei antitézis, szintén csak a valóságra kivetített emberi elme teremtménye volt; egy konfliktust érzékelése a természetben pusztán egy arról alkotott „tisztá” kép volt, különböző kulcs koncepciók dialektikus helyettesítője, mint amilyenek a darwini evolúciós elméletre épülő „túlélésre alapozott filozófiák” voltak. A valóság Bibó számára egy fokozatosan fejlődő folyamat volt, amely bizony disszonanciát és inkompatibilitást is tartalmazott, de benne az antagonizmus és a mennyiség nem csapott át minőségbe.⁶¹⁸

A felkelés kezdetével, Bibó kapitalizmusról szóló kritikája szintén megenyhült és a nyugati liberalizmus által létrehozott szabadságintézmények jelentős és aktuális helyet foglaltak el a valódi szocializmusról alkotott kritikájában. Például a tulajdonlás és a felhalmozás következtében kialakuló elnyomás és a kizsákmányolás felidézése többé már nem számított modernnek – ahogyan annak magától értetődőnek kellett volna lennie – s ezért Bibó, kritikája élet a ténylegesen létező szocializmus embertelen mérteket öltő hibái ellen irányította: a munkások nem voltak szabadabbak, mint a kapitalizmusban, csupán a kényszerítés és a rabságba vetés más eszközeit alkalmazták, egy rosszul vezetett szocializmusra jellemzően. Ekképpen véglegesen szakított azzal a rezsimmel, amely elveszítette saját eszményeit: a szocializmus célja az emberiség emancipációja volt, de az ennek elérését szolgáló torz módszerek „az erőszak s annak megnyilvánulási formái voltak (...) ami az ember félelemben fogant gyűlölködéséből és hatalomvágyából fakad”.⁶¹⁹ Most Bibó számára, a forradalom (mint erőszak) akkor volt igazolható, ha „pillanatnyi”, és egy olyan elnyomó és elavult hatalmat vált le, amely elvesztette legitimációját. Ebben az értelemben a francia forradalom „szerencsétlenül” sült el és ideológiai munícióval szolgált az orosz forradalom

⁶¹⁷ Életút dokumentumokban. 406–407. Ki kell emelnünk, hogy mivel a forradalom kezdeti fázisában a kommunisták is részt vettek, Bibónak el kellett tüntetnie a kommunista ellenes állításokat pártja újságjából (*Új Magyarország*, 2. kiadás, november 2. és 3.), Azt hangsúlyozta, hogy az MDP „erkölcsileg és politikailag” is halott, és helyére könnyen léphet a „szabadságserető kommunisták forradalmi szocialista pártja”. *A forradalom alatt* (1956). BIM IV. 33–34.

⁶¹⁸ *Fogalmazvány a sztálinizmusról, a forradalom jellegéről*. Életút dokumentumokban. dok. 164, 422. Vö. Kovács, 2004, 328.

⁶¹⁹ *Fogalmazvány a sztálinizmusról, a forradalom jellegéről*. Életút dokumentumokban. 423.

növekvő erőszakjához. Továbbá, a kommunisták állításaival szemben, nem az osztályharc volt a történelem fő mozgatórugója, bár időről időre megjelentek olyan emberek, akik egy elviselhetetlen helyzetből akartak szabadulni, mivel a történelemben a társadalmi osztályoknak gyakran sikerült konszenzusra jutniuk. Ezért volt az, hogy a kapitalizmust félreállító forradalom elsőszámú célja nem a szabad vállalkozás, hanem a tulajdonbirtoklás igazságtalanságának eltörlése volt. A proletárdiktatúrához vezető forradalom zsarnokságba torkollott, mivel a kevesek által vezetett tömeg nem értette annak célját, és így egy oligarchikus és bürokratikus pártidiktatúrává alakult, amely nem arisztokratikus jellege miatt, sem tiszteletben, sem megbecsülésben nem részesült. Bibó látta, hogy Magyarországon a rendőr terror alkalmazása hogyan fordult a nép ellen. Az államnak egy olyan erkölcsi entitásként kellett volna működnie, amely saját erőszakgépezetében is világosan törekszik az erőszak csökkentésére.⁶²⁰ A Rákosi-típusú rendszerben ez az elv eltorzult és iszonyatos agresszió forrásává vált:

„Az a gondolat, hogy termelőmunka, szellemi alkotás, bíraskodás, általános és felsőoktatás mind nem más, mint „éles fegyver” ilyen vagy amolyan érdekharcban, teljességgel a megszervezett tudásátadás technikáját és hagyományait ássa alá, valójában az emberi kultúra alapszerkezetét rombolja szét.”⁶²¹

Mivel Bibó számára a szabadságnak abszolút értéke volt, és mind a szocializmusban, mind pedig a kapitalizmusban ez alkotta a közérkölc formálásának alapját, ez a barbarizmusba történő visszafejlődést jelentette. A szocializmusban a szabadság legrosszabb ellensége valójában már nem a gazdasági kizsákmányolás volt, hanem a politikai hatalom által támogatott pártbürokrácia. Bibó azt kívánta, hogy a pártbürokrácia által igazgatott nagyvállalatok irányítását fokozatosan adják át a dolgozók szövetkezeteinek, és ezzel egyidőben a szabad vállalkozást is engedélyezzék. Ebben az értelemben, többé már nem fogadta el, hogy a szocializmusnak megvolt a maga közösségi morálja, hanem úgy vélte, hogy annak minden rendszerben azonosnak kell lennie. Mindezt – az európai kultúra hatalmas vívmányaként – az értékeiket tekintve független módon kreatív eliteket idézték elő, és az így létrejövő kultúra egyetlen ideológia szolgálatába sem állhatott. A még fennmaradó „örök” problémák voltak azok az embertelen motívumok, amelyekre Bibó már a háború alatt született írásában figyelmeztetett: egy olyan „hatalmi téboly” és egy olyan ideológiai dogmatizmus, amely egy bírót, vagy akár egy művészt is olyan valakivé változtathatott, aki egy bizonyos érdekcsoport javát támogatja.⁶²² Olyan kritikus értelmiségi csoportoknak és munkásoknak lett elegük Rákosi elnyomásából, akik számára nem jelentett kockázatot az elnyomó kormányzat támogatása, és aztán ők váltak a felkelés élcsapatává.

A szocializmus megreformálásának eszméi, melyeket Bibó a felkelés korai szakaszában terjesztett elő, a szovjet csapatok beavatkozásával füstbe mentek – október 29-én egyszer már készen álltak a Budapestről történő kivonulásra – bár a kompromisszum reménye egészen 1957 tavaszáig megmaradt.⁶²³ Anélkül, hogy bármilyen szervezett ellenállással találkozott volna, a szovjet tankok november 4-én reggel 8 óra körül érték el a parlament épületét. Az egyedüli miniszteri rangú kormánytag, aki az épületben maradt, az Bibó volt; Nagy Imre miniszterelnök a Jugoszláv

⁶²⁰ Uo. 424–425. Nyugaton a bürokrácia nem csak a jólét garanciájának látszott, hanem egyfajta nem ideológiai totalitáriánizmusként állami fenyegetést is jelentett az egyéni szabadságra nézve. Bracher. 1984. 199–200.

⁶²¹ Uo.; VT IV. 153–154.

⁶²² *Fogalmazvány a sztálinizmusról, a forradalom jellegéről.* Életút dokumentumokban. 425–426.

⁶²³ Krónika, 2006. 140, 163.

nagykövetségre menekült. A kormány másik kommunista káder tagja, Kádár, a felkelés ellen fordult és Szolnokon tartózkodott, ahol megalapította saját, a szovjetek által támogatott kormányát. Mindszenty érsek, aki szintén a parlamentben tartózkodott, és a monarchia visszaállításáról prédikált, az Egyesült Államok nagykövetségén keresett menedéket.⁶²⁴ Az oroszokkal megegyezés született arról, hogy a civilek békében elhagyhatják az épületet. Bibót kivéve mindenki más távozott, aki elveihez – ahhoz a kötelességéhez, hogy tájékoztassa a nemzetet és a külföldi hatalmakat a helyzetről – ragaszkodva az épületben maradt. Már az oroszok megérkezése előtt is kiáltványt intézett a magyarokhoz, amely az olvasók szemében egy fellebbezés jellegzetességeit mutatta.⁶²⁵ Fő tartalma összefoglalva az alábbiakban olvasható:

Magyarországnak nincs szándékában szovjetellenes politikát folytatni, sőt teljes mértékben benne akar élni a kelet-európai népek ama közösségében, kik életüket a szabadság, igazságosság és kizsákmányolásmentes társadalom jegyében akarják berendezni. A világ színe előtt visszautasítom azt a rágalmat is, mintha a dicsőséges magyar forradalmat fasiszta vagy antiszemita kilengések szennyezték volna be; a harcban osztály- és felekezeti különbség nélkül részt vett az egész magyar nép, s megrendítő és csodálatos volt a felkelt nép emberséges, bölcs és különböztetni kész magatartása, mellyel csupán a leigázó idegen hatalom és a honi hóhérvölgyölgyölgyesek ellen fordult. A néhány napig napirenden volt utcai igazságtételeket, valamint ókonzervatív politikai erőknél minden fegyveres erőszak nélkül való jelentkezését az éppen megalakult kormány rövid úton megszüntethette volna; az az állítás, hogy evégből óriási idegen hadsereget kell az országba behívni, komolytalan és cinikus. Éppen ellenkezőleg, e hadsereg jelenléte a nyugtalanság és a zavargások legfőbb forrása.

A magyar népet felszólítom, hogy a megszálló hadsereget vagy az általa esetleg felállított bábkormányt törvényes felsőségnek ne tekintse, s vele szemben a passzív ellenállás összes fegyverével éljen – kivéve azokat, melyek Budapest közellátását és közműveit érintenék. Fegyveres ellenállásra parancsot adni nincs módomban: egy napja kapcsolódtam be a kormány munkájába, a katonai helyzetről tájékoztatva nem vagyok, felelőtlenség volna tehát tőlem a magyar ifjúság drága vérével rendelkezni. Magyarország népe elég vérrel adózott, hogy megmutassa a világnak a szabadsághoz és igazsághoz való ragaszkodását. Most a világ hatalmain a sor, hogy megmutassák az Egyesült Nemzetek Alapokmányában foglalt elvek erejét és a világ szabadságszerető népeinek erejét. Kérem a nagyhatalmak és az Egyesült Nemzetek bölcs és bátor döntését leigázott nemzetem szabadsága érdekében.

Mínthogy más tennivalója nem maradt a parlamentben, Bibó az Egyesült Államok követségére ment és táviratban üzent Dag Hammarskjöld ENSZ főtitkárnak, illetve Dwight D. Eisenhower amerikai elnöknek, akikről azt a segítséget kérte, hogy működjenek közre egy kompromisszum elérésében, ami az adott helyzetben reménytelennek látszott.⁶²⁶ Később kérését a francia és angol nagykövetségnek is eljuttatta. A Nyugat beavatkozása teljesen elképzelhetetlen volt és Bibó

⁶²⁴ Romsics, 1999. 310.

⁶²⁵ A dokumentumot kiadták: *Rubicon* 2004/4, 44. Az angol szöveg megtalálható: Litván, 1996. 105.

⁶²⁶ Ezen kérések politikai bátorsága kitörölhetetlen benyomást tett a magyar disszidensekre és demokratákra. Lásd pl. Konrád, 1991, 53–56.

tisztában volt vele, hogy a forradalomnak, a Szovjetunió hatalmi fölényével szemben nem volt esélye a sikerre. Mindössze annyit tehetett, hogy erkölcsi-politikai érvekre hivatkozott: a szovjet megszállás az elnyomás új korszakának kezdetét jelentette Magyarország számára, általánosabb értelemben pedig a kelet-európai csatlós államokban dédelgetett szabadság remények összeomlását⁶²⁷, illetve semmissé tette az Egyesült Államok által az elmúlt tíz évben folytatott „felszabadítási politikát” és az ENSZ politikájára és presztízsére nézve is romboló hatása volt. Különösen amiatt, hogy a felkeléssel egy időben kirobbant szuezi válságban a Szovjetunió diplomáciai győzelmet aratott, megjelent a félelem, hogy (tudniillik az Egyesült Államokban – a fordító) újból az az izolacionista politika fog győzedelmeskedni, amit Bibó a háború egyik fontos okának tartott. Magyarország válságos helyzetében egészen egy új világháború lehetőségének felvetéséig ment, és úgy vélte, hogy annak megakadályozása érdekében, az Egyesült Államoknak és az ENSZ-nek ragaszkodnia kellett volna ahhoz, hogy a Szovjetunió vonja ki csapatait Magyarországról.⁶²⁸ Köztudott tény, hogy Eisenhower, Magyarországot Tibethez hasonlóan „elérhetetlennek” tartotta, és hogy a Szovjetuniót biztosították arról, hogy az Egyesült Államok nem avatkozik be az intervenciójába.⁶²⁹ A magyar képviselő tiltakozása ellenére a magyar ügyet az ENSZ október 27-én napirendre tűzte. Egy hosszadalmas tárgyalási procedúra után, egy speciális bizottság felállításával zárta le a vitát 1957 januárjában azzal, hogy az készséges jelentést a felkelésről. Szeptemberben megjelent egy, a szovjet beavatkozás brutalitását elítélő jelentés, amelyet a közgyűlés elfogadott, de mivel Kádár-kormány nem hajtotta végre az ENSZ határozatokat, annak nem volt gyakorlati hatása Magyarországon.⁶³⁰ Később, Bibó elismerte, hogy naiv volt, amikor azt képzelte, hogy diplomáciai képességeinek felhasználásával akkora értékes, nemzetközi közösségi moralista tőkét tud felhalmozni, hogy a demokratikus fejlődés érdekében, a magyar kérdést is erőszak nélkül lehet majd a nagyhatalmak közreműködésével megoldani.⁶³¹

November 6-án, Bibó hírt kapott arról, hogy Kádár-kormányt alakított, s ezen a ponton megértette, hogy felhatalmazása megszűnt. Mivel még mindig azt hitték, hogy Kádár bevezeti a forradalom eredményeit – elsősorban a többpártrendszer – Bibó elhagyta a parlamentet és azokat a forradalmárokat, akikkel találkozott arra intette, hogy tegyék le a fegyvert és térjenek haza.⁶³² Ugyanezen a napon, a nagyhatalmak és India számára felvázolt egy kompromisszum javaslatot. Amikor november közepén a helyi munkástanácsok folytatták tevékenységüket, ezt a kompromisszum javaslatot vették át a programjukba, melynek segítségével remélhető volt, hogy képesek lesznek megoldani a Kádár-kormánnyal való tárgyalás, „csaknem megoldhatatlan” problémáját. Formailag ez valóban összhangban volt Kádár korai, békéltető megnyilatkozásaival, azonban november közepén az általa, a szovjet csapatok támogatásával létrehozott kormány elkezdte visszaállítani az egypártrendszer és végül a munkástanácsok „demokratikus szocializmusával” is szembefordult.⁶³³ Pontosán javaslata, illetve annak Nyugaton való terjesztése volt a vád Bibó

⁶²⁷ Vö. Crick megjegyzésével: „Sajnálatos módon nyilvánvaló, hogy az 1760-as évek Angliájában nagyobb szabadság volt, mint az 1960-as évek Népköztársaságában [...]”. Crick, 1992. 66.

⁶²⁸ Távirat az ENSZ főtitkárnak 1956.11.04. Kiadva: *Rubicon* 2004/4, 46; magyarul megjelentetett távirat Eisenhowernek: Békés Csaba, „Bibó István távirata az amerikai elnökhöz”. *Magyar Hírlap*, október 22, 1993, 10 és angolul: Congdon–Király–Nagy, 2006. appendix IV, 853–854.

⁶²⁹ Halmesvirta–Nyssönen, 2006. 74–75.

⁶³⁰ *A magyar kérdés az ENSZ-ben.*; Krónika, 2006., 142, 193.

⁶³¹ Életút dokumentumokban. 434; Halmesvirta–Nyssönen, 2006. 126–127.

⁶³² Életút dokumentumokban. 438.

⁶³³ A munkástanácsok helyzetéről és jelentőségéről, lásd Laine–Frigren, 2007.

ellen, amikor 1957. május 23-án letartóztatták, majd 1959. augusztus 2-án halálra ítélték. Nemzetközi nyomásra azonban az ítéletet életfogytiglani börtönre változtatták, „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés irányítása, illetve egyéb bűnök miatt”.⁶³⁴ Nagy Imrének szánt levelében november 11-én, Bibó naiv bizalmat árult el arra vonatkozóan, hogy Kádár meggyőzhető a forradalom támogatásáról – a rákövetkező napon Nagy Imrét leváltották.⁶³⁵

A kompromisszum javaslat közelebbi elemzése előtt érdemes visszautalnunk arra, hogy általános tekintetben milyen forradalmi erők tevékenykedtek Magyarországon október végén és november elején. Ez abban is segítségünkre lesz, hogy tisztább képet nyerjünk a válsághelyzetben „magányos farkasként” fellépő Bibó helyzetéről. A fő csoportosulás reformszocialistákból, azaz a kommunista belső ellenzékéből, a munkástanácsokból, illetve a szervezett szociáldemokratákból állt. Ők 1953 óta támogatták a Nagy által népszerűsített reformpolitikát. A második csoport – amelyet november 2-án hívtak meg a kormányba – a népi demokratákból és pártjukból, a Nemzeti Parasztpártból állt, amelyhez Bibó is tartozott. A forradalom alatt a reformerek és a népi demokraták az 1945 és 1947 közötti koalíció politikai programja alapján kezdtek neki egy új Magyarország építésének. Ahogy akkor, az autoriternek és félfedálisnak tekintett Horthy-rendszer restaurációját elutasították, most különösen az egypártrendszer lebontása és egy demokratikus szocializmus felépítése volt a cél. Ahogy Bibó pontosan megfogalmazta: az új Magyarország nem vállalhat egy Szovjetunió „bordái közé szúrt nyugati késsé”; hanem a demokratáknak inkább a szabadság intézményeit kell biztosítaniuk és a szocializmus eredményeivel kell ötvözni azokat, így szolgáltatva mintát a többi szocialista ország számára.⁶³⁶ A harmadik, az előző kettőhöz képest kevésbé jól szervezett csoportot néhány katolikus párt alkotta Mindszenty vezetésével, akik számára a felkelés nem egyszerűen egy forradalom volt, hanem egyenesen szabadságharc.⁶³⁷ A régi rendszer és végeredményben a monarchia visszaállítását követelték. Bibó álmódóznak tartotta őket. Negyedikként pedig ott volt egy töredezett és amorf, agresszívan radikális jobboldali csoport, akik az utcán kerestek erőszakos megoldást.⁶³⁸

Bibó és párttársai, Farkas Ferenc és személy szerint Németh László számára – aki saját kiáltványt is közreadott az *Új Magyarország* című újság november 4-i számában – a felkelés lehetőséget kínált volna arra, hogy végre megvalósítsák azokat a célokat, amelyek már a második világháború előtt megfogalmaztak: a társadalmi egyenlőtlenség csökkentését, az „úri hatalom” demokratizálását és a túlzott tulajdon és tőkefelhalmozás nélküli tulajdonjog megvalósítását a magántulajdon társadalmi szerepének megőrzésével. A szocializmus népszerűsítése és demokra-

⁶³⁴ Az ítéletben fő bizonyítékokként azok a szövegek szerepeltek, melyeket Bibó a forradalom alatt és után írt. 1957 május végi kihallgatásán, Bibó elmondta, hogy felvette a kapcsolatot az ENSZ-szel, a nyugati hatalmakkal és Indiával (K.P.S. Menon nagykövet eljuttatta a javaslatot Bulgariához, aki elutasította azt), azzal a céllal, hogy konferenciát szervezzenek a négy nagyhatalom és India részvételével, hogy a szuezi és a magyar válsággal is foglalkozzanak. Nem várt ettől „bölcst” döntést, csak azt remélte, hogy nem vezet majd fegyveres beavatkozáshoz Magyarországon. A Kádár-kormányt illegálisan alakult „ellenkormányt” tartotta. Amikor kihallgatója megemlítette, hogy a forradalomban fasiszták is részt vettek, Bibó kiemelte, hogy a nagy többség demokratikus szocializmust akart – amint a szovjet csapatok pedig visszavonultak volna, Magyarország tovább haladt volna a szocializmus útján. Tagadta, hogy a magyar és szovjet kapcsolatok megkároztatására törekedett volna, és állította, hogy éppen a Szovjetunió teszi azt. Lásd Bibó kihallgatása 1957.05.29. és 31. BIM XII. 122, 129.; Kenedi, 1991. 448.; Kovács, 2004. 11–12.

⁶³⁵ Életút dokumentumokban. dok. 169, 452–453. A levél sosem érkezett meg.

⁶³⁶ *Exporé magyarországi helyzetéről* (1956.11.06.). Életút dokumentumokban. dok. 168, 451–452.

⁶³⁷ További részletekért, lásd Halmesvirta, 1998b. 1728–1739.

⁶³⁸ További részletekért a pártokról, lásd Halmesvirta–Nyírsőnen, 2006. 89–94.

tizálása, valamint egy demokrácián alapuló közösségi morál lelkekbe vésése érdekében, a polgári szabadságjogok – különösen a parasztság politikai részvétele – kiszélesítésére volt szükség, ami alsóbbrendű társadalmi helyzetük orvoslását is feltételezte. Ezek a követelések Bibó 1945 utáni reform írásaiban is szerepeltek, különös tekintettel az ország közigazgatásának megújítására vonatkozó terveire. Rákosi kormánya azonban meggátolta a kormányzat decentralizálását csakúgy, mint a helyi közösségi autonómia modelljeinek bevezetését.⁶³⁹ Még azt is mondhatnánk, hogy Bibó politikai színtérre való visszatérését az a lehetőség motiválta, hogy a reformisták támogatásával beteljesítse a Nemzeti Parasztpárt jövőre vonatkozó vízióját. A magyarok számára mindennek előfeltétele az volt, hogy olyan körülmények között hagyják őket békén, amelyben először is egy többpártrendszer hozhatna létre a megfelelő állami szervekkel (parlament és egyéb testületek), és minden fronton nekiláthatnak a társadalmi-gazdasági reformokat célzó törvények bevezetésének.⁶⁴⁰ A magyarországi közhangulatot ismerve, ebben a helyzetben, a szovjet megszállás nem hozta volna el a szükséges stabilizációt és rendet: a harcok egészen addig folytatódtak volna, amíg szovjet csapatok maradtak az országban. Bibó megpróbálta – mint tudjuk végeredményben hiába – meggyőzni az oroszokat, hogy Kádár kormánya nem volt legitim, mivel az emberek többségének szemében, elveszítette becsületét. Bibó számára Nagy volt az egyetlen kommunista, aki megtartotta tekintélyét, és őt kellett volna kinevezni, hogy egy új többpárti kormányzatot alakítson és vezessen. A bizalom és egy elviselhető közösségi morál szempontjából ez volt az egyetlen lehetőség. Moszkvának meg kellett volna értenie, hogy a kapitalizmus távozásuk utáni visszatérésével kapcsolatos féltelme alaptalan volt, mivel Nagy kormánya képes lett volna megakadályozni azt. A szuezi válság enyhülésével, Moszkva már semmilyen nemzetközi politikai indokkal sem igazolhatta a megszállást, mivel Kelet-Európában már nem fenyegette semmilyen külső veszély. A megszállás azzal sem volt védelmezhető, hogy az egy újabb felkelés kitörését szolgálja, hiszen Bibó már semmilyen reális alapot sem látott arra Magyarországon. Ha a Szovjetunió elfogadta volna ezeket az érveket és bizalommal fordult volna az új erők felé, akkor úgy gondolta, talán lehetséges lett volna, hogy egy, mindkét fél számára előnyös megegyezés szülessen a csapatok kivonásáról. Magyarországnak garantálnia kellett volna, hogy nem tér vissza a második világháború előtti rendszerhez és a kapitalizmust sem veszi át. Ez minden láncreakciót – a többi szatellitállam leválását – megelőzött volna, és Magyarország bel- és külpolitikai helyzete például a Jugoszlávia és Finnország (!) által képviselt „középutas” megoldásra hasonlított volna.⁶⁴¹

Kompromisszumos javaslatát ezekre a részben hipotetikus igényekre alapozva, Bibó annak fő tartalmát az alábbi pontokban foglalta össze: (1) a Nagy-kormány visszatérése a hatalomba; (2a) Magyarország lépjen ki a Varsói Szerződésből és írjon alá egy, az európai békéről és biztonságról szóló megállapodást, amelyhez Jugoszlávia is csatlakozna, vagy (2b) Magyarország

⁶³⁹ Valuch, 2001. 19–20, 59–60 és 190–191.

⁶⁴⁰ Bibó tervének részletei a következők voltak: egy forradalmi „népgyűlés” (forradalmi testületek és pártok) az alkotmány kidolgozására, a köztársaság kikiáltása, szabad választások, miniszteri felelősség, bírói függetlenség, a kormány felügyelete, a hatalom hármas megosztása, sajtó- és szólásszabadság, a földreform befejezése (a kollektív gazdaságok megszüntetése és helyettük szövetkezetek létrehozása), a bankok, bányák és nagyobb vállalatok állami kézben hagyása úgy, hogy a munkások a profit egy részét megkapják, a gyárak és egyéb ipari létesítmények munkás tulajdonba adása, dolgozói autonómia, szabad vállalkozói tevékenység, a Rákosi-rendszer bűnöseit igazságos elítélése, a hibák orvoslása és kompenzációja, egy új, érdemeken alapuló közszolgálati rendszer, a bürokráciából eltávolítottak áthelyezése a mezőgazdaságba, a vallásszabadság és egyházi autonómia visszaállítása, az iskolák állami kézbe vétele (az egyházi iskolák megmaradnának, de tanáraiknak hivatalos pedagógiai továbbképzéseken kell részt venniük). Lásd *Fogalmazvány*. VT IV. 159–164.; *A forradalom alatt* (1956.10.28.–1956.11.04.). BIM IV. 28–35.

⁶⁴¹ *Tervezet* (1956.11. 6.). VT IV. 171–172.; *Nyilatkozás kibontakozás útjáról*. VT IV. 195–196.; *Kiegészítés*. VT IV. 186–188.

kilép a Varsói Szerződésből és bilaterális együttműködési egyezményt köt a Szovjetunióval; (3a) a Rákosi-korszak idején rossz tetteket és bűnöket elkövető meggyőződéses kommunistáknak kegyelmet kell adni és el kell törölni a halálbüntetést, (3b) minőségi kritériumok alapján újra kell szervezni a kormányzati eszközöket és a magánvállalatok, de olyan módon, hogy ezek ne sértsék a kommunisták érdekeit; (4) a forradalom szervei hatalomra kerülése után a szovjet csapatok fokozatos kivonása Magyarországról, ami után az alkotmány elkészítése céljából egy gyűlést kell összehívni, az 1946-os köztársasági államforma alapján egy államfőt kell kinevezni, ami pedig a parlamenti demokráciát illeti, az 1848-as Áprilisi Törvények III. cikkelyével összhangban egy választójogi törvényt kell alkotni. A kidolgozandó alkotmányban külön említést kellene tenni a szocializmusról, mely rész megtiltana a Magyarországon kialakuló kizsákmányolást és amely földreformot vezetett volna be, a bankok, a bányák és a nehézipar állami kézben maradtak volna, az egyéb vagyoni elemeket és tulajdont köztulajdonba vagy a szövetkezetek birtokában hagyta volna, azzal, hogy a rendszer a magántulajdonú üzemeket is engedélyezte volna. Hasonlóképpen, a gyülekezési- és vallásszabadságot szabályozó részeket, a kormányzat demokratizálására és a helyi autonómia biztosítására vonatkozó szabályozásokat is bele kell foglalni az alkotmányba. Bibó nyilvánvalóan teljes bizalommal volt a felkelés által kifejlesztett közösségi morállal, valamint a kormányzat rendfenntartási képességével szemben. Prekonceptiója szerint, az orosz csapatok kivonása után nem is lenne volna szükség ENSZ felügyeletre Magyarországon, és a választások is rendezetten zajlanának le. Meg volt győződve róla, hogy egy Szovjetunióval kötött kompromisszum a forradalom eredményeit is biztosítaná és a szovjet biztonsági igényeknek is megfelelné, Magyarországot pedig elindítaná a demokratikus szocializmus építésének útján.⁶⁴² Önmagában véve, Bibó optimizmusa üdvözlendő lehet, de a szovjet vezetőség által diktált realpolitika⁶⁴³ miatt bukásra volt ítélve.

Bibó sürgősségnek érezte, hogy kompromisszum javaslatában megemlítsa a kommunisták és demokratikus (reform) szocialisták között fennálló ideológiai konfliktusokat; velük már korábban rendezte számláját, és néhány, az asztalfőkjében talált utólagos elemzése is előkerült.⁶⁴⁴ Ezek között központi helyett kapott az erkölcstelen módszerek, az erőszak és a megfélemlítés használatának elítélése, mivel ezek lejáratták a szocializmus valójában nemes ideálját. A szó klaszikus értelmében véve is gonosz dolognak számítottak. Bibó úgy hitte, hogy a kompromisszumos megoldás anélkül szolgálhatna a tárgyalások alapjául, hogy valamely pártot üldöznék – ami bosszankodást és haragot váltana ki – valamint azt is lehetővé tenné, hogy több emberi méltósággal felruházott társadalommal tudnának elindulni a béke felé. Ezzel az üzenettel továbbra is próbált befolyást gyakorolni a szovjet vezetésre és Kádárra, hogy hallgassanak a felkelés által felemelt szervekre, a munkástanácsokra és egyéb forradalmi testületekre. Kádár politikája azonban a vezető forradalmárok letartóztatását, a forradalom képviselőinek megosztását és közéjük való beszívargást célozta, azzal az eredménnyel, hogy 1957 elejére megszűntek jelentős politikai ellenerőnek lenni. Végül, Bibó kompromisszum javaslatát ő maga ellen használták fel.

⁶⁴² *Tervezet.* VT IV. 172–177.

⁶⁴³ Azaz többnyire az adott körülményeken és tényezőkön, semmint a nyílt ideológiai elképzeléseken vagy erkölcsi és etikai premisszákon alapuló politika vagy diplomácia. Magyarország esetében, az a szovjet döntés, hogy „segítsünk a magyar elvtársaknak” nem ideológiai képzetnek, hanem célszerűségnek minősült.

⁶⁴⁴ *Fogalmazvány.* VT IV. 439–447.

1956 decemberétől 1957 januárjáig, Bibó még mindig táplált reményeket arra vonatkozóan, hogy a forradalomban spontán módon született szervezetek megmaradnak és az „új” magyar demokrácia alapegységeivé válnak. Mérsékelni akart továbbá minden, az egyes tanácsokban jövőbeni szerepükre, valamint a párthoz és a legfelsőbb hatalomhoz fűződő kapcsolatukra vonatkozóan megjelenő nézeteltérést. Az 1945-ös helyzettől eltérően, főként a fenti szervezetben aktívabb szerepet játszó ifjabb generáció tagjai nem tudták, hogy melyik párthoz csatlakozzanak, s hogy mit is jelent egy adott párt tagjának lenni. A pártok Nagy kormányában, új tagok áradatát vonzották, s az új tagok többnyire olyan elemekből kerültek ki, akik valószínűleg megbénították a tevékenységüket, és akik Bibó nézőpontjából, közösségi morálra is károsan hatottak. Nem tudta megállapítani, hogy arról van-e szó, hogy Kádár ügynökei máris elkezdték munkájukat, vagy a közügyek intézésében tapasztalható tíz éves hiány hatása volt mindez. Ám amikor nyilvánosságra kezdett kerülni az a gondolat, hogy lehet, hogy a pártokra nincs is szükség, megérezték, hogy a keményvonalas kommunisták taktikájáról van szó és határozottan elutasította azokat a leninista dogmákat, hogy a pártok csupán osztálypártok voltak és az osztályok eltűnésével a pártok is eltűnnének majd. Ha csak egy bizonyos osztálypárt emelkedne hatalomra, a kialakult helyzet politikai szempontból és a közösségi morál szempontjából is egészségtelen lenne, mivel az egészséges parlamentarizmus előfeltétele a politikai pártok megléte és az volt, hogy a pártok olyan választási küzdelmeket folytassanak, amelyekben saját sajtójuk és más propaganda eszközeik használatával „valódi” kampányokat folytatnak – az emberek csak így tudták ténylegesen felmérni, hogy kire szavazzanak. Bibó tisztában volt a többpártrendszer gyengeségével – listák, növekvő pártbürokrácia és a pártpolitikus típusának problémája – de ezek jelentéktelennek tűntek az egypártrendszerével összehasonlítva. Ha egyáltalán nem lennének pártok, akkor egy „szervezet” kormánya venné át a hatalmat, amit hamarosan terrorhoz vezető zsarnokság és oligarchikus rezsim követne. Ha az ügyeket „szervezeteken” keresztül intézték volna, ahogyan az a Rákosi-korszakban történt, az embereket kizárnák a politikai életből és így passzívvá válnának. Egy egypártrendszerben, a vezetésben könnyen kialakulhat az a benyomás, hogy az állampolgárok nem értik a „nagy ügyeket”, a spontán demonstrációk pedig mindössze a közrend megzavarását jelentik vagy mentális aberrációkra utalnak. Az érdekcsoportok eredményeire és a nyugati pártpolitikai életre utalva, Bibó arra emlékezteti az egypártrendszert visszaállítására törekvő Kádárt, hogy ha valakiről azt feltételezzük, hogy racionális és megfontolt véleményét kifejezve részt kíván venni a közéletben, akkor erre még nem találtak fel jobb rendszert többpártrendszerénél. A pártok, és általában a demokrácia életető ereje a szabad választások és az „erőszakmentes” nyilvánosság, ezek pedig a szabadsággal átítatott közösségi moráltól függenek, ami viszont a véleménynyilvánítás szabadságán (sajtószabadság és szólásszabadság) alapszik.⁶⁴⁵

Bibó a szervezeti intézkedések átmeneti voltára is emlékeztette forradalmár társait. A tanácsok és bizottságok – „a forradalom hitelességének őrzői” – a forradalomban helyénvalók voltak de semmiképpen sem voltak alapvetők addig, amíg a forradalom tartott, utána viszont, a normális politikai életben a pártok a megfelelőek. Ebből az okból kifolyólag, Bibó azt javasolta, hogy a pártok alakulását néhány hónappal halasszák el, amíg a rend stabilizálódik és kiderül hogy mikor tartják a következő szabad választásokat – ki gondolta volna, hogy egészen 1990-ig nem fog erre sor kerülni. Javaslat egy kísérlet volt a forradalom utáni érzelmek lehűtésére, a pártharcok hatásait pedig azoknak, a kormányzati és gazdasági kinevezések miatti esetleges újbóli

⁶⁴⁵ Demokratikus Magyarország. 418.; Ugyanez megtalálható: VT IV. 199–203.

fellángolásának megelőzése érdekében, korlátozzák az általános politikára és a helyi közéletre. A normalitáshoz történő visszatérés előtt, a kormányzatot olyan módon kellene megszervezni, hogy a helyi autonóm igazgatásban több laikus képviselő legyen, mint szolgálatot teljesítő politikus, de Bibó többi javaslatához hasonlóan ez is csak írott malaszt maradt.

1957 elején, miután a Kádár-kormány a forradalmat „ellenforradalomnak” minősítette, a forradalmárokat kizárta a közbeszédből és elutasította a szabad választások megszervezésére irányuló követeléseket, a forradalmárok már csak abban reménykedhettek, hogy tanácsaik képesek lesznek más befolyási csatornát találni. Úgy tűnt például, hogy a szindikalista és a korporatív alternatíva jelentős támogatottságot élvez.⁶⁴⁶ Bibó álláspontjába azonban rendíthetetlen maradt: a parlamentarizmus nevében választásokat kellett tartani, de még ezt megelőzően, az emberek túlnyomó többsége képviselőinek egy alkotmány összeállítása és a jövőbeni kormányzati forma eldöntése, a földreform és a parlamenti demokrácia megvalósítása, a szocializmus eredményei biztosítása érdekében és egyéb fontos ügyek miatt, össze kellett gyűlnie. Munkájához működési modellként a korábbi „győzedelmes” forradalmak (Hollandia, Anglia és az Egyesült Államok) megfelelő gyűlései szolgálnának. Bibó későbbre hagyta annak megoldását, hogy milyen szerepet töltsenek be a forradalmi szervezetek, azt követően, hogy az új rezsim stabilizálódott, de azt kikötötte, hogy „rég rendszerben” jellemző listás választásokat („egy üres cirkusz”) nem tarthatnának, és hogy a munkások érdekeit a munkahelyeken és az állammal való kapcsolatukban egyaránt garantálnák.⁶⁴⁷ A Kádár-kormány azonban már egyáltalán nem hajlott arra, hogy ezekről a feltételekről tárgyalásokat folytassanak.

1957 tavaszán előre haladva, Bibó, Magyarország jövőjével kapcsolatban október végén és november elején érzett optimizmusa vágyálommá vált és egy monológ jellegzetességeit kezdte magára öltetni, mivel a forradalmárok helyzete egyre kellemetlenebbé vált. A szovjet vezetés ösztökélésére, a Kádár-kormány sürgetni kezdte a megtorlást ellenük. A Belügyminisztérium számításai szerint, május elejére 34 000 embert tartóztattak le. Júliusra ez a szám a 40 000-et is elérte.⁶⁴⁸ A börtönök és az internáló táborok tele voltak. A forradalomról szóló, áprilisra elkészült gyászjelentésében, Bibó engedett az elkerülhetetlennek és Magyarország helyzetét az egész világ botrányaként írta le.⁶⁴⁹ A Nyugat, amelytől a forradalmárok a végsőig erkölcsi támogatást és konkrét segítséget vártak, szerinte cserben hagyta a forradalmat.⁶⁵⁰ Ott, lármásan hirdették a tényt, hogy a Szovjetunió szatellitállamai nem önként fogadták el az egypárt rendszert, ami nagy reményeket keltett a változásban bízó magyar disszidensekben. Bibó azonban azt is hozzátette, hogy Magyarország nem számíthatott a nyugati hatalmak intervenciójának megindítására, mivel az háborúhoz vezetett volna és „örültség” lett volna, de a felkelés sok más vezetőjéhez hasonlóan, a szabadságot követelő szatellitállamokkal együtt, ő is azzal számolt, hogy a nyugati hatalmak az ügyet minden lehetséges nemzetközi tárgyalási fórumon felvetik majd. Bibó közösségi moralista álláspontjából nézve, a Nyugat árulása abban rejlett, hogy bár még az „ésszerű és mérsékelt” magyar felkelés is megfelelt az indokolt forradalom minden követelményének, azt

⁶⁴⁶ *A munkástanácsok és a többpártrendszer.* (1957 eleje). Bvt. 448–451.

⁶⁴⁷ Uo. 449.

⁶⁴⁸ Huszár – Szabó, 1999. 92, 96.

⁶⁴⁹ Ismert, hogy Göncz Árpád azt ajánlotta, hogy fordítás céljából juttassák el a brit nagykövetségre, míg Erdei Ferenc arra intette, hogy ne publikálja, mivel hangneme megsértené a Szovjetuniót és a kommunistákat, amit megtorló intézkedések követnének. Mind ezek ellenére Londonban és Torontóban is kiadták. Lásd Életük dokumentumokban. 514–515.; Kovács, 2004. 340.

⁶⁵⁰ *Emlékirat: Magyarország helyzete és a világ helyzete. (1957. január–április).* BVT. 452.

érzéketlenül a „mészárosok” kezére adták. Nem értette, hogy – a demokratikus propaganda nyugati fölénye közepette – mindez hogyan történhetett meg. Vajon az a tény, hogy Magyarországon a forradalom lerombolta a terror gyűlölt uralmát és többpártrendszer alakított ki, illetve kilépett a katonai szövetségből, nem érdemelt elegendő támogatást? Nem volt vajon lehetséges egy olyan konferencia összehívása a világhatalmak részvételével, akik a befolyási övezete vonatkozásában a Szovjetuniónak biztonság garanciákat, Magyarországnak pedig függetlenséget biztosíthattak volna? Nem; ehelyett Bibó a segítséget és kompromisszumot kereső magyarok rémálomképének visszatértét látta, akik mégis a hatalmi politika zsákutcájába jutottak, rájőve, hogy micsoda „borzasztó hiba” volt közép-európai kisállamnak lenni.⁶⁵¹ A morális politikát elnyomta a *Realpolitik*. Nem volt kiút, és magának Bibónak is el kellett ismernie, hogy az ENSZ határozatoknak nem volt befolyása a nagyhatalmak politikájára, és azok csupán a szervezet presztízst rombolták. A kudarc azonban nem az ENSZ-ről szólt, hanem inkább arról, hogy a nagyhatalmak kitértek felelősségük és a közösségi morál elől. Ennek egyik jelentős és káros következménye az volt, hogy az értelem és érték nélküli nyugati morális politika, valamint a demokráciát hirdető propaganda megkérdőjeleződött.⁶⁵²

Ha a nyugat számára a felkelés leverésének megengedése botrány volt, Bibó megítélése szerint annak elfojtása különösképpen az volt a Keleti Blokk számára. Akkoriban nem volt tudomása a szovjet intervenció mögöttes motivációiról⁶⁵³, de azt feltételezte, hogy a megszálló érzelmek alapján, dühből cselekedett, és meggondolatlan katonai lépései által nem csak a magyarokon, hanem önmagán is „kezeletlen sebet” ejtett. Egy nagyon sajnálatos túlereagálás volt ez a szovjet vezetés részéről, mivel Bibó pozitív, jövőorientált értelmezése szerint, a forradalom utáni visszatérés a normalitáshoz nemsokára megmutatta volna, hogy a felkelés egyáltalán nem volt veszélyes, hanem inkább egy olyan pozitív történelmi tapasztalatról volt szó, amelyből a szocializmus ügye nem csak Magyarországon, de máshol is sokat tanulhatott volna.⁶⁵⁴ Szóval a tény, hogy tényleg nem a kommunisták által rettegett, a Kádár-kormány által annak minősített „ellenforradalomról” volt szó, magukat a reformszocialistákat is meglepetésként érte. Bibó Rákosi-korszakban szerzett tapasztalatai szerint, a forradalmárok olyan szocialisták voltak, akiknek a világképe és ideológiája válságba jutott. Mindazonáltal, őket jól ismerve, Bibó hitte, hogy képesek lehettek volna megakadályozni a gyenge jobboldali és „reakciós” erők hatalmi törekvéseit. Valójában, már lépéseket tettek az ország stabilizálása felé. Ezzel szemben Kádár szovjet tanácsadók és hadsereg által támogatott rezsimje, „bürokratikus, opportunisták és erőszakos” volt, és annak fényében, amit Bibó látott, képtelen volt az állampolgárok bizalmának, nem is beszélve a tiszteltetés elnyerésére, s ez egy olyan probléma volt, amit maga Kádár is elismert orosz elvtársainak.⁶⁵⁵ Annak ellenére, hogy folyamatosan ennek ellenkezőjét állította, nem egy munkásokra alapozott rezsim volt, hanem a szovjet offenzívához hasonlóan, egy, a fiatal munkások és értelmiségiek elleni, támadásról volt szó. Amint Bibó ironikusan megjegyzi, a szovjet blokk megmutatta a

⁶⁵¹ *Emlékirat: Magyarország helyzete és a világ helyzete*. Bvt. 452–453.; Vö. Deák, 2000. 68.; Kovács vette észre, hogy a magyarországi helyzet miatt Bibó nem veszítette el hitét a nemzetközi konfliktusok és válságok békés megoldásában. Hozzá kell azonban tennünk, hogy ez a morális politizálás „visszatértét” feltételezte. Vö. Kovács, 2004. 341.

⁶⁵² *Emlékirat: Magyarország helyzete és a világ helyzete*. Bvt. 452–453.

⁶⁵³ Hruscsov ezt azzal igazolta Titónak, hogy elmondta neki, hogy a moszkvai elvtársak ki nem állhatják a magyar elvtársaik „gyilkolását, mészárlását és akasztását”, és hogy a Nyugatnak mélyenkező intézkedést kell mutatni, nem pedig „gyengeséget és ostobaságot”. Idézet: Halmesvirta–Nyyssönen, 2006. 98.

⁶⁵⁴ *Emlékirat: Magyarország helyzete és a világ helyzete*. Bvt. 454.

⁶⁵⁵ Halmesvirta–Nyyssönen, 2006. 98.

nyugatnak, hogyan bánik a béke, a női és az ifjúsági mozgalmak tagjaival, akiket idealizmusukért dicsőítenek. Ebben az értelemben, az intervenció által okozott kár jóval kiterjedtebb volt annál, mint amit Magyarország „felszabadítása” valaha is okozott volna. A legveszesebb jellemzője azonban az volt, hogy a Szovjetunió kegyetlensége tartós megjelenítője maradt, amit Nyugaton is a világbéke elleni fenyegetésként lehetett értelmezni. Innen nézve a dolgot, a forradalom leverésének ugyanolyan következményei lehettek volna, mint a müncheni egyezménynek (1938). A Nyugat látta, hogy folytatódik a keményvonalas kommunizmus és megtanulta, hogy az csak sztálinista eszközök alkalmazásával tartható fenn, ami egyben a népfront politikájának elnyomását is jelentette. A Bibó által számos kontextusban már korábban elemzett, a politikai hisztériával és a dekadens közösségi morállal jellemezhető állapot⁶⁵⁶ jött létre; a félelem, a borzalom és az agresszió egészségtelen pszichológiai állapota, amelyben a legkisebb félreértés és hibás értelmezés akár atomfegyverekkel vívott háborúhoz vezethetett. A nagyhatalmak érdekeinek reálpolitikai primátusa azt mutatta, hogy az emberi cselekedetek vonatkozásában, a nemzetközi politikában nem lehet egy „abszolút erkölcsi értékmérőhöz” folyamodni.⁶⁵⁷

A hatalmi politikára vonatkozó komor kritikája ellenére, Bibó nem sülyedt defetizmusba hanem kiutat keresett a terror hidegháború által létrehozott egyensúlyából, és az enyhülés felé lépett tovább. Amit a magyarországi események kapcsán gyógyító hatásúnak látott az volt, hogy a nyugati országoknak megmutatták a magyarok változás iránti igényének természetét, hogy a zsarnokság nem lehet sikeres az emberek szabadságvágyának elfojtásában. Ettől felbátorodva, a Nyugatnak meg kellett értenie, hogy ellenfelét nem agresszióval vagy rideg hatalmi politikával, hanem csak aktív és békeépítő külpolitikával győzheti le, melynek elsőszámú célja az volt, hogy a Szovjetuniót és a szatellitállamait a nélkül állítsa a „nyugati szabadság és az azokon alapuló közös politikai morál” oldalára, hogy ezzel egy időben a rendszerváltást is erőltetné.⁶⁵⁸ Ezt a „békés egymás mellett élés” ideológiája bevallottan marginális verziójaként értelmezhetjük, amely általában akkoriban kezdődött Európában.⁶⁵⁹

A magyar felkeléshez vezető reformmozgalom pozitív aspektusa az abban az értelemben vett hitelessége volt, hogy a kommunistákat arra készítette, hogy valódi és fontos ügyekről vitatkozzanak: a sztálinizmusról, a szocializmus demoralizálódásáról (a korrupciónak), az oligarchiáról, az ideológiai „igazságokról” és a rossz gazdaságirányításról. A fasizmus esetében nem volt megfigyelhető, hogy annak válsága pozitív hatással lett volna a közösségi morálra, ami Bibó számára a szocializmussal összehasonlítva nem volt más, mint erőszakon alapuló hatalmi ideológia. Bátorkodott kijavítani Rooseveltet, aki Bibó véleménye szerint képtelen volt kihasználni azt a közösségi morális „tőkét”, amely a reformmozgalmakat inspirálta a szocialista országokban. Téves volt „jóindulatúnak, de megbízhatatlannak” nevezni a szovjet vezetést azért, mert az is egy biztonságosabb és stabilabb világra törekedett. Bibó a rendelkezésére álló információk alapján – a morális elvekre való tekintet nélkül – úgy ítélte meg hogy az enyhülés előnyöket hozhat, és így készen állt arra, hogy részleges engedményeket tegyen. Innen nézve, a felkelés egy ideiglenesen felfüggesztett epizód volt az enyhülés folyamatában, és annak érdekében, hogy kiegyenlítsék a beavatkozás morális és egyéb költségeit, a Szovjetunió visszatérne korábbi, desztalinizációs politikájához. Bibó számára pontosan Magyarország helyzetében rejtett a lehetőség az enyhülés

⁶⁵⁶ Bibó politikai pszichológiájáról ebben az értelemben, lásd Balog, 2004b. 17–19.; Kovács, 2004b. 14.

⁶⁵⁷ *Emlékirat*, 456–457. Vö. VT IV. 317.

⁶⁵⁸ Uo. 458.

⁶⁵⁹ Vö. Bracher. 1984. 205.

és a kompromisszumos politika folytatására, mivel katonai értelemben és presztízs szempontjából, Magyarország „inkább teher, mint előny” volt a Szovjetunió számára, valójában annyi bizonytalanságot okozva, mint amennyit egy meg nem megszállt Magyarország okozott volna.⁶⁶⁰ Ekképpen próbálta Bibó a nagyhatalmak vezetőinek gondolkodását azon következtetés felé terelni, hogy bár felszabadították, Magyarország Nyugat-Németországgal ellentétben nem válna kapitalistává a felszabadulás következtében, hanem a szocialista táborban maradna. Bár tudta, hogy javaslata egyik nagyhatalomnak sem tetszik, – gyakorlatilag egyetlen nemzetközi szervezet sem tudta elfogadni – mégis, az egyetlen racionális megoldásként kínálta Magyarország problémáira azt a középutas megegyezést, amely kölcsönös biztonsági garanciákat tartalmazna, így vetve véget Magyarország megszállásának. Ez lehetne az „első lecke” az európai biztonságpolitikában, amely más „reménytelen” helyzeteket is segíthetne megoldani. Az enyhülés új lépéseként növelné a nagyhatalmak közötti kölcsönös bizalmat és egyúttal a leszerelés folyamatának is lökést adna.⁶⁶¹ Bibó nyílt párbeszédre szólította fel a nyugati hatalmakat, és hogy működőképessé tegye a megegyezést, a szovjet vezetésnek mindezt a sztálinizmus eltemetésével kellett viszonznia. Egy kanti látomás felé haladva⁶⁶², Bibó jóval távolabbi céljának az európai tartós béke „komoly képét” tekintette, azt a fajta békét, amely a kis tagállamok NATO-ból történő egymás utáni kilépésével és a Duna völgyi államok mindkét katonai szövetségből való kívül maradásával születne meg.⁶⁶³ Együttműködve, az utóbbiak a békefront kiterjesztésén munkálkodhatnának, és megteremthetnék a szocializmus és a kapitalizmus legjobb oldalait kombináló „harmadik utat”. Azoknak, akik ezt az utat választanák, elszántságra lenne szükségük, hogy közvetítő szerepben maradjanak és elvessek de meg is oldják a nagyhatalmak közötti polarizációt. Ebben a kapcsolatban Bibó a semlegesség politikájának úttörőiként sem Finnországot, sem bármilyen más országot nem említett kifejezetten, de ideológiai örökösei, akik tisztelték emlékét látták, hogy a finnek egy demokratikus és önálló államot létrehozva „az ő elképzeléseinek megfelelő utat jártak be”, ami „Magyarország számára csak álom maradt.”⁶⁶⁴ Bibó legtöbbet maguktól a magyaroktól várt el: hűnek maradjanak hűek a forradalmukhoz és annak szabadságelveihez, mivel az nem a vandalizmus kifejeződése volt, hanem egy tiszteleltre méltó felkelés, amelyben az emberek a leninista vezetés, fegyveres erők és ideológia nélkül fejezték ki „közös szellemi” erejüket.⁶⁶⁵ Utólagos értékelése szerint a forradalom megérdemelte volna, hogy sikerrel járjon, és feltétlenül sikeres lehetett volna ha a helyzet valamivel kedvezőbb, de így egyrészt a külső beavatkozás, másrészt saját gyengeségei – az előrehaladott előkészületek hiányosságai, az ellenzéki fórum és a hatalomátvétel eszközeinek hiánya – miatt bukott el.⁶⁶⁶ A magyarországi demokratikus ellenzékről szóló tanulmányában Csizmadia Ervin arra a következtetésre jutott, hogy bár Bibó gyászjelentése az 1956-os forradalomról egy példamutatóan merész politikai tett volt, az új hatalom vonatkozásá-

⁶⁶⁰ Uo. 463.

⁶⁶¹ Itt Bibó azok mellett sorakozott fel, akik Nyugat Európában a közös együttélést, a fegyverkorlátozást és az enyhülés aktív politikáját kívánták, amely egy ideológiáktól mentesebb „békepolitika” felé nyitna utat. Vö. Bracher. 1984. 196–197, 205. Ez élesebb ideológia mentességet jelentett volna.

⁶⁶² Kanthoz hasonlóan, az emberi cselekedeteket Bibó is két kategóriába sorolta, cselekedetek, melyeket az adott személy szemszögéből nézve a morális törvények határoznak meg, és olyan cselekedetek, amelyek a megfigyelő szemszögéből nézve a törvények tárgyai (az okok következményei) (háborúk, migráció, forradalmak, stb.).

⁶⁶³ *Emlékirat: Magyarország helyzete és a világ helyzete*. Bvt. 464.

⁶⁶⁴ Bibó emlékkönyv I, 1991. 335, 345.

⁶⁶⁵ Életút dokumentumokban. 464.

⁶⁶⁶ Republikánus elmélkedések (először megjelent Párizsban: *Dialogues Européens*. Magyar Füzetek, 12, 1983, s. 150–155). BIM XI. 374.

ban erkölcsileg olyannyira radikális volt, hogy az 1960-as években, a Kádár „puha diktatúrájával” kompromisszumokra kész értelmisége nem reagált rá.⁶⁶⁷ Az 1963-as úgynevezett általános amnesztia és a börtönből való kiszabadulása után, Bibót kizárták a közéletből és állampolgári jogait is megvonták. Szándékosan csöndben maradt egészen a halála előtti évig, amikor saját, illetve Magyarország felkelés utáni politikai helyzetét elemezte.⁶⁶⁸ Hosszú hallgatásának oka nem csak volt, hogy úgy érezte, hogy civil kurázsija megfogyatkozott, hanem az is, hogy Magyarországon nem volt tér a radikális demokrata diskurzus számára. A közösségi morál semmilyen hatással sem lehetett arra a népre, amely „úgy élt, mint korábban abban a reményben, hogy a zsarnok után majd egy kedves és jóságos király fog jönni”.⁶⁶⁹ Alkalmazkodtak az elkerülhetetlenhez és helyzetük „reménytelen volt, de nem súlyos”. Bibó nem bátorította honfitársait aktív ellenállásra, mert az esetleg új retorziós intézkedéseket váltott volna ki. Idővel azt is megjegyezte, hogy véleménye szerint, egy nem legitim rendszer hogyan hozhat mégis javulást: a jogi védelem fejlődött a megtorlás évei (1957–1963) óta, a tartós fogyasztási cikkek könnyebben elérhetőkké váltak, a külföldre utazás és a munkahely váltás könnyebbé vált az indoktrinációt pedig visszafogták. Kádárt még az egyház is elismerte, amiért kiigazította a zsarnok (Rákosi) által okozott károkat.⁶⁷⁰ A legitimáció hiányából adódó bizonytalanság és az erőszakos módszerek alkalmazása csökkent, de Bibó felidézte, hogy Kádár uralmát bosszúállással kezdte, és ahol szükséges volt, még mindig alkalmazott megfélemlítést és nyomásgyakorlást.⁶⁷¹ A hatalom és a nép viszonya egy kimondatlan egyességen alapult: ha nem vagy a kormányzat ellen, nem fognak zaklatni. Bibó nem csatlakozott a rendszert ellenzőkhöz, de nem volt hajlandó megállapodásokat kötni vagy megbékélni vele néhány „fontos ügy” megőrzése érdekében, például ahogyan Kodály Zoltán tette a magyar zenei kultúra nevében. Mivel a közerkölcsöt nem lehetett meggyógyítani, számára továbbra is fontos maradt, hogy kutassa az állammal és társadalommal kapcsolatos elméleti igazságokat, amelyek hozzáférhetetlenek voltak a megbékélési gesztusok számára. Elviekben, semmilyen módon nem akart részt venni az erőszak támogatásában, vagy alkalmazása indoklásának védelmében, legyenek azok a Szovjetunió beavatkozásai (1956, 1968) vagy az Egyesült Államok vietnámi háborúja. Abban az időben (1978), mikor Magyarország csak az „ellenforradalomra” emlékezett, és amikor növekvő messianisztikus ideológiájuk következtében a nagyhatalmak közötti enyhülés törekénynek tűnt, az egyetlen nyitva maradt lehetőség Bibó számára a passzív ellenállás volt, és az, hogy ezek az igazságok írásztala számára lejegyezze.⁶⁷²

A forradalom és annak leverése Bibó későbbi életére nézve is meghatározó élménye volt. Elemzésében a kor változó tendenciáit követve, ezen keresztül magyarázta a magyar politikát és annak helyzetét a világpolitikában. Biztos volt benne, hogy bár a demokratikus ideáknak Magyarországon nem volt közvetlen jövője, a fiatalság előbb vagy utóbb észreveszi és megtapasztalja a szocializmus belső ellenmondásait és azok látható elemeit. A forradalmi hagyomány fenntartása folytán, a Kádár-rendszer fontos kritikusa maradt.⁶⁷³ Esszéinek és egyéb írásainak publikálása

⁶⁶⁷ Csizmadia, 1995. 133.; A puha diktatúráról lásd Halmesvirta, 2009. 177–181.

⁶⁶⁸ *Az 1956 utáni helyzetéről* (1978). Bvt. 465–480.

⁶⁶⁹ Uo. 467.

⁶⁷⁰ Huszár, 2004. 515–516.

⁶⁷¹ Amikor a Petőfi Párt, 1956 végén újra megpróbált tárgyalni Kádárral az esetleges többpártrendszerrel, választásokról és koalíciós kormány alakításáról, Kádár minden javaslatot elutasított és a pártnak vissza kellett vonulnia a politikától. 1957-ben megtorló intézkedések vártak rá. Lásd Csicskó – Kőrösenyi, 1989. 131–132.

⁶⁷² *Az 1956 utáni helyzetéről*. (1978). BVT. 477–480.

⁶⁷³ Uo. Vö. Litván György, „Bibó István az 1956-os magyar forradalomban”. *Rubicon* 2004/4, 42.

az 1980-as évek közepétől indulhatott meg, amikor a rendszer elkezdett összeomlani. A Bibó István Kollégium diákmozgalma is megalakult például, amelyből később az éppen hatalmon lévő FIDESZ (Fiatal Demokraták Szövetsége) kinőtt. Ekkora, Bibó művei a demokratikus ellenzék legfontosabb inspirációs forrásaivá váltak⁶⁷⁴, ahogy azt a Bibónak dedikált 1979-es emlékkönyv (két kötet, 76 szerző, több mint ezer oldal) is jól mutatja. Lapjaiból a Kádár-rendszer teljes tagadását olvashatjuk ki. Szerzői közül többen a közösségi morál fejlesztését támogató politikája, forradalmi eltökéltsége és személyes erkölcsi állhatatossága miatt ünneplik és róják le tiszteletüket Bibó előtt. Ebben az időben „korlátozott és tervezett” forradalma úttörőjeként emlegették, amely elkerüli a hisztéria és rettegés borzasztó állapotát, és a dekadencia mélységeiből felemeli Magyarország közösségi morálját.⁶⁷⁵ Abban a helyzetben, a mechanisztikus igazgatás (egy kommunista taktika) az egypártrendszer visszaállításához vezetne. Bibó „rejtett manőverezési” módszerét kellett alkalmazni, mivel az egy mérsékelt megoldáshoz vezetett volna, és ezzel együtt a pluralizmushoz is. Ez egyszerűen nem működhetett a Kádár-rendszer korai fázisában, amikor a parlament csupán színház volt, nem pedig egy nyílt politikai aréna, ahol valódi döntéseket lehetett hozni. És ahogy azt több kommentátor is sajnálatos módon megtapasztalta, a közösségi morált torzító félelmek és hisztériák még napjainkban sem tűntek el Magyarországról, ezért tekinthető Bibó egy tartós klasszikusnak. Továbbá, nem vitás, hogy nem csak azért, mert írásai mögött nem volt ideológiai nyomás, hanem a nyugati, liberális meggyőződéshez és kompromisszumokhoz vezető tárgyalásokba vetett hite miatt is, amit még olyan helyzetekben is alkalmazott, amelyek még számára is reményteleneknek tűntek. Ezért sokszor nevezték őt Magyarország utolsó „úriemberének” – Bibó szövegeinek „közös kincse” újra és újra önvizsgálatra hívja a magyarokat.⁶⁷⁶

Ahogy korábban már megállapítottuk, Bibót 1957. május 23-án tartóztatták le, jóval később, mint ahogy várta. Ez valószínűleg annak volt köszönhető, hogy szövegeit bizonyítékként össze kellett gyűjteni és azok alapján kihallgatási anyagot kellett előállítani, hogy így a Magyar Népköztársaság megdöntésére irányuló összeesküvés vádjával legyen megvádolható. Bibó tárgyalása nem az úgynevezett koncepciós perek általánosan használt mintát követte, amikor is az ügyész koholt „vádakat” mutatott be, hanem esetében a ténylegesen megtörtént események tényeit öntötték tendenciózus módon tizenöt vádpontba. Amikor megkérdezték, hogy bűnösnek érzi e magát, Bibó tagadással válaszolt, mivel szerinte a forradalom érvénytelenítette az 1949-es alkotmányt és a Nagy-kormány, amelyben dolgozott, képviselte a legitim hatalmi erőit.⁶⁷⁷ Egyedül azt sajnálta, hogy egy politikus ruháját öltötte magára, és hogy politikai nézeteit hazai és külföldi újságíróknak terjesztette. Még akkor sem gondolta, hogy a szocializmus ellensége lenne, hanem úgy vélte, hogy megreformálóinak egyike. A bíróság ítélete szerint, az 1945 előtt tanúsított „antifasiszta magatartása” miatt került el a halálbüntetést. További indokként azt hozták fel, hogy a felszabadulás (1945) utáni „években a haladó társadalmi erőket támogató tevékenységet végzett, hogy feltáró jellegű becsületes vallomást tett, hogy büntetlen előéletű, s hogy több gyermeke

⁶⁷⁴ Rainer, 2004. 8.

⁶⁷⁵ Csizmadia, *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*, 197, 200

⁶⁷⁶ Göncz, 1991. 73–74.; Kende, 2004. 66.

⁶⁷⁷ Az összeesküvés elmélet megalapozása, valamint az „ellenforradalmi” szervezetek és párt megalapításának igazolása szempontjából döntőek voltak a külföldre küldött, segítségkérő szövegek. Életút dokumentumokban. 525–526; Kovács, 342–343. Vö. Csicskó–Körösenyi, 1989. 129.

van”. Végül életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. A bíró cinikus pontossággal emelte ki, hogy Bibó most saját saját tapasztalhatja majd meg az írott szó erejét. A biztonság kedvéért írógépét az állam elkobozta.⁶⁷⁸

Bibó még a börtönben sem kerülte el a hatóságokkal való összeütközést. A híres pszichológus Mérei Ferenc, az író Fekete Sándor és a történész Litván György tárgyalására tanúként idézték be. 1960 áprilisában, Bibó részt vett a váci börtönben kitört éhségsztrájkban, amely azért robbant ki, mert a kormány csak néhány rabnak kegyelmezett meg. Egy-két speciális esettől – amilyen az író Déry Tibor esete volt - eltekintve, a szabadon bocsájtás csak azokra vonatkozott, akiket maximum 6 évre ítélték. Az éhségsztrájjal hevesen tiltakoztak ez ellen a korlátozás ellen.

Büntetésképpen egy másik börtönbe szállították és elkülönítették őket, ahol még fizikai erőszakot is alkalmazó durva kihallgatásokat kellett elszenvedniük. Köztudott, hogy ennek eredményeképpen rosszabbodott Bibó egészségi állapota.⁶⁷⁹ 1961-ben Bibó nyugatra emigrált barátai és támogatói, egy nemzetközi petíció formájában próbáltak kegyelmet kieszközölni a számára, ámde ezen törekvésük sikertelennek bizonyult. Az aláírók listáján A. J. Ayer és Isaiah Berlin neve is ott szerepelt. Bibót 1963 március 23-án engedték szabadon az úgynevezett általános amnesztia keretében.⁶⁸⁰ Ekkora, néhány műve, köztük a *Harmadik út* (1960) már Nyugaton is megjelent.

⁶⁷⁸ Életút dokumentumokban. 530.; 1957.08.02. bírósági jegyzőkönyv, dok. 177 és 533. o. Ugyanezen a tárgyaláson Göncz Árpádot is életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.

⁶⁷⁹ Kovács, 2004. 347.

⁶⁸⁰ Életút dokumentumokban. 543.

A VILÁGNAK SZÓLÓ HANG

Az általános amnesztia, amely Bibó szabadulását is eredményezte, engedmény volt, amelyet a Kádár-rendszer az ENSZ-nek tett, amiért levették a forradalom kérdését a napirendről. „Általánosság” ellenére, az amnesztia mégsem vonatkozott mindenkire, például azokra a forradalmárookra sem, akiket hazaárulással vádoltak.⁶⁸¹ Bibó nem térhetett vissza a közéletbe, és érdemeinek megfelelő munkát se találhatott; megfigyelés alá helyezték és külföldi utazáshoz sem kapott útlevelet. 1974-ben meghívták Genf-be, mint vendégprofesszort tanítási kötelezettség nélkül, de nem fogadhatta el a meghívást, mivel a Belügyminisztérium olyan személyként határozta meg, aki még büntetését tölti és aki fenyegetést jelent Magyarország biztonságára.⁶⁸² Az amnesztia önmagában nem jelentette a polgári jogok helyreállítását. Egy általa beterjesztett kérelem után, halála előtt egy évvel, 1978-ban rehabilitálták.⁶⁸³

Kezdetben Bibó egy fordítóirodában dolgozott. Innen Erdei és Ortutay segítségével a Statisztikai Hivatalba helyezték, mint könyvtári kutatót. Ezen felül, német és francia nyelvvizsgákat osztályozott és könyvismertetéseket írt⁶⁸⁴, ami elegendő extra jövedelmet jelentett a család szerény boldogulásához. A Statisztikai Hivatalban statisztikai adatok gyűjtésén dolgozott, illetve a könyvtár rendszerezésén, amíg 1971-ben, 60 évesen nyugdíjba nem vonult. Ekkor egy szívroham érte. Munkájára úgy emlékezett vissza, mint ami hivatásán kívül esett – elvégre a politika kutatásának és a közösségi morál kritikájának szentelte életét.⁶⁸⁵ Bibó elismerte, hogy börtönbéli tapasztalatai eredményeképpen, civil kurázsija jelentősen csökkent, és nem vágyott rá, hogy szervezett tevékenységekben vagy tiltakozásokban vegyen részt, arról nem is szólva, hogy kompromisszumos kapcsolatot keressen Kádár „puha diktatúrájával”. Egy közösségi morállal kapcsolatos vita felébresztése hiábavaló lett volna, mivel a rendszer nem engedte meg az őt vagy az elveit kritizáló véleményeket.⁶⁸⁶

1964 körül, Bibó egy olyan témához tért vissza, melyet már az 1930-as években elemzett, a nemzetközi kapcsolatokhoz, és kifejezetten a szankciókhoz és a regionális konfliktusokhoz, s arra törekedett, hogy mind ezekre egy olyan új modellt találjon, amely a békéltetésre építve oldhatná meg azokat.⁶⁸⁷ Tisztában volt vele, hogy Magyarországon nem volt lehetőség egy ilyen jellegű tanulmány publikálására. Ha egy kutató vagy író vállalta a publikálás kockázatát, tisztá-

⁶⁸¹ Ripp, 2002. 266.; Halmesvirta–Nyssönen, 2006. 146.; 1965. március. 20-án, Magyarország felszabadításának 20. évfordulóján, Bibó beadott egy kegyelmi kérvényt Suba György nevében, akit életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1956-ban, 15 évesen jelen volt, amikor a felkelők megverték egy rendőrt, de a cselekményben nem vett benne részt. Bibó véleménye szerint a fiú már megfizetett tettéért, fiatalságának éveivel. Bibó részletes érvelést tartalmazó kegyelmi kérvényeket is küldött Kádárnak a politikai foglyok szabadon bocsátásáért, megközelítőleg 200-at), de nem kapott választ rájuk. Lásd: pl. Bibó levele Kádárnak (1969.02.16.). Életút dokumentumokban. 577–580.

⁶⁸² Életút dokumentumokban. dok. 202 és 556.

⁶⁸³ Uo. dok. 177, 230 és 231.

⁶⁸⁴ Egyik példa André Gide *Voyage au Congo* (Paris, 1927) című utazókönyvének recenziója, melyben Gide felfedi a kongói kormány által, a népen alkalmazott terrort. BIM IX. 320–322.

⁶⁸⁵ Uo. 548.

⁶⁸⁶ Uo. 557–558. Vö. Halmesvirta, 2002. 7–14.

⁶⁸⁷ Ennek hosszú hagyománya van ezen a területen, az egyik legutóbbi ezek közül az, amelyiket David Held a Bibóhoz hasonló sürgősséggel készített el. Lásd: Patomáki, 2008. kif. 266–267. Held olyan reformokat céloz, amelyek növelik a kozmopolita demokráciát, és amelyek egy globális igazságszolgáltatási rendszert létrehozását célozzák.

ban kellett lennie a hatóságok kiszámíthatatlanságával; igen, könyöröghettél nekik kegyelemért, várhattál segítséget vagy szimpátiát, de szólásszabadságot és jogokat nem, még ha a vezetők már nem is azok a „megalomániás zsarnokok” voltak is, mint a Rákosi-rendszerben, és az emberek, Bibó tudomása szerint, kevésbé voltak kitéve zaklatásnak és megfigyelésnek.⁶⁸⁸ A publikálás lehetőségeit tekintve, az előcenzúra nemhivatalos módjaként, Magyarország az úgynevezett három T elvét vezette be, amelyben a publikációra szánt kéziratokat az alábbi kategóriáknak megfelelően rendezték el: tiltott, tűrt vagy támogatott.⁶⁸⁹ Bibó azt feltételezte, hogy születendő munkájának tartalma önmagában nem „veszélyes” vagy „rendszerellenes”; a probléma az volt, hogy túl semleges volt, vagyis nem volt elég marxista. A kommunista gondolkodásmódtól idegen volt, amelyik ideológiailag egyoldalúan úgy látta például a gyarmati önrendelkezés kérdését, mintha egy, a kizsákmányoló gyarmattartó és a szabadságharcos közötti párbajról lenne szó, egy olyan helyzetről, amelyben egy külső közvetítőnek nem volt helye vagy jelentése.

Bibónak voltak emigráns barátai Angliában és úgy döntött a publikáció kérdésében hozzájuk fordul. Kiderült azonban, hogy a kéziratok külföldre küldése a Nemzeti Bank és Szerzői Jogvédő Hivatal engedélye nélkül tilos volt. Valójában a kutatók engedély nélkül küldték ki kézírataikat, majd a külföldi valutában befolyt bevételüket fizették be a banknak. Ezek azonban matematikusok vagy természettudósok cikkei voltak, és a titkosrendőrség nem különösebben érdeklődött irántuk. Bibó kézírata kivételes eset volt, mivel bár nem volt közvetlenül antimarxista, vagyis nem ment szembe a rendszer elméleti alapjaival, mégis a nemzetközi politikával foglalkozott és egy rendszer által még mindig megbélyegzett személy írta.⁶⁹⁰ Ezért Bibó, abban a reményben, hogy addig legalább a fordítási folyamat beindulhat úgy gondolta, hogy a kézirat elküldését legjobb lenne 1970–1971-ig elhalasztani. A fordítás két év alatt készült el és a művet 1976-ban adták ki *The Paralysis of International and the Remedies. A Study of Self-Determination, Concord among Major Powers and Arbitration* (A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás, Harvester Press: London) címmel.⁶⁹¹ Stílusát Bibó „tudóskodóként” jellemezte, helyenként akár filozofikusnak is nevezhető, ahol pedig tudatosan el akarta kerülni a „gyermeteg hazabeszélést”, a humanitárius zsargont alkalmazta. Továbbá, a munka nem irányult nagyobb mértékben a belpolitika, mint a Szovjetunió ellen. Végül publikációjának nem voltak Bibóra nézve utólagos következményei, bár a magyar hatóságok azt feltételezték, hogy a mű kommunista ellenes agitációt válthat ki. Bibó kérésének megfelelően, ilyen agitációra a magyar emigráns körök részéről sem került sor.⁶⁹²

⁶⁸⁸ Életút dokumentumokban. 558–560.

⁶⁸⁹ Aczél György, aki a rendszer kultúrpolitikájáért volt felelős, egy 1982-es interjúban azt állította, hogy a tiltás valójában tolerálás volt, ami „valójában helytelenítés” volt, vagyis olyan szórakoztatási termékekre vonatkozott, amelyek idegenek a marxista moráltól. Lásd Aczél–Cohen, 1984.189.

⁶⁹⁰ Ez Bibó közösségi moralizmusát a hazai fórumról a nemzetközire emelte. Egy második világháború vége óta húzódó kifejeződése a fejlődő megközelítésnek, amikor a nemzetközi jog felemelkedett, mint a természetes járuléka a világbéke demokratikus ügyének.

⁶⁹¹ A könyv angliai lefordításához és kiadásához Révai András nyújtott segítséget. Neki szóló levelében, Bibó nagy pontossággal magyarázta el a könyv motivációjának hátterét és a hamarosan megjelenő publikáció témáit. *Bibó levele Révaiak* (1968). VT IV, 241–262.; Révai (1903–1973), újságíró és író, 1935 óta Londonban élt és feladatának tekintette a nyugati országok felvilágosítását Magyarország helyzetéről. Cikkeket írt a magyar politikáról a *The Times* és a *World Today* című újságokba.

⁶⁹² Megjegyezhetjük, hogy Bibó nem érintette az úgynevezett Helsinki folyamatot (1973–1975), amely stimulálta a kommunista blokkon belül a szabadságpárti követeléseket és mozgalmakat.

Bibó véleménye szerint munkája, váratlanul visszafogott, de rokonszenvező fogadtatásban részesült.⁶⁹³ A műhöz bevezetést író Bernard Crick különösen dicsérte annak üzenetét. Úgy gondolta, hogy a munka szokatlan, témája – hogyan őrizzük meg igazságosan a világbékét – pedig fontos volt: Magyarországról érkezik egy „csendes, nem látványos és mégis bátor és tudományos, humanisztikus, de gyakorlatias hang”. Még Henry Kissingernek – a „[a nemzetközi közösség] bölcs családi ügyvédjének” – is elolvasásra ajánlotta a szöveget.⁶⁹⁴ A *Foreign Affairs* című folyóirat visszafogottabb volt, amikor tömören megjegyezte, hogy még ha Bibó „provokatív esszéje meggyőzően elemzi is” egy olyan nemzetközi szervezet hiányát, amely „megteremtette volna a demokratikus elveken alapuló igazságos világot”, következtetései – vagyis, hogy a nagyhatalmak közötti megértés javítása érdekében új megközelítésekre és egy semleges közvetítő ügynökségre van szükség – mégis „több kérdést vetnek fel, mint amennyit megválaszolnak”.⁶⁹⁵ Addig, a konfliktusokban és a békemegállapodásokban való közvetítésre az ENSZ-en kívül nem jöttek létre ahhoz hasonló mechanizmusok, mint amelyet Martti Ahtisaari később sikeresen irányított.

Bibó 396 oldalas kötetét a nemzetközi békeépítő intézmények bénultságáról és ezek fejlesztéséről, egyrészt a kortárs szaktekintélyek munkáinak elolvasására, másrészt, főként azon jogtudósok írásaira alapozta, akik a szankciókat érintő kérdésekkel foglalkoztak. Ezeket a forrásokat, különböző kontextusokban már az 1930-as években is felhasználta.⁶⁹⁶ A könyv kiinduló pontját az az aggasztó nemzetközi politikai helyzet jelentette, amelyben a megoldatlan nemzetközi konfliktusok száma anélkül nőtt, hogy a régiókat egyáltalán sikeresen megoldották volna. A problémát az jelentette, hogy a nemzetek közötti területi és az államok létrejöttével kapcsolatos viták, valamint a világban a megoldatlan menekült- és határkérdések rendezésére, a tűzszüneti és fegyverszüneti szituációk megoldására nem alkalmazták a közösségi morál elveit és a megfelelő szakértelmet. Nem volt hiány a vitás esetek ideiglenes megoldásaiban, és sok esetben a tárgyalások zsákutcába futottak, a vélemények robbanásig feszültek, a fegyverkezési verseny pedig fokozódott. A legkomolyabb problémát a két nagyhatalmi blokk közötti ideológiai konfrontáció jelentette. Bibó szerint ez kifejezetten káros hatással volt az úgynevezett harmadik világgal kapcsolatos problémák megoldási kísérleteire. Az atomháború elkerülése és béke fenntartása érdekében, a nagyhatalmak vezetői továbbra is a nélkül hoztak új, provizórikus döntéseket, hogy bármilyen döntő eredményt értek volna el. Így, a folyamatos válság „ördögi cirkulusa” jött létre. Könyvében Bibó a „hidegháború” kifejezést mindössze néhányszor használta, az „enyhülést pedig csak annak kudarca összefüggésében.”⁶⁹⁷

⁶⁹³ Uo. 554 és dok. 200, 586–599.

⁶⁹⁴ Bibó, 1976. iii–iv.

⁶⁹⁵ Morse, 1977. 425.

⁶⁹⁶ Kutatási területenként: Guglielmo Ferrero (legitimáció), Horváth Barna (hatalom, háború), Bertrand Russell, Raymond Aron és Robert M. MacIver (a hatalom humanizációja), Max Weber (a hatalom korlátjai és moralizálás), Alfred Cobban, D.A. Rustow, Hugh Seton Watson, marxista klasszikusok és Johan Huizinga (a nemzet, patriotizmus és nacionalizmus), Hans Kelsen és Alfred Verdross (nemzetközi közösség), Paul Guggenheim és Buza László (nemzetközi jog), Leland Goodrich, Edward Hambro, Leon Gordenker (ENSZ), Sarah Waumbaugh és Rolin Farquharson (népszavazások), Robert Stephens (a ciprusi konfliktus), Fred J. Khouri, Maxime Robinson és Jean-Pierre Alem (az arab-izraeli konfliktus). *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önmegrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás.* VT IV, 285–287.

⁶⁹⁷ Uo. 289.

Bibó a közösségi moralista vádló ujjával az ENSZ-re mutatott, amelyet valóban a nyugati liberális morálra, a szuverenitásra, a területi sérthetetlenségre, a függetlenség és önrendelkezés elveire, alapoztak, amely azonban nem tudta megakadályozni, hogy gyakorlatban ezek ne híguljanak fel, amikor vagy túl általánosan, vagy túl rendszertelenül alkalmazták őket.⁶⁹⁸ Nem volt világos elv például arra vonatkozóan, hogy kik hivatkozhatnak ezekre az elvekre, a különböző felek különböző jogokra hivatkoztak, és még komolyabban, a „függetlenség” összetevői is tisztázatlanok voltak, az „önrendelkezési jog” pedig nem volt a nemzetközi jog szerves része. Bibó olyan jogtudósokat is ismert, akik ellenezték az ENSZ alapokmányát, mivel elmulasztotta definiálni és kellő mértékben összehangolni a nemzetiség, az etnikum, a történelmiség fogalmait, ahogy a gazdasághoz, a mobilitáshoz és a stratégiai faktorokhoz kapcsolódó fogalmakat sem. Bibó már az 1930-as években megfigyelte, hogy milyen erőltetett volt a Nemzetek Szövetsége, amikor a nagyhatalmak érdekeivel került szembe – az ENSZ időszakában is ugyanaz a bizonytalan helyzet folytatódott, amikor a nagyhatalmak kívül álltak nemzetközi jog és a szankciók hatókörén, mivel az őket közvetlenül érintő kérdésekben éltek a vétőjogukkal és – még akkor is, ha már eldöntött kérdésekről volt szó – az ENSZ-en kívüli fórumokon intézték el azokat. A közösségi morál szempontjából abszurd és igazán álnok dolog volt, hogy azok a nagyhatalmak, akiknek a döntőbíráskodás és a válság tanácskozások tekintetében példát kellett volna mutatniuk, nem rendelkeztek „jóhiszeműséggel és diplomáciai tapintattal” és ésszerűtlen követelések hangoztatásával, hazudozással és a hatalmi politikával való fenyegetéssel, ideológia makacságáról tanulságot téve és ellenfeleik nyílt démonizálásával, feltűnően lekezelően moralizáltak és oktatták ki a többi felet. A közösségi morál szemszögéből nézve, tárgyalási szituációkban a felek csupán saját erkölcsi önelégültségükről tettek tanulságot, ami nem a kompromisszumok, hanem a győzelem elérése felé hajtotta őket. Ennek fényében, Bibó a béke egyetlen létező garانتálóját a nagyhatalmak közötti „rendkívül törekeny és labilis egyensúlyban” látta, amely számára a nemzetközi stabilitást fenntartó egyezmények jelentőségének csökkenéséről tanúskodott.⁶⁹⁹

Bibó elemzésének kiindulópontja a nemzetközi intézményekben megfigyelhető „bénultság állapota” volt, amely számára két közösségi morális érvrendszer világpolitikából és különösen a nagyhatalmak közötti kapcsolatokról való kizárásában mutatkozott meg.⁷⁰⁰ Először is, azokról a gyakorlati politikában alkalmazható morális kívánalmakról, elvekről és módszerekről volt szó, amelyeknek szorosan kellett volna tartaniuk a gyeplőt az ésszerűtlen politikán, amelyek azonban nem működtek. Következésképpen, a valamilyen területi vitába bonyolódott felek, például nem tudtak közös nevezőre jutni abban a tekintetben, hogy mely igények az igazságosak és melyek a talán megvalósíthatók. A probléma abból a tényből származott, hogy nem volt világosan meghatározva, hogy mit jelentett az államok egy adott közössége vagy milyennek kellett volna lennie, és az sem, hogy milyen követelésekkel élhetnek az államok egymás felé ennek nevében, mivel az ebben a közösségben követendő normák nem voltak tisztázva. Ez a bizonytalanság tette lehetővé az „erkölcsi despotizmus” gyakorlását az enyhülés idején, melynek nevében az államférfiakat

⁶⁹⁸ Weber stílusában, Bibó a szociáldemokratákat is megvádolta: a dolgozó tömegek világi kálvinista munkaerkölcsének csapdájába estek („egy acél ketreche”) és most a bérekről egyezkednek a munkaadókkal. Így tehát kapitalista intézménnyé váltak. Többé nem ellenezték a hatalmas vagyont és a nagyvállalatokat, amelyek nem voltak működőképesek, és a liberálisokhoz hasonlóan, „szent szabadságjogként” tisztelték a magántulajdonhoz fűződő jogot. Életút dokumentumokban. 562.

⁶⁹⁹ *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvossága. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás.* VT IV. 289–295.

⁷⁰⁰ Vö. Coady, 2008. passim.

erkölcstelenségbe vezethették, amikor saját országuk érdekeit támogatva, arra a morális kötelességükre is tekintettel kellett lenniük, hogy a dzsungel törvényei szerint járjanak el” és az államközi kapcsolatokban elvesse a humanitást és annak a morális jó érzéknek az alkalmazását, amely a történelem folyamán fejlődött ki. Bibó ezt a taktikát „vulgáris machiavellizmusnak” nevezte.⁷⁰¹ Másrészt, a közösségi morál kárára megtanulták, hogy bár a magas erkölcsi elvek nem nyomnak sokat a latban a nemzetközi politikában, az emberek, a politikailag tartós megoldásokhoz vezető morális érvrendszer nélkül is megpróbálnak mellettük szólni. Mi tehát a tanács adható tehát egy zsákutcában ragadt, immorális, a normatív politikai elveket elutasító nemzetközi politika számára?

Bibó úgy keresett megoldást erre a problémára, hogy úgy próbálta meg definiálni a nemzetközi közbenjárás intézményeit és struktúráit, hogy azokat úgy bírja újból működésre, hogy a pártatlanság és az egyforma bánásmódot optimális szintjét biztosítsák a nemzetközi közösség tagjai számára. Egy olyan küzdőtér elméletét kellett kidolgoznia, amely lehetővé teszi annak a közös meggyőződésnek a kialakulását, hogy a hatalom, feladatát beteljesítő gyakorlásának érzékeny módon, a közösségi morál alábbi hagyományos elveire kellene támaszkodnia: erkölcsi felelősség, tisztesség, hűség és szabadság. Mindezeket alátámasztandó természetesen ott voltak, a nyugati országokban a feudális, a dinasztikus, a monarchikus és polgári törvényekből kifejlődött eszközök, amelyek által az emberi méltóság tisztelete korlátozta a despotikus hatalomgyakorlást: a szuverenitás és az önrendelkezés joga. Ezek kinyilatkoztatását a legitim alkotmányok jelentették – Bibó víziójában az ENSZ alapokmánya a fentiek analógiájára a nemzetek közös alkotmányává válik és megteremtheti egy közös nemzetközi stabilitás alapjait, de elég rugalmasnak kell lennie ahhoz, hogy például a nemzeti határok meghatározása tekintetében, külön szerződések megkötését is lehetővé tegye, ahogyan az példászerű módon történt az Åland-szigetek esetében 1920-ban. Valójában, a területi problémák általában háborúhoz vezettek, vagy a nagyhatalmak nyomás alá helyezték a gyengébbik felet, hogy maguknak kedvező megoldásokat fogadtassanak el velük. Történelmileg Bibó a morális politika első visszaesését Lengyelország 18. századi felosztásainak idejére tette, amitől kezdve az egyezményeket pusztán csak „papírlapokként” kezdték kezelni. A későbbi események – Napóleon hódító politikája, később a hódítás alapján történő birtoklás doktrínája (*ius potestatis*), az egyoldalú hadüzenetek, az agresszió és elkeseredés érzésének győzelme a nemzetek közötti szolidaritás felett az első világháború után és végül Hitler Európa katasztrófájához vezető kegyetlensége – azt bizonyították a számára, hogy az egyes államok, saját érdekeinek önző keresése hogyan lépett a hatalmat legitimáló hagyományos elvek helyébe. Így született meg a nemzeti érdek „minden erkölcsi kötelektől mentes” ideológiája, ami oda vezetett, hogy a hatalmasok, minden közösségi morális korlát nélkül követelhessenek és vehessenek el területeket a gyengébb országoktól. Annak ellenére, hogy a demokrácia több európai országban is fejlődésnek indult a háború után, a nemzetközi kapcsolatok hasonló demokratizálása érdekében nem jelent meg egy hasonló konszenzus igénye.⁷⁰²

Bibó sokat várt a háború utáni ’új Európától’ és az ENSZ-től, de ismét csalódnia kellett, akárcsak a demokratikus válság megoldására tett magyar erőfeszítések esetében. A fejlődés egyetlen pozitív jele az volt, hogy a háború után a kormányok itt-ott a közösséghez tartozás szabad, demokratikus tudatosulásával szembesültek, ami alapján morális igényei (néhol) s erre

⁷⁰¹ A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás. VT IV. 296.

⁷⁰² Uo. 300–304, 308–312, 436–437. Idézet 322.

az alapra (néhol) komolyabb erővel rendelkezhettek. A tömegek többé nem hajlongtak, mint a rabszolgák, és a totalitárius propagandától függetlenebbé válva, tudták és jobban felismerték a társadalmi cselekvés elveit és gyakorlatát. Bibó számára ez egy fokozódó tömegpszichológiai, páneurópai jelenség volt, amelyből egy olyan jelentős történelmi erő emelkedett fel, ami akár forradalmakhoz is vezethet.⁷⁰³ Úgy hitte, hogy ez a demokratizálódás azt jelenti, hogy amikor többé már nem voltak nemesek vagy egyéb urak, akik alávetettjeiket arra utasíthatták, hogy harcoljanak és meghaljanak, és helyüket az állampolgárok szabad beleegyezésén (szerződés) alapuló állam vette át, akkor az erőszak eltűnhet és a kormányzat a továbbiakban humánusabbá válhat. Arnold J. Toynbeehez és Raymond Aronhoz hasonlóan Bibó is azt várta, hogy a vallások helyébe lépő ideológiák is eltűnnek, és helyükbe „a szabadság régi eszméi” lépne, amelyek a politika használatával civilizálják az emberiséget.⁷⁰⁴ E közösségi morális „felszabadulás” útjában már csak egyetlen, de a többi eszménél erősebb ideológia maradt: a nacionalizmus.

A nacionalizmus különböző nyugati megjelenési formáinak tanulmányozása után Bibó arra a következtetésre jutott, hogy ez a tartós ideológia azért állt szemben az önrendelkezés demokratikus jogával, mert az államok megengedték, hogy ez így maradjon. Az önrendelkezésről való döntés joga tehát még mindig a nemzetek nacionalista erői ellenőrzése alatt maradt, s így a Bibó által keresett magas szintű nemzetközi integrációt is megnehezítették (sosem említette az Európai Közösséget). A nemzetközi politika sok képviselőjéhez hasonlóan úgy gondolta, hogy amíg a nacionalista államok a pusztítás technikailag magasan fejlett eszközeivel rendelkeznek, de ezzel egy időben hiányoznak belőlük az ennek megfelelő társadalmi struktúrák, addig döntő jelentősége van annak, hogy egy világhatáskörű központi hatalom létrehozásával akadályozzák meg a nemzetközi konfliktusok eszkalálódását. Ennek lenne egy közös nézeteken és hivatásszerű szolgáltatón alapuló „adminisztratív apparátusa”, amit egy lojális és erőteljesen hatékony „világméretű karhatalom” támogatna.⁷⁰⁵ Ezt a rendszert még annak a kockázatával is fel kellett állítani, hogy a szuperhatalmak versenyének és korrupciójának színterévé válik, amint azt az ENSZ esetében is láthattuk legócskább, legrosszabb pillanataiban. Bibó a demoralizálódást ugyanannak a végrehajtói elitnek az igénylésével küzdötte volna le, amelyről a második világháború alatt is írt; más szavakkal államok felett álló legitimitációra volt szüksége és tevékenységét egy közös meggyőződésnek – a közösségi morál terminusaiban az egész világot átfogó „szociális érzéknek” – kellett támogatni, s nem az úgynevezett közvéleményre, hanem racionális érvelésre kellett alapozni. Csak egy ilyen szervezet tudta elérni, hogy az önrendelkezéshez fűződő jog a nacionalizmustól függetlenné váljon – nem ez volt a helyzet például amikor a gyarmatok felszabadultak – és hogy egy nemzetközi alkotmány szintjére emelje azt. És csak ezen az úton érhető el, hogy az önrendelkezés joga a világ egyik szegletében se fenyegetse a regionális stabilitást. A területi sérthetetlenség ugyanakkor a nemzetközi jog hatáskörén belül maradna, mivel az önrendelkezés elve volt a legitimitáció forrása, míg a területi sérthetetlenség e legitimitáció hivatalos kifejeződése volt.⁷⁰⁶

Miután bemutatta a központi nemzetközi hatalomra vonatkozó modelljét, Bibó a továbbiakban ennek alkalmazását a fennálló rendszer problémáinak elemzésével igazolta. Bibó számára a legnehezebb dolog a nemzetközi rendszerben a működő tárgyalási technikák hiánya

⁷⁰³ Uo. 340–341.

⁷⁰⁴ Uo. 358.

⁷⁰⁵ Uo. 375–376.

⁷⁰⁶ Uo. 378–379, 400, 409–410.

volt, minek hatására a háborúk totálissá váltak (válhattak), az államok közötti szerződések pedig alig számítottak valamit. Ebből kifolyólag, a kisebbségeket és a lakosságcseréket érintő törvények sem feleltek meg az önrendelkezés jogának, a népszavazásoknak nem voltak szabályaik, a kongresszusi rendszer nem működött,⁷⁰⁷ és az ENSZ helyükre lépő Biztonsági Tanácsa – amelyben a nagyhatalmak vétőjoggal bírtak – nem rendelkezett a megfelelő hatalommal vagy befolyással, ahogyan a főtitkár vagy a Nemzetközi Bíróság sem. Például, amikor kirobbant egy háború, mindkét fél a másikat vádolta annak kitöréséért, az ENSZ pedig semmit nem tehetett, kivéve, hogy megpróbál tűzszünetet vagy fegyverszüneti megállapodást elérni. Nem voltak eszközök az agresszor megbüntetésére, és egy olyan államot sem volt könnyű találni, amelyik teljes komolysággal vállalta volna el a mediátor szerepét. A közösségi morál szempontjából Bibó véleménye szerint a legmegdöbbentőbb dolog az volt, hogy (még) senki nem mert atomháborút indítani, az olyan korlátozott háborúk, mint például a vietnámi, elfogadottabbá váltak és fegyveres erejük bevetésével a nagyhatalmak is részt vehettek azokban. Az egyetlen tevékenység, amely nem végződött totális kudarcra, és amelynek alkalmazását többször és határozottabban szeretne volna látni, az az el nem kötelezett országok által alakított békefenntartó csapatok voltak – csak ellenőrizni kellett, hogy ne váljanak a szuperhatalmak játékszerévé.⁷⁰⁸

Kisebbségi morál „visszatérése” szempontjából erősítő megoldások voltak például azok, amikor a többség jelentős autonómiát és az állampolgári jogok teljességét biztosította a kisebbségnek. Ráadásul, Bibó olyan szokatlan eseteket is felfedezett, mint például a már említett Áland-szigetek, Feröer-szigetek és Valle d’Aosta, ahol a fogadó állam törvényei a kisebbségeknek autonómiát biztosítottak és ez regionális stabilitáshoz vezetett. Ezzel szemben, azok az esetek, ahol a fogadó államok nem ismerték el a kisebbségek jogait, illetve, ahol a kisebbségek azokat nem tartották megfelelőeknek, nehezek volt a kisebbségek számára, mivel arra kötelezték őket, hogy egy tőlük különböző nemzetiséget képviselő állam részei legyenek. Bibó véleménye szerint időpazarlás volt – Észak-Írországból vagy a Trianon után magukat az országhatáron kívül találó magyarok esetében – a kisebbségtől elvárni, hogy a többség irányában „gyors szolidaritást” mutassanak. Ezzel szemben, azok a népszavazások, ahol pontosan definiálták, hogy miről szavaznak és hogyan, stabilizáló hatással bírtak az adott területen. Mivel ez egy kivételes eljárásról volt szó, alkalmazását és fejlődését szigorúan ellenőrizni kellett, nehogy politikai manipulációra használják fel azt. Bibó a burgenlandi és schleswigi népszavazást hozta fel két sikeres esetként.⁷⁰⁹

A Nemzetek Szövetségét és az ENSZ-t a regionális stabilitás sikeres megteremtése szempontjából összehasonlítva, Bibó kétségtelenül az ENSZ felé hajlott. Ott legalább betartották a többségi elvet, a döntései – elvileg legalábbis – kötelezők voltak és minden, amit a Közgyűlés javasolt a Biztonsági Tanács által került alkalmazásra. Achilles sarka a nagyhatalmak vétőjoga volt,

⁷⁰⁷ Megerősítésképpen Bibó újrafogalmazta a bécsi kongresszus eljárásait és eredményeit, melyeket korábbi munkáiban és esszéiben nagyra értékelt. Ferrero stílusában, ezeket funkcionálisnak tartotta addig, amíg az agresszív nacionalizmus meg nem hiúsította azokat, ami után semmilyen azonos szintű, a helyükbe lépő tárgyalás vagy döntőbíráskodási mechanizmus sem lett volna. Ebben a morális diplomácia elveire alapuló tárgyalási fórumot látott, ahol „előzékenységgel, bizalommal, realizmus, a hatalmi kapcsolatok elismerése és a hatalmi egyensúlyra való törekvés” uralkodik. Akkor nem lett volna „hidegháború”, egymás elpusztításának tervezése, sem mások elleni erőszakos demonstrációk és a média pedig nem befolyásolta volna a tárgyalások kimenetelét, ahogy azt tette Versailles-ban. Lásd Uo. 417–419, 435–436, 461–466.

⁷⁰⁸ Uo. 426, 432–433; Vö. Életút dokumentumokban. 560–562.

⁷⁰⁹ Uo. 433, 447–451. Az esetek többségében a lakosságcsere sikertelennek bizonyultak, mint például 1948–1949-ben, amikor arabokat telepítettek az izraelieknek ígért területre.

aminek eredeti célja az volt, hogy a nagyhatalmakat rávegyék arra, hogy kölcsönös megértésre jussanak és ne akadályozzák a cselekvést.⁷¹⁰ A Bibó által javasolt kiegészítésének célja a közösségi morál magasabb nemzetközi szintjének elérése volt: a vétőjoghoz kapcsolódó rizikófaktorok csak akkor háríthatók el, ha a Biztonsági Tanács összetétele olyan lesz, hogy csak a felelős és erős nagyhatalmak (4–5 ország) gyakorolhatják a vétőjogot, a kisebb nemzetek pedig támogatják a közös akaratot. Minden fontos nemzetközi ügyet a Tanácsnak kellett benyújtani, amely nem szolgálhat nyilvános fórumként. Csak az „alapos” határozatok hirdethetők ki, az „alaposságot” pedig az „erkölcsi kényszert elfogadó közszellem” garantálta. Egyelőre azonban a Biztonsági Tanács egy másodlagos küzdőtér volt, „szócséplő, szép békeszólamokat daráló üres malom”, s ez egy olyan sajnálatos helyzet volt, ami gyengítette az ENSZ közösségi morális presztízsét.⁷¹¹

Bibó helyzetelemzése szerint, az ENSZ helyzete, mint nemzetközi döntőbíráskodási fórum, általánosságban azoktól az előfeltételektől függött, amelyek a nagyhatalmak számára egy adott helyzetben rendelkezésre álltak az együttműködés és a kölcsönös megértés megvalósítása szempontjából. Az alapvető ideológiai nézeteltérés – a polgári demokráciák és a szocialista tábor között – leküzdhetetlen akadállyal tűnt, még akkor is, ha az antagonizmust csökkentő tényezőket hamarosan meg is találták. Posztmodern perspektívából bármennyire túlzásnak hangzik is, Bibó történelem felfogása szerint, mindkét oldal „régis szabadságideálok”, az egyenlőségen és a képviselési elven alapult. Mindkét oldalon voltak a rendszert egyensúlyban tartó erők: Nyugaton az emberek a vagyonfelhalmozást elleneztek, Keleten pedig az egypártrendszert. Ezen túlmenően, független és semleges államok is voltak. Ezek a pozitív tényezők azonban nem ellensúlyozták a nemzetközi helyzetet terhelő uralkodó faktorokat. A szuperhatalmak közötti vitákra jellemző volt, hogy a résztvevő felek könnyörtelen szócsatát vívtak, amelyben a Nyugatot a Keletet totalitáriánusnak, a Kelet pedig a Nyugatot imperialistának bélyegezte. Ezzel egyidőben, olyan amorális reálpolitikát folytattak, amely nem teremtett megfelelő légkört a hasznos tárgyalások megvalósítására, és amely a tárgyalási technikákat bizonytalanná tette. Az ezekben a kérdésekben realista Bibó, elismerte, hogy az összes szerződést és az ideológiai különbségeket nem lehet semmissé tenni, de remélte, hogy az általa felvázolt „magasabb szintű” szervek elé kerülnek. Az ideológiai csoportosulások szintén megváltozhatnak – Bibó például azt jósolta, hogy Kína felemelkedése „nyugtalansághoz” vezet majd. Ekkor, a világ egyik pontján a „morális elvként értelmezett politikai bölcsesség” által vezérelve, egy hegemoniáját feladó szuperhatalom a világpolitika terminusaiban értelmezve, akarhatja a „(közösségi morális) tőke felhalmozását”, ami által ez a bizonyos hatalom egy megfelelő pillanatban, megjavíthatja a világ egy másik pontján elfoglalt politikai státusát.⁷¹² Ebből arra következtethetünk, hogy Bibó úgy gondolta, hogy minden erőszakos megoldás a közösségi morális tőke csökkentését és a szellemi képesség elvesztését jelenti.

Könyvében, az ENSZ főtitkár szerepének és hatáskörének vizsgálatát Bibó egy kulcs-reform tervezetével foglalta össze: a konfliktusok megoldása érdekében egy nemzetközi döntőbíráskodási rendszerre és egy semleges és állandó eszközre és eljárásra van szükség. Látható volt, hogy a főtitkár és hatásköre legjobb esetben is csak arra volt elég, hogy a felmerülő konfliktusokat úgymond jeljelje. Hasonlóan, az ENSZ alá tartozó Hágai Nemzetközi Bíróság sem rendelkezett a szükséges presztízzsel, és a nemzetközi politika alapvető kérdéseivel nem is foglalkozott. A második világháború után, a szakértők által kidolgozott döntőbíráskodási meg-

⁷¹⁰ Uo. 472–473, 477.

⁷¹¹ Uo. 478. és 480.

⁷¹² Uo. 482–486.

oldásokkal szemben nem volt nagy bizalom. Bibó mégis észrevett, az előnyök konszolidálásának szándékával folytatott *Realpolitik* elleni kihívást megelőlegező jeleket; ezek olyan helyzetekben jelentek meg, amelyekben a közös veszély felismerése felülkerekedett azon a felfogáson, hogy az egyes államok önző érdekeiket követik.⁷¹³ Vagyis, a közösségi morál is javulhat, amennyiben az elrettentés és az általános félelem állapota kellően rémisztően hatott. Befolyásuk a szuperhatalmak blokkoló akcióival szembeni türelem csökkenésével nőtt. A nemzetközi politika nyelvezete olyan, a megegyezést leíró és azt ígérő új fogalmakat olvasztott magába, mint „a kereskedelem, a kölcsönös szolgálat, a csere, a kompenzáció és az egyensúly”, melyek a konfliktusok megoldására demokratikusabb lehetőségeket indikáltak, s amelyeket a döntőbíráskodási rendszerben is használni lehetett. Ily módon, az ideológiai szóhasználat lecserélésére, a nagyhatalmak közös nyelvet találhattak, s így általában véve is több retorikai tér maradt a döntőbíráskodás és a megegyezés számára.⁷¹⁴ Bibó szerint, egy ilyen morális konszenzusnak kellett a nemzetközi politikai aktivitás középpontjába kerülnie.

A közösségi morál javítása szempontjából a nemzetközi (politikai) döntőbíráskodási rendszer megfelelő személyzetének kiválasztása életbevágóan fontos kérdés volt. Bibó „politikai ítélőképességet”, és ami abban az időben kivételes volt, „erkölcsi és intellektuális” tekintélyt is várt a jelöltektől. is. Nem lehettek a nemzetközi jog hivatásos szakemberei, s a nemzetközi vagy az állami politikában nem dolgozhattak, hanem „önállónak és erkölcsileg szilárdnak”, politikai szempontból pedig körültekintőknek kellett lenniük. Bibó két olyan példaértékű embert talált, akik rendelkeztek ezekkel a jellemzőkkel, a filozófus Bertrand Russellt és az újságíró Walter Lippmant, a „hidegháború” kifejezés megalkotóját.⁷¹⁵ Feltehetnénk magunknak azt a kérdést, hogy a nemzetközi politikát csak kívülről figyelő, nagyon eltérő világlátással rendelkező személyek, hogyan lettek volna képesek könnyebben megegyezésre jutni, mint az államférfiak vagy a szakosodott politikai szakértők. Az viszont biztos, hogy a közösségi morál javítása szempontjából, a megalkuvást nem ismerően pacifista és morálfilozófus Russell megfelelt Bibó követelményeinek.

A gyakorlatban a döntőbíráskodási intézménynek alapvető szerepet kellett volna játszania a területi vitákban, az új államok létrehozása során, valamint jogaik korlátozása tekintetében, amennyiben diktatúrákká válnának, rabszolga-kereskedelemmel foglalkoznának vagy a területükön elnyomnák a kisebbségeket. Döntéseiknek az arányosság elvén kellett volna nyugodniuk, betartatásukról és ratifikálásukról pedig az ENSZ-nek kellett volna gondoskodnia. Továbbá, legalábbis létezésének korai szakaszában, Bibó megengedte volna teremtményének, hogy vitás kérdések esetén felajánlja véleményét, így nyerve meg fokozatosan az államok bizalmát, ami egy olyan kedvező légkör kialakulásához vezetne, amelyben hozzá fordulnának és a vitás kérdéseket megfelelően oldanák meg. Csak egy későbbi fázisban lenne beleszólása az államok által már korábban megtárgyalt kompromisszumok vagy békék dolgában. Az egész intézmény feladata erősen az önrendelkezési elv alkalmazása köré összpontosult, azzal a céllal, hogy általánosan

⁷¹³ Uo. 509.

⁷¹⁴ Uo. 495, 509.

⁷¹⁵ Uo. 512.

csökkentsék a világban a (kisebbség) elnyomását. Semmiképpen sem válhatott azonban bírósággá, hanem speciálisan egy politikai testületté kellett válnia – s így a nemzetközi bíraskodási hatalomnál jobban szolgálná az emberiség terjesztésének közösségi morális célját.⁷¹⁶

A Bibó által a munkájában bemutatott konkrét esetekből, érdemes elemezni azt a megoldási modelljét, amit a görög többség és török kisebbség (mintegy 18%-a lakosságnak) közötti vita miatt holtpontra jutott ciprusi helyzet megoldására dolgozott ki. Az első, 1963-as válság megoldása érdekében, a létrejött fegyverszünet biztosítására, az ENSZ egy finn közvetítőt és békefenntartó csapatokat küldött.⁷¹⁷ Később a szigetország válságból válságba jutott (1967, 1972 és 1974), ami Bibó számára azt bizonyította, hogy a Görögország és Törökország által kötött 1959-es szerződés nem volt tartós és a két fél nemzeti érdekeit tekintve nagyrészt elégtelen volt – a görögök arra vágytak, hogy a szigetet Görögországgal egyesítsék (az Enosis mozgalom), Törökország pedig fegyveres támogatást nyújtott az övéinek, egy olyan helyzetben, ahol a NATO a NATO tag Görögország oldalára állt, a Szovjetunió pedig a törökökére. Bibónak az 1970-es évek közepén úgy tűnt, hogy a görögök és a törökök Oszmán birodalomig visszavezethető erőltetett együttélése a szigeten, nem alakult át a 19. század végén megjelenő önkéntes európai típusú együttéléssé, mivel a görög többség nehéznek találta a török kisebbség önrendelkezéshez fűződő jogának elfogadását.⁷¹⁸ A válságos nemzetközi gócpontok közül, melyek az önrendelkezés elvét érintették, a ciprusi kérdés volt az, amely értelmezése szerint tulajdonképpen viszonylag könnyen megoldható lenne egy döntőbíráskodói testület segítségével, amit a nagyhatalmak közötti közös megértés támogatna. Bibó nem volt optimista a palesztinai helyzet, mivel az politikai és pszichológiai értelemben is zsákutcának tűnt.⁷¹⁹ Észak-Írország kérdését egy különálló tanulmányában érintette, amely az alábbiakban részletesebb elemzésre kerül.⁷²⁰

Bibó történelmi példákat talált a Cipruson kialakult „holtpont” bírálatához, de az egyetlen helytálló megoldást kínáló modellt Finnország szolgáltatta. Annak érdekében, hogy tartós eredményt érjenek el a megosztott Ciprus vonatkozásában, vagyis, hogy megvalósítsák a két etnikum békés együttélését, arra volt szükség, hogy a finnek és finnországi svédek kapcsolataira emlékeztető politikai megoldással álljanak elő. Minthogy Cipruson a görögöknek és a törököknek nem volt közös pozitív történelmi tapasztalata, amellyel a finnek és a svédek több száz éve rendelkeztek (például az orosz hatalom terjedésének megakadályozása), és csupán „sötét emlékek” voltak egymásról, egy minimális megoldást lehetett találni: nem szabad megengedni, hogy Ciprus a dél-afrikai apartheid rendszer állapotába süllyedjen.⁷²¹ Mivel a szuperhatalmak közötti összeütközés azt jelentette, hogy az ENSZ nem tud legitim nemzetközi hajlandóságot generálni

⁷¹⁶ Uo. 519–520. A Magyarországgal szomszédos országokban élő magyar kisebbségeket szem előtt tartva, Bibó természetesen a határokkal és a népszavazásokkal kapcsolatos viták és kérdések megoldására vonatkozó kritérium kifejlesztését, valamint a megállapított elvekkel összhangban lévő konkrét döntések végrehajtásának mechanizmusait hangsúlyozta.

⁷¹⁷ A ciprusi békefenntartó művelet (1964–2005) célja az volt, hogy a sziget görög és török lakossága közötti erőszakos viszonyt megszüntessék. Egy finn zászlóalj működött itt 1964–1977 folyamán. A finn diplomata, Sakari Tuomioja mediatorként működött, de meghalt mielőtt befejezhette volna munkáját, egy tüzszünet elérését. Azóta az ENSZ diplomáciaja nem tudja megoldani a sziget megosztottságának kérdését. Elviekben, az, hogy Törökország megszállta Észak-Ciprust törvénytelen, mivel Ciprus EU tagállam. Lásd Hoffmeister, 2006. 17–20.; Judt, 1984. 509–510. A legutóbbi tárgyalások az örökös probléma megoldására 2016 márciusában kezdődtek.

⁷¹⁸ *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás.* VT IV. 539.

⁷¹⁹ Uo. 587–675, 674–675.

⁷²⁰ *Észak-Írország kérdése egy lehetséges pártatlan politikai döntőbíráskodási döntés fényében* (1977). VT IV.

⁷²¹ Uo. 542, 545.

a vitában, elengedhetetlen volt, hogy egy semleges döntőbíráskodó testületet nevezzenek ki, hogy az ügyet, Finnország mintáját követve lendítse át a holtpontra. Mivel azok a próbálkozások, hogy „eggyé kovácsolják” a görögöket és törököket elbuktak és az önrendelkezés elve miatt Ciprus törökök által uralt részét nem lehetett egyoldalúan a görög félhez csatolni, az a végső megoldás maradt, hogy a törököknek autonómiát biztosítsanak. Ennek meghatározása során el kellett dönteni, hogy Ciprus területét hogyan osszák fel a görögök és a törökök között, és hogy a kérdésben tartsanak-e népszavazást. Bibó azt jósolt atisztikák beszerzését és annak tisztázását feltételezte, hogy Ciprus belső helyzete demokratizálódott-e abban az értelemben, hogy az ideológiai konfrontáció alábbhagyott és a nagyhatalmak készen álltak visszavonni csapataikat a szigetről.⁷²²

Bibónak megvoltak a maga kétségei afelől, hogy a nyugati döntéshozók megérténék-e beavatkozását a nyugati blok ügyeibe, de olyan szakértőként, aki már az 1930-as években birkózott a nemzetközi igazságosság és a szankciók kérdésével, hitt ügyében. Számára az alapvető kérdés a nemzetközi döntőbíráskodás szervének létrehozása volt, amely az önrendelkezéshez fűződő jogokat vizsgálta volna és állást foglalt volna az azt érintő kérdésekben – ideje volt, hogy „divatba jöjjön”, ahogy banálisan megjegyezte.⁷²³ Ciprus és Észak-Írország kérdésében is ugyanazt az eljárást kellett volna alkalmazni: először is, az akció morális érvényességét és legitimitását biztosító közösségi morális elveket kellett megállapítani; majd meg kellett találni a hatályba léptetésükhöz szükséges a politikai erőt, és végül egy tervet kellett kiválasztani a formális megoldás és az egyezés elérése érdekében.

Észak-Írország helyzetének kérdésében a Westminster álláspontja volt a döntő, mivel ő rendelkezett hatalommal, hogy a katolikusoknak tett „szükséges engedmények” által keresztülvigye a döntőbíráskodási szerv döntésének végrehajtását, ami persze nem volt könnyű a britek számára. Ha azonban igazi demokraták, Bibó véleménye szerint meg kellene engedniük, hogy a nemzetközi közösség válassza ki a döntés végrehajtásához szükséges eljárást.⁷²⁴ Csak így lehetett véget vetni a katolikusok és protestánsok közötti 20. századi „vallásháborúnak”. A kezdet valójában nem volt könnyebb, mint Ciprus esetében, mivel a vallási különbségeken túlmenően, a felek területi követelései is irreálisak voltak: a protestánsok az 1922-es határmegállapodást akarták megőrizni, a katolikusok pedig egész Írországot egyesíteni akarták.⁷²⁵ A döntőbíráskodó szerv előfeltétele a vita megoldásának elkezdésével kapcsolatban az volt, hogy se Észak-Írországot (protestánsok) sem az Ír Szabadállamot (katolikusok) nem kellene feloszthatatlannak tekinteni. Miután a föderatív megoldást, mint „konfliktusoktól terhelte” elvetette, Bibó végül Észak-Írország területének csökkentését javasolta.⁷²⁶ Kétségtelen, hogy a folyamat nehéz és hosszadalmas lenne: Észak-Írország elveszítene katolikus kisebbségét, abban viszont nyerne, hogy többé sem rendőrállamra sem „meghamisított” parlamentarizmusra nem lenne szüksége. Az Ír Szabadállam a maga részéről elveszítene jogát, hogy a protestánsokat közös államiságra kényszerítse. Bibó véleménye szerint, ez a megoldás nem igényelne népszavazást, mivel annak várható kimenetele szintén Észak-Írország csökkentése lenne; helyette a döntőbíráskodási szerv döntéseinek

⁷²² Uo. 586.

⁷²³ Uo. 688.

⁷²⁴ Uo. 690. A javasolt modell kéziratos formában megtalálható: MTA KK, MS 5115/94. *Észak-Írország kérdése egy lehetséges pártatlan politikai döntőbíráskodás döntés fénnyében* (1976). név alatt.

⁷²⁵ Néhányak számára ez Észak-Írországot egy „meg nem valósítható politikai egységgé” tette. Hughes, 1994. 86.

⁷²⁶ Vö. Crick, 1992. 91. 1. jegyz. ahol a föderatív megoldás esélyesnek látszik.

végrehajtói hozzáláthatnak egy felek közötti új határ kidolgozásához Armagh és Fermanagh megyékben.⁷²⁷ A határok meghatározása és bevezetése finom részleteinek kidolgozása szakértőkre hárulna, így a kisebbségek cseréje kiegyenlítődne a közösségek között, s mindkét oldalon csak a lehető legkisebb kisebbség maradna.

Nem volt ajánlatos lakosságcsereket szervezni, hanem inkább ki kellett várni a spontán áttelepüléseket.⁷²⁸ Ciprus esetével ellentétben, Bibó itt nem látott különösebb problémát a határok „kacsaringósságában”:

„Az ilyen kacsaringós, de a nemzeti tényeket pontosan fedő határvonásnál nem olyan tragikus, ha itt-ott ütközik fizikai és gazdasági tényekkel: hegyek, folyók, vasutak átvágása minden gazdasági célszerűtlenség ellenére is embervérben számítva sokkal olcsóbb megoldás, mint az emberek akaratával szemben álló határvonások létrehozása.”⁷²⁹

Ez egy emberségesebb, a közösségi morál szempontjából pedig tartósabb megoldás volt a Közép- és Kelet-Európában a második világháború után érintetlenül hagyott határrendezéseknél.⁷³⁰ Ez még akkor is igaz, ha a határrendezés nyilvánosságra hozatala után várható volt, hogy a vesztes felek tiltakozni fognak és terrorizmusra és más erőszakos cselekményekre is sor kerülhet. A hatóságoknak ezekre fel kellett készülnie. Morális álláspontjához híven, Bibó hitt abban, hogy a helyzet egy idő után valahogy stabilizálódna, tekintve, hogy felfogása szerint a felek már túl fáradtak voltak ahhoz, hogy vitatkozzanak. A gazdaság fejlesztésének problémáit, a gyárak áttelepítését, a vasúti rendszer és az egyéb kapcsolatok megjavítását stb. többek között az Egyesült Államok gazdasági segítségnyújtásával lehetne megoldani.⁷³¹ Bibónak a ciprusi és észak-írországi helyzet megoldására vonatkozó modelljei is azt mutatják, hogy az 1970-es évek végének világpolitikai helyzetében nem tartotta lehetségesnek a kiterjedt, békés területi rendezéseket, mivel azok sürgetése veszélyes is volt. A történelem ismerete azt mutatta, hogy ilyen átrendezésekre a háborúk után került sor, sikerük pedig – finoman szólva – még akkor is kétséges volt (vö. a versailles-i békeszerződés). Békeidőben csak rendkívül ritkán sikerült ilyeneket végrehajtani, és akkor is csak kifejezetten kedvező körülmények között.⁷³²

Bibó javaslata a nemzetközi döntőbíráskodási mechanizmus létrehozására vonatkozóan idealisztikusként is könnyen értelmezhető egy kemény realitásokkal jellemezhető világban. Az úgynevezett enyhülés időszakában írta és jelent meg akkor, amikor úgy hitték, hogy a két hatalmi blokk elrettentés, a nukleáris fegyverekkel való fenyegetés nélkül is megoldhatja vitás kérdéseit. Bibó számára az enyhülés nem volt megfelelő eszköz: az enyhülésre való tekintet nélkül

⁷²⁷ A „tartós békére” vonatkozó 1988-as Nagypénteki egyezmény, amelyet a két megállapodó fél népszavazással fogadott el, a határok átrajzolását és az „önkéntes” migrációt a kölcsönösen megadott kettős állampolgársággal kompenzálták, Írország pedig lemondott területi igényeiről. Ráadásul, arról is megállapodás született, hogy megreformálják azt, hogy az emberi jogokat és az egyenlő törvénykezést hogyan érvényesítsék az északír rendőri erők vonatkozásában. Harri Holkeri (1937–2011), Finnország miniszterelnöke, 1997–1998, a békebizottság tagja volt. Az egyezmény szövege: <http://cain.ulst.ac.uk/events/peace/docs/agreement.htm> – 2020. július. 16.

⁷²⁸ *Észak-Írország kérdése egy lehetséges pártatlan politikai döntőbíráskodási döntés fényében*. VT IV, 702–703, 707.

⁷²⁹ Uo. idézet 708.

⁷³⁰ Vö. Romsics, *Az 1947-es párizsi békeszerződés*, 256.

⁷³¹ *Észak-Írország kérdése egy lehetséges pártatlan politikai döntőbíráskodási döntés fényében*. VT IV, 710.

⁷³² Az erőszakos áttelepítések és lakosságcserek, többek között kegyetlenek voltak. Lásd *Bibó Mihály Istvánhoz* (1978.02.10.). BIM XI. 365–366.

mindkét szuperhatalom a soha véget nem érő misszionárius gondolkodásból és a messianizmusból következő erőszakos megszállásokat hajtott végre és erőszak kultuszt tartott fenn, ami azt mutatta, hogy ideológiáik és tevékenységük közel jutott a morális nihilizmushoz. Mindez globális méretekben mérgezte a közösségi morált. Vajon nem lett volna lehetséges elképzelni egy távoli történelmi analógiát: Szent Ágoston keresztény politikai kultúrája legfőbb eszméje egy, a békét fenntartó spirituális központ volt, amelyik „alkotmányát” nem éppen a pápai hatalmi koncentráció korlátozására használta? Lehetett-e a 20. század végén a döntőbíráskodási mechanizmust a hatalmi koncentráció csapdája elkerülésére használni, válhatott-e belőle a béketeremtés műhelye?⁷³³ Később láthattuk, hogy a válságkezelésben még az olyan fölényes katonai erő sem volt elegendő a békés megoldások kikényszerítésére, mint amivel a NATO rendelkezett, mivel a globális biztonság megteremtése vonatkozásában nem élvezett általános bizalmat.

Bibó István egészsége fokozatosan romlott az 1971-ben elszenvedett szívrohama után és 1979. május 10-én második szívrohamába belehalt. Felesége április 14-én halt meg tüdőrákban. Csak a *Magyar Nemzet* című újság május 13-i számában jelent meg egy rövid hír Bibó haláláról. Az óbudai temetőben temették el május 21-én.⁷³⁴ A sír mellett Kenedi János, aki összegyűjtötte ezeket a személyes információkat, fájdalommal emlékeztette Bibó barátait és kollégáit, hogy a demokratikus gondolkodást nem lehet erővel eltemetni Bibóval együtt. Habár Bibó valóban nem hozott létre egy új morális filozófiát, mégis egy működőképes programot dolgozott ki arra, hogy kis radikális csoportok hogyan viselkedjenek a történelem formáló pillanatokban, amivel demokratikus értékeket alkalmazott és „gyógyírt nyújtott a magyar társadalomfejlődés sebeire”⁷³⁵, s a demokratikus közösségi morál megőrzésére és újjáélesztésére vonatkozó példája európai léptékben is inspirálóan hat.

⁷³³ Vö. *Ha a zsinati megalom a 15. században győzött volna* (1968). VT IV, 270–272, 282–283.

⁷³⁴ Kenedi János által gyűjtött személyes adatok alapján. Kenedi, 1991. 449.

⁷³⁵ Életút dokumentumokban. dok. 244, 707–708. Meg kell említenünk, hogy Varga Domokos Finnország 1945 utáni demokratikus fejlődésének irányát, Magyarország számára naiv álomnak tartotta. Lásd: Varga, 1991. 345.

ÖSSZEGZÉS

E közösségi morállal foglalkozó kutatás középpontjában egy közösségi moralistaként megjelenő személy identitás formálódásának nyomon követése és elemzése áll, aki ebben az esetben Bibó István: hogyan vállalta különleges szerepét, milyen üzenettel, milyen helyzetben, milyen üzenetet és milyen hangsúlyokkal tett közkinccsé abból, amit el kellett mondania. Arra tettünk kísérletet, hogy azokra a kifejezésekre figyeljünk oda szövegeiben, amelyekben a politika értékelésében a morális ítéletalkotás központi szerepet játszik. Már az 1930-as években, a 'szabadságszerető ember politikai tízparancsolatában', lefektette azokat az erkölcsi alapelveket, melyeknek később is hasznát vette, gyakran kritikus szituációkban az új történelmi helyzetekre alkalmazta azokat, s ha a körülmények úgy kívánták, tovább fejlesztette őket. A politikusok etikai magatartása vonatkozásában nem akadt fenn a jelentéktelen apróságokon, csekély tökétlenségeken és hibákon, amiért a realisták és az érték relativisták cenzúrázhatták őt⁷³⁶, hanem inkább megmutatta, hogy az uralkodó elit demoralizálódásából erednek a politikai hibák és a demokratikus szabadság és társadalmi igazságosság felé törő politikai és reform pluralizmust („harmadik utat”) támogatta. Míg a szabadság a realisták szemében illúzió volt, Bibó számára abszolút értékkel bírt, ahogy a kanti perspektívából tekintett igazság is eredendően jó volt, még akkor is, ha a kényszer politikáját pártoló kritikusoknak úgy tűnt, hogy szembe megy a politikai rendszer érdekeivel és fejlődési tendenciáival. Ebben az értelemben, Bibó közösségi moralizmusa radikálisan különbözött például Georges Sorelétől (francia moralista)⁷³⁷, amely a fasizmus számára az erőszak, a hatalmi politika és a harciasság intellektuális gyújtósát szolgáltatatta, és amelyet Bibó is kritizált a fasizmusról szóló analízisében. Friedrich Meinecke moralizmusára sem emlékeztet, amikor azt írta, hogy minden európai erkölcsi dekadenciája felelős a németek katasztrófáját.⁷³⁸

Bibó történelem értelmezésének azon a premisszáján alapult, hogy már a középkorban kialakultak olyan társadalmi szervezetek és intézmények, amelyek a közös (keresztény) értékeken nyugodtak: ezekből indult ki a „szabadság keskeny ösvénye”. Ezeken az alapokon öltöttek testet a szabadság modern formái: a vallásszabadság, az alkotmányok, a képviselői rendszer alapjai, az ellenzék, a nemzeti szuverenitás eszméje, a többpártrendszerrel, valamint a hatalmi ágak szétválasztásának doktrínája. A politikát humanizáló vívmányokként, fontosabbak voltak, mint az összes természettudományos és a technikai innováció, és kevés teret engedtek a kompromisszum számára.⁷³⁹ Ez az a pont, ahol Bibó és Isaiah Berlin eszméi egy irányba mutattak: Berlin számára ezek az általános értékeken (kereszténység és demokrácia) nyugvó vívmányok az emberiség építőanyaga voltak (az emberi lények alkotóelemei), az egyedüli alapot képezték, amelyre a morális politika és a közösségi moralizmus épülhet. Voltak más rokonlelkek is, akik azon a véleményen voltak, hogy a politika és erkölcs elkerülhetetlenül összetartozik, mivel az elitnek tisztában kell lennie közösségi felelősségével.⁷⁴⁰

⁷³⁶ Vö. Coady, 2008. 17–18.

⁷³⁷ Vö. Müller, 2013. 99.

⁷³⁸ Vö. Ifversen, 2011. 77.

⁷³⁹ *Az 1956 utáni helyzetéről*. VT IV, 744–746.

⁷⁴⁰ Vö. Berlin, 1990. 202–206.; Crick, 1992. 137, 141.

Az 1930-as évek végére Bibó a jog, de főként nemzetközi jogi szakértőjeként vívott ki hírnevet. A Márciusi Frontban Bibó a kiáltványok megírásában vett részt a parasztok félféudális „régiszer” alóli felszabadulás érdekében és Magyarország kormányának modernizálásért, azzal a céllal, hogy több szerves interakciót hozzanak létre a vidék és városi központok között.

Így mint a rendszer baloldali szakértői kritikusa is megjelent, a nemzeti szintű politikától azonban távol tartotta magát. A történelmi bizonyítékokon nyugvó józan ész használatával – a képesség, hogy felismerje mi a jó és mi a rossz a társadalomnak – valamint a kollegái által készített kutatásokra hivatkozva, a közösségi morál szempontjából helyesnek tartotta a Horthy-rendszer tagadhatatlan gyengeségeinek és hibáinak kritikáját. Ezek helyreállításához radikális változásra volt szükség a magyarok közösségi morálja tekintetében, azért, hogy figyelembe vegyék az alárendelt társadalmi osztályok szenvedését, igényeit, kívánságait és követeléseit. Bibó nézőpontjából tekintve ez egy olyanfajta politikai realizmus volt az, amelynek kifejeződése még akkor is morális kiállást kívánt, ha részben idealizmusból táplálkozott is. Például a földreform és az adminisztratív megújulás sosem valósultak meg úgy, ahogy a Márciusi Front, Erdei és Bibó szeretnék volna és közösen tervezték (még az 1970-es években is próbálkoztak⁷⁴¹). Bibó tanácsa arra vonatkozóan, hogy a szabadságot terjesszék ki ezekben a szektorokban, süket fülekre talált, mivel az nem felelt meg Horthy autoriter vagy Rákosi és Kádár szocialista rezsimjének. Mindez jó példa arra, hogy mennyire nehéz volt a közösségi moralizmust közösségi közpolitikává alakítani.

Bibó státusának emelkedése, amikor a háború előtt a Magyar Belügyminisztérium tisztviselője lett, nem tette őt tipikus bürokratává, hanem közösségi moralistai feladatát most egy magasabb platformról tudta ellátni. Nehézségei akkor kezdődtek, amikor a politikai hatalmi elit szolgálatába állt és hierarchiájának részévé vált. Amikor a különösen a zsidókat érintő diszkriminatív törvényeket elfogadták és azok a háborús hétköznapi részekévé váltak, egyre nehezebbé vált számára, hogy közösségi moralistai tevékenységet fejtsen ki. Bibó mégis elkezdte kritizálni a rendszer alacsony erkölcsiségét, ami többé már nem egyszerűen a nagybirtokosok és a kapitalisták azon politikájának kudarcát jelentette, hogy képtelenek voltak elfogadni a reformokat, de a hatalom és az erőszak „alsóbbrendű” értékeivel (fasizmus, nyilaskeresztesek) is át volt itatva, ami korrodálta a közösségi morált és olyan, morális szempontból megkérdőjelezhető döntéseket is tartalmazott, amelyek Magyarország katasztrófájához vezettek.

Bibó hangneme egyre sürgetőbbé vált: az elitől és annak szociális lelkiismeretéről szóló esszéjében, nem csak azt kívánta a vezetőktől, hogy biztos utat találjanak Magyarország számára a zátonyokkal teli áramlatok között és megvédjék az állampolgárok jövőbeli érdekeit, hanem az államférfiak belső lényegéhez tartozó erkölcsi bátorságot is arra, hogy az emberi szenvedés és erőszak csökkentése érdekében jó döntéseket hozzanak. Balra hajló közösségi moralizmusa szerint, az elitnek önmagában kellene kifejlesztenie egy közös érzéket, hogy felfogja, hogy a háborút követően, akár tetszett az uralkodó osztálynak, akár nem, a demokrácia születőben volt minden, a széles politikai részvételre, a népoktatásra, a beiskolázásra és a társadalmi különbségek kiegyenlítésére vonatkozó igényével egyetemben. Általában Bibó úgy hitte, hogy indokoltan bírálja és világosítja fel a politikában aktívakat és az értelmiség képviselőit, akiknek a háború utáni válság idején felelősséget kellene vállalniuk Magyarország jövőjéért. Üzenetét nem szűk

⁷⁴¹ Lásd *A tanya kérdés vitájának újjáéledése és Erdei Ferenc tanya koncepciója* (1973). VT III, 127–139.; *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településbázis-fejlesztési koncepció* (1971). VT III, 143–294. A földreform sikeres volt Lengyelországban, Csehszlovákiában és Finnországban.

párt terminusokban fogalmazta meg, hanem inkább egy széleskörű felhívás volt olyan felvilágosult emberek számára, akik talán demokratikus gondolatokat és értékeket dédelgetnek, és akik egy demokratikus rendszer és egy egészséges közösségi morál bevezetését remélték. Bízott abban, hogy az új elit képviselőjének, függetlenül attól milyen társadalmi háttérrel rendelkezik, tudatában kellene lennie a helyes cselekvésnek megfelelő értékekkel és erényekkel. A morális tudatosság megváltoztathatatlanságába vetett hit volt ez. Nem zárta ki tehát a régi rendszer minden képviselőjét a jövő elitjéből, mivel többek között a jogászok körében például, voltak kompetens és erkölcsileg rendíthetetlen személyek. Bibó számára az elit hatalomgyakorlásának igazolása az általa ellátott morális feladattól függött, attól, hogy az emberek legjobb érdekeit szolgálják. Ha a filozófusok úgy hiszik, hogy azért feladatuk, hogy az erkölcsökről és az erényekről írjanak, hogy jóságra tanítsák az embereket, akkor Bibó feladata az volt, hogy az elitet közösségi morálra tanítsa (nehogy a hatalomvágy pokolba vezető útjára lépjenek).

A moralitáson alapuló jogtudományi nézetei miatt, a háború utolsó szakaszában Bibó összeütközésbe került azokkal az állami szervekkel, amelyek az igazságszolgáltatás rendszer lebontásán munkálkodtak. Letekintett abba a szomorú erkölcsi mélységbe, amelybe Magyarország vezetése süllyedt. A belügyminisztérium köztisztviselőjeként, részt vett zsidók megmentésében, ami miatt letartóztatták, de hamarosan szabadon is engedték. A háború végeztével és a szovjet megszállás megkezdődésével, Bibó ismét a belügyminisztériumban talált munkát, törvényelőkészítőként. A háború befejező éveire jellemző zord riadóztató hangnemet a közösségi morál megjavíthatóságába vetett hit váltotta fel, amennyiben és amikor a demokratizálódás folyamata mozgásba lendül. Most talán volt remény arra, hogy a francia forradalom értékei, a szabadság, az egyenlőség és a testvériség⁷⁴² az igazsággal kiegészülve, megvalósuljanak, olyan reformokat kezdeményezve, hogy egy demokratizálódott társadalom és politika egy humanusabb közösségi morális életet ösztönözhet úgy, hogy a háborús kimerültség, a felelősség alóli kibújás, és a pozícióért való törtetés a a helyzet stabilizálását és normlizálását szem előtt tartó, hisztériától és félelemtől mentes munkának adhatja át a helyét. Bibónak megvolt az az erkölcsi meggyőződése, hogy a fejlődés, mint egy, a szabadság és a humanitás felé vezető folyamat, (vö. J. S. Mill esszéjével, *A nőké alávételéről*) addig lehetséges, amíg az új tehetségeket a megfelelő körülmények megteremtésére és a szükséges reformok megvalósítására alkalmazzák. Még a rabszolgák felszabadítása sem volt egyszerűen a hatástalan humanizmus kérdése.

Bibó számára a korábban el nem ért dolgok megvalósítása rendkívüli módon racionális és morális kérdés volt, és azt talán a talaj alól feltörő új eszmékre kell alapozni: a háború utáni magyar szocializmusra és népi demokráciára. 1945-ben légiónyi értelmezés és vélemény volt jelen ezekre vonatkozóan. Bibó számára a demokrácia törvénybe iktatásához, a magyarok félelmeinek és illúzióinak eloszlatásához elsősorban az univerzális morális kötelezettségekre, a politikai tisztességre, a bosszú elkerülésére, a mérsékletre és a kompromisszum akarására volt szükség. A közösségi moralizmus nem várhatja el a tökéletes megoldás felkutatását, hanem csak egy olyanét, amely a válsághelyzetekben mérsékelt volt, később pedig kijavítható, illetve fokozatosan fejleszti a közösségi morális életerejét. Valójában, Bibó számára a demokrácia az erkölcstelen cselekedetek és az embertelen szabályozások (korrupció, kontraszelekció, protekció, diszkrimináció, privilégiumok, B listázás, választási csalás, stb.), valamint ezek csábereje csökkentésének eszköze

⁷⁴² Ez a demokrácia hármas jelentéséből a „harmadik”, a másik kettő a görög „demokrácia”, a római és a Machiavelli-féle „köztársasága”, illetve az amerikai típusú „demokrácia”, amely 19. századi európai alkotmányokban is megtalálható, majd a második világháború után Nyugat-Németországban és Japánban is megjelent. Crick, 2002. 12–13, 52.

lett volna. A magyar „régí” rendszer elitjének jellemhibáit is orvosolhatta volna, akik – Bibó történelemfelfogása szerint azzal görgették tovább az 1848–1849-es vereségből, az 1919-es forradalomból és a trianoni békeszerződésből adódó csalódottságot, hogy romantikus módon az elveszett nagyság illúziójává vetítették ki azt.

A „régí” rendszer elitje nem kezelte reálisan traumatikus történelmét, hanem – Bibó, mentális állapotukra vonatkozó leírását idézve – a „visszatérés csodájára” várt. Most azonban eljött a múlt meghaladásának ideje, ami szerint Nyugat-Európában már megtörtént.

Az 1945 és 1949 közötti időszakban, Bibó felismerte, hogy a kommunisták, romantikus forradalmi szenvedélyüktől vezérelve, hogyan teremtették meg demokratikus aspirációik illúzióját, s ezzel egy időben hogyan építették fel a proletárdiktatúra felépítésének elretentő példáját. Minden eddiginél tisztábban látta, hogy a kormány többi koalíciós pártjai felbomlasztásához – Bibót a szociáldemokratáktól balra álló Nemzeti Parasztpárt tagjaként vették célkeresztbe – és végül elnyeléséhez („szálamitaktika”) szükséges taktikai manőverekhez és erőszakos módszerek alkalmazásához elretentő eszközökre van szükség. Pártját támogatva, több cikkében is próbálta megbékíteni a kommunistákat, hogy működjenek közre, Magyarország „demokrácia válságának” megoldásában, amit agitációjukkal és demagógiájukkal csak fokoztak. Hiába. Hasonlóképpen, a zsidókérdés megoldására tett javaslati sem kaptak racionális választ, hogy a zsidók és nem zsidó magyarok megbékítésével vegyék elejét az antiszemitizmusnak. A Rákosi vezette kommunisták marxista-leninista dogmatikával átítatott szellemi beállítottsága ellenére – Lenin számára a proletárdiktatúra „demokrácia” volt abban az értelemben, hogy a burzsoáziát megfosztják választójogától –, Bibó belső ellenreakciókra számított, az úgynevezett köztük lévő „morális tagozat” felfedezéséret, akik még jó dolgokat is bevezethetnek (pl. a földreform befejezése és a Tudományos Akadémia megreformálása). Ilyen tagozat azonban nem jött létre, amivel kapcsolatban keserű személyes tapasztalata volt, hogy egymás után fosztották meg közhivatalaitól és posztjaitól. Az értékek konfliktusában – a kommunisták kényszere és erőszakja állt szemben a keresztény szolgálatkészség által erősített demokratikus-szocialista értékekkel – az erősebb volt a győztes. A közösségi morált elnémították, Bibó pedig úgy döntött lehalkítja hangját.

Bibó nem tekintette magát történésznek, hanem inkább az értelmiség olyan képviselőjének, aki megélte és átgondolta a történelmet. Retrospektív értékelése szerint, a második világháborút követő válság esélyt kínált arra, hogy a történelem nem lineáris haladását egy simább és szabadabb fejlődési útra állítsák át. Akkor pedig az elit Bibó mérlegén mért érdekei és értékei kritikus ellenállásba ütközhettek volna, ami egy, az erkölcsi gyógyulás lehetőségét és a magyar történelem hosszantartó bizonytalanságának végét jelentő konfrontáció lehetőségét kínálta volna. Több zavaró tényező is jelen volt, de a „régí” rezsimből a demokrácia és a kölcsönös szolgáltatásokon nyugvó szocializmus felé irányuló lépést, meg kellett volna tenni, amikor végre lehetőség nyílt rá. Bibó számára semmi utópikus nem volt ebben. Mindazonáltal az események más irányt vettek: a kommunisták miatt a történelem útja máshova vezetett. Miután megragadták a hatalmat, kudarcot vallottak a társadalom megnyugtatózásában és megerősítésében, de beleboondultak az erőszakba, ami Bibó szemében a forradalom átka volt.⁷⁴³

⁷⁴³ *Szemponatok a 15. századi magyar történelemből* (1970?). BIM V. 193, 201–202.; Vö. Kovács, 2004. 175.; Vö. Több nyugat-európai országban is kereszténydemokrata pártok kerültek hatalomra, ami az alkotmányos demokrácia szellemében megújuló keresztény értékrend visszaállításán alapult.

Bibó szerint, az 1956-os forradalom teljesen más jelleget öltött, mint a korábbi forradalmak Franciaországban, Oroszországban vagy Magyarországon. Számításai szerint nem végződött volna terrorban és szovjet tankok intervenciója nélkül – ahogy későbbi elemzések mutatják, Bibón kívül mások is erre az eredményre jutottak – történelmileg dicső lehetett volna, éppen azon oknál fogva, hogy hamar véget ért és megítélésük szerint békét hozhatott volna a társadalomban. Bibó azt feltételezte, hogy a Szovjetunió csupán politikai követelésekkel lépne fel és semmilyen módon nem avatkozna be Magyarországon. A szovjet csapatok megérkezését „hibás lépésnek” tartotta, mivel úgy gondolta, hogy újra egy Rákosi-stílusú terrort vezetnek be.⁷⁴⁴ Egészen végig kompromisszumban reménykedett és Nagy Imre kormánya hatalmának visszaállításában. Hangneme az események alakulásának megfelelően váltakozott és annak megfelelően, ahogy azok következményei ismertekké váltak: kezdetben néptribunként küldött üzenetet honfitársainak, majd már akkor elítélte a szovjet intervenciót, amikor még hitt Moszkva megegyeztetési készségében, mígnem aztán 1957 elején egy még mindig reményteli és tanulságos, de részben bosszús utolsó elszámolás következett.⁷⁴⁵ A szabad választások, a valódi parlamentarizmus, a többpártrendszer, egy köztársasági alkotmány, egy kompetens közszolgálat és leépített bürokrácia, a munkás és paraszt autonómia növelése, a termelősövetkezetekhez történő csatlakozás vagy nem csatlakozás szabadsága, a szocializmus létező eredményeivel kiegészítve: ezek vezethettek volna a szabadság új keskeny ösvénye felé, amelyet Bibó jelölt ki, de amely még négy évtizedig zárva maradt.⁷⁴⁶ A népfelkelés leverése és a Kádár-kormányzat megszilárdulása után, Magyarországon nem volt tér Bibó, kommunistákat kritizáló közösségi moralizmusa számára, hallgatósága sem volt, s hangját itt nem is nagyon akarta használni. Egy harmadik világérgéstől félve, hangjával a külvilághoz akart szólni, azokhoz, akik a hidegháborúban békét teremthetnek. Néhány válságócot kiválasztva (Ciprus, Észak-Írország és a palesztin-izraeli konfliktus) ezek megoldását kereste. Döntőbíráskodási módszerének bevezetéséhez kompetens, filozofikus gondolkodású, elfogulatlan személyekre és egy belőlük álló új szervezetre lett volna szükség. Ez az uralkodó nemzetközi jog felett állna, abban az értelemben, hogy a közvetítésre vonatkozó javaslatai általánosan alkalmazandók lennének és később beilleszthetők lennének abba. Ezt követően, különböző bizottságokat és béketárgyaló csoportok valóban létrehoztak, de nem a Bibó által vizionált méretben és nem az általa meghatározott vezérfonalak mentén. Egy szélesebb körű vizsgálat arra utal, hogy a helyzet valójában Bibó ideje óta sem változott meg radikálisan: a jelenlegi világban megfigyelhető, a hidegháborúra emlékeztető válság fokozatosan mélyül, hatása pedig az Európai Unióra is példátlan módon hat. Amikor Martti Ahtisaarit megkérdezték, hogy felkérték-e arra, hogy a szíriai békefolyamatban közvetítsen, csak annyit tudott válaszolni: „Hála Istennek, nem”. (TV1 20.30 hírek, 2016.02.16)

⁷⁴⁴ A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról 1957. május 24. *Kiballgatási jegyzőkönyvek*. BIM IV. 111. 116.

⁷⁴⁵ Vö. Bibó István (íj.): *A század legizgalmasabb szocialista kísérlete. Bibó István és 1956*. Bibó 100, 119.

⁷⁴⁶ Bibó örökségét az „új rendszer” kritikusai is hangoztatják. Egyikőjük megjósolta például, hogy Magyarország a pokolba süllyed új vezetőivel. Lásd Radványi, 2006.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források:

MTAKK A Magyar Tudományos Akadémia Kéziratgyűjteménye. Budapest.

Bibó István munkái

- Bibó, 1940. Bibó István: Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában. = *Társadalomtudomány*. 1940. 4. sz.
- Bibó, 1976. István Bibó: *The Paralysis of International Institutions and the Remedies. A Study of Self-Determination, Concord among Major Powers and Arbitration*. London, 1976.
- Bibó, 1991. Bibó István: *Democracy, Revolution, Self-determination*. Selected Writings. Ed. Károly Nagy. Transl. A. Boros-Kazai. East-European Monographs, no. CCCXVII. New York, 1991.
- Bibó István egyetemi előadásai *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949*. Szerk. Dénes Iván Zoltán, Debrecen, 2004.
- BIM *Bibó István Munkái*. Centenárium sorozat. I–XII. Szerk. Dénes Iván Zoltán, Budapest, 2011.
- BVT *Bibó István válogatott tanulmányok*. Válogatta és utószót írta Huszár Tibor, Szekszárd, 2004.
- Demokratikus Magyarország *Demokratikus Magyarország. Válogatás Bibó István tanulmányaiból*. Szerk. Hegedős Mária, Budapest, 1994.
- Életút dokumentumokban *Bibó István (1911–1979) életút dokumentumokban*. 1956-os intézet. A dokumentumokat válogatta és összeállította Huszár Tibor. Szerk. Litván György – Varga Katalin. Budapest, 1995.
- Political Essays *The Art of Peacemaking. Political Essays by István Bibó*. Ford. Pásztor Péter. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Előszó Adam Michnik. Yale University Press, New Haven, London, 2015.
- VT *Bibó István válogatott tanulmányok I–IV*. Budapest, 1986–1990.

Forrásgyűjtemények

- DMACCH *Documents of the Meetings of the Allied Control Commission for Hungary 1945–1947.* Szerk. Vida István, Budapest, 2000.
- Hungarian Revolution *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents.* Eds. Csaba Békés – Malcolm Byrne – János M. Rainer. Budapest, New York, 2002.
- MTSZ *Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1914–1999. I. kötet.* Szerk. Romsics Ignác. Bp., 2000.

Egyéb elsődleges irodalom

- Bethlen, 2000. Bethlen István: A magyar politika a második világháborúban. In. *Bethlen István válogatott politikai írások és beszédek.* Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Budapest, 2000.
- Darvas, 1947. Darvas L. József: Nyílt levél az összeesküvésről. *Szabad Szó*, 1947. jan. 19.
- Demokrácia, 1945. *Demokrácia.* Pázmány Péter Egyetem, Budapest, 1945.
- Demokrácia, 2005. *A demokrácia reménye: Magyarország, 1945.* Szerk. Rainer M. János – Standeisky Éva, Budapest, 2005.
- Erdei, 1945. Erdei Ferenc: Népi demokrácia. In. *Demokrácia.* Pázmány Péter Egyetem, Budapest, 1945.
- Fogalomgyűjtemény *Általános történelmi fogalomgyűjtemény.* Szerk. Markó László. Holnap Kiadó, Bp., 1992.
- Hajnal, 1936. Hajnal István: *Az újkor története.* Budapest, 1936.
- Hampden, 1938. Jackson J. Hampden: *Finland.* London, 1938.
- Hart, 1939. Liddel L. Hart: *The Defence of Britain.* London, 1939.
- Horváth, 1934. Barna Horváth: *Rechtssoziologie. Probleme der Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre des Rechts.* Berlin-Grünwald, 1934.
- Horváth, 1937. Horváth Barna: *A jogelmélet vázlat.* Szeged, 1937.
- Horváth, 1938. Horváth Barna: A szociológia elemei. Szeged, 1938.
- Horváth, 1939. Horváth Barna: *A közvélemény ellenőrzése.* Szeged, 1939.
- Horváth, 1942. Horváth Barna: *A közvélemény vizsgálata.* Kolozsvár, 1942.
- Horváth, 1945. Horváth Barna: Demokrácia. In. *Demokrácia.* Pázmány Péter Egyetem, Budapest, 1945.
- Horváth, 1971. Barna Horváth: *Probleme der Rechtssoziologie.* Berlin, 1971.

- Jánosi, 1945. Jánosi József: A demokrácia etikai feltételei. In. *Demokrácia*, Pázmány Péter Egyetem, Budapest, 1945.
- Mannheim, 1986. Karl Mannheim: *Diagnosis of Our Time* (1943). Westport, Conn. 1986.
- Magyari, 1935. Magyari Zoltán: *Az államtudomány új problémái*. Budapest, 1935.
- Magyari, 1942. Magyari Zoltán: *Magyar közigazgatás*. Budapest, 1942.
- Márai, 2006. Márai Sándor: *A teljes napló 1945*. Budapest, 2006.
- Mezey, 1945. Mezey István: Szovjet-Oroszország magánjogi rendszere. In. *Demokrácia*, Pázmány Péter Egyetem, Budapest, 1945.
- Molnár, 1949. Molnár Sebestyén [Millok Sándor]: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. = *Huszádik Század*, 1949. 1.sz.
- Molnár, 1984. Molnár Erik: A zsidókérdés Magyarországon. In. *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Szerk. Hanák Péter. Budapest. 1984.
- Moór, 1945. Moór Gyula: A demokrácia örvényei. In. *Demokrácia*, Pázmány Péter Egyetem, Budapest, 1945.
- Morse, 1977. Edward R. Morse: General: Political and Legal.= *Foreign Affairs*, 1977. 2. sz. Vol. 55.
- Nagy, 1947. Nagy László: A Válasz útja. *Valóság*, 1947. 6. sz. 462-468.
- Németh, 1989. Németh László: *Sorskérdések*. Budapest, 1989.
- Németh, 2001. László Németh: Unkarilainen yhteisö. In. *Unkarilainen omakuva*. Eds. Tuomo Lahdelma – Dobos István – Veera Rautavuoma, Jyväskylä, 2001.
- Ortutay, 1945. Ortutay Gyula: Új magyar köznevelés. In. *Demokrácia*, Pázmány Péter Egyetem, Budapest, 1945.
- Rákosi, 1945. Rákosi Mátyás: A magyar demokrácia kérdései. In. *Demokrácia*. Pázmány Péter Egyetem, Budapest, 1945.
- Rákosi, 1946. Rákosi Mátyás: *A népi demokrácia útja*. Budapest, 1946.
- Szakasits, 1945. Szakasits Árpád: A demokráciáról és szocializmusról. In. *Demokrácia*. Pázmány Péter Egyetem, Budapest, 1945.
- Szekfű, 2005. Szekfű Gyula: A szabadság hívei. In. *A demokrácia reménye: Magyarország, 1945*. Szerk. Rainer M. János – Ständeisky Éva, Budapest, 2005. 228.
- Tildy, 1945. Tildy Zoltán: Parasztság, munkásság és értelmiség egysége a magyar demokráciában”. In. *Demokrácia*. Pázmány Péter Egyetem, Budapest, 1945.
- Veres, 1945. Veres Péter: Parasztság és demokrácia. In. *Demokrácia*. Pázmány Péter Egyetem, Budapest, 1945.

Szakirodalom

- Aczél–Cohen, 1984. Aczél György – Francis Cohen: *Keskusteluja Unkarista*. Finnish trans. and ed. Ilkka Firon és Helvi Ollikainen. Pori, 1984.
- Anderson, 2014. Jeffrey J. Anderson: The European Union, the Soviet Union, and the End of the Cold War. In: *Origins and Evolution of the European Union*. Szerk. Desmond Dinan. 2014.
- Arendt, 2006. Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. USA, 2006.
- Arendt, 2016. Hannah Arendt: *Totalitarismin synt.* Tallinn, 2016.
- Balog, 2004. Balog Iván: Az Egyetemi előadások helye és szerepe Bibó István életművében. In: *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949*. Szerk. Dénes Iván Zoltán, Debrecen, 2004.
- Balog, 2004b. Balog Iván: Diagnózis és terápia. Bibó István a politikai hisztériákról. = *Rubicon*, 2004. 4. sz. 17–19.
- Balog, 2010. Balog Iván: *Bibó István recepciója*. Budapest, 2010.
- Balog, 2012. Balog Iván: Bibó és a zsidókérdés. In: *Bibó 100 - Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*. Szerk. Dénes Iván Zoltán, Budapest, 2012.
- Balog, 2012b. Balog Iván: Politikai recepció. In: *Bibó 100 - Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*. Szerk. Dénes Iván Zoltán, Budapest, 2012.
- Balog, 2012c. Balog Iván: Politika és társadalomtudomány interpretációk. In: *Bibó 100 - Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*. Szerk. Dénes Iván Zoltán, Budapest, 2012.
- Balog, 2012d. Balog Iván: Kiegyezés kritikája. In: *Bibó 100 - Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*. Szerk. Dénes Iván Zoltán, Budapest, 2012.
- Berki, 1992. Robert N. Berki: The Realism of Moralism: The Political Philosophy of István Bibó. = *History of Political Thought*, 1992. 3. sz. 513–534.
- Berlin, 1990. Isaiah Berlin: *The Crooked Timber of Humanity*. Ed. Henry Hardy, John Murray, London, 1990.
- Bibó 100, 2012. *Bibó 100 - Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*. Szerk. Dénes Iván Zoltán, Budapest, 2012.
- Bibó emlékkönyv, 1991. *Bibó emlékkönyv I-II*. Szerk. Réz Pál. Budapest, 1991. (1979).
- Biess–Moeller, 2010. *Histories of the Aftermath. The Legacies of the Second World War in Europe*. Szerk. Frank Biess – Robert G. Moeller. Oxford, 2010.

- Bihari, 2005. Bihari Mihály: *Magyar politika. Politikai és hatalmi viszonyok*. Budapest, 2005.
- Boudon, 1998. Raymond Boudon: *Theories of Social Change. A Critical Appraisal*. Translated by J. C. Whitehouse, Oxford, 1998.
- Bracher, 1984. Karl Dietrich Bracher: *The Age of Ideologies. A History of Political Thought in the Twentieth Century*. London, 1984.
- Coady, 2008. C.A.J. Coady: *Messy Morality. The Challenge of Politics*. Oxford, 2008.
- Collini, 1991. Stefan Collini: *Public Moralists: Political Thought and Intellectual Life in Britain 1850–1950*. Oxford, 1991.
- Collini–Whatmore–Young, 2000. *History, Religion, and Culture*. Ed. Stefan Collini – Richard Whatmore – Brian Young, Cambridge, 2000.
- Collini–Whatmore–Young, 2000b. *Economy, Polity, and Society*. Ed. Stefan Collini – Richard Whatmore – Brian Young, Cambridge, 2000.
- Congdon–Király–Nagy, 2006. *1956: The Hungarian Revolution and War for Independence*. Eds. Lee Congdon – Béla K. Király – Károly Nagy, New York, 2006.
- Crick, 1992. Bernard Crick: *In Defence of Politics*. 4th ed. Chicago, 1992.
- Crick, 2002. Bernard Crick: *Democracy. A Very Short Introduction*. Oxford, 2002.
- Csepregi, 2003. Csepregi András: *Two Ways to Freedom. Christianity and Democracy in the Thought of István Bibó and Dietrich Bonhoeffer*. Budapest, 2003.
- Csicskó – Körösi, 1989. Csicskó Mária – Körösi András: Egy harmadikutas szocializmus – utópia földközben. = *Századvég*, 1989. 1-2 sz. 118–183.
- Varga, 1991. Varga Domokos: Bibó István eszméi és a finn fejlődés útja. In: *Bibó emlékkönyv I*. Szerk. Réz Pál. Budapest, 1991.
- Csizmadia, 1995. Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. Budapest, 1995.
- Deák, 2000. Deák István: Fatal Compromise? The Debate over Collaboration and Resistance in Hungary. In: *The Politics of Retribution in Europe*. Eds. István Deák – Jan T. Kross – Tony Judt, Princeton, New Jersey, 2000.
- Dénes, 2012. Dénes Iván Zoltán: Tudományos recepció. In: *Bibó 100 - Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*. Szerk. Dénes Iván Zoltán, Budapest, 2012.
- Dénes, 2012b. Dénes Iván Zoltán: A nemzeti alkat-diskurzus lebontása. In: *Bibó 100 - Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*. Szerk. Dénes Iván Zoltán, Argumentum, Budapest, 2012.
- Dénes, 2004. Dénes Iván Zoltán: Felejtés – reneszánsz – felejtés. = *Rubicon*, 2004. 4. sz. 4.

- Dénes, 1999. *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Szerk. Dénes Iván Zoltán, Budapest, 1999.
- Dolmányos, 1972. Dolmányos István: *Finnország története.* Budapest, 1972.
- Dray, 1957. W. H. Dray: *Laws and Explanation in History.* Oxford, 1957.
- Dunn, 2005. John Dunn: *Democracy. A History.* New York, 2005.
- Eskola, 2014. Seikko Eskola: *Demokratia diktaattorien varjossa: Suomen 1940-lukun eurooppalaisin silmin.* Jyväskylä, 2014.
- Fay, 1998. Brian Fay: Introduction: The Linguistic Turn and Beyond in Contemporary Theory of History. In: *History and Theory. Contemporary Readings.* Eds. Brian Fay – Philip Pomper – Richard T. Vann, Oxford, 1998.
- Fehér, 2001. Fehér Ferenc: Bibó István és a zsidókérdés Magyarországon. In: *Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után.* Budapest, 2001.
- Fischer, 1970. David Hackett Fischer: *Historians' Fallacies. Toward a Logic of Historical Thought.* New York, 1970.
- Forgas–Kelemen–László, 2015. Joseph P. Forgas – László Kelemen – János László: Social Cognition and Democracy. In: *Social Psychology and Politics.* Szerk. Joseph P. Forgas – Klaus Fiedler – William D. Crano, Hove, 2015.
- Glover, 2010. Jonathan Glover: *Ihmisyys. 1900-luvun moraalihistoria.* Helsinki, 2010.
- Gough, 2006. Roger Gough: *A Good Comrade. János Kádár, Communism and Hungary.* London, 2006.
- Gunst, 2004. Péter Gunst: Hungarian Agriculture between 1919 and 1945. In: *History of Hungarian Agriculture and Rural Life 1848–2004.* Eds. János Estók – György Fehér – Péter Gunst – Zsuzsanna Varga, Budapest, 2004.
- Göncz, 1991. Göncz Árpád: Élet és szó – egy anyagból. In: *Bibó emlékkönyv II.* Szerk. Réz Pál, Budapest, 1991.
- Gyáni, 2008. Gyáni Gábor: *Demokrácia – hatalom. Az elit fogalma és történelmi változékonysága.* = *Korunk*, 2009. 3. sz. 3–9.
- Gyáni, 2011. Gyáni Gábor: *Az asszimilációkritika Bibó István gondolkodásában.* = *Holmi*, 2011. 8. sz. 1022–1035.
- Gyáni, 2013. Gyáni Gábor, *Nép, nemzet, zsidó.* Pozsony, 2013.
- Gyáni, 2016. Gyáni Gábor: *A történelem mint emlék(mű).* Pozsony, 2016.
- Gyarmati, 1981. Gyarmati György: A pártok a közigazgatás reformjáról (1945–1947). = *Párttörténeti Közlemények*, 1981. 2. sz. 154–191.

- Gyarmati, 2005. Gyarmati György: Vámunió, föderáció – új nagyhatalom? Duna menti kisállamok különbéke-víziói a második világháború után. In. *A demokrácia reménye: Magyarország, 1945*. Szerk. Rainer M. János – Standeisky Éva, Budapest, 2005.
- Gyarmati, 2011. Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956*. Budapest, 2011.
- Gyurgyák, 2007. Gyurgyák János: *Ezzé lett a magyar hazátok*. Budapest, 2007.
- Halmesvirta, 1993. Anssi Halmesvirta: *Turanilaisia ja herrasneekereitä. Aatehistoriallisia tutkimuksia brittiläisestä rotuajattelusta*. Tampere, 1993.
- Halmesvirta, 1996. Anssi Halmesvirta: Antirasismi: neljä esimerkkiä brittiläisestä keskustelusta. In. *Rasismi tieteesä ja politiikassa – aate- ja oppihistoriallisia esseitä*. Ed. Jouko Jokisalo, Helsinki, 1996.
- Halmesvirta, 1998. Anssi Halmesvirta: Unkarilaisia illuusioita ja reaali politiikkaa: vuoden 1956 kansannousu Suomen Budapestin lähettiläiden silmin. = *Hungarologische Beiträge*, vol. 11. 1998.
- Halmesvirta, 1998b. Anssi Halmesvirta: Mindszenty József bíboros közéleti moralizmusa [Cardinal József Mindszenty's Public Moralism]. In. *A Magyar művelődés és a kereszténység. La civiltà ungherese e il cristianesimo, III*. Szerk. Jankovics József – Monok István – Nyerges Judit, Budapest-Szeged, 1998.
- Halmesvirta, 2002. Anssi Halmesvirta: Editor's Introduction. In. *Kádár's Hungary – Kekkonen's Finland. Hungarologische Beiträge*, Vol. 14. Ed. Anssi Halmesvirta, Kopi-Jyvä, 2002.
- Halmesvirta, 2003. Anssi Halmesvirta: *Identity in Difference: Antti Jalava's Hungary of 1875 Revisited*. Studi Finno-Ugrici 1999–2001. Napoli, 2003.
- Halmesvirta, 2004. Anssi Halmesvirta: Järjestelmänvaihdos ja Unkarin 1900-luvun historian myytit. = *Historiallinen Aikakauskirja*, 2004. 1. sz.
- Halmesvirta, 2005. Anssi Halmesvirta: István Bibó ja Unkarin kansannousu 1956. In. *Historia ja herrasmies*. Eds. Anssi Halmesvirta – Kalevi Aho-nen – Ilkka Nummela – Juha Sihvola, Jyväskylä, 2005.
- Halmesvirta–Nyyssönen, 2006. Anssi Halmesvirta – Heino Nyyssönen: *Unkarin kansannousu 1956*. Juva, 2006.
- Halmesvirta, 2009. Anssi Halmesvirta: Kádárismi – sosialismia Unkarin malliin. = *Kanava* 2009. 3. sz.
- Halmesvirta, 2011. Anssi Halmesvirta: Itäisen Keski-Euroopan etninen järjestely toisen maailmansodan jälkeen. = *Historiallinen Aikakauskirja*, 2011. 1. sz.
- Halmesvirta, 2012. Anssi Halmesvirta: *Aatehistorian harjoitus*. Jyväskylä, 2012.
- Halmesvirta, 2013. Anssi Halmesvirta: Unkarin äärioikeistoliikkeet 1930-luvulla. = *Historiallinen Aikakauskirja*, 2013. 3. sz.

- Halmesvirta, 2014. Anssi Halmesvirta: *Kedves Rokonok. Magyarország és Finnország 1920–1945*. Budapest, 2014.
- Halmesvirta, 2016. Anssi Halmesvirta: István Bibó and the European Nemesis. In: *Díptichon. Tanulmányok Bartha Elek tiszteletére*. Szerk. Bihari Nagy Éva – Melinda Malinka – Keményfi Róbert – Kavecsánszki Maté, Debrecen, 2016.
- Hanebrink, 2006. Paul A. Hanebrink: *In Defense of Christian Hungary. Religion, Nationalism and Antisemitism 1890–1944*. Ithaca – London, 2006.
- Hayek, 1995. Friedrich von Hayek: *Tie orjuuteen*. Tampere, 1995. 28.
- Hecker–Stampehl, 2010. Jan Hecker–Stampehl: Keeping up the Morale. Constructions of 'Nordic Democracy' during World War II. In: *Rhetorics of Nordic Democracy*. Szerk. Jussi Kurunmäki – Johan Strang, Helsinki, 2010.
- Patomäki, 2008. Heikki Patomäki: David Held, Teoria kosmopoliittisesta demokradiasta. In: *Politiikan nykyteoreetikkoja*. Eds. Kia Lindroos – Suvi Soininen, Tampere, 2008.
- Hobsbawn, 1994. Eric Hobsbawm: *Nationalismi*. Tampere, 1994.
- Hoffmeister, 2006. Frank Hoffmeister: *Legal Aspects of the Cyprus Problem. Annan Plan and European Accession*. Leiden, 2006.
- Hughes, 1994. Michael Hughes: *Ireland Divided: The Roots of the Modern Irish Problem*. Cardiff, 1994.
- Huotari–Vehviläinen, 2004. Juhani Huotari – Olli Vehviläinen: *Unkari. Maa, kansa, historia*. Helsinki, 2004.
- Huszár – Szabó, 1999. Huszár Tibor – Szabó János: *Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956–1962*. Budapest, 1999.
- Huszár, 1991. Huszár Tibor: *Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*. Budapest–Makó, 1991.
- Huszár, 2004. Huszár Tibor: Bibó István – a gondolkodó, a politikus. In: *Bibó István. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2004.
- Ifversen, 2011. Jan Ifversen: Myth and History in European Post-War History Writing. In: *European Identity and the Second World War*. Eds. Menno Spering – Michael Wintle, Chippenham – Eastbourne, 2011.
- Immonen, 1998. Kari Immonen: Moraalikysymysten ajankohtaisuus. In: *Moderniteetti ja moraali*. Ed. Kari Immonen, Saarijärvi, 1998.
- Jaspers, 1946. Karl Jaspers, *Die Schuldfrage – Für Völkermord gibt es keine Verjähmung*. Heidelberg, 1946/47.
- Judt, 2005. Tony Judt: *Postwar. A History of Europe since 1945*. New York, 2005.
- Juhász, 1983. Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Budapest. 1983.

- Kahler, 1999. Kahler Frigyes: *Szemtől-szembe a múlttal*. Budapest, 1999.
- Karácsony, 1999. Karácsony András: Jog és erkölcs. Kelsen és Verdross szerepe Bibó jogfelfogásának alakulásában. In. *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Szerk. Dénes Iván Zoltán, Budapest, 1999.
- Karácsony, 2012. Karácsony András: Jogtudóstól politikai gondolkodó. In. *Bibó 100 - Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*. Szerk. Dénes Iván Zoltán, Budapest, 2012.
- Kardos, 2012. Kardos Gábor: Bibó István nemzetközi konfliktuselmélete. In. *Bibó 100 - Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*. Szerk. Dénes Iván Zoltán, Budapest, 2012.
- Kende, 2004. Kende Péter: A Bibó örökség. = *Rubicon* 2004. 4. sz. 64–66.
- Kenedi, 1991. Kenedi János: Bibó István életrajzi adatai. In. *Bibó emlékkönyv II*. Szerk. Réz Pál, Budapest, 1991.
- Kenez, 2006. Péter Kenez: *Hungary from the Nazis to Soviets. The Establishment of the Communist Regime in Hungary 1944–1948*. Cambridge, 2006.
- Kershaw, 2015. Ian Kershaw: *To Hell and Back. Europe 1914–1949*. London, 2015.
- Konrád, 1991. Konrád György: A harmadik reformkor elé. In: *Bibó emlékkönyv II*. Szerk. Réz Pál, Budapest, 1991.
- Kontler, 1999. Kontler László: *Millennium in Central Europe. A History of Hungary*. Bp., 1999.
- Kovács, 2004. Kovács Gábor: *Az Európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig*. Budapest, 2004.
- Kovács, 2004b. Kovács Gábor: A rendszerváltások pszichológiája. Guglielmo Ferrero és Bibó István. = *Rubicon* 2004. 4. sz. 14–15.
- Kovács, 2004c. Kovács Sándor: Az életút. = *Rubicon* 2004. 4. sz. 9–13.
- Kovács, 2005. Kovács Gábor: Tervezés és/vagy demokrácia? Demokráciafelfogások a második világháború alatt és után – nemzetközi eszmétörténeti körkép In. *A demokrácia reménye: Magyarország, 1945*. Szerk. Rainer M. János – Standeisky Éva, Budapest, 2005
- Kovács, 2008. Kovács András: *A másik szembe. Zsidók és antiszemiták a háború utáni Magyarországon*. Budapest, 2008.
- Krónika, 2006. *Krónika 1956*. Szerk. Badics Ilona, Debrecen, 2006.
- Laignel-Lvastian, 2010. Alexandra Laignel-Lavastine: *Esprits d'Europe*. Paris, 2010.
- LaCapra, 1991. Dominick LaCapra: Rethinking Intellectual History and Reading Texts. In. *Modern European Intellectual History. Reappraisals and New Perspectives*. Szerk. Dominick LaCapra – Steven L. Kaplan, London, 1991

- Laine-Frigren, 2007. Tuomas Laine-Frigren: *Szocializmus új verziója – Unkarin kansannousun työläisneuvostot ja ajatus työläisten itsehallinnosta syksyllä 1956*. Master's thesis in General History. Department of History and Ethnology, Jyväskylä University, 2007.
- Lahdelma–Dobos–Rautavuoma, 2001. *Unkarilainen omakuva*. Eds. Tuomo Lahdelma – Dobos István – Veera Rautavuoma, Jyväskylä, 2001.
- Litván, 2004. Litván György: Bibó István az 1956-os forradalomban. = *Rubi-con* 2004. 4. sz. 42–46.
- Litván, 1996. *The Hungarian Revolution of 1956. Reform, Revolt and Repression 1953–1963*. Ed. György Litván. London – New York, 1996.
- Mazower, 2000. Mark Mazower: *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. New York, 2000.
- Megill, 2002. Allan Megill: *Karl Marx. The Burden of Reason*. Oxford, 2002.
- Müller, 2013. Jan-Werner Müller: *Contesting Democracy. Political Ideas in the Twentieth Century Europe*. London, 2013.
- Ormos, 1998. Ormos Mária: *Magyarország a két világháború között 1914–1945*. Debrecen, 1998. 232–233.
- Orwell, 1984. George Orwell: *The Penguin Essays of George Orwell*. London, 1984.
- Pataki, 2007. Pataki Ferenc: Bibó és a „moralizált” demokrácia. = *Mozgó Világ*. 2007. 1. sz. 107–114.
- Pók, 2002. Attila Pók: Scapegoats in Post-World War One Hungarian Political Thought. In: *Hungary and Finland in the 20th Century*. Ed. Olli Vehviläinen, Helsinki, 2002.
- Pozsgay, 1984. Pozsgay Imre: Bevezetés. In: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Szerk. Hanák Péter. Budapest, 1984.
- Poyner, 2006. *J.M. Coetzee and the Idea of Public Intellectual*. Ed. Jane Poyner. Athens, 2006.
- Pritz, 2006. Pritz Pál: *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. In: *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Szerk. Pritz Pál. Budapest, 2006.
- Püski, 2001. Püski Levente: Demokrácia és diktatúra között. A Horthy-rendszer jellegéről. In: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Szerk. Romsics Ignác, Budapest, 2001.
- Püski, 2006. Püski Levente: *A Horthy-rendszer (1919–1945)*. Szekszárd, 2006.
- Rácz, 1942. *Mitä unkarilaisuus on? Kolmetoista tutkielmaa unkarilaisuudesta*. Ed. Rácz István. Forssa, 1942.
- Radványi, 2006. Radványi Miklós: A pokolba vezető magyar út. = *Élet és irodalom* 2006. 45. sz. Online: <https://www.es.hu/cikk/2006-11-12/radvanyi-miklos/a-pokolba-vezeto-magyar-ut.html> – 2020. 07. 18.

- Rainer, 2004. Rainer M. János: A politikai diagnosztika. = *Rubicon*, 2004. 4. sz. 5–8.
- Rainer, 2005. Rainer M. János: A volt „keresztény középosztály” és a demokrácia reménye. In. *A demokrácia reménye: Magyarország, 1945*. Szerk. Rainer M. János – Standeisky Éva, Budapest, 2005.
- Reiman, 1997. Jeffrey Reiman: *Critical Moral Liberalism*. London, 1997.
- Ripp, 2002. Ripp Zoltán: *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon*. Budapest, 2002.
- Romsics, 1999. Romsics Ignác: *Hungary in the Twentieth Century*. Budapest, 1999.
- Romsics, 1999b. Romsics Ignác: *Bethlen István*. Budapest, 1999.
- Romsics, 2001. Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, 2001.
- Romsics, 2004. Romsics Ignác: *Múltról a mának*. Budapest, 2004.
- Romsics, 2006. Romsics Ignác: *A párizsi békeszerződés*. Budapest, 2006.
- Romsics, 2011. Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011.
- Romsics, 2012. Romsics Ignác: *Magyar sorsfordulók 1920–1989*. Budapest, 2012.
- Romsics, 2013. Romsics Ignác: *Nemzet, állam, régió. Tanulmányok Erdélyről és a Kárpát-medence interetnikus kapcsolatairól a 19–20. században*. Kolozsvár, 2013.
- Romsics, 2014. Romsics Ignác: *A Magyar történetírás gleichschaltolása, 1945–1949*. Budapest, 2014.
- Romsics, 2015. Romsics Ignác: *A múlt arcai. Történelem, emlékezet, politika*. Budapest, 2015.
- Runciman, 2008. David Runciman: *Political Hypocrisy: The Mask of Power from Hobbes to Orwell and Beyond*. Princeton, 2008.
- Ruutu, 1937. Y. Ruutu: Nykyajan diktatuurijärjestelmät. In. *Historian diktaattoriyypppejä*. Historian Aitta VII. Ed. Ystävain Lütto, Jyväskylä – Helsinki, 1937.
- Schivelbusch, 2003. Wolfgang Schivelbusch: *The Culture of Defeat. On National Trauma, Mourning, and Recovery*. London, 2003.
- Sen, 2009. Amartya Sen: *The Idea of Justice*. Cambridge, Massachusetts, 2009.
- Sked, 1990. Alan Sked: Explaining the Habsburg Empire, 1830–1890. In. *Themes in Modern European History 1830–1890*. Ed. Bruce Waller. London, 1990.
- Sked, 2001. Alan Sked: *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815–1918*. London, 2001.
- Spering–Wintle, 2011. *European Identity and the Second World War*. Ed. Menno Spering – Michael Wintle, Chippenham and Eastbourne, 2011.

- Standeisky, 2005. Standeisky Éva: Remény és szorongás. Demokráciaelképzelések és demokráciaértelmezések”. In. *A demokrácia reménye: Magyarország, 1945*. Szerk. Rainer M. János – Standeisky Éva, Budapest, 2005.
- Stark, 2011. Tamás Stark: Population Movements in the Carpathian Basin. In. *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century*. Ed. Nándor Bárdi – Csilla Ferenc – László Szarka, New York, 2011.
- Szabó, 2001. Szabó Miklós: A demokrácia és a demokraták politikai kultúrája. In. *Ezredvégi értelmezések demokráciáról, politikai kultúráról, bal- és jobboldalról*. I kötet. Szerk. Simon János, Tatabánya, 2001.
- Szabó, 2000. Szabó Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság*. Budapest, 2000.
- Szegedy–Maszák, 2000. Mihály Szegedy-Maszák: The Bourgeois Society, 1920–1948. II. Intellectual Life. In. *A Cultural History of Hungary in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Ed. László Kósa. Budapest, 2000.
- Trencsényi, 2007. Trencsényi Balázs: *A politika nyelvei*. Budapest, 2007.
- Trencsényi, 2012. Balázs Trencsényi: *The Politics of 'National Character'. A Study in Interwar East-European Thought*. London, New York, 2012.
- Ungváry, 2001. Ungváry Krisztián: Bibó és a zsákutca. = *Mozgó Világ* 2001. 2. sz. 78–82.
- Ungváry, 2013. Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Pécs, Budapest, 2013.
- Valuch, 2001. Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2001.
- Várad, 2010. Várad Ildikó: *A parasztpolgárosodás "finn útja"*. Jyväskylä, 2010.
- Vares, 2008. Mari Vares: *The Question of Western Hungary/ Burgenland, 1918–1923*. Jyväskylä, 2008.
- Varga, 2000. Cs. Varga István: Németh László. In. *Pannon Encyclopédia. Magyar nyelv és irodalom*. Főszerk. Sipos Lajos, Dunakanyar, 2000.
- Vida, 1976. Vida István: *A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947*. Budapest, 1976.
- Wallerstein–Collins–Mann–Derluguian–Calhoun, 2014. *Does Capitalism Have a Future?* Eds. Immanuel Wallerstein – Randall Collins – Michael Mann – Georgi Derluguian – Craig Calhoun, 2014.
- Watson, 2014. Peter Watson: *The Age of Atheists*. New York, London, Toronto, Sydney, New Delhi, 2014.
- White, 1992. Hayden White: *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*. London, 1992.
- White, 2003. Michael J. White: *Political Philosophy. An Historical Introduction*. Oxford, 2003.
- Zeidler, 2009. Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, 2009.

NÉVMUTATÓ

- Achilles (Akhilleusz): 168.
Ahtisaari, Martti (1937–): 164, 179.
Aczél György (1917–1991): 11, 140, 163.
Ady Endre (1877–1919): 110.
Alem, Jean-Pierre (1912–1995): 164.
Andropov, Yurii (1914–1984): 145.
Aquinói Szent Tamás (1225–1274): 44, 96.
Arendt, Hannah (1906–1975): 112, 113, 145.
Arisztotelész (K.r.e. 385–323): 27, 31, 44.
Aron, Raymond (1905–1983): 164, 167.
Austin, John Langshaw (1911–1960): 18.
Ayer, Alfred Jules (1910–1989): 161.
B. Szabó István (1893–1976): 146.
Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944): 89.
Baky László (1898–1946): 112.
Balog Iván (1956–): 9, 114.
Bárdossy László (1890–1946): 73.
Bergson, Henri (1859–1941): 17, 102, 137.
Berki, Robert N. (1936–): 11.
Berlin, Isaiah (1909–1997): 10, 161, 175.
Bethlen István (1874–1946): 15, 58, 68, 69, 70, 72, 100, 110, 116.
Bibó István, id. (1877–1935): 14.
Bismarck, Otto von (1815–1898): 83.
Bon, Gustave le (1841–1931): 38.
Bonaparte, Napóleon (1769–1821): 47, 166.
Bonhoefer, Dietrich (1906–1945): 10.
Briand, Aristide Pierre Henri (1862–1932): 19.
Bulganyin, Nyikolaj Alekszandrovics (1895–1975): 151.
Buza László (1885–1969): 164.
Cicero, Marcus Tullius (K.r.e. 106–43): 18.
Chamberlain, Neville (1869–1940): 36, 137.
Churchill, Winston (1874–1965): 55.
Crick, Bernard (1929–2008): 10, 48, 139, 150, 164.
Cobban, Alfred (1901–1968): 164.
Cromwell, Oliver (1599–1658): 28, 78.
Csepregi András (–): 10.
Csizmadia Ervin (1958–): 159.
Darvas József (1912–1973): 99, 112.
Dénes Iván Zoltán (1946–): 9.
Déry Tibor (1894–1977): 161.
Eckhardt Tibor (1888–1972): 26.
Eichmann, Adolf (1906–1962): 112, 125.
Eino Leino (1878–1926): 110.
Eisenhower, Dwight David (1890–1969): 149, 150.
Endre László (1895–1946): 112.
Erdei Ferenc (1910–1971): 14, 20, 23, 24, 25, 26, 27, 54, 56, 57, 60, 61, 68, 76, 91, 92, 95, 99, 112, 130, 131, 140, 155, 162, 176.
Erdélyi József (1896–1978): 23, 112.
Farkas Ferenc (1903–1966): 60, 146, 152.
Farkas Mihály (1904–1965): 127, 129, 132.
Farquharson, Rolin (1930–1973): 164.
Fehér Ferenc (1933–1994): 118, 119.
Féja Géza (1900–1978): 24, 113.
Fekete Sándor (1927–2001): 161.
Ferrero, Guglielmo Ferrero (1871–1942): 46, 47, 49, 86, 138, 164, 168.
Fichte, Johann Gottlieb (1762–1814): 137.
Fischer, David Hackett (1935–): 10.
Fischer József (1901–1995): 146.

- Gasset, José Ortega y (1883–1955): 38.
 Gerő Ernő (1889–1980): 55, 129, 145.
 Gide, André (1869–1951): 162.
 Glover, Jonathan (1941–): 10.
 Goltner Dénes (–): 27.
 Goodrich, Leland (1899–1990): 164.
 Gordenker, Leon (1923–): 164.
 Gömbös Gyula (1886–1936): 58.
 Göncz Árpád (1922–2015): 155, 161.
 Graul Irén (1889–1979): 14.
 Guggenheim, Paul (1899–1977): 164.
 Gyáni Gábor (1950–): 8.
 Gyöngyösi János (1893–1951): 131.
 Habermas, Jürgen (1929–): 10.
 Habsburg Ottó (1912–2011): 103.
 Hajnal István (1892–1956): 105.
 Hambro, Edward (1911–1977): 164.
 Hammarskjöld, Dag (1905–1961): 149.
 Hatrmann, Nicolai (1882–1950): 17.
 Hayek, Friedrich von (1899–1992): 34.
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831): 137.
 Held, David (1951–2019): 162.
 Hindenburg, Paul von (1847–1934): 58.
 Hitler, Adolf (1889–1945): 25, 28, 36, 39, 50, 52, 53, 58, 67, 68, 88, 94, 106, 115, 131, 138, 166.
 Hobbes, Thomas (1588–1679): 18.
 Hohenzollern Vilmos II., német császár, (1859–1941): 48.
 Holkeri, Harri (1937–2011): 173.
 Horthy Miklós (1868–1957): 11, 28, 68, 83, 88, 110, 115, 176.
 Horváth Barna (1896–1973): 16, 17, 20, 22, 32, 58, 59, 133, 164.
 Horváth Zoltán (1900–1968): 75.
 Hruscsov, Nyikita Szergejevics (1894–1971): 145, 147, 156.
 Huszár Tibor (1930–2019): 9, 15.
 Huizinga, Johan (1872–1945): 164.
 Illyés Gyula (1902–1983): 11, 23, 112, 144.
 Imrédy Béla (1981–1946): 26.
 Jalava, Antti (1846–1909): 53.
 James, William (1842–1910): 36.
 Jánosi József (1898–1965): 63.
 Jaross Andor (1896–1946): 112.
 Jaspers, Karl (1883–1969): 115.
 Jézus Krisztus: 15, 16, 39, 41, 138, 139.
 Kádár János (1912–1989): 13, 14, 128, 140, 144, 146, 149, 150, 151, 152, 154, 157, 159, 162, 176.
 Kant, Immanuel (1724–1804): 17, 22, 135, 137, 158.
 Karácsony András (–): 50.
 Karácsony Sándor (1891–1951): 75.
 Karácsony Sándor (1891–1951): 75.
 Kelemen Gyula (1897–1973): 146.
 Kellogg, Frank Billings (1856–1937): 19.
 Kelsen, Hans (1881–1973): 17, 20, 21, 164.
 Kenedi János (1947–): 174.
 Keresztury Dezső (1904–1996): 133.
 Kershaw, Ian (1943–): 19, 47.
 Keszthelyi Nádor (1908–1976): 74.
 Kéthly Anna (1889–1976): 146.
 Khouri, Fred J. (–): 164.
 Kissinger, Henry (1923–): 164.
 Kodály Zoltán (1882–1967): 136, 159.
 Kodolányi János (1899–1969): 23, 49, 113.
 Kossuth Lajos (1802–1894): 77.
 Kovács Béla (1908–1959): 102, 146.
 Kovács Gábor (1960–): 9, 156.
 Kovács Imre (1913–1980): 23, 132, 156.

- Küinkel, Fritz (1889–1956): 36.
- Laski, Harold (1893–1950): 58, 59.
- Lenin, Vlagyimir Iljics Uljanov (1870–1924): 15, 147, 178.
- Lévai Csaba (1964–): 8, 38.
- Lippmann, Walter (1889–1974): 170.
- Litván György (1929–2006): 161.
- Locke, John (1632–1704): 44, 97.
- Losonczy Géza (1917–1957): 146.
- Lukács György (1885–1971): 72, 73, 74, 75, 136, 147.
- Luther Márton (1483–1546): 15.
- Machiavelli, Niccolò (1469–1527): 177.
- MacIver, Robert M. (1882–1970): 164.
- Magyari Zoltán (1888–1945): 45.
- Maléter Pál (1917–1958): 146.
- Mannheim, Karl (1893–1947): 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43.
- Márai Sándor (1900–1989): 66.
- Marcuse, Herbert (1898–1979): 139.
- Marosán György (1908–1992): 128.
- Marx, Karl (1818–1883): 15, 46, 75, 101, 128, 136, 138, 141, 142, 147.
- Mattyasovszky Jenő (1931–1984): 137.
- Meinecke, Friedrich (1862–1954): 175.
- Menon, Kumara Pladmanabha Sivasankava (1898–1982): 60, 151.
- Mérei Ferenc (1909–1986): 161.
- Mezey István (–): 60.
- Miklós Béla (1890–1948): 56.
- Mill, John Stuart (1806–1873): 70, 177.
- Millók Sándor (1887–1959): 114, 128, 129. (Molnár Sebestyén álnéven: 128.)
- Milosz, Csezlav (1911–2004): 10.
- Mindszenty József (1892–1975): 12, 65, 75, 103, 131, 149, 151.
- Montesquieu (1689–1755): 44, 97.
- Moór Gyula (1888–1950): 20, 61, 62.
- Mozart, Wolfgang Amadeus (1756–1791): 99.
- Mussolini, Benito (1883–1945): 50.
- Nagy Ferenc (1903–1979): 56, 102.
- Nagy Imre (1896–1958): 14, 55, 60, 72, 144, 145, 146, 149, 151, 152, 153, 154, 161, 179.
- Nagy László (1925–1978): 80.
- Nagy Vince (1886–1965): 96.
- Németh László (1901–1975): 9, 23, 102, 113, 143, 152.
- Nietzsche, Friedrich Wilhelm (1844–1900): 137.
- Ortutay Gyula (1910–1978): 14, 61, 72, 76, 162.
- Orwell, George (1903–1950): 41, 119.
- Pap Károly (1897–1945): 120.
- Petőfi Sándor (1823–1849): 50, 99, 102.
- Potocka, Jan (1907–1977): 10.
- Pritz Pál (1944–): 51.
- Püski Levente (1965–): 8.
- Rainer M. János (1957–): 62.
- Rajk László (1909–1949): 65, 140, 145.
- Rákosi Mátyás (1892–1971): 13, 55, 56, 58, 59, 60, 67, 70, 71, 79, 99, 127, 129, 144, 145, 146, 147, 148, 152, 159, 176, 178, 179.
- Ravasz László (1882–1975): 27, 63.
- Reitzer Béla (1911–1942): 14, 32, 35.
- Révai András (1903–1973): 163.
- Révai József (1898–1959): 54, 59, 72, 75, 129.
- Robinson, Maxime (1915–2004): 164.
- Rockefeller, John Davison (1939–1937): 31.
- Romsics Ignác (1951–): 86.
- Roosevelt, Franklin Delano (1882–1945): 157.
- Rousseau, Jean-Jacques (1712–1778): 138.
- Rueff, Jacques (1896–1978): 137.
- Runciman, David (1967–): 70.
- Russell, Bertrand (1872–1970): 164, 170.

- Rustow, Dankwart Alexander (1924–1996): 164.
- Sartre, Jean-Paul (1905–1980): 112, 114.
- Schumpeter, Joseph (1883–1950): 33.
- Simmel, Georg (1858–1916): 30.
- Sinka István (1897–1969): 112.
- Somló Bódog (1873–1920): 18.
- Sorel, Georges Eugène (1847–1922): 137, 175.
- Stephens, Robert (1927–2002): 164.
- Suba György (–): 162.
- Sulyok Dezső (1897–1965): 96.
- Sviridov, Vladimir (1897–1963): 130.
- Szabó Dezső (1879–1945): 110, 113, 116, 122.
- Szakasits Árpád (1888–1965): 61.
- Szalai Pál (1915–1994): 133.
- Szekfű Gyula (1883–1955): 78, 109, 110, 135.
- Szent Ágoston (354–430): 44, 138, 174.
- Szent István (975–1038): 81, 17, 117.
- Szent-Györgyi Albert (1883–1986): 107.
- Sztálin, Joszif Visszarionovics (1878–1953): 50, 51, 55, 98, 136, 145, 147.
- Tamási Áron (1897–1966): 112.
- Táncsics Mihály (1799–1884): 99.
- Tawney, Richard Henry (1880–1962): 36.
- Tildy Zoltán (1889–1961): 60, 146.
- Tito, Josip Broz (1892–1980): 140, 156.
- Tolnai Lajos (1837–1902): 110.
- Toynbee, Arnold Joseph (1889–1975): 167.
- Truman, Harry Spencer (1884–1972): 106.
- Tuomioja, Sakari (1911–1964): 171.
- Ungváry Krisztián (1969–): 25.
- Uray Sándor (1878–1969): 64.
- Valtonen, Heli (–): 8.
- Verdross, Alfred (1890–1980): 164.
- Veres Péter (1897–1970): 23, 25, 60, 62, 95, 102, 112.
- Vezér Erzsébet (1915–2003): 8.
- Vorosilov, Kliment Jefremovics (1881–1969): 64.
- Watson, Hugh Seton (1916–1986): 164.
- Waumbaugh, Sarah (1882–1955): 164.
- Weber, Max (1864–1920): 16, 31, 164, 165.
- Welker Árpád (–): 128.
- Werth Henrik (1881–1952): 49.
- Wilson, Woodrow (1856–1924): 110.
- Zsolt Béla (1895–1949): 102.

FÜGGELÉK

Bibó István útlevelekérelméhez csatolt önéletrajza

Születtem Budapesten 1911-ben értelmiségi családból. Édesapám 1935-ben bekövetkezett haláláig a szegedi egyetemi könyvtár igazgatója volt. Iskoláimat Budapesten és Szegeden végeztem, Szegeden érettségiztem, s ugyanott szereztem 1933-ban jogi, 1934-ben államtudományi doktori oklevelet. 1933/34-ben Bécsben, 1934/35-ben Genfben töltöttem egy évet, mint ösztöndíjas. 1934-től 1938-ig Budapesten voltam bírósági jegyző, 1938-tól 1944-ig az igazságügyiminisztériumban előadó, ahol közigazgatási jogi szakvélemények adásával foglalkoztam, 1944-ben a nyilas hatalomátvételtől hivatalomban letartóztattak antifasiszta tevékenység miatt, utóbb szabadon engedtek, és Budapesten bujkáltam. 1945 márciusától Debrecenben, majd egészen 1946-ig Budapesten a belügyminisztériumban dolgoztam, mint osztályvezető, majd főosztályvezető, s a közigazgatás demokratikus átszervezésén, a választások előkészítésén és lebonyolításán, és munkás- és parasztfiatalok közigazgatási átképzésén dolgoztam. 1946-tól 1950-ig a szegedi egyetemen az alkotmánytan és közigazgatástan tanára voltam, 1951-től 1957-ig pedig a budapesti egyetemi könyvtárban könyvtári tudományos kutató. 1956 novemberében egy napig a Nagy Imre kormány tagja voltam, s e minőségemben tett nyilatkozatok és folytatott tevékenység miatt 1957 májusában letartóztattak, 1958 augusztusában életfogytiglani börtönre ítélték, ahonnan 1963 márciusában általános amnesztiával szabadultam. Ítéletem 10 évi politikai jogvesztést is kimondott. 1963 májusától 1971 novemberéig a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárában voltam könyvtári tudományos munkatárs, s innen mentem nyugdíjba. Jelenleg a MTA Állam- és Jogtudományi Intézetben, mint külső munkatárs dolgozom a közigazgatási területrendezés és a reformkori jogtudományi bibliográfia területén. [...] (Budapest, 1974. június)

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE

(Sorozatszerkesztő: Papp Klára)

SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. MATTHIAS AND HIS LEGACY: CULTURAL AND POLITICAL ENCOUNTERS BETWEEN EAST AND WEST. Eds. *Attila Bárány, Attila Györkös*. Debrecen, 2009.
2. SZŐLŐTERMELÉS ÉS BORKERESKEDELEM. Szerk. *Orosz István, Papp Klára*. Debrecen, 2009.
3. *Iff. Barta János*: „HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA...” GAZDÁLKODÁS ÉS TÁRSADALOM ZEMPLÉN MEGYÉBEN. Debrecen, 2009.
4. ARISZTOKRATA ÉLETPÁLYÁK ÉS ÉLETVISZONYOK. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*. Debrecen, 2009.
5. *Orosz István*: A JOBBÁGYVILÁG MEGSZŰNÉSE MAGYARORSZÁGON. Debrecen, 2010.
6. *Csorba Dávid*: A ZÁSZLÓS BÁRÁNY NYOMÁBAN. A MAGYAR KÁLVINIZMUS 17. SZÁZADI VILÁGA. Debrecen, 2011.
7. DEBRECEN VÁROS 650 ÉVES. VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Szerk. *Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás*. Debrecen, 2011.
8. *Szendrei Ákos*: JUSTH GYULA POLITIKAI PÁLYÁJA. A FÜGGETLENSÉGI POLITIZÁLÁS LEHETŐSÉGEI A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN. Debrecen, 2012.
9. „... ÉLTÜNK MI SOKÁIG ‘KÉT HAZÁBAN’...” TANULMÁNYOK A 90 ÉVES KISS ANDRÁS TISZTELETÉRE. Szerk. *Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor*. Debrecen, 2012.
10. „NINCS EGY IGAZ BARÁTOM SE!” TANULMÁNYOK SZÉCHENYI ISTVÁN POLITIKAI KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉHEZ. Szerk. *Vélkey Ferenc*. Debrecen, 2012.
11. *Jeney-Tóth Annamária*: „... URUNK UDVARNÉPE ...” UDVAR ÉS TÁRSADALMA BÁTHORY GÁBOR ÉS BETHLEN GÁBOR FEJEDelemsége IDEJÉN A KOLOZSVÁRI SZÁMADÁSKÖNYVEK TÜKRÉBEN. Debrecen, 2012.
12. A MAGYAR ARISZTOKRÁCIA TÁRSADALMI SOKSZÍNŰSÉGE, VÁLTOZÓ ÉRTÉKEK ÉS ÉLETVISZONYOK. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*. Debrecen, 2013.
13. FRANCIA–MAGYAR KAPCSOLATOK A KÖZÉPKORBAN. Szerk. *Györkös Attila – Kiss Gergely*, Debrecen, 2013.
14. SMALL NATIONS ON THE BORDERLINES OF GREAT POWERS. Eds. *Attila Bárány – Satu Matikainen*, Debrecen – Jyväskylä, 2013.
15. BETHLEN GÁBOR KÉPMÁSA. Szerk. *Papp Klára és Balogh Judit*. Debrecen, 2013.
16. KULTURÁLIS IDENTITÁS ÉS ALTERITÁS AZ IDŐBEN. Szerk. *Piédner Judit, Papp Levente, Tapodi Zsuzsa, Forisek Péter és Papp Klára*, Debrecen, 2013.
17. „EKLEZSIÁKNAK, EGYHÁZI SZOLGÁKNAK EGYETLEN EGY DAJKÁJA” TANULMÁNYOK BETHLEN GÁBOR EGYHÁZPOLITIKÁJÁRÓL. Szerk. *Dáné Veronka – Szabadi István*, Debrecen, 2014.

18. MŰVELTSÉG ÉS TÁRSADALMI SZEREPEK: AZ ARISZTOKRÁCIA VÁLTOZÓ TÁRSADALMI SZEREPE Szerk.: *Bárány Attila, Orosz István, Papp Klára, Vinkler Bálint*, Debrecen, 2014.
19. JÓSIKA ANTAL KOLOZSI FŐISPÁN TEVÉKENYSÉGE ÉS ÍRÁSAI. A tanulmányokat írta: *Papp Klára*, a forrásszövegeket gondozta: *Papp Klára és Tóth Orsolya*, Jósika Antalnak a katolikusokról szóló, latin nyelvű írását átírta és a szöveget fordította: *Tóth Orsolya*, Debrecen, 2015.
20. *Ifj. Barta János*: „HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA” II. ADATTÁR ZEMPLÉN MEGYE 18. SZÁZADVÉGI TÖRTÉNETÉHEZ. Debrecen, 2015.
21. *Orosz István*: A FÖNIX ÉS A BÁRÁNY VÁROSA. Debrecen, 2015.
22. A „NAGY HÁBORÚ” ÉS EMLÉKEZETE. Szerk. *Püski Levente és Kerepeszki Róbert*, Debrecen, 2015.
23. KATOLIKUS ÚJJÁSZÜLETÉS DEBRECENBEN. Szerk. *Orosz István és Papp Klára*, Debrecen, 2015.
24. *Papp Imre*: AGRÁR- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK A 18. SZÁZADI FRANCIAORSZÁGRÓL. Szerk. *Bárány Attila, Györkös Attila és Jakab Melinda*, Debrecen, 2016.
25. MENEKÜLTEK, MIGRÁNSOK, ÚJ HAZÁT KERESŐK. Szerk. *Papp Klára és Kerepeszki Róbert*, Debrecen, 2016.
26. A MAGYAR ARISZTOKRÁCIA TÁRSADALMI-KÖZÉLETI KAPCSOLATAI ÉS SZEREPVÁLLALÁSA. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente és Novák Ádám*, Debrecen, 2019.
27. FÖLDVÁRY LÁSZLÓ ELSŐ VILÁGHÁBORÚS HADINAPLÓJA. Szerk. *Barta Róbert és Takács Bálint*, Debrecen, 2020.
28. *Anssi Halmesvirta*: A SZABADSÁG KESKENY ÖSVÉNYE. BIBÓ ISTVÁN KÖZÖSSÉGI MORALIZMUSA. Fordította: *Barta Máté*. Debrecen, 2020.
29. KULTÚRA, MŰVELŐDÉS, AGRÁRIUM. TANULMÁNYOK IFJ. BARTA JÁNOS 80. SZÜLETÉSNAPIJÁRA. Szerk. *Kerepeszki Róbert és Pallai László*, Debrecen, 2020.
30. *Orosz István*. TANULMÁNYOK AZ ALFÖLD MEZŐGAZDASÁGÁRÓL. Debrecen, 2020.